

శ్రీ ర స్త్రీ.

భూమికా

భోజ్యోత స్తికవర్యాః,

కెచిత్ సోనంతర వివాహం సముద్రయానం చ నశాస్త్ర నిషిద్ధమితి కెచి
 చ్చుతమభయం నిషిద్ధమితి చర్చయన్తే ధర్మతత్వవిషయే వ్యామోహయన్తి
 సమానస్మాదృశానిధిధర్మతత్వవిషయా నయాఽస్తాభి రస్తికీయాఽద్యై
 తసభాయాం ప్రాప్తితాః పండితవర్యాః శ్రీమత్పరమహంస పరివ్రాజకా
 చార్యా స్వరూపానందేంద్ర సర్వస్వాః పండితవర్యాః బ్రహ్మశ్రీ చిదం
 బరం హరిహరచార్యీణాం గ్రంథభాగ్యోన్మత్తైర సభాపండితాః బ్ర
 హ్మశ్రీకృష్ణకాశ్యపీణాం పంకజ చంద్రాక్ష సమపండితాః బ్రహ్మశ్రీవేంకటసు
 బ్రహ్మణ్యకాశ్యపీణాం శ్రీకృష్ణమహర్షివిచార్య ఉభయశాస్త్రీయతా
 యామేవ శాస్త్రసిద్ధాంత ఇతినిర్ణయంతి నిర్ణయకృష్ణాహ్ గ్రంథరూపేణ
 ప్రకటనీయ సత్వస్మదీయమధ్యక్షతాం తమవతి శ్రీవేంకటేశ్వరవిద్యా
 శాలా ప్రధమసహాయోపాధ్యాయాః బ్రహ్మశ్రీ అనంతకృష్ణకాశ్యపీణా
 ద్రాగిశ్యేవ సమపూవురన్నితి సంతృప్తాంతరంగావయం సతతమేవతే
 హంకృత్యతా మావిష్కర్య పే. 1 అక్షిప్తలుగ్రంథవిచారితాః సమా
 వేశనాంగత్య త్రిరాత్ర బ్రహ్మచర్యస్సృత్యర్థ మస్త్రీలింగప్రాబల్యం
 దయోఽనుష్ఠింభిత శాస్త్రసిద్ధాంతాస్సుతరామేవస్వరూపానందేంద్ర స
 రస్వతీప్రభృతీభిః పండితవర్యైః బహుభిరామోదితాశ్చ మహాశైలోశో
 పకాశాయ కర్తృరన్నితి గ్రంథమిమం ప్రాచీకశామః

త్రయము.

శ్రీనివాసోవిజయతే.

మాతామహామహాశైలం మహస్తదపితామహం

కారణంబగతాంబద్ధై కణ్ఠామపరివారణం

అర్ఘ్యము—విడితచరిమెవెదం తత్రభనతాంభవతాం, యథర్మా
ర్థకామమోక్షా ఇతి చత్వారః పురుషార్థాః; ధర్మాశ్చ వర్ణాశ్రమభేదే
న బహుధా విభక్తాః. బ్రాహ్మణ్యాదివర్ణభేదశ్చ జాతిబ్రాహ్మణ్యాది
నా కర్మబ్రాహ్మణ్యాదినాచ ద్వివిధః. తత్రచకర్మబ్రాహ్మణ్యాద్యేవ
పరమాశ్లోష్టమితి.

తత్ర—యథాపుంసాం జాతిబ్రాహ్మణానాముపనయనంవినా న
కర్మబ్రాహ్మణ్యసిద్ధిరేవం శ్రీణామపితాదృశీనాం వివాహం వినానతా
దృశబ్రాహ్మణ్య సిద్ధిరేత్యవశ్యేకత్వవ్యేషు కృత్యేషు వివాహమపి ముఖ్యం
మన్వారాస్సర్వేపి కన్యాపితర సన్నిర్వర్తనైఃకమాస్తమేవ క్షేత్రమనుభ
వంతి. తత్రచకారణం బహుశతపరిమిత వరదక్షిణానిమిత్ర నిర్బంధపవ.
తత్ప్రసక్తిశ్చ శ్రీమాతపిషయైఽదృష్టరజః కాలనియమైనైవ సంప
ద్యతే.

తత్ర యథాపుంసామివశ్రీణామపి పిషయై వివాహకాలనియ
మానాస్తేతి సమయోభవిష్యతి తస్మిన్వరదక్షిణానిమిత్ర నిర్బంధస్యాపినా

వసరఃస్యాత్. యత్రయశూద్రస్త్రాస్త్రిషేషమైతాదృశకాలనియమో
 నైతాదృశనిష్పంశస్తత్ర దృశ్యతి ఇత్యుక్తాయ ఏదేనం సమయాంతరప
 రికల్పం ఉక్తనిష్పంశపరిహరే. తత్రాపి సంవిధాన కాలనియమాభావే
 పంచాశద్వయః పశ్యంత్యపి నివాహం నివాహస్థానం స్యాదతివాస్త్రేణ
 గకాలశ్చైవనైవరసాచి నివహం నయ ఏవ పరమావధితి కల్పనా సహా
 వత్తిమన్యనః సే.

ఇహానీతికర్తృరభోదకర్తవ్యః పూర్వమేవ వినాహాంతి సమ
 యోఽర్థపరంసర్వాభ్యామిహస్త్రాకేవలాదారముంకో నైవమాణమి
 తిపశ్యామః. కల్పయితవ్యేవ సమయే రభోదకర్తవ్యానంతరమపివత్తత్ర
 యంసహావత్తిత్యేవసమయః సాక్షింగా.

మేవ పూర్వవైధవ్యాది కారణాన్యపేరితవకాశానిభవంతి. మ
 వార్తయోఽపిసమయేనైవైవరసాచి అంతకన్యాపునర్వివాహమపి స
 మామనస్త్రా రభోదకర్తవ్యం చ వివాహసమయకల్పం మన్యావశ్యకమి
 త్యభిప్రాయంతి.

నివన్య రభోదకర్తవీవాహ నిషేధపరాధానం సర్వేసామపిపద
 నానాం యుగార్తరవిహము త్వేనోపపత్తి ప్యసమవసాధియః.

యుగార్తరహ్యంతర కన్యాపునర్వివాహోఽపి భర్తృస్థానం
 మత ఇతి నబాల్యవైధవ్యప్రేవ, సమావధిత ఇతి ఋత్వినస్తరవివాహ
 నిషేధపదవాని యథాభ్యాన్యవేతి యుక్తిం.

అథవా—ఏవంమన్యామహే — సర్వేసామపినిషేధపదనానా
 మృత్యు సమనైవరసత్వత్రయ సమనస్తరదాన గోచరశ్చైవ సాపపత్తితితి.

రుష్యాదయమిదమేవేతి నిశ్చయం రజోదర్శనమాత్రేణ కన్యాప్రభవతి |
ప్రభవతీచేదపి సవరషత్రయ పర్యంతం స్వతంత్రీకయా స్వాభిమతపురుష
వరణం పితృస్వస్మిన్ నిర్మితే గుణవతిచరే పితృవశంవదా యాస్సంభవ
దుక్తికం. పరత్రయాసంతరమేవ భిలుస్వయఃపరకాలః. తదర్థమే
వతత్సమయఃకల్పనేచ సర్వేషాం కన్యాపితృదీనాం పాతిత్యం సంపాది
తమితి, నలోకోపకానోనననమయేనేతి, భక్షితేఽపిలకునే సరోగతాన్తి
రితి సంవద్యతే. కాస్త్రం యచ్చపిస్త్రీకాం విషయే పోషణాదిసయో
గోగకాల ఇతిబోధయతి, నివాహంబోషనయసం స్త్రీవామాహపితామ
హః. వైవాహికోపిః స్త్రీవామాహయవికః స్మృతః. ఇత్యాదియా
వంః తదాపి నిబోధరోతనాథావతిస్త్రీ సయన కాలవసవివాహకాలః
ఇత్యేకామనాశ్యశ్యవగమసియం, ప్రదానం ప్రాగ్మతోః. కాలేదాతా
పితృవాచ్యం. అపివాగుణహీనాయ నోదరుంక్యాప్రజన్వలామిత్యాదివ
చనా విశేషేవై షాస్త్రీవాస్త్రీమండైః వర్ణసియత్వాత్. ఉత్తరత్రవై
తద్విస్త్రీకోవ పాదయిష్యామః. ప్రణేనద్విత్యది వచనానామపి య
ధావత్కి-ల్లతయూరకోనస్తర వివాహాశ్యపజ్ఞాన ఏవతాత్పర్యం తథా
త్తరత్ర స్ఫుటితీహ్యమ ఇతిసోక్తానుపపత్తరవకాశః.

ఏనాకలివర్ణ్యద్రకరిణి అక్షతకన్యాపురవివాహ సమామ్నాన
మపి సరబోదర్శనాసంతరి వివాహ సమయకల్పనేలిక్లం. యననిషేధవచ
నాని యుగాంతరం గోచరీకుర్యుః. అక్షతకన్యా పురవివాహాహి
వసంస్కారాః. సంస్కారిస్య ప్రభుమవివాహేనైవ నిష్పన్నత్వాదితి
కామాచ్యర్థత్వేన - కలివర్ణ్యద్రకరిణి తదామ్నానం కామాశ్శవివాహని
షేధాభిప్రాయేణత్వేన కల్పనాసాగీయసి. ఈద్రస్త్రీవాస్త్రవ ధర్మా

ధోవివాహః. కింతు కామాద్యర్థ ఏవేతి యదాకామస్తదా వివాహ ఇతిరజోదర్శనానస్తరమపి వివాహ ఇతియుక్తం. నైమిశబ్రాహ్మణకన్యానామపి తద్వృష్టానైవ గజోనస్తరవివాహ సమయకల్పనంసాధీయః. బ్రాహ్మణకన్యానాస్తు ధర్మార్థపర వివాహః కలాయుగః; ధర్మార్థశ్చ వివాహః అప్రవృత్తాదిబాలికామేవ సంస్కార్యాదిత్యుత్తరత్ర విస్తరణోపపాద యిష్యామః. ఏనంచ సమయాస్తర కల్పనాయాసో నిష్ప్రయోజన ఇతివశ్యామః.

యదపియువతివివాహవత్సై తావాన్నాశ్మచత్వై చిర్యావాన్యా ల్యవివాహ ఇతిలోకోపకారార్థం సమయాస్తరకల్పనంయుక్తమేవ. పూర్వతనాశ్చాపిలో లోపకారార్థం శాస్త్రీయప్రశస్యకయ్య సమయవిశేషా సచీన్ల పన్నితిహిస్మృతిల పురాణేతిహానాది భృగ్వగమ్యుతే. ఏవమిదా నీస్తనైరపి ధర్మజ్ఞైః సమయవిశేషపరికల్పన నదోషఇతిశబ్దంతే — తత్రప్రతిబ్రూమః—వివంచెత్సర్వకాశ్య మాత్యాది దోషోయథానప్రస రెత్తాదృశ సమయకల్పనార్థమేవ యతఃతన్యం. సచాంక్షస్త్రీణామివబహు కాలం యథేష్టసహసన సహశయనాదిభిః పురుషాశయవినిశ్చయానం తరమేవ వివాహః సమాచరణీయఇతి. —సనుపూర్వస్మిన్సమయే — యస్యాంమనశ్చక్షుషోర్మిబద్ధః. త్రిరాత్రం బ్రహ్మచర్యమితే సూత్రస్యా రన్యం సుప్రజాస్తవ్యైత్యాదిపక్షగ్రిన్దిశావృతన్యంచ విద్యతేఇతిచేత్ — వివరీతమేతత్ — ప్రథమంహిసూత్రం ద్వివీయస్మిన్నైవ సమయేవిశేష తః స్వరసం. తత్రహిసూత్రే మనశ్చక్షుషోర్యస్యాం నితరాంబస్థః సాకన్యాదివాహ్యేభోధ్యతే. తత్రచక్షుర్మిబద్ధః సుతరాంయద్యపిరూపాది దర్శనమాత్రేణ సంభవేత్. మనూనిబంధస్సు తరాంససహసన సహశ

గ్రంథాంతరీభిరేతద్విషయవిధిక్యశ్చ కేతనసంగ్రహోపయోగిష్టయా
 శ్చేద్యమాను. యద్యపిచతావ్యుక్తిః ప్రేషివానశాస్త్రీభిః తనుపరిశశ్చస
 గ్రంథో వివాహకాలవిమళావస్థానాధి. ప్రశమగ్రంథకృతాన్తరజో
 నిర్వసతః పూర్వమేవబ్రాహ్మణస్త్రీశాం వివాహ ఇత్యాశయః. ఉత్తర
 గ్రంథకృతాన్తరజోవర్తనావత్తరమపి నాసాంవివాహకాలయత్తః తత్తే
 వచక్రతాస్త్రీభ్యోఽవగమయిత్యాశయః. లభాఽపిగ్రంథవ్యయోక్తచ
 విషయ కోవావిషయః. తస్మాద్గ్రంథమత ఇవిచారణయ వితికేమాంచ
 తానై వాసిమామభ్యర్థనామనుష్యశ్చ అవ్యతంత్రప్రజ్ఞా అపరినిష్ఠితాశ్చ
 వయమపి కషపిగ్రంథంవిర్మాతం ప్రవర్తమామః.

తత్రతాదావివాహవిధ్యాం నిరూపయామః. వినాహూనామవి
 హతీయగ్రంథాన్ప్రయోజింపరమాణం. ప్రమాణంచ సముచయితీ యి
 తాస్త్వప్రభూతతయిజ్ఞానం. సప్తశ్చేద్యమగ్రహవిద్యం వివేచితం. 10
 సాగ్రాశ్చరాణిగ్రహణత్వాన్వేషింతురితి సప్తవిద్యమనవిహితమన్త్రాన్త
 మంత్రతనముద్రానాం గణితక్రియా విలాపవిద్యార్థిప్యసశేషం. తథాహోత్తరవిధ
 సంస్కారప్రయోజితప్రతిగ్రహవిద్యస్వత్వా స్పటిభూతతయిజ్ఞానమేవ
 వివాహపదార్థం. ఏతాన్ప్రేషవేదాదావః సమాచేశనం నామాగ్రం నకేమ
 ఏతాన్ప్రేషవేదం. శేషంసమాచేశనే వివిధిత్యాపస్తంబసూత్రంశుభు
 శుభసమాచేశనే ఏదారోహూయ వితిమన్త్రం విచధాతం. ఏనంచచతుర్థ
 తినె సమాచేశన సిహనాన్యకానుపత్యాక విజ్ఞేన త్తరవివాహా భర్తృతా
 సిద్ధితి కేచిద్వర్ణయన్తి. ఇమమేవపక్షంవయోనిర్ణయకారా అవ్యను
 వర్తన్తే.

అవ్యతు పాణిగ్రహణమన్త్రావిధి సమాచేశనమన్త్రాన్త మస్త్రీస

ముచాయకరణకక్రియాకలాపజన్యాదృష్టవిశేష ఏవవినాహపదార్థః. ఋతుసమావేశనాదత్తాంతం వివాహపదార్థానికైతన్మస్థేయంసమావేశనాంతరమపిద్యతే. తదన్వయానుపపత్త్యా రభోదర్శనానంతరవివాహేఽపి శాస్త్రీయైతి సిద్ధతీతి మన్యతే. అముమేవ పక్షంవివాహకాలవిమర్శకారా అప్యమవర్తతే.

పరేఋతుదృష్టి సమావేశమన్త్రాస్తమస్త్రీసముచాయకరణకక్రియాకలాప జన్యాదృష్టవిశేష ఏవవివాహః. యన్యపిచ ఋతుసమావేశనాంతరంసమావరణాః పరస్పరవిభుసీభావలక్షణం శాస్త్రీణాద్యతే. తథాపి తాదృశ సమావేశనాన్వయానుపపత్త్యా రభోనంతరవివాహః పరంన సిద్ధ్యతి. తత్తదయుక్తీంపశ్యన్తామపపాద యిష్టామైతి ప్రతిపాదయన్తి.

శ్రీశృంగం నామకంయుక్తమివిచారణాయాం సతావత్ప్రాధాన్యకంమరంసంహతీనం. వయోనిర్ణయకారాప్యేవంవర్తన్తి. సహికుత్రాప్యిప్యోచతుర్థానికైతస్సమావేశసమస్థేయతయావిధీయతే. అపస్తంబాదైర్విస్త్రీయన్యః శిషంసమావేశని జపెతితిసూత్రేణ చతుర్థానికైతద్విధీమకర్తవ్యమితి; తథాపి తాదృశసూత్రస్య క్రమవిశిష్టమంత్రపఠవిధాన ఏవ తాత్పర్యమస్యపాపనియంతరి సమావేశసవిధానేతితస్యనిర్ణయేత్వైతాత్రివిధానాత్ సహినిమిత్తానాపి చంద్రోవరాగాదీనాం ఉపరాగ్నానామితి విధివిషయస్యం కన్యాపిసప్తవం. సమావేశ్యేతి మంత్రకంతమేవ తిప్రాజపిత్యేనిమిత్తాగ్రయిత్యే సమావేశసజపెదిత్యేవయాపేణ సూత్రయతామాచార్యాణాముక్త తాత్పర్యకల్పనప్రేవన్వరసత్వాత్. దృశ్యతేహిప్రాయేణ సప్తమ్యస్తపదోపాత్తానాం నిమి

తత్త్వేనాస్వయ ఉపరాగస్నాయాదిత్యాదిభిః. తత్సామాన్యదత్తాపి
 సమావేశనైకతి సత్తమ్యస్తపహోపాత్తస్య నిమిత్తత్వేనాస్వయఃపర్యవ
 సేవయుక్తం. నిమిత్తత్వేనూపాత్తస్యచ సమావేశనస్య స్వరూపంకేమి
 తిచేత్. సమావేశనపదస్య బహుజనసంమేళనవిన శక్తత్యాద్యమంజన
 సంమేళనమేవనిమిత్తత్వేనప్రతియతే. తథాపిసుదర్శనాచార్యభాష్యపర్యా
 లోచనయా ఋతుసమావేశనమేవత దితిబ్రూమః. ఇథంహితదీయాభి
 ప్రాయః. అత్రసమావేశన పదేన వధూపరయోః పరస్పరమిధునభావ
 నిమిత్త సమావేశయనమేవవివక్ష్యతే “రజఃప్రామర్యావాత్సన్నితా హృతు
 సమావేశన ఉత్తరాభిరభిమన్త్రీయతే,, ఇత్యనంతరత్పరీయమాత్రే ఋ
 తుశబ్దేసాకం సమావేశనపదంప్రయుజ్ఞానానా మాచార్యాణాం సూ
 త్రఃప్రయగతసమావేశన పదయోరుభయోరప్యేకార్థరా కల్పనస్యైవ
 యుక్తత్వాత్. ఏవంబ్రూహ్మత్ర కేవల సమావేశన పదప్రయోగేఽపి
 తస్మాక్థాంతరపరత్వేపిత్యా ఉక్తవిగాఢస్థానస్యా దిత్వత్తరసూత్రే
 ఋతుసమావేశన ఇతిఋతుశ్చోఽపిప్రయుజ్యతే. అయంబ్రూహ్మసమావేశనం
 నామరభావోపామైశురార్థం శయనం ఉత్తరత్ర ఋతుసమావేశన ఇతి
 ఋతుర్నిత ఇతివార్యబలైవభిధ్యతే. ఇద నిమిత్తం సమావేశనపదా
 ధ్యాయంబ్రూహ్మ తత్త్వసూత్రసూత్రాంతార్థమేవ ప్రవృత్తం. యదీసమా
 వేశనపదస్య వ్యవాయార్థవత్వంలొకతః స్థంభత్వవంతర తృతీయసూ
 త్రేపి కేవలసమావేశనపదమేవాచార్యాః ప్రయుజ్యేరణన్వైతదస్తి. ఏవ
 ఛాతాదృశం సమావేశనంనిమిత్తీకృత్య కేవలసమావేశన జపేదితిసూ
 త్రేమంత్రపాఠేనయత ఇత్యేనాపస్తంబాచార్యాణామాశయః. ఏవంబ్రూ
 చతుర్థవిన సమావేశనవిధానంపత్రాపి సూపలభ్యతఇతి తదన్యథానువ
 చత్యా ఋతుమతివివాహసాధనం నయుక్తమితి ”

అన్యేతుకేషం సమావేశనేజపేదితి సూత్రయతామాపస్తరదా
చార్యాశాం సమావేశనిధానేపి తాత్పర్యమభ్యుపగమనీయమేవ. స
మావేశసస్యహి వైధస్య నిమిత్తత్వేనాపాదానం నయుక్తం. సహివిధివి
షయాశాంకుత్రాపి నిమిత్తత్వేనాదరణంబృశ్యతే. అనిష్టానామేవ తూ
పరాగాదీనాం నిమిత్తత్వేనాస్వయః. సత్విష్టానామపితి సమావేశసస్య
ప్రీతస్య నిమిత్తత్వేనాస్వయవర్ణనం నసంభవతి. ఎతేనరాగప్రాప్త స్వత
స్త్రసమావేశనమపి ననిమిత్తత్వేనాన్వేరీతి సూచితం. యచిహిశబ్దక్ర
మాదర్థక్రమాబలీయానితన్యాయేన రజఃప్రాదుర్భావాత్సూతా మృతు
సమావేశని ఉత్తరాభిరభిషంక్రయతీతి సమనంతరత్వతీయసూత్రార్థేన
ప్రథమతోవక్తవ్య ఇతి తత్సూత్రవిహితం సమావేశనమనూద్యైవానేన
క్రమమంక్రదవయోః విఘానమిత్యుపపాద్యైత తదాపిప్రాప్తకర్మోద్దేశ
నానేక విధానవాక్యభేద ఇతి యదాప్నోయోష్టాకపాలో మావాస్యా
యాం పౌర్వమాస్యాశ్చాచ్యుతో భవన్వివాచ్యైవ పశ్యన్విధివరత్వమే
వాం గీకరణీయమితిక్రమ మంక్రదవసమావేశనానాం సర్వేహంవిధి
త్యైవభవతి. ఎవచ్చసమావేశనిధానేపి కేషం సమావేశనేజపేదితి
సూత్రతాత్పర్యసిద్ధంభవతి.

యదపిచోక్తం—సమావేశనపదస్య బహుజనసంమేళనసూత్రశ
క్తికన్యాక్త సూత్రేవ్యవాయపరత్వ వ్యవస్థాపక మదర్శనాచార్యాశయవి
రోధప్రసక్తం॥ తద్వాగ్దాధానం సమావేశన పదయోరుభయోరపి ర
చోనంతర గర్భధారణోపయోగి పరస్పర మిధున భావ నిమిత్త సహ
శయన పరత్వమేవాగీకరణీయం॥ తాదృశంచసమావేశనం వివాహక్లం
నభవత్యేవేతి; తదప్యా సాతరషణీయం॥ కేవలసమావేశ నాదిపదా

నామవివ్యవాయ పరత్వేనతత్రతత్రనిర్దేశాత్ || తథాచగతమః ||—మోడ
శస్త్రర్షిశాస్త్రీణాం తస్మిన్యగ్మానుసంవిశేత్ || ఇతి || తత్రయది కే
వల సంవేశనాది పదానాం వ్యవాయార్థగత్వం నలోకసిద్ధమిన్యాత్తదో,
స్తస్మృతిషుప్రయుక్తానాం సంవేశనాదిపదానాం కథమర్థ నిర్ణయః సం
భవిష్యతీతి భవంతవివ వివేచయన్తు || ఏవంచసుదర్శనాచార్యా అపిన స
మావేశన పదార్థ నిర్ణయార్థం ప్రవృత్తాః || స్త్రీయుతు సమావేశనాద్వి
వాహాజ్ఞా సమావేశనం ఛిన్నసూత్రమితి ప్రకాశయన్తు || ఇదంహితస్య
వాక్యం || మూ || సమావేశనంనామపథ్యా సహజైశ్చనార్థం నహశ
యనమితి || వ్యా || ఋద్యపిప్రైశ్చనార్థశయనం భార్యయాసాకమేవర్తు
కాల ఏవయుక్తం || నతులస్యయాన్యకాలే || స్వదారనిరతస్సదాఇ
త్యాదివచనైః పరిసంఖ్యావిధయా స్వదారే తరోవగమనాదినిషేధాత్ ||
తథాపి కిమివవచనం నకుర్యాన్నాస్తి వచనస్యాతిభారః ఇతిర్యామేన వ
ధ్వాసహాపిచతుర్థానై సమావేశనస్య విహితత్వాద్ద్వినమాత్రే తదను
ష్ఠానుపి యుక్తమేవ || ఏవభూత్ర భార్యయాసాకం సమావేశ నమృ
తుకాలికం సంవశీతమేవ || ఉత్తరత్రతస్య విధాన్యమానత్వాత్ || ఇతి ||
అయమాశయః—చతుర్థకర్తృసమాప్త్యనంతరమేవ భార్యత్వసంపత్తి
రితి పారస్కర హరిహరిభాష్యే ఉక్తత్వాత్తైః పూర్వం భార్యత్వ
మేవనాస్తి || ఏవమృతుకాల ఏవ సమావేశనస్య విహితత్వా దృఢుకా
లికత్వ మిహనాస్తితికథం వ్యవాయార్థశయనం కన్యయాసాకం వివాహ
చతుర్థ దినేప్రయుక్త మిత్యాశంకాయాం వివాహంగ సమావేశనమా
త్రవిషయే వచనాద్భార్యా త్వసిద్ధితః పూర్వమపితత్పిర్భ్యర్థం వ్యవాయా
ర్థ సహశయనం యుక్తమేవేతి కేచిద్వల్లయన్తి ||

ఏలేపించు పులేయద్యపి ఋతుగమావేశనాదలిరిక్త మేన వి
 హాహంగం సమావేశసమితి సభ్యతే; లేఖావిరాగప్రాప్తం సమావేశస
 మాశ్రిత్యేతి సుహృదాచార్య భాష్యవిరోధః పరంప్రతీయతే || ప్రైసమా
 వేశసస్యా రాగప్రాప్తస్వస్థాదీ భవతిశ్చ || సానైవంపరిహర
 ణీయా || రాగప్రాప్తంసమావేశసమితిహివదన్తః సుహృదాచార్యానా
 న్య సమావేశసస్యా వైకత్వమభిప్రాయంత || లోకతః పూర్వప్రవృ
 త్తస్థి విషయస్యాపి సమావేశస్యరాగతః ప్రాప్తియోగ్యత్వ మపివిద్య
 త ఏవేతి బోధనమవ || రాగరూప్రాప్తాచార్య వహననాదీనాం విధివిష
 యుత్వ దర్శనాత్ || ఎకస్మా అనవసరాచి విషయే విధిప్రవృత్తే ప్రయో
 జనం యథావిధిః ఏవమేవాపి సమావేశసం కర్తవ్యమేవేతి నియమ
 ఏవ విధిప్రవృత్తే ప్రయోజనః || సమావేశసంవత్సరార్థావరాత్రే నియ
 మేనైవభవతితి అనాదురావచనస్యాప్రేమం సర్వవపత్తితితి ||

తత్సవయక్తం రాగలోకేతం సమావేశసం లుప్త్యవపేదేసుద్య
 సభావ్యంహి విధిప్రవృత్తిప్రయోజనం నియమంప్రతిపేక్షితి. అనాకులా
 యామపినియమోవైవిధివతిశ్చేద పాబోధ్యత్యతే. ఇతిరాగప్రాప్తస
 మావేశసమాశ్రిత్యేతి స్థితియతాంసుస్మిన్నాచార్యాకామాశయ విరుద్ధ
 మేవతేసాంవతరుతి. సుహృదాభయోహీన్యం. రాగప్రాప్తమేవ సమా
 వేశసమాశ్రిత్యేనాధిపేతు. తద్వత్తమపివిహవచ్ఛేదం. ఋతుసవేశ
 నాతిక్తంచేతి||కన్యా ముమవిరాగ ప్రాప్తసమావేశసం సంభవతితున
 ప్రమితవ్యం. అనిష్ఠిం సమావేశసమేవ ఖలుశాస్త్రే||శాశ్రియత్వేనానూ
 ద్యతే. సతునిష్ఠిమపి. నాజాతలోమ్యాసహ సంభవతేతేత్యాదికవనై

ద్వివిధానానుసారేణ కర్మాన్వేషణాశ్రయేణ స్వతంత్రతయా బహువిధోపాసనా విధ్యనుసారేణ చాత్రాపి సమావేశనాశ్రయేణ విహితాంగమంత్రజపవిధానేన దోషాత్ । కాలాంతర భావిన్యపి సమావేశనే కరిష్యమాగమ్య మంత్రజపస్య దానిస్తన వివాహాంగత్వ మప్యేవమేవనానువపన్నం కాలాంతరేన నుస్థియ ముక్త్య బృహస్పతిసంస్య కాలాంతరానుష్ఠిత వాజపేయాంగత్వమిదం । యజ్ఞాన్తో వాజపేయే నేష్ట్య బృహస్పతిసవేన యతేతే తివాక్యబలెన లభ్యతే । ముగధనాచార్యా అపి వివాహకర్మార్థం క్రమజపయోగవిధానమితి బ్రువాణాః కరిష్యమాగమమావేశనాశ్రయేనైవ మంత్ర జపవిధాన మభిప్రాయంతి । అన్యధా మంత్రజపసమావేశనానాం విధిరీత్యేవ బ్రూయుః ఇతి । ఏషాన్ సమావేశనాంతరానం గీకారేపి వివాహాంగత్వం నానువపన్నమేవేతి ।

సవైతమ్యక్త వివర—ప్రాణోపాసనాంగతియోఽపి సామాన్యరచనోపాచమనస్య ప్రాస్తవ్యానువాదేన విశిష్య తదీయాస్వత్స ప్రాణవాసస్త్య బుద్ధి విధాన వచ్చును సమావేశనానువాదేన మంత్ర జపవిధానా సంభవస్య పూర్వముపపాదితత్వేన కార్యాఖ్యానాదపూర్వమితి న్యాయోన ప్రసరతి ॥ ఎవం కర్మాన్వేషణాశ్రయజేన స్వతంత్రతయా విధియమానోపాసనానామివ సమావేశనాశ్రిత మంత్రజపస్య స్వతంత్ర ఫలార్థత్వా భావాత్తాదృశవ్యామోఽపి నావసరం లభ్యతే—ఇచ్చ—తస్మై వాశ్రయశబ్దప్రయోగః । యత్ర శ్రుతి బోధిత స్వస్వరూప సంబంధిః తత్సంబంధే నైవ భవతి । —యథాదధికరణత్వం హేమమసంబంధం నైవ । యథాబధికరణక ప్రాణవాసస్త్య బుద్ధిరప్సంబంధం నైవ । అత్రచ మంత్రజపస్వరూపసిద్ధిః సమావేశన సంబంధం నైవేతి నైషమన్య

[illegible]

సహ్యసామ్రాజ్యశా ఇవ మహర్షయోపి సర్వజ్ఞా అనన్తకాన్య సంగతానిచ
 వాక్యాని ప్రయుంజీరక ॥ ఏవశ్చార్థాపత్తి ప్రమాణ్యై నిర్ణీతమత్రప్రవ
 ర్తతే ॥ ఋతుమరీచివాహూనిశాస్త్రీయ ఇతిశు వచనమసంగతమేవ ॥
 సమాచేశన శబ్దార్థ విచారణాయాప్యయమర్థః స్ఫుటిభవతి ॥ నచసమా
 వెశనపదస్య బహుజన సంమేళనమాత్రశక్తికత్వాత్కథం తదను సారేణ
 రజోనస్తర వివాహ సిద్ధిరితి శంకసియం ॥ పూర్వోక్తకీర్త్యా గౌతమా
 దిస్మృతి పర్యాలోచన యాసంవిశేది త్యాదిపదానాం పరిస్పరమిధున
 భావలక్షణ వ్యవాయపరత్వనిష్ఠయేన తస్యవ ప్రాణాయా మెనసంభవా
 త్వేనానివాహసిద్ధి రప్రస్యూహత్వాత్ ॥ సమాచేశన మన్త్ర పర్యా
 లోచనాయామపి స్ఫుటంప్రత్యయతే ॥ తేనహిచ ప్రాణాయామహా
 గ్నిర్యజ్ఞాదుల్యుక్తానాం పిత ప్రకాశ్యతే ॥ మంత్రానాం శ్చ ప్రయోగ
 సమయేతాన్త్యా త్వేనైవ ప్రామాణ్యమితి మన్త్రాభివర్తితే పూర్వ
 క్తం నిష్ఠితం మన్త్రాభివర్తితం ప్రయోగస్యవ
 సంభంధోసన్యాత్ ॥ తదాతాత్పరమన్త్రాగమ్య సోత్కర్షవవస్యాత్ ॥
 పూర్వాచమన్త్రాగమన్త్రాశామివ పుష్పదేవతా పరమణిః సచమన్త్రా
 ద్విద్యుత్సూర్యాధికా గతః తత్ప్రయోగసమవేతాగ్నోదిదేవతాప్రకా
 శనాచమర్థః సహ్నాపదేవరాక క్రియాత్తరే ఉత్కృష్ట్యరత్నతి పూర్వత
 త్రైలిహుపితం ॥ ఏవశ్చ సమాచేశనమన్త్రస్యాన్యత్రోత్కర్షవవస్యాత్ ॥
 ఏవశ్చవ్యవాయ ప్రకాశతత్వమవశ్యమంగీకరణీయమేవ ॥ ఉచ్ఛద్యసావగ్న
 ఇత్యాదిమన్త్రాగమపి బుధోపానాదాపినియుక్తానాం లక్షణయా బు
 ధిదవతాప్రకాశకత్వమంగీకృతమేవెతినకుత్రాపి మన్త్రాగమనుష్ఠీయ
 మాన పదార్థసాకమసంబద్ధతి మంత్రార్థపర్యాలోచనానుసారేణ
 సమాచేశనపదార్థోవ్యవాయవచెతినిశ్చినుమః ॥ ఏవశ్చరచ్యధానువపత్యా

వేశనవేషాశ్రయ వివక్షితమితి ప్రకారాంతరానుసరణమపినాథు యద్యవ్య
 స్థిరమయ్యే భోజనపర్యాయం : కన్యప్రైవిశేషతః స్వారస్యంతథాపి
 అనైథానిషిద్ధమాసన్య సమావేశనస్య వివాహానశ్చత్యేన తస్యవివాహా
 శ్చక్రసిద్ధాంతాసంగత్య ప్రసంగాత్తాత్ర గహణమితివిభజ్యయం. సహిభోజన
 పర్యాయప్రతు రాగతః ప్రాప్త్యంత్యజ్యుతి కన్యాపివంతుతం. సహ
 నశ్చప్రమేవాస్తామితి శిష్యునియం. పద్మశిష్యామేన తదశ్చత్వస్యసాధిత
 తస్యో. ఏవశ్చనై సమీపం సమావేశమిప్యేవాగ్గీకరణీయం. నైథానా
 శ్చాశ్చకాతాం ప్రథమం ప్రైవత్యం రాకాంధ్యాన్నవత ప్రైవలాపేష
 తిత్తెతిరాగ్గాని సమావేశం. పద్మీ సుపారకమిత్యే వాగ్గీకరణీయం
 సచసంసారోద్యమం. పద్మవతి పద్మే వివివాతిభిరభ్యుపగతమేవ. ఏ
 వశ్చగతి పదం. వేశనం లావణ్యసంసారం. కింధ్యప్రదానైవభవతి ఉ
 తా వివాహాయో. ఏవగతి కామాంధ్యప్రళంబానైవ తాద్యకఫలసి
 ధిం. ఏవగతి కామాంధ్యప్రళంబానైవ తాద్యకఫలసి
 కేనప్రతియ. ఏవగతి కామాంధ్యప్రళంబానైవ తాద్యకఫలసి
 మేవాధిప్రయన్తీ. ఏవగతి కామాంధ్యప్రళంబానైవ తాద్యకఫలసి
 వ్యవాయకత్వేన భోధియం. ఏవగతి కామాంధ్యప్రళంబానైవ తాద్యకఫలసి
 క్యవిహితాస్తా శ్రీకరకాదీరాం యాద్యకౌ మంబరాదిఖండ సలహవనే
 నైవసిద్ధిః తాద్యకౌమరబాది ఖంబరాదిమేవా విశ్వకమితి పూర్వ
 త్ప్రైవీమావితం. ఏవగతి కామాంధ్యప్రళంబానైవ తాద్యకఫలసి
 వసిద్ధిః తాద్యకసమావేశం. ఏవగతి కామాంధ్యప్రళంబానైవ తాద్యకఫలసి
 సమావేశసంభవరాగామావా వ్యాకాం రహింశరవివాహావన తాత్పర్య
 మిగిగమ్యతే. నాథాదేవసంసారంఫలకత్వం. యనకేవలం సమావేశ
 చార్థవివచితత్వోదవతి. అపితుస్యస్వార్థకత్వం సుభవేద్యప్రళంబానై

[illegible]

తథాగ్రాహం ప్రాప్తైః ॥ ఇతివేషీసరంభవ ఏన ॥ ఇలాహిజేశా
సంభవాత్ ॥ ఏవంవామైక్యేన ఋషిసమావేశన ధర్మమాత్రాత దేశే
న తథాగ్రాహమప్రాప్తైః ॥ ఇతివేషీసరంభవ ఏవేత్త్యగ్గీకరణే
యం ॥ ఏనశ్చతాదృశ సమావేశనాప్యవహాది చాలికా వివాహేవి
సంబాధ్యమానః యా ॥ ఏనశ్చవివాహ సిద్ధిర్భవిష్యతి ॥ తదయంనిగ
లితాః ॥ యథాహి—నాగరీనే ॥ ఏతేత్య తతిత్సృకరణ పరితానాం
సర్వేమామవివాహపయశ్చైవ గావిరి స్వగళసంబంధబోధ్యతే ॥ ఏవంపా
ణిగహాణసప్తదీపమాపేతవాదీనాం బహూనామేవక్రియాకలాపానాం
సంస్కారయాన్యలంకారభోగైః ॥ తత్రపాణిగవాణఫలం య
థాస్త్రీసంస్కారః ఏవంసమావేశనంస్మిన్సాగ్రిరివ ॥ సచకన్యా
యామపిసంభవతీతి ॥ తదవ్యవహారపవత్రిమానావసరః ॥ యదితనా
ణిగహాణమేవవివాహః తదంగంసం సన్న్వవదీగమనాదికం తదాపి ద్రవ్య
సంస్కారకర్మసుఫలశ్రుతిర్థమాదా స్యాత్తిన్యామేవప్రయాచార్థ వాద
భవఫలసమర్పణం ॥ ఇతిప్రప్రయాచాదీపామి వాద్యప్రార్థత్యమేవ ॥ నచ
ప్రతింత్రదేవ సమావేశనం వివాహపరార్థమేన పిధియత ఇతివాచ్యం ॥
తస్యవృష్టార్థవ్యవహితైర్ధ్యం ॥ అదృష్టార్థత్వేనప్రాధావివాహసిద్ధిరితి-
శ్చుక్కుర్యామేవప్రభాతం ॥ యత్త్రకామసూత్రే సమావేశనపదం ఆధ్యం
తదవ్యవాయ పరిత్యేత స్వగళా పితిం తదవిముతుసమావేశనాభిప్రాయే
నైవ ॥ నశుతిత్సృశచక్షురనిసమావేశనాభిప్రాయేనాచి ॥

ఇచ్చిచతుష్టాహస్సంబంధసమావేశనాస్యధానుపపత్త్యాకథం ప్రాధావి
వాహసిద్ధిరితి ఏవేదసియంత్రనితావత్ యథాస్రవేనావద్యతి స్వధితి
నావద్యతి ఇత్యాదికైః స్రువకరణకావచానయోగ్యత్వం ఆజ్యన్యైః

[illegible]

సాధారణమేవయుష్మాభిరుపపాద్యతేతావతా శివమన్యథానుపపత్తి
ప్రమాణావసర ఇతి భవన్త ఏవివిదాఃకుర్వన్తు । యదిత్యుక్తుగమా
వేశనాదతిరిక్తమేవ సమావేశనం శేషంగమావేశ సేవపేదిత్యత్ర వినత్య
తేచేదపిసమావేశనం సవివాహంగం । యతోహియుక్తుగమావేశనాద
తిరిక్తం నిషేకాపరపర్యాయమపి సమావేశనం యుక్తుగమావేశనతః
పూర్వమన్యత్రయతయా స్మృతిజ్యోతిశ్చాస్త్రీది పర్యాయోచనాయమ
వగమ్యతే ॥ తదేంగమావేశమప్రిపేద తివితి ॥ అయమాశయః । ని
షేకోహిప్రకృతికం న సమం న శాస్త్రీయోవ్యతే । చతుర్థరాత్రస
మావేశమపి యుక్తమేవ చావసరం వారివాహాభిశ్చ చతుర్థరాత్రె
వచ్చునూదిపున్యదావేవా న్యాయతయూతిహాదివం । ఏవచ్చున్య
దివాన్యమేవ శ్చకామిన్యాత్ చతుర్థరాత్రసమావేశసమపి నిషేకవసతి
నిష్ఠియతే ॥ చతుర్థరాత్రేవై పున్యదినోస్తు సర్వేమామపి సమృతమ
తిహోగ ఇతి శేషాదినిశ్చయః నిగృహ్యతే ॥ తివావసన్త తివి
తయోగం నిషేకం నిషేకం నిషేకం నిషేకం నిషేకం నిషేకం నిషేకం నిషేకం
నిషేకం నిషేకం నిషేకం నిషేకం నిషేకం నిషేకం నిషేకం నిషేకం నిషేకం

స్మృతం తేన ప్రేమ సమన్యభావం ॥

యోగోపనిషత్సనాయశ్చ క్రియానిష్ఠిరేవచ ॥

ఏతద్వైదికమస్తాంగం ప్రపదంతిమనీషిణః ॥

ఇతివచనప్రతిపాదితేషు బహువాచంగానాం కన్యామామపి
సంభవాన్నకథించిదపి సమావేశనాన్యథానుప పత్యాయవతి వివాహసి
ద్ధిః యవాతు బ్రహ్మచర్యనామసత్త్రియావికారః ఇతియోగసూ
త్రానునారేణ గుప్తిత్రియావికారస్య బ్రహ్మచర్యపదార్థతయా కన్య

కాచిక్రియైవశ్చరయాతైవానవిద్యైకామకవద్యస్య గుప్తేంద్రి
యవికాంస్య సంధ్యాకాలేనానాశయచాదీనామపి కలాపానాం
విద్యమానత్వేనైతరాంత్యైవధ్యామారతియావ ముఖ్యమావేశనమ
పికన్యాయామపిసంధ్యేతి సమస్తం ఘృష్ణహీనాం కస్యకాం
యోద్విజాగమః తత్తమిన్యైవాపాత్మా నరకం సుతిదారుణం ఇతివద
తాం మార్కండేయనారాయణవిష్ణుత్రాణరూలత్వాదితివిభావ్యతే.
తదాపృష్టార్థ సమావేశచాగ్నే కాశేఽపి నయగతి వివాహస్థితి మంత
వ్యం || వ్యవాయోనామనైక్రియ వికాంతైః సునవివాదాన్వదం ||
ఎతేన గమనోక్తం సునానాం సునానాం సునానాం కక్షాద్వైత్తప్రభుస్య
చ సునానాం సునానాం సునానాం సునానాం సునానాం సునానాం
శమింశ్చ సునానాం సునానాం సునానాం సునానాం సునానాం సునానాం
మింశ్చ సునానాం సునానాం సునానాం సునానాం సునానాం సునానాం
గాంశ్చ సునానాం సునానాం సునానాం సునానాం సునానాం సునానాం
తస్మిన్— సునానాం సునానాం సునానాం సునానాం సునానాం సునానాం
లాంశ్చ సునానాం సునానాం సునానాం సునానాం సునానాం సునానాం
ప్రార్థ సునానాం సునానాం సునానాం సునానాం సునానాం సునానాం
స్థితింశ్చ సునానాం సునానాం సునానాం సునానాం సునానాం సునానాం
ఎతేనానాం సునానాం సునానాం సునానాం సునానాం సునానాం సునానాం

అవప్రసంగాదుకాంతైః సునానాం సునానాం సునానాం సునానాం సునానాం సునానాం
రజోనంతర వివాహానైక్రియ సునానాం సునానాం సునానాం సునానాం సునానాం సునానాం
మః | తత్రవయోనిస్థయికాచా || చాలాపాంశ్చుత్రాం సునానాం

పరమాత్మం నజన్మయేదితి, రాతామప్తిస్త్రియం వజన్మనీయకోతా పరిగ
 యరాతామస్తంబాచార్యాణాం ఋతుమతీ వివాహనిషేధ ఏవతా
 త్యక్త్య మభ్యుపగమనీయం ॥ రాతామతిహిషవం సుదర్శనాచార్య రమ
 యేనా సూత్రాన్నితావేతి విచార్యతి ॥ యదిహ ఋతుమతి వివాహ
 సమాప్తంబాచార్యాణాం సమావేశనాదివిధేన తాత్పర్యంకలిస్త్యాద్యో
 కసూత్రవిరోధోపిస్పరిహరః వస్తు తస్తు సమావేశనరూపాంగవిధానేపి
 కేసాంతాత్పర్యంవాత్తి ॥ స్వామ్యముపచితిమితి సూత్రయవిధవివాహ
 తాత్పర్యం విచారయా అపి ఏవకాశ ఇతిమంతవ్యం ॥ ఇచ్చ—యదాను
 లకార్యాచార్యం స్తంబాం బ్రాహ్మణప్రతిష్ఠాని కర్మాణి సంకాస్తీతి
 సూత్రానిపి ఋతు కాలతః స్వార్థమేవ వివాహాధర్మకలి జ్ఞాపయ
 తి అన హయదాదిదన్వలాభవం తదాతస్యైవైతరీయ శ్రుతానంహి
 తాయాం—2—5—1—ప్రశ్న ఉక్తాధర్మాన్వరేణా పదేష్టవ్యత
 యాచాన్వయేతి సంకోచంవినావ్యాఖ్యానేనీధ్యతి. వివాహానస్త
 రికాలికస్త్రుకాలావచ్ఛేదేన కర్మసంకాసనమేవాచార్యభిప్రేతీతి తుభవ
 తంనుజేన సూత్రేణ నిర్ణయంతి—వివాహప్రాకారాలికరజఃకా
 లాదన్వలాధర్మానుష్ఠానాచార్యకలాది కల్పన ప్రమాణాభావాత్.
 ఏత్రాదినా తద్ధర్మోపదేశవిధాన పరవిధ్యస్తరకల్పనాయాస్తు నిర్మూలా
 యాచాన్వయవిధానం నిర్ధక్కం వపద్యతే. శృదేవహిధర్మోపదేశోవిధియ
 తే నప్రతిబింబః కాలరపి యేనవివాహానంతరకాలిక ధర్మోపదేశవిషయ
 కన్వినోక్తవిధి స్థాప్త్యంభవేత్. ఏవంబోధాయనాది గృహ్యదిగత రజ
 స్వలాధర్మోపదేశ విధానమపిరజోనంతర వివాహాన్వయోపపద్యతే.
 తతశ్చపూర్వోక్తం పర్యాలోచనాయా మపిగృహ్యసూత్రాణిఋతుః
 ప్రాగేనస్త్రికాంవివాహాంకర్తవ్యం బోధయంతి నిర్ణయతమాప స్తంబా

సంకలన-చేతాత్ర పరంతస్య తోషత్వేన వర్తనా పూర్వాపరవిరోధోభ
 వాత్ . ౧. తుస్మాత్తాత్తచక్షుర్యేన త్యన్య గృహగతవయిత్యబ్రాహ్మణైః
 దోషకాదిమిత్యకాలాన చ్ఛిన్నస్త్రీవగణ నిషేధవచ తాత్పర్యం ఋ
 ఋత్వా తాశబ్దస్య తస్మైనప్రయోగాత్ . ఋతుస్మాత్తావివాహనిషేధ
 గూర్వాణ ఋతుచరీవివాహనిషేధవచనా సంభవాత్ . యద్యన్యత్రపక్షే
 వివాహాచార్యైః ఋతుసమావేశేనన్య నియతస్యాపి ప్రసంగోనాస్తి .
 తస్మాత్తస్మయేది ఋతుసమావేశేనమపి సమంపతేతి సుదృఢవాచార్యభాష్య
 వి . ౧ . తిద్ధామృతాదంతి వివాహానుష్ఠానైవాన్యన్య వివాహంర
 వేది . తదంతి చతుర్థదివసత్త సమావేశేనమపి ప్రసక్తమేవేతినదోషః .
 యదామలంబావసాః స్వాగ్తనాంబ్రాహ్మణ ప్రతిష్ఠిధానికాన్యాణిసం
 హృతి . ౨. మూత్రపిచివరమునాంతర కాలికానాం బ్రహ్మచార్యసీ
 త్యాదివ్రతానుచరనానామిదం వివాహాంతరవ్రతాను శాసనానా
 మపి వివాహితావిషయకత్వమేవ యుక్తం . ఏవశ్చవివాహపూర్వకాలి
 కారణః కాలాధిక్రమేనావశ్యే వాగ్దాతీయతే . తిక్తసమావేశేనన్య
 భామివ సత్యావశేనంతర వివాహస్యాపి శాస్త్రీయత్వమేవేతి తదవిరో
 ధే తస్మాత్త్రయేనన్యస్యాపి యుక్తత్వాత్ . యదిపునః వివాహపూ
 ర్వేదిదం కాలాధిక్రమేనానుష్ఠాన మావశ్యకమేవేత్యాగ్రహః తదాపి
 మాత్రాచిధివిదాసమితముపదేశ సంభవ ఇతి నహోవిరోధః .
 తిక్తేవేదిమన్యచారాత్ . సిద్ధిస్యాన్యస్మతవదననిషేధస్య సంసార
 రాధంనియమార్థంచ పునరనుశాసన వదాతీస్యాపి రిజన్వలాధర్మస్య సం
 సారారాధం నియమార్థం పునరనుశాసన మితి నూక్తసూత్రవైయ్య
 ధ్యం . క్షేప్రప్రళమస్తకాల ఏవ వ్రతానుష్ఠానమావశ్యకమితి ఆపస్తంబా
 శయశ్చితి కల్పనమపిసంభవతి . నిర్వయస్థిగృహైర్దివ్యతీయాద్యృతుకాల

వజ్రబాహుగ్రాహకపిఠ కర్మానుష్ఠానం నప్రథమైకాశేనైవీ స్వప్నం
 ప్రతిపాదనాత్. అన్యథా తద్విరోధాపత్తైః ఉక్తహింసర్థయస్థి—
 ప్రథమైవిశేషః స్మృతిచంద్రికాయాం.

ప్రథమైకాశేనైవీ స్వప్నం
 అస్మిన్ రాసనంకృత్యా తస్మిన్ స్తాపనచేతయేత్.
 వారివాగంధపుష్పాన్ ద్యస్తాంబూలం న్యాయం
 కైన్ద్రీయాజనంకుర్యాత్ తే వాసయేన్మయే
 వరాహాపముగ్ధాద్ద్యస్తాభ్యస్తశక్తిభిః ఇతి.
 తథాద్వితీయైః తన్నియమారాహ. మనసాపారితోకడమి.
 అశ్చరాభ్యభ్యం న్నానం ప్రవాసడస్తథావనం
 నకుర్యాత్తానానాన్ గృహిణామితి గాంధధా
 అగ్నిరపి—వ్యయేన్మయేనాంసంశ్చరాన్తేభిశ్చేదభోజనం
 గంధమాల్యం వాసావ. తాంబూలంచాస్యశోధనం
 ఇతివీరదనుగుణమేవ లోకాచారోఽపిదశ్యతే ఇతి నిరూపయంతి
 పరేతి—పూర్వాపాదేన వయోనిర్ణయం నిరూపయంతో

భవంతవకథం తదన్యథానుపపత్త్యా రాతాం వ్యయేదితి ద్వితీయవ్యా
 క్యానన్య గృహగతవయస్య బ్రాహ్మణసంసృతి వరణవిషయకై
 వాసప్రతిబ్రూయంతియదిపునరేవముచ్చేత నవయంతాన్యథానుపపత్తి
 మాణమేవ సంకీర్తయంతి మన్యామహేతి తులనమాణాంతరమేవ
 తచాపితాదృశప్రమాణమిదమితి నిరూపణం వినాభవదీయ ప్రతిజ్ఞా
 రాతస్యార్థసాధనత్వం ననంభవతి । ఋతున్నాతాశ్చోపనయోడశ దినా
 ప్రాప్తీపరః । కింతుఋతువతపరప్రవ ॥ వనశ్శృంగి

ఋతుస్నాతాః కుయోభార్యాం సన్నిధానోపగచ్ఛతి ।

ఇత్యాచాసోః శబ్దాదివావచ్చిన్నాయావనగ్రహణం శాస్త్రాంతరపర్యా
లోచనైవైవేదకోఽపిదోషః ॥ రమణశీలాశ్చితి ప్రథమవాఖ్యానమవ్య
స్థాకమేవానుకూలం ॥ యథావరమణశీలాత్వం ఋతుమతీత్వం ఋతు
స్నాతాత్వమితివాసథ్యాంతరం తథాన్య త్రవిస్తరః । ఏవం వాదికధయావి
చారణాయాం రాతాంఽర్థమేదితి సూత్రయతా మాచార్యాణామృతుమ
తీ వివాహనిషేధ ఏవతాత్పర్య మిత్థ్యే వాగ్ధీకరణీయం ॥ ప్రైరేవాచా
రైః యదామల వద్వాసాః స్వానధైవాం బ్రాహ్మణప్రతిష్ఠానికర్మా
ణి సంకాస్తీతిసూత్రేణ ప్రథమస్తు కాలానుష్ఠేయ ధర్మానుశాసనవ్య
వహితర్మకన్యసూత్రణాత్ తన్యయువతి వివాహపక్షేఽనుపపన్నత్వా
త్ ॥ నిచోక్తవ్రతానుశాసనం ద్వితీయాద్యృతుకాలానుష్ఠేయ వ్రత
మాత్రవిషయకం ॥ నిల్లయసింధుకాఽద్వితీయాద్యృతుకాలావచ్చేదనై
వన్రతానుష్ఠానావశ్యకతాయాప్రథమస్తే తదనావశ్యకత్వబోధనపూర్వ
కందక్షాదిస్మృత్యనుసారేణ సిద్ధాంతితత్వాదితిశబ్దీయం । నిల్లయసింధుకా
రోభిన్నధర్మానుశాసనం ప్రథమద్వితీయాదిరజః కాలభేదేనస్మృత్యనుసా
రేణ సత్యంప్రతిపాదయతి । నహితావతాప్రాధమికరజః కాలోపధర్మవిహీ
నశ్చి నర్లయతుంశక్యతే నచప్రతిష్ఠధర్మమాత్రోపదేశ స్త్యైవాప సం
బాచాఽన్యః సూత్రణాశ్చిప్రతిష్ఠానాశ్చ ద్వితీయాదిరజః కాలికత్వా
త్తస్మతానుసారేణప్రథమరజః కాలోధర్మ విహీనవివతివాచ్యం । ఏహం
తుసర్వస్మృత్యైకవాక్యతానా వశ్యకేత్యాశయః ॥ తేహంమతే అపస్తం
బసూత్రాణామపి స్వత్యంతరావిరోధేనూపతత్తి నర్లసన్యానావశ్యకత్వా
దాపస్తంబసూత్రం ద్వితీయరజః కాలికత్వేననేకుంశక్యం । యేషాశ్చ
సావశ్యికాతేహమపి బ్రాహ్మణప్రతిష్ఠాని ఇతిసూత్రేప్రతిష్ఠిద్ధ ప

Hebhar-... Sastri.

వాహచతుర్థదిన ముసుమావేశనస్య ప్రసంగః. ననుసర్వతా. తత్రచచ
 న్నాదైవమసాగ్యస్యహేను ర్నాస్తీహైవాదితి విశేషణముననుమేవేతి
 వర్ణయన్తి—తస్య వయోనిశ్చయకారాః కార్యసామాన్యం ప్రతిస్థిస్య
 త్తైవకారణత్వే న్యాయానువాదోనిర్ధరణం. తైవస్యన్యప్రకారాత్వ మ
 స్యసంభవమాత్రమేవేతి తైచపదస్మాద్ గ భజ్యత్వవర్ణనమోన్యయన్తి.
 ఏతేమాన్త్యవశయః వ్యాత్రయకాంతే ప్రధానసామర్పిత్వే ఇత్యాది
 నచైవ. కాసుశ్చక్రస్త్రియవాచి పూర్వకమేవమస్య వివాహం
 గుప్తవలూమున ఉద్రిహి న్నాత్వ ప్రతిపాదనాత్. సామూద్రానపి=
 విరాజైవికతేయ త్యాదినిర్వచనోపేక్షయా నిర్దేశిత పూర్వోఽను
 ఘ్నానామోన్యోన్యం సుగ్రహివాహం గుప్తవలూమునా. తామన్త్యవి
 ధానానంతరం సామాన్య ప్రాప్త్యుపపత్త్యత్యాః ప్రాప్త్యుపపత్త్యేతావీని
 సుద్ధితిల వ్యర్థాన్త్య కిన్త్యంభవయేవా. పుష్పసంవివాహానశాస్త్రీ
 యశ్చతస్థితి సాగ్రహిని సుగ్రహాచాగ్ని భావ్యతాత్పర్యంల్పమపి
 యన్తి. ౧౧.

పహుకాల విమర్శకా రాస్త్య.

వివాహేవేతి య హుకాలఉపసేతే.

కన్యామృత మతంబృష్టవై కథంకుర్వన్తియాజ్ఞాకా||

న్నాపయిత్వామతంకన్యా మృత్యుర్వాహుతాశసం||

యుజ్జానహూమంకుర్వీత తతః కర్మప్రయోజయేత్||

ప్రధానహూమనిర్వృతై కుమారీయదిసార్తవా||

త్రైరాత్రైపగతే వశ్చాచ్చైవం కర్మసమాజయేత్

స్తృతిభాస్కర-వివాహహూమప్రక్రాదై యదికన్యారజస్వలా

త్రిరాత్రుండంపతీస్యాతాం పృథక్పయ్యాసనాశనా॥

చతుర్థాహనిసంప్రాప్తై తస్మిన్నగ్నాయధావిధి॥

వివాహ హోమంకుర్యాత్ మిత్యాది స్మృతినంగ్రహః॥

ఇత్యాదివచనైః ఋతువర్ణనస్య దోషత్వమాత్రం వర్ణితం వర్ణా
శ్రమకాండే. సుప్రసమరదోష్య సస్యదోషత్వం. తన్నిబద్ధసప్రాయశ్చి
త్తాదికంవా. హేమద్రామ—గౌతుమః.

వివాహ సమాచారాత్పూర్వ ఘోర్యాప్రథమూర్తవా॥

తత్పతిస్సానమాశ్చి సప్రాయశ్చిద్విషాద్వత్॥

హవిస్త్యుతిసూ అర్చింపూస్తాం సామయన్మరా॥

కృత్వాతిదాచరేత్కృచ్చం పానసంకాయసంహితం॥

ఏవంనై ప్రతిహంసర్యా త్వంచమహానిపూర్వవత్॥

సామయన్మరా త్వంచమహానిపూర్వవత్॥

పూర్వవత్పూర్వాయాః పూర్వ తతశ్చాన్త్రాయణంవృథక్॥

కృత్వాతిదాచరేత్కృచ్చం పానసంకాయసంహితం॥

తదానంతరేతిత్యాద్యై పూర్వంప్రవృత్తనచేత్॥

సయోగ్యాహవ్యకవ్యే షుసానారీవృషభీభవేత్॥

ఇత్యాదివచనైః పూర్వోక్తమనం బలవత్తరప్రాయశ్చిత్తాదికం ప్రథ
మూర్తవవిషయమేవేతి స్పష్టంప్రతీయతే ఏవంనై వ్యవధ దీక్షితీయవ
చనానాం నిమిత్తగతవిశేషాశ్రివణా త్పృథమర్చితీయాది రచోవిషయ
కత్వమేవ కల్పిత ఇతి నిమిత్తగతప్రథమ్య తదభావాభ్యాం కల్పయో
రపితదీయయో పరస్పరభిన్నత్వాన్మూలసంహార ఇతి నిబద్ధకృతోరుభ
యోరపి సమానార్థ తాత్పర్యవర్ణనమసంగతమేవ.

యదప్యక్తం — వివాహతః పూర్వం పుష్పవత్యాః ప్రాయశ్చిత్తకతే
నాపి నశుద్ధిరీతిచాపి హేమాద్రావుపపాదితమితి — తదపినసగ్గతం ।

తదానీన్న పరిత్యాజ్యపూర్వం పుష్పవతీరచేత్ । ఇతి వచనంహి
సతావత్పూర్వమపుష్పవతీ మధ్యేవివాహాద్వ సజ్జాతిప్రమ్మయాశన్యా తా
దృశక్రియాః ప్రాయశ్చిత్తానీ శుద్ధిహాసనద్వారా పూర్వంపుష్పవత్యా
ప్రాయశ్చిత్తకతేనాస్యశుద్ధిం బోధయతీతి వర్ణయితుంశక్యతే । నయోగ్యా
వావ్యకత్యేషు సాకన్యాపృషశీస్మృతా ॥ ఇతివాక్య శీషేణానన్వయావ
త్తైః । ఆకాంతాయామీవఖలు పరపురాన్వయోనానా శాంతాయాః
యవాదపూర్వం పుష్పవతీరచేదపరిత్యాజ్యేతినమన్వయస్తదాపరిత్యా
జ్యాయా పృషశీత్వాదివర్ణవషస్థితమీవభవతి । పుష్పవతీంచేదిత్యత్రకు
టః పుష్పవత్యాస్తనయోగ్యేతివాక్యే పరామర్శోనసంభవతి । సర్వనా
మ్నాం ప్రధానపరామర్శ్యైవైవత్సర్గిత్యాత్ ।

యక్తంచైతత్ — నిర్ణయసింధుకారై రపి

కన్యామృతువతీంయథాం కృత్వానిమగ్నతీకూర్మనః ।

శుద్ధింవకారయిత్యాతాం ఉచ్ఛహేదన్యశంసశిః ।

ఇత్యాశ్వలాయసస్మృత్యనుసారేణవివాహతః పూర్వంపుష్పవత్యా అపి
ప్రాయశ్చిత్తానీనశుద్ధిరీతిపదనాత్ । యన్యపి పితౄణాదీనామపి ప్రా
యశ్చిత్తంవిధాతృణాం నిర్ణయసింధుకారాణామృతువతీ వివాహా
నయుక్తశ్చే వాభిప్రాయః ప్రితీయతే; తథాపియఃకర్తృఃపితౄణాదీనా
దాతి తద్విషయమితి మూఢవాచార్యాభిప్రాయానుసారేణలేపామపి తద
భిప్రాయ కల్పనాన్నదోష ఇతి వర్ణయంతి ।

పరమ వర్ణాశ్రమకాండే నిమిత్తగతప్రాథమ్యాశ్రమమాత్రేణ
 ద్వితియార్థః పిష్యమాకరణం నయ్యుక్తం । అశ్రుతస్యాపి తస్య వాక్యా
 తత్రైక వాక్యతామాత్రేణ ప్రతినిసంభవాత్ ॥ అన్యథాద్వితియత్వా
 దీనామప్యశ్రుతత్వే భవదీయసిద్ధాంతైఃపి కథంసిద్ధి ముపేయాత్ ॥
 ఏవంబోధయోఃపి నిబంధనకృతేకార్థ తాత్పర్య కల్పనమేవయ్యుక్తం ।
 యజ్ఞానాది హూమాదిసమాన నై మిత్తకాది ప్రత్యభిజ్ఞానాద్వైకత్వ
 మిత్యన్యైఃపి విస్తరః ॥ యదపి పూర్వం పుష్పవతీనచేతిత్య స్యాన్యథైవా
 భిప్రాధానార్థసిద్ధియ ఇత్యుక్తం తత్రప్రతిబూయః ॥ యద్యపి నిర్ణయసిద్ధు
 కాత్రైః వివాహతః పూర్వముపి పుష్పవత్యాః ప్రాయశ్చిత్తాదికలప్ర
 తిపాదితం, యద్యపి చ నయోగ్యాహవ్యక వ్యేషసాకన్యా వృషభీస్సృతా
 ఇతివాక్యతేషేతచ్ఛబ్దేన పూర్వం పుష్పవత్యాః పరామర్శేన సంభవతీతి
 పూర్వంపుష్పవతీప్రథమార్థవార్తవా ప్రాయశ్చిత్తైకృతే అపరిత్యాజ్యా ॥ న
 తేత్-అకృతేను ప్రాయశ్చిత్తేయోగ్యా హవికవ్యేష ఇతిన్యభ్యాస
 మేవయ్యుక్తమితిభవతాం ప్రతినిర్విష్యతే, తథాపి కృత్వాను పాప
 శుద్ధాస్తా మన్యథాదోషసంభవా ॥ ఇతిపూర్వవాక్యార్థస్యాపి అనెన
 వర్ణనిపా నయ్యుక్తచాపిభవత్ ॥ ఏవముక్తమివమధ్యేవివాహంప్ర
 థమార్థవాయా విశిష్టగ్రహణం పూర్వంపుష్పవతీనచేతిత్య నెనపున
 రనువాదోపనిర్ధిక స్సంపద్యతే ॥ తథాపూర్వతేనసావధికాఃకాఃకాః
 కనప్రాథమ్యవివక్షాసంభవమక్తికా ॥ నచేతిచేచ్ఛబ్దముతిత వాక్యార్థ
 పూరణం ప్రతిప్రథమార్థ పదనైవసామర్థ్యమితి అకౌబ్ధ ప్రాయశ్చి
 త్కారణన్య వివక్షాచాసంభవమక్తికేకాది బహువోషకలుషితత్వాద్భ
 వదీయ చాఖ్యానంనయ్యుక్త మితి వయోనిర్ణయకారీయ వ్యాఖ్యానమేవ
 సముచితమితిన్యాయః, యావతావివాహమధ్యకాలిక ప్రథమార్థవ

షయ ఏనై తాదృశప్రాయశ్చిత్త విభానంతావతావివాహతః పూర్వం
రజోదశ్యవేతతోఽపి గురుతరప్రాయశ్చిత్తానుష్ఠాన మేవావశ్యమితి నిర్ణ
యసిద్ధుకానైరపి కన్యావరపిత్రాదీనాం సర్వేషామపి ప్రాయశ్చిత్తం వి
హితమితి కేవలకన్యా శుద్ధిమాత్రేణ నవ్యవర్త్య నివృత్తిర్యభిప్రాయే
నైవ నయోగ్యాహవ్యవ్యేషు సాకన్యావృషణీస్మృతా ఇతివచనం ప్ర
వృత్తం.

ఐచ్ఛేదం గౌతమీయం వచనమితి హేమాద్రితోవగమ్యతే॥ గౌ
తమశ్చైవ నం ప్రాగృతోరీతి ఋతుకాలతః పూర్వమేవ వివాహము
భిన్నైరీతి తాదృశతత్పర్యకల్పనం యుక్తమమేవ. యశ్చోఽపి ఋ
తుకాలతః పూర్వోకన్యాం నప్రయచ్ఛతి తాదృశపిత్రాదీనామేవ తోష
ప్రతిపాదనంతు నయైతేవేష్యచిహ్నా దుపపాదయిష్యామః. అస్తువా
భనదీయ వ్యాఖ్యానమేవ గమచితమితి తావతాఽపి రజోనంతరవివాహ
ధర్మతావాదః కథగవాభవతాం సత్స్వరీతి వివాహకాల విమర్శకారో
క్తం చిన్త్యమేవ. సుహృదాచార్య భావ్యగతం దైవాదితి పదశ్చ
దానీమేనస్వీకరం సంసద్యతే. రాతాం వర్ణయేదిత్యత్ర ఋతుస్సా
తాంః వర్ణయేదితి వ్యాఖ్యానమపి అస్మాకమేవానుకూల మితి మన్తనం.
ఏతేన తోధాయనాశ్వలాయన దైమినిగోభిల పాఠస్య-రాద్యభిమత వివా
హజ్ఞానమాశ్చర్యం సరజోనంతరవివాహలింగమితి సూచితమితి తద్ధర్మతా
వాదోఽనంగశచివేత వర్ణయన్తి.

అప్రేక్షానిచారణీయం—వివాహకాల విమర్శకాగైః సమాప్తే
శనాద్యన్యధానునుపపత్త్యాకం రజోనంతరవివాహా శాస్త్రీయఇతి ప్రా
తిపాద్యతే ఉతాహునా అశాస్త్రీయస్యాపి తస్య వృషణీత్వనివర్తక ప్ర

యచ్చిత్తానుష్ఠానానంతరమప్యనుష్ఠానే నదోషః ఇత్యాపత్కల్పితయాఽభ్యనుష్ఠానమాశ్రయితి.

అద్యుపాసాం నష్టయతిత్యది నిషేధబాగ్రతి సమావేశనాన్యథానుపపత్తి ప్రమాదానవసరేన శాస్త్రీయత్వ సమర్థహసంభవః. సంభవేతుప్రాయచ్చిత్తానుష్ఠాన వ్యవస్థాపనం భవతామసంగతమేవ సంబధ్యతే. సహితాస్త్రీయకర్మానుష్ఠాన ప్రాతాచ్చిత్తాదేహ. అశుద్ధినివర్తనార్థంబు ప్రాయచ్చిత్తానుష్ఠానం తత్రయఃఽబుద్ధిసంతర కర్తవ్యతయవర్త్యంతం వివాహకాల ఇతిస్మాత్తేనా తావత్కర్తవ్యంతం వివాహాన స్థానేపినా శుద్ధిన్యాపితి. ప్రాయచ్చిత్తానుష్ఠానంఽంతరమేవ. నూపయంధ్యాద్రజన్వలా మిత్యాదివచనాన్యపి దత్తజలాన్జనీని ప్రసక్త్యర్థం.

సమాక్తవచన యాచమానాయఽపివరాయయః కన్యాసప్రయచ్చితి అయాచమానాపరేయస్త్వరీయవస్పరే కన్యాసప్రయచ్చితి తస్మైవనివయీ కరణంయత్. యతోహి

అప్రయచ్చిసమాప్నోతి భూగహత్యావృతాన్మతా ।

సయాచరేచదేవం స్యాద్యాచతేచస్మిధక్ పృథక్ ।

ఇతివనత్తరవచనైర్వాక్యపై ననత్వేన సంభవతి । లేనహివచనన సామాన్యతో రజన్వలాదాననిమిత్తం భూగహత్యాతోషంప్రతిపాద్య విశిష్ట తస్యయాచమానాయవరాయనదానెరజుసంఖ్యాకర్తవ్యం అయాచమానాస్మిన్నపినదాని యావద్దానకాల మేకభూగహత్యైతి ప్రతిపాద్యతే । తత్రయద్యయాచమాన కస్త్వంశ్చన యోనదదాతితస్మైకా భూగహత్యా ప్రతిపాదితా; తథాపి

ప్రణవద్వాణ్యుద్దీక్ష తక్షమాభ్యుత్పముతీసతీ ।

ఇతివర్తత్రయవర్తంతం దానగాణకాలస్యప్రతిపాదనా త్ప్రతీయేపివత్స
రేయఃకన్యాంసప్రయచ్ఛతి తద్విషయకత్వమేవాచితమితి తావత్పర్యంతం
కన్యాఽదానసదోషకతోస్తి ॥ ఋతుసంఖ్యాకగ్దానన ప్రాయశ్చిత్త వి
ధానపరిమూలమానాయాపివరాయముఃకన్యాం సప్రయచ్ఛతి తద్విష
యకమేషితి రహోనక్తగ వినాహసామా న్యస్సప్రాయశ్చిత్తానస్తాన
పూర్వకాన స్థానవ్య కస్థానం నాస్మాభిః కృతమితిచేత్ - సత్యంతథాపి
సత్సంగతంభవం ॥ ప్రణవద్వాణీతి వచనస్య గాణకాలసమర్పకత్వే ప్ర
మాణాభావాత్ ॥ ప్రాయశ్చిత్తాను స్థానపూర్వకదానాధికారకాల బోధ
కత్వేనైవైవాప సత్సేర్వర్ణనీయత్వాత్ ॥ యతోగౌరవేనప్రదానంప్రాగ్
తోః అప్రయచ్ఛ దోషీభవతి ఇతిఋతుకాలతః పూర్వమదానవన
ద్రూణవాత్యాహరదోషః ప్రతిపాదితః అప్రయచ్ఛయేకాఽదాతాపి తా
వాద్య ఇత్యాదివచనాన్యప్రమాణీ కర్తవ్యాని ॥ ఏవంవయోహిమనుః
ప్రథమతః ఋతుకాలతః పూర్వమేవదానం ప్రతిజానీతే సకథంఋతవనంతర
వర్తత్రయమపి దానకాలఇతిబోధయేత్ ।

కామమామరవాత్తిష్టేగృహేకన్యగృమర్యపి॥

ఇతివిరోధార్థకవపి శబ్దం ప్రయుజ్ఞానశ్చాయం ప్రదానంప్రాగ్బతోరితి
వచనైక వాక్యతాపేవాభిప్రేతితి ఏకభూణవాత్యాదోషస్య విద్యమాన
త్వాత్తన్నివర్తనార్థం ప్రాయశ్చిత్తానుస్థాన మావశ్యకమేవేతితచ్ఛ్రీ
యతావాదోఽనంగతేవనితీతరత్రవైతద్విస్తరేణోప పాదయమ్యామః॥

యదపి కేచిత్—ముఖ్యకాలాతి క్రమగనిదుత్తమే కేవలప్రాయ

శ్రితం । నకునిషేధశాస్త్రం సుననిమి త్రిమితి వర్ణయంతి ॥ గదపినసం
గతం । ముఖ్యకాలాతిక్రమమేవ నిమి త్రిమితివచనం వినాభవదీయప్ర
తిభామాత్రస్య నిర్మూలస్యాసాధకత్వాత్ ॥ నిషేధశాస్త్రాంతాంచ బ
హూవాం వికృమానత్వేన తిహిస్తుం ఘననిమి త్తకత్వ వర్ణనస్యైవ యుక్త
త్వాచ్చ ॥ ఎతేన గాణకగ్నయం వివాహ ఇవాద్యః పరాస్తాః॥

ద్వితీయేను వయోనిర్వహసిద్ధాంతో ఎకవర్ణనసానమితి మహతా
గండిశ్చేదా నిగ్నికావివ హాదిపి ఋతున త వివాహావ పాక్షీయాని త్యాది
నిరూపణమంగతుం భవతి ॥

అతికదివాపత్కల్పతయూ ప్రాయశ్చిత్తానుష్ఠాన పూర్వకం నాపి
గణాంతర వివాహాపి శాస్త్రసంయత ఏతే తిహిస్తునానీ నదోషశ్చ
వనన్తి.

అన్యేనుసంస్యం నదోషః॥ తథాపి నవినాహః కామార్థవికస్యాన్న
భర్మాత్థః ప్రాయశ్చిత్తానుష్ఠానై నకు అవవాప్యశ్చ యోగ్యతాయా
ఎవనివృత్తిః సతుభర్మానిధికారస్యాపీతి వృషభీశ్చనివృత్తిర్నాస్యైవేతే.

పరతుప్రాయశ్చిత్తానుష్ఠానై నస్పషభీశ్చస్యాపి నివృత్తిర్భవతి.
ఏవశ్చేదపి కన్యాపిత్రాదీనాం భూతహత్యాదోషస్యన్యైశ్చ తత్ప్రత్యేవ
ప్రాయశ్చిత్తాచరణపి సర్వభానివృత్త్య సంభవాత్సం వ్యవహార్యత్వయో
గ్యతాసిద్ధావపి సరకనంబంధోమర్మివారణితివర్ణయన్తి.

సర్వభాపితు.

ప్రతాపనాద్ధిపజ్జగ్య దూరాదస్పర్శనంవరం.
ఇతిన్యాయేన యథావృషభీత్వాదికం కన్యాయాః తత్పరిత్యజ్చ

నన్యః పూణహంతృత్వచ్చ తత్ప్రతాదీనాం నన్యైస్తజైవతోఽపి నను
యోఽనాది పరంపరాగతిః సురక్షణీయ ఇతి రజోనుతరవివాహశాస్త్రీ
యతానమర్థననుసంగతమేవేతి అలమనేన ప్రసక్తాః ప్రసక్తవిదారే
తేతి ప్రకృతిమేవానుసరాముః.

అథవాసీంతి రాత్రబ్రహ్మచర్య విధానపర్యాలోచనాయా మపి
సంబోనుతర వివాహసిద్ధిగిమ్యుః పాదయాముః. సర్వేషుహిగృహ్యసూత్రే
షు ఏకయాపేననధూవరయోః బ్రహ్మచర్యవిధానం దశద్యతే. బ్ర
హ్మచర్యచ్చర్య నాయాభావ ఇతిచ సుద్ధి నాదిభిః ప్రతిపాదితం. తత్రయ
దికన్యవివాహ ఏవశాస్త్రీయశ్చితి స్వాంత్యాకన్యాయాం న్యవాదు
ప్రసక్తరేవాభావాత్తన్నిషేధో ఏకకవన సంపద్యతేతి తత్సాత్రసార్థ
క్యాయత్తమతివివాహాన్య భ్యంగమనీయ ఇతిచిద్వర్ణయన్తి.

వయోవర్ణ రుకాంస్తు—కాముకచర్యస్య కన్యాయామపి రాగ
ప్రసక్తీవ్యతపితి నిషేధోఽపి తే తదనుసారేణ త్తమతి వివాహసా
ధనం నముక్తిసహం. యదిహి కన్యాయాం రాగవనన్యదిస్యాత్తర్హి.

అనంగస్కృతాం పుష్పహీనాం కన్యకాంయోద్వేషాధముః॥

రంతుమిచ్ఛుఃపాపాత్మనరికం యాతిదారుణం॥

ఇతివచనముః క్షణార్థకంస్యాత్. యదితురాగనంభవేపి ప్రవృత్త్య
సంభవాన్నిషేధనైయ్యర్థ్య మిక్యద్యతే. తదాఽపిప్రవృత్తిపదేన ప్ర
వృత్తిసామాన్యస్యకంగ్రహణం. ఉతాహూ సఫలప్రవృత్తేరేవేతి వివ
చనీయం॥ నాన్తర్యః ప్రవృత్తిసామాన్యస్యైవ సరకప్రయోగకత్వాత్॥
ప్రతిమః॥

అప్రాధాన్యకాం విప్రాయభక్తామాతుగోన్వహం

తస్యైవనరకవాసః కాన్వహస్యైవధ్యుతః॥

ఇతివచన నన్యవాప్యప్రవృత్తి నిమగ్నస్యకృతత్వానా తాపున
వస్త్రైః యదితుకఫలప్రవృత్తిరేవ నరకోత్పాదికేత్వాగ్రహః - తదాపిమై
ధునస్యస్మరణాద్యప్రాంగ విక్షేపేన తత్తత్రత్రప్రతిపాదనాత్. యోగర
త్నాకర, వివరతంబ్రహ్మచర్యం ఏతదేవాప్యలక్షణం॥ ఇతివచనాను సారే
స్త్రీకాన్యామహాసేపిబ్రహ్మచర్యవ్రతభంగోభవేదితి కన్యాయామపివ్రతభ
గ్నవస్త్రైః అన్యభోషపత్రిలి నల్లయన్తి. తదేతన్వినాహకాలవిషుద్ధ
కారానమనై. యన్యస్యపుష్పవర్త్యా మపిరాగనంభవేదేన ఉక్తమా
ర్హస్తేయవచనానుసారాత్; తదాపిప్రవృత్తిరొమాన్యస్తనసంభవేదేన॥
నహోక్తజేవలవచన విరోధః శక్యోయి. తత్రాప్రాధాన్యత్వస్య యో
గమాన్యాపరిశీతాయా ప్రసంగ్యాపుష్పవర్తీయత్వోపపాదనానంభ
వాత్. యదితు - యోగమానామానాభావేనప్రాధాన్యత్వపుష్పవ
ర్త్యామపిప్రవృత్తిప్రయోగవ్యవసరపుష్పవర్తీయవర్త్యామపిప్రవృత్తియమి
త్వాగ్రహః; తదాపిస్త్రీనామాన్యత్ర తావత్కార్యగ్రహణం॥ అత్రతువా
న్యత్ర తావత్కార్యగ్రహణం నిసంభవత్యైవ॥ కాన్వహస్యైవధ్యుతః ఇతివా
క్యకేవవిరోధాత్. అపుష్పవర్త్యాం పుత్రోత్పత్తిసంభావనాయా అప్య
నిసంభవాత్. తదననైవవచనోన్వయమువగమ్యతే పుష్పవర్త్యాపివాహితా
కన్యాకర్తవ్యవహార్యతి. ఎవచ్చ

అప్రాధాన్యకాం విప్రాయభక్తామాతుగోన్వహం ॥ ఇత్యు
త్రాప్రాధాన్యవచనా వివాహితాయా ఏవగ్రహణమితి అపుష్పవర్త్యాం
స్యైవప్రవృత్తిర్న సంత్యేవేతితిరాత్రబ్రహ్మచర్య విధానాన్య

భానుపపత్యద్దుమతి వివాహుః పి శాస్త్రీయ ఇత్యేవాగ్నే కరణీయ
మితి । మాధవాచార్యా అపికన్యాశబ్దోఽవివాహితాపరః నాప్తవహ్న
దిబాలికాపరః పృథ్వాదిష్యసిభారతాదా కన్యాశబ్దప్రయోగదర్శనా
త్ ఇతివదంత్యాస్మాకమనుకూలాః । కన్యాయాః; కనీనచేతి సూత్రస్థంపా
తజ్జాలభావ్యమపి అస్మదనుకూలం । తత్రహేభావ్య కన్యాశబ్దః పుంసాఽ
భిసంబద్ధసూర్యకే సంప్రయోగే నినర్హితే । యాశుప్రాగభిసంబద్ధాత్పుం
సాసహాయునక్తి కన్యైవసాఽభిమతా ఇత్యుక్తం; ఎవఞ్చావివాహితస్త్రీ
పరత్వమనోక్త భాష్యాత్ప్రతియతే ॥ ఏవఞ్చముతుముత్యామపి అవివా
హితాయాం కన్యాశబ్దప్రవృత్తిర్విద్యతేవ ॥

ఋశుర్నామోఽశు యాశుర్నాసాకన్యైత్యభి ధీయతే ।

ఇతివచనపీఠానా మనుకూలమితి

అప్రోథాంకన్య కాంవిప్రోయభేత్కామాతురోన్యహం ।

ఇతివచనమృశుమతి వివాహవిషయమేవైశ్యేవ వర్ణనీయమితి రజస్వలావి
వాహుః పి శాస్త్రీయపితే ।

పరేతు - అప్రోథాంకన్యకాం విప్రోయత్ర కన్యకాశబ్దేనైవా
వివాహితార్థలాభే పునఃప్రయుక్తస్యాప్రోథావదన్యతదర్థకల్పనా సంభవా
ద్యోగయాధి కల్పనచప్రమాణాభావాత్ అపుష్పవతీయభనవో వత్సవ
ర్ణసవీక్త దేవలవచన తాత్పర్యమభ్యుపగమనీయం । నచ - కానీన;
స్యాత్తదుద్భవ ఇతివాక్యశేషవిరోధోభవతీతిశంకనీయం । యధాప్రాగ్వి
వాహాదృతు మత్యాయభనంవిషిద్ధంతథావివాహతః పరమపిరతోచక్యన
తఃపూర్వంతద్యభనంకాస్త్రీనిషిద్ధమితి ప్రథమాయాం సముచితకాలే స

ముత్తన్న స్వవద్విధియన్యాయముచితకాలే సముత్పన్నస్యాపి కాసినత్వబోధనద్వారా వివాహితాయావపుష్పవత్సవయథానబోధయతాం దేవ బాచార్యశాంబాలికాయామపియథాననిషేధవవతాత్పర్యేణ తద్వత్ప్రీతా త్రైబహుచర్యవిధానస్యా పుష్పవత్సవతదన్య ధానుషపత్రికమాణస్య నావసరః ।

. నన్వసంత్పన్నత యోనిత్వాక్యం అవత్యసంయోగ ఇతి కన్యాయాః కసినచేతిసూత్రభాష్యప్రదీపయోః కథముపపత్తిరితిచేదేవం; యదాతుకన్యాత్వం తదాపత్యమోగోన । యదాఽపత్య మోగస్తదా కన్యాత్వం వేతిఖలుపూర్వపక్షభాష్యం । తదన్యస్మతేఽపినవికల్పం । అస్మాభిరపి సముచితకాలే సముత్పన్నస్యైవకాసీ నత్యన్తనాత్ । అథోచ్యేత్యంశతిభాష్యకారై రపి ప్రాగభిసంబంధాత్ప్రీతిదశానాచ్చేతి ఖలువక్తవ్యంస్యాత్ . తేనువివాహపూర్వకాలికం సంసంయోగమా త్రంకన్యాశస్త్రార్థతావచ్ఛేదకతయావివక్ష్యంతి . తత్రయదిభాష్యకారాణా మపి ఇవసీయంమతు సంమతంస్యాత్తదా కేమితరజోదర్శనతః పూర్వం వేతినవర్తయేయః; తి సిద్ధాస్తభాష్యవిరోధః సంభవత్యేవేతి.

తత్రేదంసమాధానం భాష్యకారాశ్చాపి ఋతుదర్శనతః పూర్వ మేన వివాహమవిప్రయంతి . సతుకాస్త్రీనికల్ప మృతుమితివివాహం . అ భిసంబంధపూర్వకే సంయోగేవినర్తత ఇతిభాష్యేహి సంయోగపక్షేన కాస్త్రీయర్తు సమావేశనమేవవివక్ష్యంతి . వివాహంవినాచ సంయోగేవిశిష్టాభివాత్కన్యాశబ్దః ప్రవర్తతే . వివాహపూర్వక నిషిద్ధసంయోగేద విశిష్టాభివాత్కన్యాశబ్దః ప్రవర్తత ఇతిరజోదర్శనతః పూర్వంవెత్యను శ్చేతుః తాన్యైకాన్తవ పర్యవసానమితి సహోపిదోషః.

అయమాశయః— కింభావ్యకారాణామపి ఋతుమతీవివాహవస
తాత్పర్యం కల్ప్యతేన; ఋతుమతీవివాహేపి తాత్పర్యస్యైవకల్పనాదితి
చైత్రతైదంప్రప్తవ్యం. కింబాలికానాంవివాహితానాం పుంసంయోగేఽ
పినదోషవిభావ్యకారాశయః ఉతతాసామపితత్పంయోగోదోషాయైవే
తి, నాజాతలోమ్యాసహ సంవిశేతేతి వచనానుసారేదోషవేతికల్పనేచ
నిషిద్ధస్యాపి సంగమస్య నిషేధాల్లంఘననాచరణకోవాదోషవిభావ్యతైత్తు
త్రస్యకానినత్యాపత్తిరితివక్తవ్యం. తత్రచప్రమాణం అప్రాధాన్య
కాంవిప్రాయభేత్కామాతురోన్యహంవిభావచసమేనా తత్రయదిపుష్పవ
త్యాఅవివాహితాయాః పుంసంయోగేనసముచితికాలేనముష్పన్నస్యైవ
కానీనత్వమత్రప్రతిపాద్యేత తదాప్రాధాన్యదన్వైర్వ్యర్థం అప్రాధాన్యచ
నావివాహితార్థ వివక్షాయాం కన్యకాస్వనైర్వ్యర్థ్య మితిభవన్మతేదో
షః కన్యకాశ్చేదేనాఽపుష్పవతి గ్రహణేప్యస్మాన్మైత్రవసమాయాతం.
అస్మన్మతేతు వివాహితాయామపుష్పత్వాం పుంసంయోగేనచ చితికా
ల సముత్పన్నస్యైవ కాననత్వం ప్రతిపాద్యతేవిభావనైర్వ్యర్థ్యం. అభిసం
బంధే కన్యాశ్చదోషవర్తతేవివక్తవ్యే తిహ్వర్వకే సంయోగవితి గు
గుతరమాగ్గాదరణ స్వాపీదానీషేవప్రయోజనమితి నకథంచితపితృభావ్య
కారాః అశాస్త్రీయమాగ్గానుసారిణ ఇతికల్పయితుంశక్యతే. అయ
మభిప్రాయః. అవివాహితావస్థాయాం పుష్పవత్వాం పుంసంయోగ
ప్రాయశ్చిత్రేచాఽకృతే వివాహానంతరముత్పన్నః పుత్రఃకా నావాత
వేతివిచారణాయాం కానీనవేతి వర్ణనీయమితియథాతథావివాహితా
యామపిరదోషకనతః పూర్వం పుంసంయోగఅకృతేచప్రాయశ్చిత్రేము
చితకాలే సముత్పన్నః కానీనత్వేవాంగీకరణీయం. ఏవంకృతేదేవ
చన సిద్ధాంతానువాదకే భావ్యపిత్రాగభిసంబంధాదిత్యవ్య ప్రాగ్రహ

దశ్యవాచ్యైశ్చ తదుపలక్షణ త్వేన వాప్యపపత్తివర్ణనీయేతి సకోవిరో
ధః ॥ ఏవం ॥

అసంస్కృతాం పుష్పహీనాంకన్యకాం యోద్విజాధమః॥

రస్తుమిచ్ఛతి పాపాత్మానరకం యాతిదారుణం॥

ఇతివచనస్య ప్రవృత్తిర్యంత పరత్వాంగీకారపవ సముదితఇతిక
త్పూర్వానాథకద్యయానుసారేణ త్రిరాత్రబ్రహ్మచర్య విధానావపత్తి
వర్ణనం యుక్తమతినకధంచిదపి ఋతుమతీ వివాహకాస్త్రీయతావాదః
సిద్ధ్యత్. యదపిచోక్తం - కన్యాశబ్దోఽవివాహితా పరఇతితదప్యేతేన
పరాస్తా ఉక్తచూర్కండేయవచన అసంస్కృతామితి పదవైయ
గ్భాషితైః.

కన్యాత్రయవాప్యస్తో వ్యాచప్టాంకంకన్యాశబ్ద ప్రవృత్తినిమిత్త
మవివాహితత్వ మితిధవదాశయః ఉతాచూప్రవృత్తి నిమిత్తాంతరేన
త్యపి అవివాహితత్వధర్మ పురస్కారేణ కన్యాశబ్దస్యగాన్యాదినా వృద్ధా
దిసాధారణ్యనాపి ప్రయోగోయుజ్యతఇతి । తత్రనతావత్ప్రధమః కల్పః
సంభవతి—కన్యాకుమారీశబ్దయోః పర్యాయత్వాను సారేణో భయో
రపిసమాన ప్రవృత్తినిమిత్తకత్వస్యా వశ్యంవర్ణనీయత్వేన కుమారీశబ్ద
స్యేవ కన్యాశబ్దస్యాపి కామారవయః ప్రవృత్తినిమిత్తకత్వమేవ యుక్త
మితి అవివాహితత్వమేవప్రవృత్తినిమిత్తమితి వర్ణనాసంభవాత్, తత్రై
వంసతికన్యాకుమారీశబ్దయోః పర్యాయత్వేనత్యపి అద్వవపాదాభవత్క
న్యాత్వాదివచనం క్షుద్ధిమితిచేత్కన్యాం దదన్ప్రహ్మలోకమితి విహితఫల
విశ్రేణసంబంధబోధనార్థం పరిభాషికరణమితీబ్రూమః. యథాశ్చేదాది

శబ్దానాం లోకాంతప్రత్యాయకత్వే సత్యవిరూపవిశేషపరత్వేన
 పరిభాషణం శలవిశేషసంబంధబోధనార్థం ఉపపాదితంచైతన్మాధవాచా
 రైః పరాశరస్మృతివాఖ్యానైః ఏవంబుమాధవాచార్యా అప్యస్తాకమను
 కూలాః. భవన్మతేతుఫలకధనాదాసోపయుక్తైః వచనస్వరస్య భక్తిదు
 మ్పరిహర ఏవేతి భవన్మపవవిదాబుర్వన్తు. ఏవంబుకన్యాశబ్దస్య అప్యవ
 న్నాదిబాలికాపరస్యాపి అవివాహితత్వ సామాన్యాదైవాద్వప్తరజసి సా
 మానేన విత్రాభిరపత్తాయాంస్త్రీయామపి గాన్యావృత్త్యాప్రయోగోప
 పాదనైవమాధవాచార్యాదాం భాష్యకారాదాంబు ఆశయశ్చితిసోపి వి
 రోధః. పాతంజలభాష్యంహి సతావత్కన్యాశబ్దాధోగయమేవేతి సిద్ధా
 న్నయతుంప్రవృత్తం. కింతుకన్యాశబ్దేన గాన్యాత్వగణయావా అపత్యసం
 బంధయోగ్యస్త్రీవ్యక్తిరపి గృహీతుంశక్యతేషిబోధయతుం అన్యథా
 ప్రాగభిసంబద్ధతః పుంసంయుక్తయావేవ కన్యాపదార్థత్వా సత్యాపుం
 సంయోగానంతరమపి వివాహాశ్చ్యపి కల్పనావత్తై. ఏవంబుదైవవ
 శాద్యాపుష్పవలీ పుంవృత్తాపి విత్రాదిర్నదత్తాతస్యా. స్వయంవరణతః
 పూర్వంపుంసంయోగేపత్యసంబంధోభవదత్య వివాహితత్వ సామా
 న్యాత్వప్రతిపక్షకన్యాశబ్దేన గాన్యాత్వోత్పత్తిర్భవత్వేవేతి సదోమాయ
 పిత్వవృత్తుమత్యామపి తపోవిశేషాది మత్పురుషసంయోగేన కన్యామి
 మాపత్య సంబంధాభవేత్తేవాగాన్యా శ్రయణంనావశ్యకమితి పతేన్త
 రానుసరణం న్యసిద్ధితి. సృష్టాదీరనేవన కమారీశబ్దస్య గాన్యావృత్త్యా
 యునతి పరత్వంవ్యవస్థాపితం నయస్కంధం ఇ సూత్రై. యదితీకన్యాకు
 మారీశబ్దయోగ్యునతి సాధారణీకాపివృత్తి. స్వాత్వహేభాష్యకారైః
 కిమితగాన్యాశ్రయణంకృతం.

యత్నాత్ కం వివాహకాల విమర్శకారైః—కుమారీత్యత్రప్రకృ
తే రక్షాప్రయోగం వుంశ క్తేన ప్రత్యయవిశిష్టస్య యువతిపరత్వం
గౌణమేవేతియత్ కం. కన్యాశబ్దేతుతభాభివాన్నగౌణేతిలక్ష్మణవివాహ
యోగత్వయువతి సాధారణపతకన్యాశబ్ద ఇతిత్రతెనంచీన్త్యం. కుమారీ
శబ్దః కృతిభూతస్య కుమారశబ్దస్యాప్రాప్తయోగం వుంశి క్తీతి; పుం
స్త్రీవిధిలింగస్య కన్యావిప్రతి పదికళ్యతావచ్చేదక కోటావప్రవేశాద
ప్రాప్తయోగం మేవకళ్యతావచ్చేదకం. లింగత్వస్యతోలభ్యమితి సప్రస్ప
త్రివిమిత్తకోటింప్రవిశతి. అనన్యలభ్యః శబ్దా ఇతిన్యాయాత్. అన్యథా
సర్వేషాంత్రిలిక్తానామపి స్త్రీత్వాది బోధనవిషయ గౌణత్వాపత్తిరిత్యస్య
త్రవిస్తరః. ఏవశ్చ కన్యాశబ్దస్యాపి ప్రాప్తయోగం మేవ సప్రస్పత్రివిమి
త్తమితి గాన్యాదిన్తేన యువతిపరత్వముపపాదనీయం. విశేషభానాత్.
కన్యాకుమారీగౌరీతే. ఇతిపోకస్యచేదానీ ముపపత్తిగ్భవతి ప్రవృత్తినిమి
త్తభేద పర్యాయత్వాభావేన తథానిర్యేకత్వా నాంగత్వాపత్తే. తుక
బ్దస్త్రాసీసగ్నికాశబ్దయోః భిన్నప్రవృత్తినిమిత్తకయోః కన్యాశబ్దపర్యా
యత్వవారణార్థమిత్యేవ గర్వరసతఃవతియతే. వయసిప్రథమితిసూత్రే
కుమారీశబ్దంప్రకృత్య ప్రవృత్తం సంబధాదేననయోగమ్యతే. ఇతివాచ్య
వాచకభావలక్షణ సంబధేన వయోగమ్యతీత్యర్థం భాష్యముపపన్నం
భవతి యద్యపిరక్షేప్రభాష్య కోసానంబధః పుంసానహిసంయోగః
ఇతిపుంసంయోగరహితైవ కుమారీశబ్దార్థ ఇత్యుక్త్యం. తథాపితస్యభా
ష్యస్య పూర్వపక్షభాష్యత్వాత్. గోనదీయస్త్రాపేని సేదాప్రభాష్య
నూపారేతైవై పవ ద్వివర్ణనంయుక్తమితిసదోషః యథాచపుం స్త్రీవి
ష్టాప్రాప్తయోగంక్షీకత్వాపికిం నూపసాచయితుం శక్యతే తథాపూ

ర్యమేవనిరూపితం. సర్వభాదాగరిభాదక కన్యాశబ్దానామతయోనే రేవ
గ్రహణంయుక్తమతపన.

అకన్యోతిశయః కన్యాంబ్రూయాద్వేషేణమ సచః ।

సశతంప్రాప్నుయాద్దండంత న్యోదోషమదవ్యయన్ ।

ఇతిమనుస్మృతి వ్యాఖ్యానావసరేనియంకన్యాశబ్దయోనిరితియోబ్రూతే
ఇతికుట్నాకభట్ట వ్యాఖ్యానమపిసంగతం భవతి । సర్వభాదాన్యాశక్తా
నోన యువతిరితిసీధం ।

చైతన్యావయవతిర్నాల్పవిద్యోసగావిశః ।

ఇతికన్యాయువశోః పృథక్పృథక్సగహణాదిత్యన్విత విస్తరః ॥ ఏనాం
అప్రాధాంకస్యకాం విప్రశితవచనానుకూలైశ్చ పుష్పచక్ర్యా మహిమ
యప్రవృత్తిర్భవేత్తేతిపిన్దత్వాద్వి రాత్రంబ్రహ్మచర్యమిన్సూత్ర య
తాంసర్వేషామేవాచార్యానాం రజోనిస్తర వివాహతాత్పర్యకల్పనమితి
వృత్తేన వివాహకాల వివర్ణకారణాదు వాక్యేశః॥అస్తునాభవతీయవ్యా
ఖ్యానమేవ సముచితమితి ॥ తావతాపికన్యాయా మపిరాగతోవ్య వాయ
ప్రవృత్తిరుపపాదయితం శక్యతేవయతో నాజాగిలోమ్నాన్యసహసం
విశేత అజాతవ్యంజనాయాతు సతయాసహసువిశేత్ ఇత్యాదివచన
పర్యాలోచనాయాంతాదృశార్థః సిద్ధ్యతివశోఽపివోధః సచవ్యవాయ
స్సభలోవాభవత్సభలోవా ॥ వ్యవాయత్వేనైవ ఖలువ్యవాయస్యనిషే
ధః । నతుసఫలవ్య వాయత్వేనాపితేనగృహ్యసూత్రా వ్రరాగ్నిపిపాత్య
ఖ్యాతానిభవన్తి ॥ లోకజ్ఞాశ్చోభయత్రాపి ప్రమాణమేవ ॥ కేషాంభవ
సజనానాంకన్యాయామపిరాగతః ప్రవృత్తిర్దృశ్యతే ॥ కేషాంభవ విరక్తా

నామఋతుపత్యామసవ్యవాయార్థప్రవృత్తిర్వశ్యతే । నమసర్వేషామే
 వెతినకథంచిదపిక్షతయోని వివాహసీధిః॥యెతువునరత్యై ప్రపంక్షితాః శ
 త్వక్ష్ణానసంపన్నాశ్చ తేషామపి శాస్త్రాన్యభానయేన బహువిధాధర్మా
 చరణేదప్రవృత్తి దర్శననయక్తాయుక్త వివేకసంపన్నానాం శ్రుతాధ్య
 యనసంపన్నానామపి రహసిగ్యవాయప్రవృత్తైః సంభాష్యమానతయాని
 షేధతవశ్యకపవశ్రుతాధ్యయనసంపన్నానామేవధర్మాచరణాదావధికా
 రాస్తధర్మా చరణేనైవలిక్షేవ శ్రుతాధ్యయనసంపత్తినిశ్చయశ్చితి అధ
 ర్మాచరణే శ్రుతాధ్యయనసంపన్న త్వమపివశ్యా దేవత్యుచ్యతే తస్మి
 యదానైవకాస్త్రవిచారాదికం సగ్యమపినిష్ప్రయోజనం॥ నిహితోపిశ్రు
 తాధ్యయనసంపన్నాధర్మా చరణాగూఢాః హుంక్ష పాతకప్రపంచితేషు
 హమశేషు వావిశ్యతే । మహావపినాశాత్త మయోనీచానాం నదృష్ట
 వ్యారాధుత్కర్థిత్వంకథాల్లాప్య ముగంధాపిశేష । ముక్తాశ్చహివివా
 హాశ్చాగ్నిమితాషు గావవహుంపిచానాశుం ముక్తాశ్చనాభుచాయః॥
 కేస్త్రపుత్రసంపాదనస్యన్య నామనాగ్యతియోగ్య వాయుశ్చచిన్వనాశేష్య
 వశాస్త్రగోళి రిత్యా దివర్థిచారన్వసంపాదనార్థం పివాహాశ్చత్యైరతా
 త్యర్యాత్ । ఉపపాదితంవైత్యశు పివాహవాద్యత్యైతవవ ద్రవ్యస్యం॥
 ఏతేనబ్రహ్మచర్య విధానాగ్యభానుపపత్యాయుచతి వివాహసాధనంయ
 క్తమవేతివివాహకాల పిమ్మకానిచమపిపరాస్త్రం । అత్రచవిషయ
 బోధాయనాదివచనాని వివాహకాల విమర్శతపవ ద్రవ్యవ్యాసీతిగ్రన్థవిస్త
 రభయాన్నూపక్షిప్తాని॥ నన్వవమపితిరాత్ర ముభయోరధః శయ్యోశ్య
 త్రోధశబ్దగ్రహణంవితథం భవతి । యావతాకన్యావిషయో నిషేధోని
 రధికః తస్యాశ్యవాయప్రవృత్తైః కథంచిదప్రప పాదనాసంభవాత్తద్ర
 తాగసార్థకాగ్నియ వధూవిషయేపి ప్రవృత్తినంభావనాగ్లి కరణేయేతితస్యా

యమతీభావనన తమపపత్యా యమతీవివాహః శాస్త్రీయభినిధ్యైవే
 తిచేత్ ॥ అత్రనయోన్మియకారా అపత్కల్పతయాద్వా దశాదివయ
 స్కువివాహస్యాపి శాస్త్రీయతాభ్యుదయగ ముత్తతోభయోరపి బ్ర
 హ్మచర్యనిధినివృత్తయః సంకృత్యేషామపాభావ ఇతిచేరుభయోగీ
 త్యోకస్య మౌల వదవర్ణనాత్మకం సాకం అన్వయ ఇతి వగచాత్రస్య
 బ్రహ్మచర్యనిధినివృత్తయః సంకృత్యేషామపాభావ ఇతిచేరుభయోగీ

వివాహకాల విమర్శకారం — ఉభయోరభ్యుదయ మౌలవదన
 ర్జయ్యోగేనైవ చాకరుభ్యుదయి కల్పనప్రమాదాదావః ప్రమాదన
 త్వేపి రక్షోనంతరవివాహః సై ధ్యుపపత్తిర్భవిష్యతి. సమావేశసాన్యధా
 నుపపత్త్యభ్యుదయతత్వాత్.

వర్ణన ర్జయ్యోగే — ఉభయోరభ్యుదయ బ్రహ్మచర్య పదార్థానసాకమ
 న్యయోగేనైవచాకరుభ్యుదయి కల్పనప్రమాదాదావః ప్రమాదన
 త్వేపి రక్షోనంతరవివాహః సై ధ్యుపపత్తిర్భవిష్యతి. సమావేశసాన్యధా
 నుపపత్త్యభ్యుదయతత్వాత్. ఉభయోరభ్యుదయ బ్రహ్మచర్య పదార్థానసాకమ
 న్యయోగేనైవచాకరుభ్యుదయి కల్పనప్రమాదాదావః ప్రమాదన
 త్వేపి రక్షోనంతరవివాహః సై ధ్యుపపత్తిర్భవిష్యతి. సమావేశసాన్యధా
 నుపపత్త్యభ్యుదయతత్వాత్. ఉభయోరభ్యుదయ బ్రహ్మచర్య పదార్థానసాకమ
 న్యయోగేనైవచాకరుభ్యుదయి కల్పనప్రమాదాదావః ప్రమాదన
 త్వేపి రక్షోనంతరవివాహః సై ధ్యుపపత్తిర్భవిష్యతి. సమావేశసాన్యధా
 నుపపత్త్యభ్యుదయతత్వాత్.

యథాకామీభవేద్వాపి స్త్రీనాంవరమనుస్మరణః

వ్యధార నిరతశ్చైవ స్త్రీ యోరమ్యయతఃస్మృతాః॥

ఇత్యాదివచనానుసారేణ యోమాభ్యర్థనాయా మృతుకాలభిన్నకాలే

సమావేశనస్య వైధత్యావగమాత్ దనుసారేణానుష్ఠిత సమావేశనేనా
 వివ్రతభంగోచస్యాది త్యుభయోరపి బ్రహ్మచర్యవిధాన మావశ్యకమితి
 ఉభగ్రహణసార్థక్య ముక్తుమతీ వివాహావసర్థ్యతీతి రజోసంతవివా
 హః కాస్త్రీయత్యేవాభ్యుపగర్తవ్య మితివర్ణయంతి.

పరేతుచతుర్థీకర్మతః పూర్వంభార్యాత్వమేవ సనిధ్యతీ ఇతిపార
 స్కరహరిహరభాష్యే ప్రతిపాదితత్వేనప్రకాలత్వేపి త్రిరాత్రం వైధా
 పగజనస్య ప్రసక్త్యభావాత్సమావేశ నానుష్ఠానేపి వ్రతభంగాభావనన్త
 నాసంభవాత్ప్రమాత్రస్య బ్రహ్మచర్యవిధానేపి స్యష్టసీన్యాభగ్రహణ
 వైయ్యర్థ్యం తదవస్థమేవేతి వివాహకాలవిసర్జకాదైరపి తూరలవణవ
 ర్జనపదార్థాన సాకమేవాన్వయో గ్గీకరణీయైతి సకథంచిదపి తదన్యథా
 నుపపత్తిప్రమాణస్యానకాశః. యోగి—పతత్వంసప్తమేపదే ఇతిస
 ప్రసదీగమన మాత్రం భార్యాత్వాదిసద్ధిః—తథాపియథా,

చిత్రకర్మ యథానైవైరంజై స్సమ్యక్ప్రపూర్యతే॥

బ్రాహ్మణ్యమపి తదవత్స్యా త్సంస్కారై ర్విధిపూర్వకైః॥

ఇతివచనేన జ్యోతిష్తోమాద్యుపసానై వైవపూర్ణబ్రాహ్మణ్య సిద్ధితిస్థి
 తేపి తతః పూర్వమపికించిన్యూం బ్రాహ్మణత్వేనాద్యతే. తతవచత
 స్య మంత్రాధికారః ఏవమగ్నిసద్ధానార్థ మపేక్షితభార్యాత్వం సప్రసదీ
 గమనమాత్రేణ సిద్ధమపి వైగోపగమనూపయుక్తం భార్యాత్వంనా
 జ్ఞవివాహేనై వజన్యత ఇతినపరోధః. అయంభావః సర్వదేశకాలాచక్ర్యదేవ
 దాశేతర సమావేశన నిషేధశాస్త్రైవ వివాహసంబంధి త్రిరాత్రా
 వచ్చిదేనాపి వధూసంగమనిషేధ సిద్ధిసంభవాత్కిమర్థం బ్రహ్మచర్య
 విధానమితిచేత్—ఋతుమతీవివాహవాదిభిరేవం పరిహర్తవ్యం. య

ధారావృత్తావదేదితి సామాన్యనిషేధేనత్యపి శ్రూయమాణస్య తస్మా
దాహిత్యాగ్నిర్వాసృతంవదేదితి వచనస్యావృత్త వచనాభావదర్శపూర్వ
మాసమౌ ర్గజ్జభావబోధకత్వేన చాదితార్థ్యం. ఏవంఽభూసంగమా
భావవివాహకర్మణా ర్గజ్జభావబోధకత్వేనోక్తసూత్రసార్థ్యమితి త
త్ప్రేరేపంసతి కన్యావివాహవాదిభిరపి. నాజాతలోమ్యాసమా సంవిశేదితి
వచనసిద్ధిస్యాపి తమపగమనాభావస్య వివాహోజ్జత్వసిద్ధ్యర్థం త్రైరాత్రబ్ర
హ్మచర్యనిగ్రాహిణి సంభవాన్నాస్యధానుషఽత్తి ప్రమాణస్యావశాత్. యథాసమావేశేనాన్యధాన్యవత్ప్రతి నప్రేరేపావివాహసిద్ధిః తథా
పూర్వమేవనిరూపితం. ఏవంతస్యాసిద్ధ్యాతద్విషయ కత్వేనాపిత్వారలవణ
వర్జనమౌజరమప్య సంగతమేవ. యథాచనమావేశేనోఽయుక్త భా
ర్యావృత్తసప్త పదీగమనమాత్రేణ నౌత్పద్యతే. తథాపూర్వమేవనిరూ
పితం. నమావేశేనామవధాన్వ సహమైధునార్థంశయనమితి వధూవదం
ప్రయుజ్జానః సుదర్శనాచార్యోత్రానురూలః. యథాచారస్కరహరి
హరాచార్యాః॥ అత్రచవిషయే బహూపచాదనీయంసమస్తి॥ తచ్చసత్యవ
సరైవసరాంతరే సమ్యగుపచాదయిష్యామః. ఏవశ్చుత్తైరాత్ర బ్రహ్మ
చర్యవిధానానుసారేణాపి నృహ్యకారణం ఋతుమతీవివాహ తా
త్పర్యకల్పనం సంభవతి.

అత్రేవంప్రసక్తాద్విచార్యతే-కోనామాక్షత యోనిపదార్థశ్చితి ॥
శిష్యుశుచతీ ॥ ఉత్తమత్యపి యాస్పృష్టమైధునీతి॥ యద్యశ్చతు మతీప
రత్వం తదా॥

పాణిగ్రహణి కామస్త్రానియతందారలక్షణం ॥ ఇతివచనేనాన్య
తుమతీ వివాహసిద్ధిః ॥ తస్యామేవపురుష సంయోగే నముచితకాలే స

ముత్పన్నస్యకానీనత్వస్య సిద్ధ్యాత్' 9' యస్యసంస్కృప్తమైధునీతదాఋతుమత్యాపి వివాహతః పూర్వ- సంయోగేన—సముత్పన్నస్య కానీనత్వేన స్యవహరణతిఃఋతుమతీసేవాహూయితాస్త్రీయ ఇతి సిద్ధ్యేతితి॥ తత్రవయోర్విధయకారాః—అతతయోని పదేనాస్మితుమత్యాపిచసంగమాః "అనపిందాచయామాతు రసగోత్రాచయాపితః। సాప్రశస్తాద్విజాతీనాం చారకర్మణ్యైఃఘనీ"।

ఇతివచనేనతయోన్యః వివాహోఽయోగ్యత్వవర్ణనాత్. ఆతపసహి।

పర్వవర్ణోఽతుల్యాసుః త్వివ్వత్తయోనిషు।

అనులోప్యేనసంభూతాః జాత్యాన్దేయాస్తపసతే—

ఇతివచన- తతయో నిర్వాహిణీయం వివాహితత్త్విమసముత్పన్నస్య బ్రాహ్మణ్యము కం తత్రతియోనిపదేన అస్యపూర్వకత్వాది వివక్షణేఽర్హీవ్యవేష స్యాత్' । ఋతుమతీస్వసేవజ్ఞేతు - ఋతుమతీనామత్యాపిచ- అతవవాహసంధ్యవేన పత్తివ్యసిధర్పనతీత్యుత్తయోనికత్వేన లభ్యమితిగ్రహణము యుక్తిమితి ప్రతీయతే ఇతివర్ణయంతి । వివాహకాలముగ్ధకారస్తు తతయోని పదేన ఋతుమ' గ్రహణపక్షేనాస్మిత్వాద్య ముత్పన్నస్య అబ్రాహ్మణ్యవర్ణనం ససంభవం - సహ్యపక్షేభ్యతయోజోనిచర వివాహమపిశాస్త్రీయం మన్వాహంభవతాం తిప్తివాహసంస్కారాదుం సముత్పన్నాబ్రాహ్మణ ఇతీసంమతం - బ్రాహ్మిత్వారా వృక్షోత్పత్తికాం నిష్పత్తీత్వాత్ - అపైధుశీర్ష్య - అస్మప్తపైధునప్రవృత్తిచి మత్తకస్య అృతుమతీ సప్రతికరణయాం ప్రమాణాభావాచ్చ । ఏవంచ సాంప్రదాయికాయపర్యాలోచనాయాం అతతయోనికత్వేన-అపసృప్య

స్వ మైధునాయా వీచగ్రహణంయుక్తం . సర్వవిధములను జూచి కన్యా
భ్యానావసరే-మేధానిధిప్రభృతిభిః తథైవవ్యాఖ్యానాత్-—తథాహి—
మేధానిధిః—అక్షతయోనిగ్రహణం - పునర్వివాహేన పత్నీత్వమాశం
కమానందిన ర్తమతి—సర్వజ్ఞానారాయణః—అక్షతయోనిమ = పరిణే
తురి స్వేనానాస్పృష్టాను ఏవేన పాపినస్యావ్య . బాహ్యగ్యముక్తిని
తి—రానునానుదః—అక్షతయోనిప్వితీ విశేషణాత్ కానీనాదర్శి
జన్మ . గోణమితి—అరిదః—అక్షతయోనిమ = అనన్యపూర్వీకాను—
రామచంద్రః-స భోగోపక్షుల యోనయోయానాంతాన్వితీ-కల్లాకభ
ట్టాపి “పాణిగ్రహణి కానుత్తాత్” శ్లోకవ్యాఖ్యానసరే-ముమే వా
ర్థగ్రహణాదముర—ఏవంబోధాయనధర్మకాత్మేతి గోవిందస్వామినా—
“నాచేదక్షతయోనినాన్వితీత్రాభ్యానతానతః, ఇతివచనవ్యాఖ్యానసరే-
క్షతయోనిన్యాత్ = స్పృష్టవైధునాన్యావితీవ్యాఖ్యానం మితాక్షరా
యానుపి “అక్షతాచక్షతావైవ పునర్భూస్సంస్కృతాపునః । స్వైరిణీ
యానుపి హి త్వ సమానంకామతోప్రజేత్”, ఇతివచనవ్యాఖ్యానసరే
అన్యపూర్వాన్వితీవిధా; పునర్భూస్సంస్కృతీచేతి । పునర్భూరవిధివిధా;
క్షతాచక్షతాచేతి । తత్క్షతాసంస్కారాత్పూర్వేన పునఃసంస్కార
దూషితా; అక్షతా - పునస్సంస్కార దూషితా - ఇతివ్యాఖ్యాతం ।
అపరాధవ్యాఖాయామప్యయమేవాధస్సుప్తీకృతః ఇతి అస్పృష్టమైధు
నైవాక్షతయోనిశబ్దే నాత్రగ్రహణ మహాతీతివగణయంతి—పరేతు—
యోనిక్షయప్రవృత్తినిమిత్తకస్యాక్షత యోనిశబ్దస్య ద్రుమతీ పరత్వమే
వయుక్తంయోచరుగుతీ స్పృష్టమైధునైవసాధవత్ । “ఋతౌభార్యా

ముపెయ్యాలి, ఇది నియమన గుమత్యం నియతమేనప్పటికైనా భావనా
 విసంపద్యేతేతి - సర్వప్రసక్తిని - అప్పుడైతే భావనా
 యోగికి వివిధములగు పుష్కలమైన భావనానిమిత్తాభిప్రాయ
 ౧. “అథస్తాగ్గోరికంధస్య” సుక్ష్మాన్తర్థనిర్ణయః । కామారెప్రాయ
 శక్తిని చంద్రానిశితా దృశ్యతే, ఇతిచరానగత త్వక్తేషన్యయో
 నిశ్చయే గ్రహణార్థం భవాద్యతయోనిశ్చయే త్వక్తేషన్యయో
 పరిస్థితి సుభావత్ । ఇచ—ఋతుమతీషవాహుత్వే నియతమేనప్ర
 ధనూర్తనాదిషు సమమేన . తా-స్య బుధిజీవిత నామకాసాం
 చిత్ అప్పుడైతే భావనా ముగ్ధసంకల్పాత్ తానామగ్ధతయోని
 శక్తేః గ్రహణార్థమనిబంధనకా-అప్పుడైతే భావనా
 యోగినియత ఇతి వాచ్యం; తాదృశవ్యాఖ్యానం జాతం . అప్రసాద
 వివాహాభిప్రాయం వివాహస్మనుప్రప్రకారేన సామంజస్య
 పత్రే కాస్త్రవిరుద్ధం మత వివాహ కల్పనాద్వానా సామంజస్య
 కల్పనాదేన . అప్రసాదవివాహాది అప్రసాదానాశ్చ అప్పుడైతే
 భువార్థక తయాప్రతిమసానస్య అక్షతయోనిచేదే విద్యుత్సామంత
 మతీతివివాహమశాస్త్రీయ మధిప్రయన్తి - కన్యాశబ్దసమభివ్యాహారస్థితే
 అక్షతయోనిశ్చయేతదివృత్తానామ - నిబంధనకారా అప్రసాదకులాః
 కన్యాశబ్దశ్చ అప్రసాదమసానప్రదృశ్యమితి తేన ఇతిపూర్వమేవనియాచితం
 ఏవంచ “పాణిగ్రహణికామంత్రాః, ఇత్యుక్తివా “అప్రసాదాంకన్యకాంవి
 ప్రస, ఇత్రత్రవాకన్యకాది శబ్దేనాక్షతయోని వివక్షాయామపి సరజన్య
 తావివాహ సిద్ధితి । కన్యాయామపిరాగతో న్యవాయప్రవతైరప్రసాద

మతివచనాను సారేకాభ్యుపగంతవ్యతయా - తన్నిషేధనత్రిరాత్రబ్ర
హ్మచర్య విధానోపపత్తిసంభవాత్ - తదన్యధానుపపత్త్యుత్తమతే వి
వాహసాధనం వివాహకాలవిమర్శకారాణాం ననంగతమితివగాయంతి॥

యన్త్యుచైతత్ అతవహిగృహ్య సంగ్రహకారోపి - తాంప్ర
యచ్చేన్నునన్నికామినిన్నకాదానమేవచదధాని శాతమాచార్యశ్చప్రదా
నం ప్రాగ్భూతోరతి॥ నన్నికాశబ్దార్థస్య నన్నికానాగత ర్తవేదికోశాను సా
నేకావృత్తిర్యేవ - అ త కచి ప్ర్యేవతీవై - యది నన్నికాశబ్దేన అనాగ
తార్తవాయాన్త్యుగ్రహణం, తదాన్యేనన్నికాశబ్దేన త్తిమత్యా ఏవగ్రహణం
యుక్తమితి “విందేతాన్నికాంకవ్యాం, ఇతి తైమినిగృహ్య సూత్రస్య
త్తుత్తమివాహ ప్రమాణస్యోక్తిః— అత్రనమాదధతేవయోనిర్ణయ
కారా—నగ్నశ్చాన్యోపశ్చేవనిగ్నశ్చైవ అనుపదాంత్యా గుహ్యం
గావరీశాన్యజానితోయా స్త్రోనిగ్నశ్చేనయుక్తా.

యానన్మలస్యచేనాన్యాయాన్త్యేవ పాంసుభిః ।
యోన్యాన్త్యాయాన్త్యేవ పాంసుభిః ।
యానన్మలస్యచేనాన్యాయాన్త్యేవ పాంసుభిః ।
యానన్మలస్యచేనాన్యాయాన్త్యేవ పాంసుభిః ।

ఇతిపదపదార్థతత్వవిదాం మహాత్మాం వచనానిచాము మేవార్థ ముప
పాదయంతి । తాదృశనన్నికాశబ్దస్య చానాకంసమాసేపూర్వోక్తలక్షణ
విపరీతోప జాతలజ్ఞాన్వతోవ ప్రధారిణీచయా తదభిదాన ఏవసామర్థ్యం
నన్నికాపదార్థేంజోదర్శనస్యాన్య సంలేచ్ఛావాన్నరజన్వలాబోధనేతి య
ద్యవ్యమరసిహేత్రిన నన్నికానాగత ర్తవేత్త్య ప్రాప్తరజన ఏవనన్నికాపదా
ర్థత్వమభిప్రేయతే; తథాపిపూర్వాపరవిరుద్ధత్వాత్ ఋషివచన విరుద్ధ

త్వాచ్చాపమాణ మేవగన్యశ్యామః ॥ యథాపుండరీకంసీతాంభోజమితి
 శోశవచనస్య “పుండరీకజ్జ్వేరంతాం బుజమైవ గ్రహణ మిశోశబ” స్వా
 మివచనవిరోధ అప్రామాణ్యం; యథానాతిశయశ్రుమానికకోశవచనస్య
 “తీతడిపతిపవనంధవతీతి,, భాష్యనిరోధే ఏవమన్తాపి ! ప్రతిర్థసందే
 హాశ్రుత్యంతే రేణేనస్మృత్యర్థసందేహాగ్మృత్యంతే శేషార్థసంశయ
 యుక్తత్వాత్, సవైకావతాన్వితాని జాగితానివా హూపి హస్త్రీ మ
 స్సాన్యత్; “నస్మికాప్రయచ్ఛేసి బహుషుగ్మ” యని “కావవాహశ్రవి
 ధావాదితీకాకీయం ॥ ఇష్టానత్తై ॥ అతివచనా

ద్విరహాత్వాప్రీతివాపాశ్చైవ స్యకా మరణంయుది ।

భుంజన్తే చక్రర్థ్యం ముత్రికంసూర మాదరేత్ ॥

ఉక్త్యస్తామూలియాపాయ వరాయనద్యశాయన ।

అప్రాప్తమపకాంతైర్మృత్యాగ్నిదివ్యైర్గణాదిభి ॥

ఇతివచనశ్రుతపద్యజీ ॥ ఏమిది అనినకారందే సహితలక్షణది గద్దెహ
 వైవ వివక్షణీయేసిద్ధం ॥ వైబుర్విహ్య వాగ్విహ్యం ప్రతిపాద్యవో
 రపి, “యస్మిన్వయసిన్వయమేనాన్వయమివాస, తదభావతామితీ, అగ్ని
 కాంపదమత్రవ్యావత్యోనోత్రానుకూలమతి వైమచిగృహ్య వర్యాగోచ
 న యాపితస్తు మతీరివాహ సిద్ధిర్మృతీతి ॥

వివాహకాలవిషయకాంతస్త్యేగ్నశ్చమంత్రే

యత్రతాత్వవైదికప్రసిద్ధ్యో, పరస్పరంవిరోధః తత్రవైదికప్ర
 సిద్ధ్యనుసారేవైవార్థార్థయః యత్రమనైది ప్రసిద్ధిశేవనాస్తి తాత్వి
 ప్రసిద్ధ్యను సారేణేనాన్వయాయః ॥ యత్ర పునఃవైదికప్రసిద్ధివ్యయం వ
 రస్పరవిరుద్ధం తత్రతాత్వప్రసిద్ధ్యేనాన్వయాయః ఇతిపూర్వమిహాంశ కా

శయానునరేణాత్రామరకోశవచనస్యాదరణీయత్యేనలనగ్నికాపజేనతుకా
మతీగ్రహణమేవయుక్తం । “అనగ్నికాత్వృతుమతితి,, గృహ్యసంగ్రహ
కారవచన మప్యత ఏవసంగతంభవతి ॥

సగ్నికాపదార్థవిఃకృతి భిన్నభిన్నాభిప్రాయో యునివర్యా
ణాందృశ్యతే। తథాహి—కచ్చిత్తు సవప్నాంనగ్ని కామభిప్రయంతి;
యథావై ద్యనాధదీప్తితీయే మాధవీయేచయః॥

అప్తమేతుభవేల్లాః సమ ముగ్నికాభవేత్। ఇతి॥ బోధాయనవ
సిష్టేతు తప్రాప్తరజోదర్శనకాలామేవ సగ్నికాపజేవ్యపదిశతః॥యథా
ప్రయచ్ఛన్నగ్నికాం కన్యాంపురుషకాల భయాత్ప్రతా।
దద్యాద్గుణవలెకన్యాం సగ్నికాంబ్రహ్మచారిణే।
లఽవాగుణహీనాయసూర్యుంధ్యాప్రదాన్యహం॥ఇతి॥
అప్యంజనాభవే క్కన్యాగుణహీనాతుసగ్నికా॥

ఇతిచాన్యాయహర్షిః కుచహీనామేన సగ్నికామభిప్రేతా॥ “యావన్నల
జ్వలేకన్యా,, ఇతివదంతస్తుభవదభిమతాంజాతలజ్జాదియాపాంసగ్నికాపదా
ర్థతియాభిప్రయంతి తత్రచ సరస్వరవిరుద్ధవైదిక ప్రసిద్ధాబోధాయనాది
వైదిక ప్రసిద్ధస్యగుణం కోశవచనమేవప్రమాణం। ద్వివర్షాదిబాలికా
నామపి సగ్నికాపదార్థత్యే సగ్నికాంబ్రహ్మచారిణే ఇత్యాదిఫల సర్వ
త్రాపితా సామగ్రిగ్రహణాపత్య తాదృశవివాహాపి ముఖ్యిత్యేవసం
వద్యతే। ఇష్టాపత్రేచసగ్నికా వివాహంవిదధాన్ సర్వమాదిభి ర్విశిష్య
బాలికాదివివాహభ్యనుజ్ఞానం వ్యర్థమేవసంపద్యతే॥ తథాచయః॥

బాలికాయాభవే క్కన్యాగుణాభ్యయదిలభ్యతే।

దద్యాదప్రాప్తకాలే దేశకాలభయాన్నరః॥

మరీచిశ్చ,

జన్మతోగర్భాధానా పంచమార్గాత్పరంశుభం॥

కుమారీవరణందాసం మెఖలాబంధనంతథా॥ ఇతి॥

భారతేచ ఆనుశాసనికపర్వణి,

జాతమాత్రాతుదాతవా కన్యకాసదృశేవరః॥

కాలదత్తానుకన్యాసు పితాధర్మైర్యుజ్యతే ! ఇతి ॥

ఏవంచానగ్నికావివాహం విదధతాంతై మిన్యాచార్యాణా, నృతుమతీవి
వాహ ఏవతాత్పర్య మధ్యపగమనీయమితి కేషాంచిదేవ పక్షస్సమీచీన
ఇతి॥

పరేతు సత్యం సగ్నికాశబ్దేన ప్రాప్తరజోదర్శనాయా ఏవప్రా
యోగ గ్రహణంయుక్త మమరణోశవచనస్యాపి ఏతాచృశ్శబ్దైశ్చైతాత్క
ర్ణయే ఉపయోగోవిద్యతే తథాపి మిన్యాచార్యాభి మతోఽసగ్నికా
పదార్థోన్ముమతః యావచ్ఛైలంసన్పిష్టాతీత్యాది వచనస్యాపి ప్రమాణత్వే
నకన్యచిత్తలేతదగ్నివార్థనిర్ణయస్యాపి యుక్తత్వావత్రనిర్ణయస్యాగీకారేణ
చానగ్నికాపదేన అనృతుమత్యావవగ్రహణాత్, అన్యథాపి, బహువ
చనవిరోధస్సంపద్యతే॥ అతఏవహిగోబిల గృహ్యేనగ్నికాతుశ్శ్రేష్ఠి
సగ్నికావివాహవచ ప్రశంసితః సమశాఖానాంవైకార్థతా త్పర్యకత్వమేవ
యుక్తమితి జై మిన్యాచార్యానామిష్య నృతుమతీవివాహతాత్పర్యకల్పన
స్యైవయుక్తత్వాత్ నచ అనగ్నికాత్వృతుమతీతి వాక్యశేషవిరోధోవిం
దేతానగ్నికామిత్యత్ర అనగ్నికాపదేనా నృతుమతీగ్రహణఇతి శంకనీ
యం॥ వాక్యశేషస్యాపి ప్రయచ్ఛేత్తునగ్నికా మితిసగ్నికాప్రదానవచనా

త్వర్యాత్ తథాహి, విందెతానగ్నికాం కన్యామితవచనంనానగ్నికావి
వాహప్రతిపాదనపరం విదధాతోద్ధాభార్థకస్యాపి జ్ఞానార్థకత్వేనాపి తత్ర
తత్రప్రయోగాత్ అత్రాపితదర్థస్వీకారేణ కన్యామనగ్నికాంజానీయాత్
(ఇవాసీమప్రాప్తయోవనాయా అపిద్రాగిత్యేవరజోదర్శనాదికం భవి
ష్యతి తతః యుడిత్యేవ కన్యాదానంనిర్వర్తసియం) ఇత్యేతదర్థతాత్పర్య
కత్వమేవయుక్తం ప్రయచ్ఛేస్తునగ్నికా మితివాక్యశేషస్యాన్యథా విరో
ధాత్, అప్రిహీనచనె అనగ్నికామిత్యన్య “అనగ్నికా త్వృతుషతీ
తాం” ఇత్యంశేనార్థం ప్రతిపాద్య విశిష్టవాక్యతాత్పర్య విషయాభూతా
ర్థః ప్రయచ్ఛేస్తు నగ్నికామిత్యనేనాం శేనప్రతిపాద్యత ఇత్యేవ వర్ణ
నీయమితి ఏవంచ అనగ్నికామిత్యత్ర ప్రతీతితోరజన్వలా యాజోధేపి
పర్యవసానతో ౭ప్రాప్తరజన ఏవకన్యాయాజోధోభవిష్యతీతి జైమినిగ్గ
హ్యపర్యాలోచనయా నరజోసంతరవివాహ సిద్ధితిమంతవ్యం.

అత్రకదిత్,—గృహ్యసంగ్రహకారైః ప్రదానమాత్రస్యైవ
విధానాత్ తస్యచవాద్దానాది విషయకత్వేనాప్యుపపత్తి సంభవాత్ విం
దెతానగ్నికా మితివచనం స్వతంత్రతయా వివాహవిధిపరమే వాంగీకర
ణీయం, వివాహదానయోస్తు భిన్నాధికారికత్వేన, భిన్నఫలకత్వేనచభి
న్నకర్మ త్వేనానంతర్య నియమోనాస్తీతనగ్నికావస్థాయాం, దానప్రతిపా
దనపూర్వకం రజోసంతరవివాహ ప్రతిపాదనఏవగృహ్య సంగ్రహకారా
ణామప్యాయః — ఏతేన —

దద్యాద్గుణవతేకన్యాం నగ్నికాంబ్రహ్మచారిణే ।

అపివాగుణహీనాయనౌ పరుంధ్యాద్రజన్వలాం । ౧౧౧౧

బోధాయనవచనం॥ ప్రదానంప్రాగ్మత్యోరితిగౌతమవచనం॥ "ప్ర
యచ్చ స్మిన్వికాంకన్యాయృతు కాలభయాన్నరః" ఇతివసీష్ఠవచనం "అ
ప్రయచ్చసూప్నోఽభూణహత్యామృతాపృతౌ" ఇతియాజ్ఞవల్క్య
వచనం "యదివాచాభ్యై కల్పాన్తదజః సర్వైస్కూమారికాః । భూణ
హత్యాస్మిన్వాహ్యః సతితస్సన్యస్తేదిప్రదః" ఇతివేదవ్యాసవచనం "ప్రా
ప్తేనుద్వాపశెవైతయః కన్యాంసప్రయచ్చతి మాసిమాసిరజస్తస్యా
పిబంతీతిరస్వయం" ఇతిపరాశరసంహితావచనంచవ్యాఖ్యాతంభవతి.
సర్వేషామపివచనానాం దానమూల్రవిషయకత్వేన వివాహవిధిపరత్వా
భావాత్, ఏవంచ'త్తునిరవాహసిదేధవఃస్యకన్యాపివచనస్యా భావాత్
వైమనీయగృహ్యపర్యాలోచనానాం పృథివీమరీచివాహత్వా స్త్రీయిత్యై
వధవతీతి తదాక్రీయతా వాచోన్యస్తానంగత ఇతిఃర్థమంతి.

అన్యైః, ప్రత్యాంవాహయేదిత్వాది వారస్పరగృహ్యేది పర్యా
లోచనయా భిన్నకర్మభోజివాన వివాహయోః వాజిపేయబృహస్పతి
సవతుారిషక్రమ నియమిషవదాయా అవశ్యకత్వాత్ దానవిధిపరాణా
మపి తదన్యవహిత వివాహాపింగింతు వ్యావారస్యాంగకరణీయత్వాత్ గృ
హ్యసంగహకారాణాం పూర్వోక్తతాత్పర్యమేవ యుక్తం, ఏతేన, బో
ధాయన గౌతమవసిష్ఠాది వచనాస్మరిత్యాఖ్యాతానీతి ఋతుమతీవివాహ
కాక్రీయతావాచోన్యంగతివిషయవపి "ప్రాగపిఋతోః కన్యకాయా
నవానం ఋతావపియావస్థాన వాన్వరోసలభ్యత ఇతి" ఋత్వనంతరమపి
దానాదివిధి పరతయాప్రతీయమానంవచనం—తదపిగుణవద్వరలాభే గు
ణహీనాయనదాతవ్యత్యైవం పరమిత్యపరాధై ప్రతిపాదితమితి నాస్యా
కంప్రతికూలం అతఏవ—

,,పితృవెశ్యనియాకన్యారజః పశ్యత్యసంస్కృతా।
 తస్యాంమృతాయాం నాశౌచంకదాచిదపికామ్యతి॥"
 ,, పితృవెశ్యనియాకన్యారజఃపశ్యత్యసంస్కృతా।
 భూణహత్యాపితుస్తస్యాస్సాకన్యవృషలీస్మృతా॥"
 ,, రజస్వలాచయాకన్యాయదిస్యాదవివాహితా।
 వృషలీవార్షలెయస్సాస్త్యస్తస్యాంజాతస్సవీచహి॥"
 ,, పితృగృహేతుయాకన్యారజః పశ్యత్యసంస్కృతా।
 సాకన్యవృషలీజ్ఞేయా తత్పతిర్వృషలీపతి॥
 మాతాచైవపితాచైవశ్యేష్టోభ్రాతృతదైవచ।
 త్రయస్తైసరకంయాన్తి దృష్ట్యాకన్యాంరజస్వలాం॥
 ఉద్యహేద్యస్తృతాంకన్యాం బ్రాహ్మణోమదమాహితా।
 అసంభాష్యేహ్యపాక్షైర్యస్సవిప్రోవృషలీపతి॥"
 ,, పితృగృహేతుయాకన్యారజఃపశ్యత్యసంస్కృతా।
 భూణహత్యాపితుస్తస్యాస్సాకన్యవృషలీస్మృతా।
 యస్తాంవివాహయేత్కన్యాం బ్రాహ్మణోమదమాహితా।
 అసంభాష్యేహ్యపాక్షైర్యస్సవిప్రోవృషలీపతి॥"
 ,, మాతాచైవపితాచైవశ్యేష్టోభ్రాతృతదైవచ।
 త్రయస్తైసరకంయాన్తి దృష్ట్యాకన్యాంరజస్వలాం॥
 యస్తాంవివాహయేత్కన్యాం బ్రాహ్మణోమదమాహితా।
 అసంభాష్యేహ్యపాక్షైర్యస్సవిప్రోవృషలీపతి॥"
 ,, తస్మాద్వివాహయేత్కన్యాం యావన్నర్తుపతీభవేత్।
 వివాహానాన్యవర్తాయాః కన్యయాశ్చప్రకస్యతే॥

ఇత్యాదివిష్ణుశంఖ లఘుకౌతాతపలఘ్యశ్వలాయన ప్రజాపత్యంగిరోబృ
హస్పతి పరాశరనంవర్తాది స్మృతయోవ్యసుగృహీతాభవన్తి ఏవం
నరజోనంతర వివాహశ్శాస్త్రీయ ఇతివర్ణయన్తి - వయోనిర్ణయకారా
ణామప్యయ మర్థస్సమృతఏవేతి మన్యామహే - వయోనిర్ణయకారా
హ్యేవంవదన్తి - యద్యపి - త్రిణివర్దాన్యూదీక్షేత కుమార్యృతుమతీసతి

ఊర్ధ్వంతుకాలాదెతస్మాత్ వింశత సదృశంపతిం॥

అదీయమానాభర్తారం అధిగచ్ఛేద్యదీన్వయం।

నై నఃకేంచిదవాహ్నీతి సచయంసాధిగచ్ఛతి॥

ఇత్యాదివచనైః రజోనంతరవివాహశ్శాస్త్రీయ ఇతిప్రతీయతే, తథాపి
తేషాం వచనానామాపత్కల్పితయా తదభ్యనుజ్ఞానపవ తాత్పర్యాత్
ఉక్తావేకవచన పర్యాలోచనయా రజోనంతరవివాహాన శాస్త్రీయ
ఏవ, అతఏవ - తైత్తిరీయసంహితాయాం సప్తమేశాండే “ప్రజాపతి
రకామయత ప్రజాయెయేతినముఖత స్త్రీ వృతన్నిరమిమీత తమగ్నిర్దేవ
తాస్వనస్పృజ్యత గాయత్రీఛందోరథ నైరం సామబ్రాహ్మణౌ మనుష్యా
కౌమరజః పశూనాంతస్మాత్రై ముఖ్యముఖతోవ్యగృభ్యన్తైః, తిగాయ
త్రీఛందసాసాకం బ్రాహ్మణస్సప్తి విధానముపపన్నంభవతి॥ తాదృశవి
ధానస్యహి తాత్పర్యం “ఛందస్సుపాదాక్షర సముదావదబ్రసమూహ
ఉపనయనైః, ఇతిహారీతసూత్రేణ యస్యాజాతైర్వైసఛందసా స్సప్తిస్తజ్జా
తీయస్య తచ్ఛందః పాదాక్షరసంఖ్యా పరిమితేవయసి ఉపనయనంకర్త
వ్యమితి ప్రకాశ్యతే, ఏవంచ బ్రహ్మత్రీయ వైశ్యానాంగాయత్రీత్రిష్టు
ష్టగతీఛందోభిన్నాకం నృప్తిప్రతిపాదనాద్యథాక్రమం అష్టమభిజాదశద్వా
దశవయాంస్యృపవయనస్య ముఖ్యః కాలః ముఖ్యకాలానుషానాశక్తా

బ్రాహ్మణేనక్షత్రియవైశ్యయోగ్యుభ్యుకారేపికాదశద్వాదశవయసోరవ్య
సుమానె నదోమః.

అజీవంస్తు యథాక్షైన బ్రాహ్మణస్సెవసకర్మణా

జీవేత్తత్త్రియధర్మేణ సహ్యస్యప్రత్యనంతరః॥

ఉభాభ్యామప్యు జీవంస్తు కథంస్యాదితిచెద్భవేత్ ।

కృషిగోరక్షమాస్థాయ జీవేవైశ్యస్యజీవకాం॥

ఇతిమనువచనేన స్వధర్మాశక్తస్య బ్రాహ్మణస్యక్షత్రవిధర్మయో
రవ్యధికారవర్ణనాత్, ఏవంచ ఉపనయనస్థానీయత్వాత్త్రిణాంవివాహ
స్య ఉపనయనకాలఏవ తస్యాపికాలఇత్యంగీకరణీయత్వేన అష్టమవయో
ముఖ్యకాలః ద్వాదశవయః పర్యంతమగౌణకాల ఇత్యేవాంగీకరణీయ
మితి కథచిదపినస్తుమతీ వివాహసిద్ధిః॥ ఏతదభిప్రాయేణైవమనురపి—

త్రింశద్వన్దోవహేత్కన్యాం హృద్యాంద్వాదశవాద్దిక్షీం

త్యృప్తనన్దోప్తవర్షాం వాధర్మైరేదతి సత్వరః॥

ఇతిస్మరతి॥

వివాహకాలవిమర్శకారాస్తు సత్యముపనయనకాల ఏవ వివాహ
కాలః తస్యద్వాదశవయః పర్యంతమేవగౌణకాల ఇతివర్ణనంపరమసంగ
తమేవ॥ ఆషోడశాబ్రాహ్మణస్యేతి ఆపస్తంబధర్మసూత్రేణ షోడశవయః
పర్యంతంగౌణకాలస్య ప్రతిపాదనాత్, ఏవంచెదపితప్తమవయ ఏవము
ఖ్యకాలఇత్యేవ “వివాహావ్యాప్తవర్షాయాః కన్యాయాశ్చప్రళయ్యతే”
ఇతివచనన ప్రతిపాద్యతే, “ఆషోడశాబ్రాహ్మణస్య సావిత్రీనాతివర్త
తే” ఇతిమనురపిద్వాదశ వయసోనంతగమ త్యుపనయనకాలం ప్రతిపాద

యతిః అజీవింస్తుయభౌక్తేన తితుశేవికామాత్రవిషయ మన్యత్రాపిన
ప్రవర్తతే ఏవంఛకన్యావివాహ ప్రతిపాదకపచనానుసారేణ కన్యావివా
హవద్యతుమతీ వివాహప్రతిపాదకపచనానుసారే యత్తుమతీవివాహా
ఽపిశాస్త్రీయ ఇత్యేవాంగీకరణీయం తథాఛకన్యా వివాహప్రతిపాద
కానివచనాని, యమః—వివాహంచోపనయనం స్త్రీహామాహపితామ
హః సూధవీసునంపర్తః

అష్టవర్షాభవేద్దారీ నవవర్షాతురోహిణీ|

దశవర్షాభవేత్కన్యా తతఃపర్థ్వంరజస్వలా|

యమః—అష్టవర్షాభవేద్దారీ నవమెన్నికాభవేత్|

దశమేకన్యకాప్రోక్తా చాపనైవృషరీన్మృతా | ఇతి|

కన్యాలక్షణకథనపూర్వకం తాసాంచానభల విశేషమాహురీది||

గౌరవదత్తాకశృష్టం కైత్రులంబోహణేందవత్|

కన్యాందదద్యృప్తాలోకం నారవంతురజస్వలాం|

తథావై ద్యనాథ దీక్షితీయమనుః|

త్రీంశద్వ్యోషహేత్కన్యాం హృద్యాంచాపదకవాక్షికీం|

త్ర్యప్తవ్యోప్తవహ్నాంవా ధర్మేనీదతిసత్వర||

తథానిర్ణయసింధు భారతవచనం,

త్రీంశద్వర్షస్త్యోషశబ్దం భాగ్యాంవింశతనగ్నికాం|

ద్యృప్తవ్యోప్తవహ్నాంవాధర్మే నీదతిసత్వర||

అత్రషాడశాబ్దాయా నగ్నికాత్వవిశేషణాత్ రజోదద్యనాభావే షాడశ
వాక్తికన్యా వివాహాఽపి నదోషాయేతిలభ్యతే, ఏవంవయోవిశేషా
నుపాదాననాస్సతుమతీ వివాహంప్రతిపాదయన్తి కానిచనవచనాని వసి

వ్యః—ప్రయచ్చన్నగ్నికాంక్షన్యా మృతుకాలభయాత్పితా, ఇత్యాదీన్య
 శ్రేయపూర్వం సంకలితాని। ఏతేషాం చ వచనానాం ముఖ్యకాలప్రతిపా
 దన ఏవతాత్పర్యం, సత్త్వగుణమతీవివాహనిషేధఃపి, సున్వాదిస్మృతౌ
 ఋతుమత్యాలపి వివాహార్హత్వప్రతిపాదనేన తేనసాకింవిరోధాపత్తైః।
 యథాహిగుణవద్వరలాభే ఒప్రాప్తకాలేపి జాతమాత్రా దీనాంవివా
 హాలాయుక్తః ఏవంగుణవద్వరలిప్సయా షోడశాదివయః పర్యంతంప్ర
 తీక్షణమపియక్తమేవ తథాచమనుః—త్రీణివక్ష్యామ్యదీక్షిత కుమార్య
 తుమతీనతీ, ఊర్ధ్వంతుకాలాదై తస్మాత్ విందతసదృశంవరం। జోధాయ
 నః—త్రీణివక్ష్యామ్యతుమతీ కాంక్షే తపితృకాసనం। వైద్యనాధదీక్షితా
 పరార్థమాధవాదీనామపి ఉక్తవచనం నిర్దిశతామయమేవాభిప్రాయః।
 ఏచంచరజోదర్శనానంతరం వివాహనిషేధపరాణాం కన్యాపిత్రాదీనాం
 ప్రాశుశ్చభూగవాత్యాది దోషబోధనపరాణాం ఉక్తవచనానామన్య
 ధైవోపపత్తిర్వర్ణనీయా। తథాహి—చాతుర్యద్దోష సంకీర్తనం,, ఋ
 తుమత్యాంపితివన్త్యాం దోషః పితరమృచ్ఛతి,, — తస్మగుణవద్వరలా
 భేషియః కన్యాంనప్రయచ్ఛతి తద్విషయం। తృతీయేవర్షే గుణవద్వరలా
 భేషియః కన్యాంనప్రయచ్ఛతి తద్విషయంచతథాచబోధాయనః। —త్రీ
 ణివక్ష్యామ్యతుమతీంయః కన్యాంనప్రయచ్ఛతి। సతుల్యంభూగవాత్యామై
 దోషమృచ్ఛత్వసంశయం॥ నయాచతే చక్షవంస్యాత్ యతచెత్స
 ధక్ పృథక్। ఏతైకస్మిన్మృతౌ దోషంపాతకంమనురబ్రువీత్।

వసిష్ఠశ్చ—యావచ్చకన్యామృత వస్త్వశంతితుల్యైస్స కామామపి
 యాచ్యమానాం। భూణానితావన్నిహతానితాభ్యాం మా
 తాపితృభ్యా మితిధర్మవాదః। ఇతి॥

అభ్యాంహివచనాభ్యాం యాచమానాయ వరాయకన్యాంయో సప్రయ
చ్ఛతి తస్మైవ భూణహత్యాదోషోవిహితః; ఏవం ఆయాచమానాయా
పివరాయవర్షత్రయేణాదాన భూణహత్యాప్రతిపాదితాః। ఏవంచవర్షత్ర
యపర్యస్తమపిచానకాలో విద్యతఏవ సదృశవరాఽలాభే ఽపిత్పతీయేవ
క్షాణమపికన్యాచారవైప్రవ, తతః పరిస్తదానాధికార ఏవనాస్తీప్యత్వ
స్యైవాభావాత్, యదాహమనుస్సవ్యుపచరంప్రక్రమ్య.

పిత్రై సదద్యాచ్యుత్కంతు కన్యామృతుమతీహరణా।

సహిన్వామ్యాదతి క్రామెష్యతూనాం ప్రతిరోధనాత్ । ఇతి।

బోధాయనః—అపివాగుణహీనాయ నోపయంధ్యాద్రుజస్వలాం । ఇతి॥
ఏవమేవకన్యాచ్యుచరీత్వాది బోధకానామపివచనానాం సదృశవరలాభేపి
యానదీయతే తద్విషయకత్వేనూపపత్తిరితి సరోపిదోషః । యదపి—
శుల్కగ్రహణనిషేదాధి లింగేశ్శూద్రస్త్రీవిషయ కత్వవర్ణనం—తదపి
నయుక్తం, శుల్కగ్రహణస్య బ్రాహ్మణస్త్రీవిషయేపి ప్రసంగాల్ శు
ల్కవతః ఆనురవివాహస్య “షడానుపూర్వాప్రస్య, తివచనబ్రా
హ్మణవిషయే ఽపివిధానాత్, ఏవమేవ బ్రీణివర్ణాణీత్వాది వచనానాం
అపధర్మత్వమస్య సంగతం, తత్ప్రకరణస్యాప ధర్మప్రకరణత్వాభా
వాత్ అన్యథా “ఆపద్యపర్యప్రాప్తిశ్చైత్యత్ర ఆపద్గ్రహణవై యథ్యా
చిత్రైరి రజోనంతరవివాహ శ్చాస్త్రీయ ఏవతివర్ణయంతి।

వరతుఉపనయనకాల ఏవయద్యపివివాహకాలః యద్యపిచ ఉపనయనస్య
షాడశకము, పర్యంతంగాణకాల ఇతి తత్ప్రాసీయస్య వివాహస్యాఽపి
నిర్ణయసింధానుదాన్యతథారతవచనానుసారేణచషోడశకము, పర్యంతం

కాలః తథాపిసర్వత్రాపిస్మృతిషు ఋతుదర్శనయాపా వధినిర్ణయస్యకృత
త్వాత్ ; ఉక్త భారతవచనఽపి నగ్నికామివిశేషణాను సారేణ ఋతు
దర్శనాభావవచనోఽపివచయన్కాయా అపివివాహబోధనాత్ ; రజో
ఽనంతరవివాహః ; రఃసంస్కృతిః ఆయమభిప్రాయః—యది ఉపనయ
నస్యయావత్సర్వంత మనుష్ఠానంశాస్త్రితః ప్రాప్తంతావత్సర్వస్తం వివా
హస్యాప్యనుష్ఠానం శాస్త్రసంమతంతస్మిన్వైవం మహర్షివర్యా ఋతు
దర్శనంతదవధితయా నిర్దిశేయః॥ నిర్దిశంతిచ తాదృశమవధిం అతో
జ్ఞాయతే అతిదేశతః ప్రాప్తస్యసోఽశవయః పర్యస్తస్యకాలస్యరజోదర్శ
నాభావవిశిష్టస్యైవ గౌణకాలత్వేనఽపి గ్రహణీయః॥ ఏవంచద్వాద
శాదివయసోఽపి రజోదర్శన విశిష్టస్య వివాహకాలత్వం నభవిష్యతిత్య
భిప్రాయైవైవ మహ్నవర్త్యైః “ అత ఊర్ధ్వంరజస్వలా” “ రారవంతు
రజస్వలాం” ఇతిద్వాదశాదివయస్కా వివాహానఽపి ప్రతిషిద్ధః । త
త్రచవ్యాఖ్యానేషు రజస్వలాశబ్దేన నియతమేవద్వాదశాది వయస్సురజో
దర్శనం సంభవేదితి నవినశ్చితం యదిసంభవేత్ తదాపిత్రాదీనాంభూ
ణహత్యాదిదోష స్సమాపతేదితితః పూర్వమేవవివాహకరణే నకస్యాపి
దోషస్యప్రసరః ఇతివర్ణితం ।

తస్యైవవర్షోఽష్ట వర్షాంవాధ ర్మసిదతినత్వరః । ఇతివదతోమనూ
రశ్యయ మేవాభిప్రాయః । రజస్వలావివాహనిషేధేన అష్టవర్షాద్యనృతు
మతీ వివాహవిషయ క్త ఇతి బోధయతాం పూర్వోక్తయమాదివచనానా
మప్యేవం సత్యేవోఽవతి॥ ఏద—రజస్వలావివాహనిషేధ పర క్షేపభవ
దభిమతానాం సర్వమామవివచనా నాంగౌణకాల ప్రతిపాదనవీవతాత్ప
ర్యం, నతిరజస్వలావివాహ నిషేధఽపి; బ్రహ్మవర్షాన్యదీత్యేత మనూ

ర్మముమతీనతి । ఇతిమన్వాదిస్మృతిభిః ఋతుమతీవివాహస్యాఽపివిధా
 నసతదవిరోధార్థంతైవ్రాపపత్తైర్వర్ణనీయత్వాత్ ఇతి-వాచ్యం; తథాగ
 తిరజోదర్శనస్యానియతత్వాత్ యస్యాష్టోదశాదివయస్యేవరజోదర్శనంత
 స్యాః ఏకోనవినశవయః పర్యంతమపివివాహకాల ఇతికల్పనాపత్త్యా, ఆ
 షోడశాబ్రాహ్మణ స్యేత్యాదిమన్వాది వచనమేవపరస్పర విరుద్ధంపం
 ద్యైతేతిరజో సంతరవివాహ నిషేధతాత్పర్య కత్వస్యైవయుక్తత్వాత్
 యథాచ, “కాలేదాతాపితావచ్యః, ఇత్యాదినారజోసంతర వివాహస్య
 నిషిద్ధత్వాత్ బ్రీణివర్ణాణీత్యాదీనాం ఆపత్కలతయా తదభ్యనుజ్ఞానవన
 తాత్పర్యం, తథాపూర్వమేవనిరూపితం” బ్రీణివర్ణాణీత్యాది,, వచనంహి
 సతావదృతుదర్శనానం తగమవ్యనాపత్కల్ప తయాఽపిదానకాలనుష్య
 నుజానాతి; కిన్చిదుపదగుణ వత్సరస్సియాతత్ర తత్రవర్యటతః తల్లాభ
 తః పూర్వమేవస్వకన్యారజః పశ్యతః ఋతుప్రతిరోధనిఘ్నత్ర భూగహ
 త్యాదోషనివర్తక ప్రాయశ్చిత్రానుష్ఠాన పూర్వకందానాథికారంబోధ
 యతి । తద్విషయే ఏకస్యా ఏవభూగహత్యా యాశ్చాస్త్రోద్ధత్వాత్ ।
 యస్తుపునః యాచమానాయాపి వరాయ సాహసాదీనానకన్యాయ దదాతి
 సత్స్వపి రజోదర్శనేషు; ససప్రాయశ్చిత్రకేతనాసిదా నాధికారమహా
 తి కన్యాకు అస్వతంత్రాపితృ కానసమేవకాంతం తీవమత్రయేణాపిపి
 త్రానదత్తాన్వయంవరణ మహాతీతి తయా ఏకస్మిన్వృత్తేతేనచ ఆశ్వ
 లాయ నూక్తప్రాయశ్చిత్రానుష్ఠానేన గృహీతాయాం తస్యాంసకౌఽపి
 దోషస్సంభవిష్యతి । అయంచార్థః—నైనఃకించివాహ్నోతి నచయంసా
 ధికచ్ఛతి । నయాచలేచజేవంస్యాద్యాచలే చెత్పుథక్పుథక్ । ఇత్యాది
 వచన బలాల్లభ్యతే ॥ ఏతేనయాచలేచజేవం స్యాదిత్యాది వచనస్యగు

గా వద్వరలాభేఽపి యఃకన్యాంనప్రయచ్ఛతి గుణవద్వరాఽలాభేఽపి
 తృప్తీయవత్సరే యఃకన్యాంనప్రయచ్ఛతి తద్విషయకత్వమేవ యుక్తమితి
 వచనమపిపరాస్త్రం । గుణవద్వరలాభేఽపి కన్యామదదతః ఋతుసంఖ్యా
 కభ్రూణవాత్యా ప్రతిపాద కానాం వచనానాం తస్యదానాధికారం
 ప్రత్యేకహాత్వబోధన ఏవతాత్పర్యాత్, త్రిణివర్మాణీత్యాదీనామపిగా
 ణకల్ప సమర్థకత్వాభావస్య పూర్వముపపాదితత్వేన గుణవద్వర లాభ
 పితృతీయ వత్సరే ఇతికల్పనాయా అపినిరాలంబనత్వాత్ నోపసుంధ్యా
 ద్రజస్వలాం ఇత్యేవం జాతీయకానాం బహూనాంవచనానాం అవిరో
 ధనైవ త్రిణివర్మాణీత్యాది వచనార్థసంగత్యయ్యుక్తత్వాత్ । ఏప్ర
 తిషే ధభూయసాంస్యాత్సుధర్మ త్వమితిన్యాయాత్, ఏతేన నూపరుంధ్యా
 ద్రజస్వలాం ఇత్యాది వచనానాంవక్షత్రయా సంతరదాన గోచరత్వే
 నూప పత్రివర్మాణీ నమపి పరాస్త్రం; నగిరాగిరేతి బ్రూయాదిత్యస్త్యేవ
 నూపరుంధ్యాద్రజస్వలామిత్య స్యాప్యనువాదరూపత్వాద్యథా ప్రాప్త
 మేవాఽనువాదోయుక్తఇతి “దద్యాన్లుగవతే కన్యాంనగ్నికాం బ్రహ్మ
 చారిణే; అపివాగుణహీనా యేతివిధి వాక్యతోఽర్థతః ప్రాప్తనగ్నికా
 వివాహానిషేధఏవవాఽనువదితవ్యం” అనగ్నికాపదంతున ఋత్వసంతరవ
 త్త్రయా వచ్చిన్నప్రీయం బోధయతి; కింతుసంజాతరజస్కాం । ఏ
 వంచరజోదగ్ధన మాత్రేణ వివాహ నిషేధఏవోక్తవచన తాత్పర్య మితి
 సకోఽపి దోషః; ఏతేన చారవంతు రజస్వలా మితవచన మపివ్యాఖ్యా
 తం భవతి । కలాపరాశరస్మృత ఇతి; పరాశరసంహితావచనేన పూ
 ర్వోక్తేన ద్రుమతీవివాహ స్సర్వధాఽధర్మతత్వవగమాత్ నకథంచిధ
 పిరజోసంతర వివాహాశాస్త్రీయతాసిద్ధిః । యద్యపిమూఢవాచారైస్తా వ
 రాశరస్మృతీతివ్యాఖ్యానేత్రిణివర్మాణీత్యాది వచననిర్దేశా దత్వసంతర

వక్షాత్రయపర్యంతం వివాహకాలబోధకేఽపి తాత్పర్యమితి ప్రతిపాదిత
మిత్రానీయతే. తథాపిత్రత్య మాధవగ్రంథస్యాఽప్య స్థాపితప్రాయక
ల్పనమేవ యుక్తం, మన్వాదినకలస్మృత్యర్థసంప్రదేశికలియుగాఽసా
ధారణధర్మోపదేశ నాథం ప్రవృత్తైః పరాశరాచార్యైః ఋతుమతీ వి
వాహ నిషేధనాత్ మన్వాదీనామపి తాదృశతాత్పర్య కల్పనమేవ యు
క్తమితి వర్ణయంతే,

ఇతరేకుఋతుమతీ వివాహనిషేధపరేషు సర్వత్రాపి వచనైషు, య
స్తాంవివాహయైతన్యం బ్రాహ్మణామదమోహితః, ఇతివిశిష్టబ్రా
హ్మణగ్రహణానుసారేణ బ్రాహ్మణైతరే మామృతుమతీ వివాహాఽపి
నదోషాయైవ శ్మత్రియాదీనాం పోషకాదివయసామప్యవసయస కాల
త్వా త్తత్సాధనాఽన్నస్య వివాహస్యాఽపి తదాసమేవానుష్ఠానస్యయుక్త
త్వాత్, నచ—అత్రాఽపిరజోదర్శనాభావ విశిష్టస్యైవప్రాపనయనకా
లస్య వివక్షేతి—శంకసియం! శ్మత్రియాశాంద్వాదకాది వయసవివక్ష
ఖ్యకాలత్వేన తతఃపూర్వం వివాహస్య అనుష్ఠానానంభవాద్వాదకాది
వయస్సరజోదర్శనస్యాఽపిసంభవాత్; తదభావవిశిష్టద్వాదకాది వయ
సస్సర్వత్రా ప్యవసాదనానంభవాత్ ఏవంచ రజోదర్శనానంతర మపి
శ్మత్రియవివక్షయే వివాహః. చుస్థాకే నదోషవచ; ఏవంచ, శ్రీణివగ్నాగ్న్య
దీక్షేతేత్యాది వచనానామ శ్మత్రియాదివివక్షయ కల్పితమేవయుక్తమితివ
ర్ణయంతి. తదపరేనమమై ఏవంసతి, శ్రీణివగ్నాగ్న్యదీక్షేతగృహ కన్య
క్షువత్యపీ, త్యపికల్పప్రయోగస్వరస్య భంగాపత్తిః అపికల్పైసహిఋతు
మత్యావివాహావచనాంతరేణ నిష్ఠిఇతిప్రతీయతే యదిపునర్నిషేధ
పరాశాంసర్వమామపివచనానాం బ్రాహ్మణకల్పప్రయోగస్వరస్యనుసా

శ్రీబ్రాహ్మణవిషయకత్వమేవేతి నియము; తద్విత్తుత్రియాదివిషయైరజో
 ౭నంతరవివాహనిషేధపరస్యకన్యాఽపివచనస్యాభావాదపి శబ్దప్రయో
 గస్వారస్యభంగంపత్తిః సను-నూపయంధ్యాధిస్వలాంప్రదానంప్రాగృ
 తోఽఽత్యాదివచనానాం సర్వసాధారణత్వేకప్రతీయమానానాంఋతుమ
 తీవివాహశాస్త్రీయత్వే నూపపత్తిః త్యాజ్యేపద్వారా త్రియాదివిష
 యైఽపివివాహనిషేధపరత్వే నిశ్చలప్రయోగస్వారస్యం సిద్ధమేవేతిచ
 న్న; దాననిషేధపరాణాముక్త జాతీయవచనానాం రజస్వలాపివాహవి
 ధివరనైవాహిక చతుర్థరాత్రసమావేశనాది విధివరాపస్తంబ భోధా
 యనాది గృహ్యసూత్రవిరోధ జాగ్రతి తద్వివాహనిషేధ పరవిధ్యంతరా
 ౭౭క్షేపకత్వా సంభవాదపిశబ్ద ప్రయోగస్వారస్య భంగస్తదవస్థ ఏవే
 తినిషేధవాక్య ఘటిక బ్రాహ్మశబ్దసామాన్యస్య త్రియాదుపలక్షణ
 త్వమంగీకరణీయమేవేతి నిషేధాఽభ్యనుజ్ఞాన శాస్త్రీయోరుభయోరపి
 సర్వసాధారణత్వమేవాంగీకరణీయం; అథోచ్యత—దానవిధినిషేధప
 రాణాంవచననాం వివాహవిధినిషేధపర్యంతతాత్పర్యాంగీకరణమావశ్య
 కమితి పూర్వముపపాదితత్వాన్నో ఽరుంధ్యాద్రజస్వలా మితి శాబ్దనిషే
 ధేజాగ్రతి నిషేధాఽపిచా ౭నపెక్షణాల్, అపెక్షణైఽపి చతుర్థా
 పరరాత్ర సమావేశనస్యా దృష్టార్థత్వమేవేతి పూర్వముపపాదితత్వాన్న
 కయాఽపిస్మృత్యా విరోధఐతినిషేధాత్మకస్యాఽపిసంభవాల్ త్రి
 యాదిమాత్రవిషయమేవా ౭భ్యనుజ్ఞానం—ఇతి; తదాఽపి త్రిణివర్ణా
 ణీత్యాది వచనజాతం కింబ్రాహ్మణోమదమోహిత ఇతివిశేషవచనముపజీ
 న్య రజోనంతరవివాహ మభ్యనుజానాతి, ఉతాఽహూసామాన్యము
 భవ ప్రవృత్తినిషేధ ముపజీయేతి విచాకణాయాంవినిగమనాఽవిరహే
 గాద్వివిధనిషేధాప జీవననై వెదమభ్యనుజ్ఞాన శాస్త్రీంప్రవృత్తమితి త్రి

నివర్తనీత్యాదివచనం సర్వసాధారణమేవ యదిపునః సామాన్యము
 భేద ప్రస్తుతత్వసామాన్యవర్ణనాశాస్త్రముపి సామాన్యతః ప్రస్తుత
 నిషేధ మెవోజ్జీవతినవిశేషముభావప్రస్తుతనిషేధమితివర్ణ్యతే; తత్రైవ
 విచారణీయంవిశేషశాస్త్రేవైవ భవవభిమతం బ్రాహ్మణస్త్రీకామేన
 రక్షానంతరవివాహం నిషేధతీతి శధంసిద్ధ్యతీతి తస్మాత్తావద్బ్రాహ్మణ
 కర్తృకవివాహేన బ్రాహ్మణ్యవిన సంసకార ఇతిప్రకారస్సమీచినః తు
 త్రియాదిస్త్రీకామపిబ్రాహ్మణకర్తృక వివాహేన సంసకారస్యస్మృతి
 సిద్ధత్వాత్ నాపిప్రకారాంతరేణ తదసంభవాత్ సహి.

యస్తాంవివాహయత్కన్యాం బ్రాహ్మణోమదమోహితః ఇత్య
 త్రకర్తుంవసం సకార్యాయా అపిబ్రాహ్మణశబ్దేనవ్యవహారో విద్యతే
 ఏవంచతుమతే సామాన్యస్య వివాహనిషేధవోక్త వచనతాత్పర్య మ
 భ్యుపగమనీయం । ఋతుదర్శన దోషసంకీర్తన పరాధాం సామాన్యము
 భేదేన ప్రస్తుతి దర్శనాత్ । ఏవంచప్రత్యాసక్తిన్యాయేనాఽపి ఋతు
 మతే సామాన్యగ్రహణ ఏవ అపిశబ్దస్వరస్య మితి ప్రణివహణీత్యాది
 వచనానాం సర్వసాధారణత్వమేవ యుక్తం । అతఏవ యోగశోత్యే క
 రాత్రేణ వృషభీ సేవంద్విజః ॥ ఇతిరజస్వినావివాహ నిషేధవాక్యద్వి
 జశబ్దగ్రహణోపపత్తిః ఏవంచతుమతే వివాహ శాస్త్రీయతావాదో
 బ్రాహ్మణస్త్రీ విషయేపి యుక్తపివేతి ।

పరేతు, బ్రాహ్మణస్య సర్వవర్ణీయవివాహాఽధివిరేఽపి స్వ
 వర్ణీయ కన్యావివాహ ఏవధర్మ ప్రజాసంపత్త్యర్థ ఇతి తత్కర్తృ
 కతద్వివాహ గోచరాణాం బ్రాహ్మణీకబ్ధాఽఘటితానామపి తద్విషయ
 కత్వమేవ భవిష్యతీతి సంవత్సరాదివి శేషవచనానాం । బ్రాహ్మణీమాత్ర

విషయః కన్యానాం సామాన్యములేన ప్రవృత్తానాం త్రిణివర్ణాణామత్యాదీ
 నాం బ్రాహ్మణ్యేభిన్నవిషయకత్వమేవ । నచైవమపి—సామాన్యతః ప్ర
 వృత్త్య నౌపయంభ్యాద్రజస్వలామితి వచనస్యబ్రాహ్మణ్యవిషయకత్వ
 మపి విద్యతేవాననా ఆజ్యేతత్సమాన విషయక అభ్యనుష్ఠానాస్త్ర మపి
 బ్రాహ్మణ్యవిషయమేవ ॥ ద్వివిధేతు సంకోచేప్రమాణాభావః ఏవం
 బ్రాహ్మణ్యముదమూహిత ఇత్య త్రాపి త్రైవర్ణికాభివక్ష్యతే “యః
 కర్మణ్యేకరాత్రేణ వృషలీనేన నంద్విజుః” ఇతివాక్యేద్విజుగ్రహణానువ
 పత్తి తద్వివక్షతే త్రిణివర్ణాణామత్యాదివచనసమానవిషయ కత్వమేవే
 తి బ్రాహ్మణ్యకన్యానామపి రక్షానంతర వివాహాభ్యనుష్ఠాయతవిషయః
 ఏవంనైవాహిక చతుర్థరాత్ర సమావేశనాన్యథా నుపపత్తిరపి తత్ర
 గమికత్వం తదగోష్ఠీయ త్వమితి— శంకసియం । ఏవమపివాతప
 త్కల్పతయా తదభ్యనుష్ఠాన ఏవతాత్పర్యం త్రిణివర్ణాణామత్యా దీనామం
 గీకరణీయం ॥ దిద్వానప్రాప్తకాలేఽ. పీత్యాదివాక్యానా మివయుతుమ
 త్యపీత్యపిశబ్ద ముచితానామపి అభ్యనుష్ఠానశాస్త్రాదౌమా పద్ధర్మవ్యవస్థా
 పత్యవైవ సర్వసంమతత్వాత్ ॥ నైవాహిక చతుర్థరాత్ర సమావేశ
 నంత్యద్వైవార్థ సహశయనమాత్రవర్ణవసన్తం సత్తు-మతీవివాహ లింగ
 మితి పూర్వమేవ నిరూపితం ॥ యదపి—సమావేశనస్య సహశయన
 మాత పర్యవసాన సిద్ధాంత ప్రమాణం ప్రతామాంజలి సమర్పణమేవ
 వరిము త్తరరం మన్యామహాఇతి—ఉ క్తం; తత్రాచిత్ సమాదధతే త
 త్రైవంప్రవృత్త్యం కింతేషాంసాహసికత్వాత్ సాహసికానాంచాత్యంత శ్రో
 ధసంసూచక ప్రతామాంజలి సమపణేనైవ మానముద్రాస్యాదిత్యత్ర
 వివక్షితముతాహూ తేషాం ప్రామాణికత్వాత్ ప్రామాణికానాంచ
 ప్రతామాంజలి సమర్పణ పూర్వకోపసదనమేవ యథావదర్థ గ్రహణే

సముచితోపాయ ఇతి|| అద్యే భవతామేవ వినావిప్రమాణతేకం సాహ
సేన ప్రతిజ్ఞామాత్రేణ తత్తత్ప్రసాదంత వ్యవస్థాసనపరాణాం విషయై తా
దృశ్యముత్తరం పరతమమితి మన్యామహే । యతోహి సాహసికవర్య
మయోగ సముచిత సమాహితి విధోపదేశతో గురవోపీ దాసీంభవంత
స్సంవృతాః । ద్వితీయేతు సరజోనంతర వివాహసిద్ధి రిత్యాయాతం స
న్మాగ్నేశితి మంతవ్యమితి ॥

యుక్తంచైతత్ నూపరుంధ్యాద్రజన్వలా మితివచనం బ్రాహ్మ
ణకస్యేతర విషయకమితి నయుక్తం । 'ఉద్వహేద్యస్తృతాంకన్యాం' ఇతి
వచనస్య 'నూపరుంధ్యాంద్వజన్వలామితి' వచనస్యచ ద్వమౌరపి నిషే
ధపరత్వాన్నబ్రాహ్మణం హన్యాన్నాత్రేయంహన్యాదితివచనమౌరపి
నపరస్పర బాధ్యబాధక భావాదికం; కింతు నాత్రేయం హన్యాదితి వా
శ్యే నాత్రేయహనని పాపాధిక్యమివ బ్రాహ్మణోమదమోహిత ఇత్య
సేన బ్రాహ్మణకర్తుక రజన్వలావివాహే పాపాధిక్య వణానవవ తా
త్పర్యం । అతపవ సర్వత్రాపిన్మృతిషు స్వసాధారణ వివాహప్రకరణ
ఏవైతేషాం నిర్దేశ ఉపపద్యతే । అన్యథాహి త్రిణివర్ణాణీత్యాదీ
నాంక్షత్రియ ధర్మాధి కారవవ నిర్దేశావత్యై । సర్వథాపి త్రిణివ
ర్ణాణీత్యాదినా ఆపత్కల్పితయైవ రజోనంతరవివాహాహూభ్యనుజ్ఞా
యతే ॥ అభ్యనుజ్ఞాతస్యాపి పితృవరాది ప్రాయశ్చిత్తానుష్ఠాన పూర్వ
కమేవానుష్ఠానమితి కన్యావరయోః సర్వవిధపాప నివృత్తి సంభవేపి
పితృవరయై వ్యవహార్యత్వమేవ సంపద్యతే । భూమహత్యాదీనాం వ్య
వహార నిరోధక శక్తిమాత్రస్యైవ ప్రాయశ్చిత్తేన నివారణాత్ ।
తదుక్తం ।

కామతోవ్యవహార్యస్తా వచనాదిహజాయతే । ఇతి ।

ఏవంచభూగహంత్రాణాం పిత్రాదీనాం లోకవిద్విష్టత్వము సిద్ధంభవ
తీతి లోకవిద్వేషప్రయోజకత్వాదపి నరజన్వలాదానాది సమయకల్ప
నం యుక్తం । ఏతావతానంద ర్భేణ సకలగృహ్య సూత్రాణాం సర్వా
సామపిస్మ తీనాం గౌతమాశ్వలాయన బోధాయన వసిష్ఠ పరాశరాది
నిర్మితానామభిప్రాయో నిరూపితః—యథాబుతుమతీ వివాహాన
కాస్త్రీయఇతి ।

అత్రకచిత్ప్రత్యవతిష్ఠ నైస్సత్వాదీనాం పారుషేయత్వాద తా
రుషేయం మంత్రలింగ మేవప్రబలమితి తదన్యథానుప పత్త్యారదోసం
తర వివాహశ్శాస్త్రీయఇతి । అయమాశయః—మంత్రాణాంహిప్ర
యోగసమవేతార్థ స్మారకత్వే నైవ ప్రామాణ్యమితి మంత్రాధికరణ
పూర్వ తంత్రే నిరూపితం । వివాహంగ భూతాశ్చమంత్రాః ప్రాధాం
స్త్రీయంప్రకాశయంతః వివాహ్యయాః ప్రాధాన్యమప్యవశ్యకమితి ప్ర
మాణయంతి । నహ్యరోహూరుమితి సమావేశనాంగ భూతమంత్ర
ప్రకాశ్యమానోర్వారోహణాలింగ నాదికం కన్యాయాం సంభవతి ।
యదితు కన్యాయామపి తత్సంభవత్యేవేతి సాహసమాశ్రీయ తేతదా
పి సోమః ప్రథమోవివిధేగంధర్వః ఇతిమంత్ర ప్రతిపాదితం మనుష్య
చతుర్థపతిత్వం రజోనంతర వివాహాలింగం భవతి । —తథాహి—

వ్యంజనేషుచజాతేషు సోమోభుంజేతకన్యకాం

చయోధరేషుగంధర్వోరజస్యగ్నిః ప్రతిష్ఠితః ।

ఇతివచనంహి సోమస్యవ్యంజన కాలెవతిత్వం చయోధరకాలె గంధర్వ
పతిత్వం రజఃకాలెఽగ్ని పతిత్వం చబోధయతి । తత్ర తృతీయవతెర

గ్నః రజఃకాలపవతిత్వే చతుర్థ పతేస్తమత్తరమేవ పతిత్వపర్థ సి
 గ్ధమేవేతి రజోనంతర వివాహలింగమేవ తదితి మంత్రలింగ విరోధోదు
 ష్పరిహర ఇత్యుక్తు మతేవివాహూపి శాస్త్రీయ ఇత్యేవభవతి ।
 యావతాచర్తమతే వివాహూపి శాస్త్రీయ ఇత్యేతావతా సమాపేత
 నాదిమంత్రాదామపిస్వారస్యం సిద్ధం । ఏవంనమంత్రలింగావిరోధేనైవ
 స్మృత్యుపపత్తివగానం యుక్తమితి తాపామపి తస్మాన్ శాస్త్రీయతాయా
 మేవతాత్పర్యం । కన్యాశబ్దస్య అప్రాప్తయూవనశక్తస్యాప్యవివాహి
 తాపరత్వమపి గాన్యావృత్త్యేవోన్నమితి "అర్హమగుంశుదేవతాన్యా
 అగ్నిమయశ్చ తే" త్యాదిమంత్రా అపిసపిహధాః"గాన్యాంమానాభిఃసేవశ
 యైశ్రేయణమేవ యుక్త మిత్యాగ్రహేతు "అగ్నిశ్శ్రేయో సూర్య
 స్వాహేతి, మిశ్రమంత్రలింగేన దేవతాద్యయః" ఏభయవివాహూ
 పి శాస్త్రీయ ఇత్యంగీక్రియతాం । వినిగహనావిరహాత్ । ఏవంవసమా
 నబలమంత్ర లింగద్యయ మూలకయోః "నూపసుంధ్యా"దజన్వహం,
 'తీణిసర్పాణ్యుదీక్షే తేతి, వచనయోః రుభయోరపి సవస్వర బాధ్యదా
 ధక భావాపయోగేన గ్రహనాగ్రహణ యోగివ వికల్ప ఏవపర్యవ
 సానం । ఏవం 'సామావధూయకర్ష సౌత్వాప్రభావక । సూర్యాంప
 త్యేకంసంతీంమనసాసవి తాదదాత్ । సకూతిమంద్రచ్యుతిం సచ్యుతిం
 బహునచ్యుతిం । కనాతా-భాన ఆభరణయస్యన్నిభసక్త్యై, ఖత్యా
 ది మంత్రాకృత ప్రమాణీభవంతితి ।

వయోనిర్ణయకారాస్తు య్యవ్యపి మంత్రలింగం ప్రాధా వివాహ
 సాధకమత్ర ప్రసజ్యతే తథాపిమంత్రాదాపర్థ వాదానాంచ విభేదకవా
 క్యతయైవ ప్రామాణ్యమితిజైమినీయ సిద్ధాంతానుసారేణ ప్రతీయమాన
 బ్రహ్మణాంతర విరుద్ధార్థప్రామాణ్యంనసంభవతీతి ప్రత్యక్షబోధసారూ

పాన కస్మృతిబాధిత రజస్వ్యావివాహ ధర్మతాబోధనేపి తాత్పర్యమ
భ్యాపగంతం నశక్యతే || యద్యపిమంత్రిలింగమ పారుషేయం స్మృత
యస్తుపారుషేయాః; తథాఽపిశ్రుతి లింగవాక్య ప్రకరణస్థాన సమా
ఖ్యానాం సమావాయే పారదౌర్బల్యమితిబలాబలాధీకరణ పర్యాలో
చనాయాం మంత్రి లింగాపేక్షయాఽపిస్మృతి ప్రాబల్యమపి గమ్యత
ఇతిస్మృత్యనుసారేనైవార్థనిర్ణయోక్తః సహిశ్రుతిరిత్యే తావతా
నిర్వంప్రమాణం స్మృతిరిత్యే తావతా నప్రమాణం; త్సుతేతచమేదితి
స్మృత్యాఽపి వెదంకృత్యావేదింగోపేతి శ్రుతిబాధదృశాత్ || కింతు
ప్రమేయావగమ నన్నికషణ విస్రవణాభ్యామేవ ప్రమాణస్య బలాఽ
బలే || ఏవంచోక్తనూత్రేశ్రుతికబ్ధేన శ్రౌతఃస్మాగ్లో వానిరపేక్షతయా
బోధాశ్శబ్ద ఏవగృహ్యతఇతి లింగాపేక్షయాస్మృతీర్చరీయసీతిసిద్ధమేవ
లింగవిరోధేఽపిస్మాతశ్రుతేర్చరీయస్తాద్విదితి నిబంధనకారవచనం,వా
చనీభిరారిత్య ముపలిన్వత ఇత్యత్ర స్మృత్యాఽపి మంత్రిలింగ బాధసి
ద్ధాంతశ్చౌత ఏవోపపన్నోభవతి యదిమంత్రిలింగమేవ స్మృత్యపేక్ష
యా ప్రబలమితిస్యాత్తదా ఉద్భవ్యస్వాగ్నే—అగ్నిహూధా ఇత్యాది
మంత్రాణామగ్న్యా ద్యారాధనఏవాం గత్వాపత్తిరితి బుధభామాది
గ్రహారాధనవినియోగ స్మృతినామప్య ప్రామాణ్యాఽపస్త్యి || విరో
ధాధికరణేతు ఏకజాతీయ ప్రమాణభూతయోరేవ శ్రుతిస్మృత్యో
ర్బలాఽబలవిచారః కృతః సతుభిన్న జాతీయయోగితి మంత్రిలింగ
విరుద్ధానామపిస్మృతీనామప్రామాణ్యయోజనే నతదధికరణస్య తాత్ప
ర్యం || భిన్నజాతీయాశు శ్రుతిస్మృతిర్వాయతరా ప్రమేయ నన్ని
కృష్టా తతరైవబలియసీ || తదుక్తం ||

నైవతావచ్చితిస్మృత్యోస్సర్వరూపేషుద్ధతా ।

బలాబలపగితావాప్రమేయ ద్వావికాహినా ॥ ఇతి ।

అశనహివచనేన ఆర్థికార్థపరశ్రుత్య పేక్షయాశాన్తి ప్రమేయ పరస్మై
తి ప్రాబల్యం, త్సుతే ఆచమేదిత్యాది స్మృతి విరుద్ధానాం వేదలక్ష్య
త్వావేదింకరోతీతి క్రమ పరవచనానామప్రామాణ్య బోధనార్థంనిరూ
పితం తత్సామాన్యవైతం అపి స్మృతిప్రాబల్య నూన సమేవయుక్తం ।
అపిచవిధినాకర్మ విశేషంప్రతి వినియుక్తః ఖలుమంత్రాః కంచితార్థం
ప్రకాశయతు మహాంతి, నాసతివినియోగ ఇతికన్యావివాహానిని
యుక్తానామేతేషాం కథంచితపి లక్షణాదినాకన్యాపకాశకత్వమేవాంగీ
కరణీయ మితిమంత్ర లింగానామపి స్మృత్య విరోధనైవావపత్తిర్విర్ల
నీయా । అయమభిప్రాయః—ఇదంకర్మాపేక్షన మంత్రేణకార్యమితి
కర్మవిశేషప్రమాణాంతరేణాంగత్వే గృహీతేఖలుతత్ర లింగేనకన్య
చితార్థస్యానుమానం । లింగవైవాం గత్వస్యాపినిర్లక్ష్యేతు పరస్మ
రాశ్రయదోషః । అంగత్వ గ్రహణకంచ ప్రమాణంస్మృతిరేవేతి తద
నోపజీవ్య లగ్ధాత్మకంచుత్రలింగం కథమపి సతద్బాధకంస్యాత్, ఉపజీ
వ బాధస్యాపియుక్తత్వాత్ । లింగస్వరూప సిద్ధిశ్చయావతాస్మృత్య
గీవా తావతా మంత్రలింగమపి స్తాన్తిమేవేతి సమానేస్తార్థత్వే విధి
స్సవిరుద్ధం లింగమాభాసీకరోతి । యుక్తంత్రేతత్—విధ్యుత్తర కాల
మేవ మంత్రాణాం ప్రవృత్త్యా విధియత్రమథ్థా మంత్రాశ్చపాశ్చత్వా
ఇతి స్ఫుటం । ఉపక్రమస్థేనచ ప్రమాణేనదుర్బలేనాపి బోధితమేవా
ర్థంప్రబలమపి పాశ్చాత్యం ప్రమాణమనుసరతి । ఉపపాదితం చైతత్
వేదోక్తప్రాచీనదర్శనాదిత్యాదౌ తృతీయాభ్యా యేపూర్వతంత్రే । ౧

వంచమర్చనాఽపి స్మృతి రేవవస్తు సాధికేతి వివాహమంత్ర లింగానాం
కదమపి రజస్వలా వివాహసాధనత్వం । కంచకాలాంతర భావినమర్థ
మాదాయాఽపి మంత్రలింగానిపావకాశాని భవితమహాంశి । స్మృతీ
నాం పునర్లింగ బలభాద్యనూనానాం సకశ్చిదన్యోఽవకాశకృత్ । కల్ప
యశుమితి ఆంధ్య ప్రతిపాతానాం విపరీతం బలాబలమితి న్యాయేన
స్మాత్కైరివిధిభిరేవకౌతాన్యపిలింగాన్యధాంతం విషయతామాపద్యై
ఇతిస్మృతిప్రబంధ్యాంగీ కరణజేనయత్తు । స్మృతయోహివ్యవస్థిత
ధర్మాఽన్తే స్యూహపప్రతిపాదనవరాః సతవతం దేశకాలాద్యాను
సంక్షేపచిప్తాశ్చ పేతుదర్శనాచ్చేతి న్యాయేనాపి సతదప్రామాణ్య
శంకాఽవసరః ॥

శ్రుతిపశ్యంతి మనమస్మింకం వివరణాగ్నివిధిమనువచనమన్యత్ర
ప్రమాణం । తానాంసాదిత్వాత్ తత్ప్రతి పాద్యాఽన్తోపి సాదిరి కల్ప
నాయుక్తి సహా । జ్యోతిష్టోమాసుష్మేయ ఇత్యగ్నివాదివాక్యావగత
జ్యోతిష్టోమాదేరపి సాదిత్వాఽపత్తే । యద్యప్యగ్నిత్యః యాత్యసావ
నోఽనుపూర్వీకా ఆనిత్యేతి మహాభాష్యవచన మవ్యనుకూలం ।
యద్యపి పేతుదర్శనాచ్చేతి సూత్రేస్మృతీనామన్య ప్రామాణ్య ముప
పాదితం; తథాఽపి సతన్మ న్వాది స్మృతి విషయం । వేదార్థప్రత్యక్షీ
కృత్యతమేవ శబ్దాంతరేణ ప్రతిపాదయతాం మహర్షివర్యాణాం జితా
విషద్వగ్గణాం కామగ్రోథాదిదృష్టపేతు సంభావనాయా అప్య
సంభవాత్ ॥

యోఽనమస్యేతేనూభపేతు శాస్త్రాశ్రయాన్నరః॥

గోసాదులింగహిమారోహ సిగో వేదనిందకః । ఇతి

మనుషదనంచాస్తాకమనుకూలం—కించ—కతిపయ భ్రాంతజనదృష్టాని
 మంత్రలింగాని । స్మృతయః పునఃప్రామాణికమూర్ధన్యాః సేకమ
 హస్తిః జనప్రత్యక్షాః ఇతిస్మృతిప్రాబల్య మేవాంగీకరణీయం—కించ—
 భసమదాహృతనై వాహిక మంత్రలింగాన్యవయోజానంతి వానవా ।
 యజ్ఞానంతిః ధమతే మంత్రలింగాన్యమూర్ధన్యాన్య విశేషసాధకానిన
 గాయాంబదాపుఃసఖిభవదాదృశేభ్యోహీనప్రజ్ఞాస్తై ఇతివిద్యసూత్రమ
 పి మంత్రలింగం స్మృతి విరోధాదప్రమాణ మేవతైర్దృఢ హితమితి మం
 త్రలింగానుసారే రజస్వలమివాహ సాధనం న సంభవత్యేహ—అస్తు
 వామంత్రలింగప్రాబల్యం ఏవంచేదపి ఋతుసూత్ర వివాహసాధనమంత్ర
 లింగం విమేషేదే నూపలభ్యతే ॥ తినుసుసూత్రే వ్రార్థనాదీనాం కన్యా
 యామపి సంభాన్యమానతయా ప్రాధాన్యంతాత్వభావాత్ ॥ అస్తు—
 సోమఃప్రథమా వివిదేగం ధర్మఇతి మంత్రగణం మనుష్యచతుర్థపతిశ్చ
 లింగం; తదపినర్తుమతివిభావా నాధనసమర్థం ॥ అగ్న్యనంతరి పతిత్వ
 బోధనమాత్రేణ అగ్న్యధిపత్యకాలవవివాహ ఇతికల్పనాయాం ఉచీ
 ష్యాతో విశ్వావసో సమనేహమహేత్వామితి మంత్రలింగ విరో
 ధోమహిపారః॥ అనేనహిమంత్రేణగంధర్వాఖ్యద్వితీయపతిఃస్తుతనమస్త్రి
 యా పురస్సరం వివాహితాం వధూంమమ పత్నీంవిహాయపితృగృహ
 గతామన్యా కన్యామృతిత్వయాగంత్యమితి ప్రార్థ్యతే ॥ తత్రాయద్య
 గ్న్యధిపత్య కాలవచ వివాహఇతిన్యాదైవాగ్ని ప్రార్థనమేవ ఖలుకర్త
 వ్యం ॥ ననూత్తిమంత్రేలింగేకద్వారశాది వయస్కాయా అపివివాహసి
 ధావపి ప్రథమమంత్రలింగాబాధనాత్తదను సా నేనాయః మతివివా
 హాయ శాస్త్రీయవేతి చేత్—; స్పష్టాస్పష్టలింగయోః స్పష్టం
 గాను సరం మేనయు క్తమితి ద్వితీయలింగాశ్రియఃసైగిన య క్తాన్

త్ || నచ—ప్రభమలింగమపి స్పష్టమేవేతి—వాచ్యం; అస్మదాదీనామి
వసామాదీ నాంతరుణి సంభోగాద్యసంభవేన వ్యుజనేషుచ జాతేషు ఇతి
వాక్యముటకస్యనుజ్ఞైః ఇత్యస్యాత్, తమనవదాంత స్యాపి పాలయతీత్య
ర్థకత్వా ఒశ్రయణేన సోమగంధర్వాఽగ్నిపాల యిత్యుత్సాహాధన ఏవ
తాత్పర్యం వ్యుజనాదితః పూర్వమేవ వివాహేఽపితాద్యక లింగోపప
త్త్యా స్పష్టత్వాభావాత్, యదితుభుజ్జైః ఇత్యస్య అనుభవతీత్యై వాధ
స్వీకరణ ఏవాగ్రహః తదాఽపినతాత్పర్య వాదానుసారేణ అప్యమాది
వయస్యః వ్యుజనాఽడిసంబంధోపపాదన సంభవేన ఋతుమద్వయస
ఏవగ్రహణ మిత్యసంభవాన్నుష్టలింగత్వం వివాహంగమస్త్రీలింగై రె
వరజస్వలా వివాహేఽసిద్ధా తదనంగమంత్రలింగైః ప్రాధాప్రకాశనస
మర్ధైరపినవివాహ్యయాః ఋతుమతీత్యకల్పనసంభవమక్తికమితిమంత్ర
లింగాఽనుసారే తద్వివాహ శాస్త్రీయతావాదోఽనంగత ఏవేతివల్ల
యంతి।

Dr. Krishnaswami Sastri.

అన్యేషు, దేవతాధికరణ న్యాయేనమంత్రావాస ఏవతీయ
మానార్థ ప్రామాణ్యసంగీకరణీయమేవ, నచ—ప్రమాణాంతరా ఽవి
రోధఏవ తీయమానార్థ ప్రామాణ్యమన్యథా ఆచిత్యోయావ ఇత్యా
దీవామపి ప్రామాణ్యేఽపజ్ఞైః; ఏవంచాత్రస్మృతి ప్రమాణవిరోధాన్న
ప్రామాణ్యమితి—శంకనీయం ప్రమాణాంతరపక్షం తాత్కప్రమాణస్యై
వగ్రహణేన తాత్కప్రమాణవిరుద్ధాత్ తాత్పర్యాభావేపి సమానజాతీయా
తాత్కప్రమాణస్య ప్రథమతః ప్రవృత్త్యసంభవేన భిన్నజాతీయకప్రమా
ణద్వయస్యాఽపి వ్రతీయమానార్థతాత్పర్యకత్వేన విశిష్టపక్ష్యవసానేనా
ఏవ త్రివర్ణనస్యా వశ్యకత్వా దస్మదుక్తరీత్యా సమానజాతీయ మంత్ర

లింగద్వయ మూలకస్మృతిద్వయ విరోధఃపి వికల్పవ పద్యవసా
నాత్ । అన్యథానాఽతిరాత్రే షోడశసంగృహ్యత్యతిరాత్రే షోడశసంగృ
హ్యతీతి వాక్యయోరప్య ప్రామాణ్యఽపస్తైః । అయవభిప్రాయః॥—
ఆదిత్యాయాః ఇత్యాదివాక్యనాం యూపాదిస్తాత్పరాణాం యూపే
ఆదిత్యాభిదబోధనేపి తాగ్నర్యాంగీకార ప్రయోజనాభావాత్ వాక్య
ర్థబోధతః పూర్వమేవ ప్రతీయమానప్రమాణాంతః విరోధాన్నివృత్తి
ప్రామాణ్యమితి యుక్తం మంత్రలింగాధి గతానాం ప్రామాణ్యదీ
నాంతు వాక్యార్థబోధతః పూర్వసంకేనాఽపి ప్రమాణసవిరోధః । స్మృ
త్యాదీనాం పౌరుషేయాగామ పౌరుషేయ వేదమూలకత్వేన ప్రమా
ణానాం మంత్రలింగ ప్రమాణ ప్రవృత్తిః పూర్వమేవప్రవృ
త్తిరితి వర్తనాసంభవాత్ । సంభవేపి మంత్రలింగ ప్రవృత్తిః
పూర్వం తద్విరోధ బుద్ధ్యనుదయేన ప్రతీయమానార్థ ప్రామా
ణ్యోపపాదన సహజాత్ । యత్రప్రవృత్తయోః ప్రమాణయోః పర
స్పరవిరోధః త్రవికల్పవ పక్షవసాం. యథావిధినిషేచ్ఛ తే । ఇతిమ
న్త్రాణాం స్మృతివిరుద్ధానామపి న్యార్థప్రామాణ్యం కాఽ ఆవశ్యకవసః ।
సదైవమపి మంత్రలింగాఽపేక్షయా స్మృతీనాంప్రబలత్వాత్ ప్రవృత్తి
భేదమంత్ర లింగప్రమాణం నప్రవర్తత ఇతివాచ్యం । అన్యథాస్మృతీ
నాం మంత్రలింగర్థవాదాదిమూలకత్వే ప్రామాణ్యమితి । ఇతి
ధికరణన్యాయేన మంత్రలింగాఽపేక్షయాస్మృతి చోత్పల్లవ్యసాధిత
త్వాత్ । మంత్రాణాంవదైక వాక్యతయావా వాక్యైః వాక్యతయావా
విభ్యసన్వయస్య మంత్రాధికరణ ఖండచేదనైరుపనాది తత్వేనవిభేదకవా
క్యతయైవా న్వయవర్ణనస్య ఽసంగతత్వాత్ ॥ మంత్రలింగవాక్యప్రకరణ
స్థాన సమీఖ్యానామితీతీతాం అంగత్వప్రమాణానామేవ నిదేశః;

నధర్మత్వప్రమాణానామిత్యక్తసూత్రే శ్రుతిశబ్దేన స్మృతిగ్రహణేపినధర్మ
ప్రమాణమంతరింగ బాధస్సముచితః॥ అన్యథామంతరింగాది సిద్ధ అష్ట
కాదిస్మృతీరాం పాద్ధాదిపరికల్పితనిషధస్మృతీనాంచతుల్యవత్ప్రమా
ణ్యావస్థిః, స్మృతిత్వాఽవిశేషాత్॥ దుర్బలమంతరింగ సాచివ్యమా
త్రేణ త్వష్టకాది స్మృతిప్రాబల్య విగ్ధస్స సంభవతీతి శిష్టాచారప్రమా
ణ్యై స్సప్తతయోపపాదితం॥ ఏవ—పాద్ధపరికల్పితవచనానాం స్మృతిత్వమే
వసాస్తీతి భ్రమతవ్యం; తేషామపి హేతు దుష్టనాచ్చితి సూత్రే స్మృతి
త్వేన భట్టపాదైర్వ్యవహారాత్॥ ఏతేన లింగవిరోధేపి స్మార్తశ్రుతేశ్చ
లీయస్తాద్విదితవచన మపి వ్యాఖ్యాతంభవతి తస్యాఽపిధర్మత్వాఽవిషయ
త్వాత్॥ నచ శ్రుతిలింగేతి సూత్రే అంగత్వప్రమాణస్యైవ నిర్దేశశ్చితి సం
కోచేప్రమాణాభావాద్ధర్మత్వ ప్రమాణస్యాఽపి గ్రహణమిత్యేవాంగీ
కీరియతా మితివాచ్యం; తత్ర శ్రుతిశబ్దేన తృతీయాదికారక విభక్తేరేవ
గ్రహణేన తస్యాగత్యమాత్ర గ్రహణత్వాత్॥ అంగత్వంహినామ
ఽరోచ్యతే ప్రవృత్తిస్మృతికారకత్వేన విధివిషయత్వం, యోజ్యేకప్రవృత్త
కృతః విధివిషయత్వస్యచ అన్యలభ్యత్వాత్ కారకత్వలాభం వినానా
త్మానం లభతి ఇతి తృతీయాది శ్రుతిరేవ తత్త్వరూప బోధికేతి యుక్తం॥
ధర్మత్వంతు వెదబోధితా లతాకికక్రేయస్సాధనత్వ నిఘననత్వత్యాది
విభక్తి సమధిగమ్యమితి శ్రుతిలింగితి సూత్రేధర్మప్రమాణస్యాఽపి
నిర్దేశశ్చితి కల్పనానసంభవత్యేవ॥ ఏవంచ మంత్రార్థవాద సాధారణశ్రు
తిబోధితత్వ మాత్రేణైవ తస్మాద్ధసంభవాత్ మన్త్రిలింగాదీనామపి ధ
ర్మత్వవిషయ నిరపేక్షప్రమాణత్వమేవయుక్తం॥ భట్టపాదైరపి చోద
నాలక్షణోద్ధర్మ ఇతి సూత్రే చోదనాపదేన మన్త్రిధర్మవాద సాధారణ
వేద ఏవవివక్ష్యతే నవిధివాక్యమాత్ర వితివ్యవసాప యద్విరయమర్హేఽ

సుగృహీత ఇతిమంత్రలింగస్మృత్యోర్ధంత్రలింగమేవప్రబలమిత్యేవాం
గీకరణీయం! ఏవంచమంత్రలింగవిరుద్ధానాం స్మృతీనామేవాప్రాచీ
నామాణ్యం విరోధాధికరణన్యాయేనసిద్ధ్యతీతితే, తేనన్యాయేన మంత్ర
లింగాప్రామాణ్యవల్లసమ సంభవదుక్తికమేవ! ఏవంధర్మత్వప్రమా
ణ విషయైఽపి విధ్యమేక్షయా మంత్రలింగానాం విప్రకర్షాభావాత్ శ్రౌ
తవిధ్యమేక్షయాఽపి మంత్రలింగదౌర్బల్యం నసంభవతీతితే తదపేక్ష
ప్రమాణభావానాం స్మృతీనాంకథంమంత్రలింగగ్రాధకత్వమితి భవంత
ఏవ వివేచయంతి ఏవంచ,

నైవతావచ్చుతిస్మృత్యోస్స్వయాపేణ విరుద్ధతా ।

బలాబలపరీక్షావాప్రమేయద్వారికాహినా ।

ఇతివచనేనాఽపి నవిరోధఇతి సూచితం । ఏతేన—ఏకజాతీయప్రమా
ణభూతయోత్కృతి స్మృత్యోరేవ విషయై విరోధాధికరణన్యాయప్ర
సరః; మంత్రలింగస్మృత్యోర్ధంత్రలింగజాతీయత్వాన్నత్రాఽపివిషయై తా
ద్యశన్యాయప్రసర ఇతి మంత్రలింగవిరుద్ధస్మృత్యప్రామాణ్యవణానం
నయుక్తమితి—వచనమపి నరాస్తం—తథాహ—మదం సమానజా
తీయత్వం? భిన్నజాతీయత్వంవా? తత్రనతావచ్చుతి లింగమంత్ర ఘటక
ఏకత్రుతి శబ్దసమధిగమ్యత్వం సమానజాతీయత్వం, భిన్నశబ్ద సమధిగ
మ్యత్వం భిన్నజాతీయత్వం; ఏవంచవిధ్యాత్మక వేదభాగానాంతాద్యశ
స్మృతీనాంచైకత్రుతిశబ్దసమధిగమ్యత్వాత్సమాన జాతీయత్వం, మంత్ర
లింగస్మృత్యోర్ధంత్రలింగశబ్ద సమధిగమ్యత్వాత్ భిన్నజాతీయత్వమితి విర్ల
నం సంభవతి । ఉక్తరీత్యోక్తనూత్రై ధర్మప్రమాణ నిర్దేశాఽసంభ
వేన ఉక్తసమానజాతీయత్వస్య ధర్మప్రమాణ ప్రాబల్య ధౌర్బల్యనిర్ల

యాఽనుపయోగిత్వాత్ । నాఽపి సమప్రాబల్యరూపం విషమప్రా
బల్యరూపం వాతత్ ; శ్రుతిస్మృత్యో స్సమప్రాబల్య భావస్యాఽసంభ
వాత్ శ్రుతిత్వేనైవ శ్రుతీనాం ప్రాబల్యేన మంత్రాణామపి శ్రుతి
త్వాఽవిశేషాత్ తద్విరుద్ధస్మృత్య ప్రామాణ్య బోధనఽపి ఉక్తాధికర
ణ తాత్పర్యమంగీకరణీయమేవ । వేదంపృత్వాఽపి కరోతీత్యత్ర శ్రు
త్వాప్రత్యయేనానంతర్య మాత్రం బోధితం నాఽవ్యవహితాఽనంతర్య
మపీత్యన్యవధానస్య శ్రుత్యప్రతిపాద్యత్వాత్ తుల్యే ఆచమదిత్యస్మృతి
ప్రాబల్యమితి యుక్తం యదప్యుక్తం అపిచేత్యాదినా—విధినాకర్మ వి
శేషం ప్రతివినియుక్తాః ఖలు మంత్రాః కంచదర్శా ప్రకాశయతు మహాం
తి నాఽసతివిని యోగఇతి—సత్యం వినియోజకశ్రుత్యను సారేణైవ
మంత్రలింగాఽన్యథానయ సంయుక్తం, యథా ఉచ్ఛద్యస్యాఽగౌ
ఇత్యాది మంత్రాణాం బుధగ్రామాదిగ్రహారాధన వినియోగాఽనుసా
రేణ కథంచివపి బుధాదిపరత్వాశ్రయణం । వినియోజకాచశ్రుతిః శ్రౌ
తీవాస్మాత్తావెతి నవిశేష ఇతిచ-తథాఽపి నూపరుగభ్యా ద్రజన్వలామి
త్యాదిస్మృతిభిః ఆరోహణాయమిత్యాది మంత్రలింగ బాధనం నసంభ
వతి ఆరోహణాయమిత్యాది మంత్రవినియోజకత్వా భావాదుక్తస్మృ
తీనాం । అయమభిప్రాయః । శ్రుతిలింగాధికరణసహస్వాశ్రయవినియో
జకస్సవిరుద్ధశ్రుత్య పేక్షయామంత్రలింగ చార్వల్యమవబోధ్యతే నయశ్రు
తిత్వేనశ్రుతీనాం మంత్రలింగత్వేన మంత్రలింగానాంచ ప్రాబల్యజా
ర్యత్యే । ఏతేనవారుణీభిరాదిత్యముపతీకృత ఇతిస్మృతిబాధ్యత్వేఽపి
లింగస్యనాత్రవిరోధ ఇతిసూచితం । లింగవిరోధఽపిస్మార్తశ్రుతేర్వ తి
యస్త్యాదితినిబద్ధనవచన స్యాఽవ్యయమవాఽభిప్రాయః । ఆరోహణా
యమిత్యాది మన్తాదౌ వివాహకర్మాజితయా వినియోగఽపికన్యా

వివాహంగతయాఽపి నియోగాత్ కన్యాప్రకాశకత్వమేవైక ధంచితప్ర్యా
 శ్రయణీయమితవచనమపి సంభవతి || సచ - స్మృతిప్రమాణేనకన్యా
 వివాహవచనస్త్రీయశ్చిన్ధే వివాహంగతయా వినియంతానామపిక
 న్యా వివాహంగతాయా మేవపర్యవసానాత్ కన్యాప్రకాశకత్వమే
 వాంగీకరణీయమితి - వాచ్యం || ఉక్తమస్త్రీ లింగవిరోధస్మృతేరప్ర
 మాణత్వేనకన్యావివాహస్యైవాన్ధేః || అర్యమణంనుదేవంకన్యా అగ్ని
 మయశ్చ తేతిమస్త్రీలింగేన కన్యావివాహసిద్ధావాగోహూయ మిత్యాది
 మంత్రలింగేన రజస్వలా వివాహేనాఽపి సిద్ధ్యతీనకించి దనుపప
 న్నంనామ || వస్తుతేస్తుస్మృతీనామపి రజోనస్తర వివాహఽధర్మతా
 గోధనవతాత్పర్య మితిపూర్వముఽపాచితత్వాత్ స్మృతిబాధంవినాఽపి
 తద్వివాహసిద్ధాన కోఽపిదోషః సమావతతి || రజస్వలావివాహనిషేధః
 రత్నమేవయుక్తమితీల్ప నాతునగంభవతి మంత్రలింగవిరుద్ధానామప్రా
 మాణ్యాదన్యథానయచమేవయుక్తం || సచ - ఉపజీవ్యాఽనురోధన
 ఉపజీవకాఽన్యథానయనంతరు ఉపజీవకాఽనుసారేణ ఉపజీవ్యాఽన్య
 థాయనం; మంత్రలింగంచస్వా శ్రయమస్త్రీణాం యత్కించితకర్మని
 రూపితలింగత్వగ్రహణాఽన పైకమేవస్వాత్మానం లభతఇత్యంగత్వగ్ర
 హణస్యస్మృత్యగోచరాత్ స్మృతిప్రాబల్యమేవయుక్తం; లింగవైవాం
 గత్వప్ర్యాఽపిగ్రహణే పరస్పరాశ్రయదోషశ్చితకంకసియం || సామాన్య
 సంబంధబోధక ప్రకరణాది సచివస్య లింగప్ర్యా ప్యంగత్వగ్రహణప్ర
 మాణకౌటా నిర్దేశేనాంగత్వగ్రహణా సంతరమేవ లింగస్వరూప సిద్ధి
 రితివచనస్యాఽతిఫలుత్వాత్ || తెనైవచాంగత్వనిర్ణయసంభవస్సృతుస్య
 పజీవ్యత్వవాదాఽసాంగత్వాత్ || ఉపజీవ్యత్వేపియాదృశాంశయోరుప
 జీవ్యోపజీవకభావః తత్తైవఉపజీవ్యేనఉపజీవకబాధః నత్వంశాంతరేఽపి;

ప్రత్యక్షోపజీవ్యత్వేష్యా గమస్య ప్రత్యక్ష బాధకత్వాంగీకారాత్ ।
 స్పష్టతరం చైతద్భావత్యద్యైత సిద్ధాదా ॥ ఏవంచ వయోనిర్ణ-
 యాం శేష్కృత్యుపజీవ్యత్వా భావాత్ స్పృతి విరోధేన వయో-
 నిర్ణయేఽపి నూక్తన్యాయప్రసరః ॥ యదవ్యర్థజరతీ యన్య-
 యాపాదనంతదవ్యజ్ఞాన విజృంభితమేవ, యథాహి అలాబ్యధాంశభ-
 యజేపి తద్భయేణనిమేష శాస్త్రాల్లం ఘనంసిద్ధం వైవంవయోనిర్ణ-
 యాంశబాధే అంగత్వాంశ బాధాదికమితి వైషమ్యాత్ ॥ అమృత-
 త్యాపిస్పృశ్య, స్వేచ్ఛ మేవంవణీతం ॥ వస్తువస్తుత్వసజీవ్య-
 త్వమేన మంత్రలీలగానాం ససంభవతి ॥ —తథాహి కిమిదముపజీవ్య-
 త్వంప్రామాద్యాంశై, ఉతోల్పత్త్యంశై, నాద్యః ॥ మంత్రాణాంస్వర-
 ప్రమాణత్వాత్, ఉత్పత్తియ, మంత్రనిత్యత్వేన తల్లింగస్యాపినిత్యత్వాత్ ।
 మంత్రాధికరణపర్యాలోచనా యాంతుస్మృత్యుపజీవ్యత్వమేన మంత్ర-
 లింగానామితి పూర్వముపపాద్య త్యాచ్యహించి చేతత్ ॥ —యదపి
 వోక్తం, విధ్యుత్తరకాలమేన మంత్రాణాం ప్రస్ఫుట్యైష ఏకస్థైవన
 విధిప్రాబల్య మితి—తత్ప్రతిబూతముః ॥ అస్పష్టమంత్రలింగాపేక్ష
 యాతద్విరుద్ధపప్తవిధివాక్య ప్రాబల్యాంగీకారేపి సత్తతిః విధిబద్ధేనచకౌ-
 త విధిరేవ గృహ్యతే యుక్తత్వాత్ సతుస్మాత్తరవిధిరపి ॥ ఏవంచవిధి-
 ప్రాబల్యాంగీకారేపి స్మృతిబాధోప పాదనం భవిష్యత్యేవ ॥ అద్యపి-
 ఇషే త్వేతి మంత్రప్రవృత్త్యనంతరమపి ఇషే త్వేతి కాఖామాద్భిన త్తీతి
 బ్రాహ్మణప్రవృత్తి దర్శనాత్ విధ్యుత్తరకాలమేన మంత్రాణాం ప్ర-
 వృత్తిరితిననియమసంభవతి,—అద్యపి— ఉపక్రమస్థత్వమాత్రేణ
 ప్రాబల్య మపినభవిష్యతి ॥ ఉపక్రమకథా నామపి ఇదం రజతమిత్యా-
 దీనాం ఉపసంహారగతేననేదం రజతమితి బాధజ్ఞానేన బాధదర్శనాత్ ॥

యదిపురరమ్యోన్మయ సామేక్షాదాం అర్థవాద విధీనాం పరస్పరవిరుద్ధా
 నాం ఉపక్రమోప సంహార గతానాంపతాం కిమనురుద్యక్షస్యన యన
 మితి శంకాయాం ఉపక్రమ గతమన్యర్థ వాదమునుసృజ్యైవ వ్రేధాన
 స్యాపి విధర్షయనం యుక్తమిత్యేవతాదృశన్యాయ శరీరం॥ భ్రమబా
 ధజ్ఞాన యోస్తుప్రత్యేప్రత్యే వాపరస్పరనిరపేక్షత్వాన్నోపక్రమగ
 తే నాపిభ్రమేణ దాధజ్ఞాన దాధజ్ఞతయుక్తం । విధిమంత్రేయోస్తు పర
 స్పరసామేక్షతమైవస్యైవ ఉక్రమగతవిధి ప్రాబల్య వాదోయుక్త
 ఎవేత్యుచ్యతే తత్రేవస్యైవ సంత్రాణాం పరస్పరామేక్షత్వం కిం
 ప్రమాణసిద్ధిముతాదౌనాన్యకపోల కల్పితం, తత్రనతావత్ప్రథమః
 కల్పస్సంభవతి । మంత్రాణాంపదైకవాక్యతయావా వాస్తవ్యవాక్యతయా
 వావిధ్యధానోధికత్వేన ప్రామాణ్యాభావస్య మంత్రాధికరణేఖండద
 వైరుపపాదితత్వాత్ । అన్యథాఅర్థవాదాధికరణేనైవగతార్థత్వాన్మం
 త్రాధికరణం వితిథంప్రసక్త్యేత । నద్వీణియః । అప్రామాణికభవదీయ
 కల్పనాను అకించిత్కరత్వాత్ ॥ ఏవంచవిధి మంత్రేయో భ్రమబా
 ధజ్ఞానయోనివ పరస్పరామేక్షత్వం నాస్త్యేవేతి నూర్తాధికరణ ప్రసక్తిః॥
 కింతు

పూర్వాగ్పరబలయస్త్వం తత్రనామప్రతియతాం ।

అన్యోన్యనిరపేక్షాదాం యత్రజన్మధియాంభవేత్ ।

పార్యపర్య పూర్వజన్మల్యం ప్రకృతివత్

ఇతివచనానుసార్యపచ్చేదాధి కరణన్యాయే నూత్తరకాలప్రవృత్తి కా
 నాంనుప్రాణామేవప్రాబల్యంప్రాయదిత్యుపక్రమోపసంహారన్యాయసంహ
 రాదికం గాఢజ్ఞానవిజృంభితమేవ । ఏవంచోపక్రమస్థిత్య మాత్రేణప్రా

బల్యనిరూపణ మపినసంభవ త్యేవ—తథాఽపి అఘ్యపేత్యా ప్యుపక్రమ
స్థత్వం తత్ప్రియు క్తప్రాబల్యంచ స్మృతిప్రాబల్యఖండనార్థమేవ ముక్త
మితి నకథంచదపి మ స్త్రీలింగాఽప్రామాణ్యశంకావసరః॥ యదప్యక్షం-
మస్త్రాకాంభావిరజస్వలాత్వ బోధనేనాఽపిచారి తాఢ్యాదచరితాఢ్ఘా
నాం స్మృతీనామే ,వానర్థక్యప్రతిహతానాం విపరీతంబలా బలమి,
తిన్యామై నప్రాబల్యమితి-తదపి నసంగతం॥ ప్రయోగసమచితార్థస్మార
కత్వేనఖలు మస్త్రాకాంచారి తార్థ్యం నతు సంభవదర్థ ప్రకాశకత్వ
మాత్రేణైతి రజస్వలాయా వివాహనంబంధబోధనం వినామ స్త్రీచారి
తార్థ్యవర్ణనా సంభవాన్మంత్రాణామపి చారి తాఢ్యాభావాత్॥ అన్యథా
స్మృతీనామపి పూర్వకాలికాప్త వర్ష త్వాదిబోధనన చారి తార్థ్యసంభ
వాదితి మంత్రలింగప్రాబల్యవీన పర్యవస్యతి ఏవంచవ్యవస్థిత ధర్మాఽధ
ర్మవిషయకాణామపిస్మృతీనాం తదాతనదేశకాలాద్యాను గుణ్యనకల్ప
తత్వశంకాయా అప్రసరణే “ హేతుదర్శనాచ్చు, తినుాత్రేణాప్రామా
ణ్యవర్ణనాయోగఽపి విరోధాధికరణన్యాయేనా ప్రామాణ్యవర్ణనంసం
భవ త్యేవ॥ ననుమన్వాదిస్మృతీనాం వైదికార్థవిషయ కత్వమేవనియతం
,,శ్రుతింపశ్యన్తియువయ,, ఇత్యుక్తవచనాఽనురోధాత్॥ ఏవంచమస్త్రీ
లింగవిరుద్ధానామపి తేషాంప్రామాణ్యమంగీకరణీయ మేవేతిచేత్—నను
భోః కింమూలప్రమాణాఽప్రత్యక్షే ఽపి తత్ప్రమాణ్యంగీ కరణమభి
ప్రేరమతా ఽహేతుతత్ప్రత్యక్షమవవా॥ నాద్యః ప్రత్యక్షమంత్రలింగ
విరోధమూల శ్రుత్యనుమానా సంభవేన విరోధాధికరణన్యాయే నా
ప్రామాణ్యస్యైవాంగీ కరణీయత్వాత్॥ “ వైసర్జనహేతువీర్యంహ
సాధ్యర్యః ప్రతిగృహ్యతీ,, తిస్మృతేరప్య ప్రామాణ్యస్య వ్యవస్థాపిత
త్వాత్॥ నద్వితీయః॥ ఇష్టాపత్తేః॥ ఏవంచసమావేశనాది మంత్రలింగ

వివిధస్మృతముల ప్రామాణ్యస్యా ప్రత్యక్షత్వేన సరజస్వలావివాహని
 షేధపరాణాం వచనానాముపపత్తిర్భవిష్యతీతి రజస్వలావివాహా
 స్త్రీయ ఇత్యేవాంకికరణీయం—యదపుక్తం కలిపయభ్రాంతజన దృ
 ష్టానిమంత్రలింగాని స్మృతయస్తు ప్రామాణికమూర్ధన్యా నెకమహర్షి
 జనప్రత్యుహః ఇతి తదపినయ్యుక్తం ఉక్తమంత్రలింగానామపి తత్ప్రత్య
 క్షత్వాత్ అతఏనహితే త్రిణివర్ణాన్యృతుమతీత్యాది వచనైస్సప్త
 మేవరజస్వలానామపి వివాహమభ్యనుజానతే యదితాక్షజాతీయ వచ
 నానామృతుమతీవివాహ పరత్వం నాస్తీతి పూర్వమేవ్రావపాదిత మితి
 తదప్రత్యక్షాణ్యేవేమాని లింగానీతికథ్యతే తదాకామంభవన్తప్రత్య
 క్షాన్యేవలింగానీతి సహితావతా విద్యమానమపిమంత్రలింగమవిద్యమా
 నంసంపద్యతే యదివహర్షి జనాః ప్రత్యక్షం లింగం విహర్షాస్తీతి క
 థ్యతే తద్దిఉక్తలింగమపి తత్ప్రత్యక్షమిత్యాస్తాం ప్రత్యక్షంచాపిలిం
 గంసాహసాదినానై నన్దిశస్తీతివదామః యథాహి బౌదుంబరీంస్సృ
 ష్టోద్గాయతీతి ప్రత్యక్షమపి శ్రుతిమనాదృత్యరద్దిరుద్ధామేవకాంచన స్తృ
 తిం బౌదుంబరీచర్యాకేష్టితవ్యా ఇతిరూపామస్తాయ్ ॥ ఏవం ఏతేనభవదు
 దాహృతనై వాహిక మస్త్రాన్యవయోజాన నివానవా యదిజానన్తికథ
 మేతేషంత్రలింగాన్యమూన్యౌశాన్యర్థవిశేషసాధకాని నగణయాంబధూ
 వుఃసఖలుభవాదృశేభ్యహీన ప్రజ్ఞానై ఇత్యాదివచనమపి పరాస్తంబౌ
 దుంబరీసర్వాకేష్టితకృతి స్మృతికారాలపి బౌదుంబరీంస్సృష్టోద్గాయతీతి
 శ్రుతింజానతేవానవాయదిజానతే కుతస్తేనతాం గణయాంబధూవుః సఖ
 లుకబరానార్యాది భ్యోహీనప్రజ్ఞానై ఇతివర్తనుయోగస్య భవతామపి
 నిషయేనమాపత్యై రితీకధంచిదపి మస్త్రలింగాః ప్రామాణ్యవర్ణనంన
 సంభవిష్యతీతి మస్తవ్యం ఉపపాదితంచై తద్భివార్క మశిషీకాయాం

దీక్షితవర్త్యైరితి తతపవద్రవ్యవ్యం శ్రుతప్రకాశికాకాఙ్కు మరలభట్టాచా
 వ్యైశ్చాయమన్తోఽపివిశేషతఉపాదితః యావతాచమస్త్రీలింగప్రమా
 ణ్యసిద్ధిః తావతామావేశనాది మంత్రలింగనర్తుమతీవివాహశాస్త్రీయ
 తాఽపిసిద్ధాభవతియదితు కన్యాయామపి గౌణసమావేశనాది సంభ
 వాత్ సతత్ప్రేధాలింగమిత్యుచ్యతే , తద్విసోమః ప్రథమఇతిమంత్రలిం
 గంతాద్యశమాస్తాం నను—తదపి నప్రేధాలింగం భవతీతిపూర్వముప
 పాదితమితిచేత్—సత్యముపపాదితం; ఉపపన్నంతు నభవతి—తథాహి—
 నవయమగ్నావ్యభివృద్ధికాలవన వివాహఇతివదామః కిన్త్యదాఽపి వివా
 హశాస్త్రీయైవేతి తత్రఉద్దీర్వాత ఇతిమంత్రలింగవశేన ద్వాదశాదివ
 యస్కా వివాహవదుక్త మంత్రలింగవశేనర్తు మవీవాహాఽపిశా
 స్త్రీయైవదామః॥ నచ—వ్యంజనమచవాతే వ్యిత్యత్రభుజై పదస్య
 రక్షితీత్యర్థకత్వేన కన్యావిషయకత్వమపి సంభవతీతిహిమః ప్రథమఇతి
 మస్త్రీలింగం నస్పష్టమితి—వాచ్యం, భుజైశ్చత్యాత్మనఃచాస్తస్య భు
 జానవనాః ఇతిపాణినిసూత్రేణ రక్షణార్థే అత్యునేపదనిషేధాత్ అను
 భవతీత్యర్థకత్వాక్రయణ్యైవయ్యుక్తత్వాత్ । లక్షణయాతమపపాదన,

పూర్వం స్త్రీయన్సురైర్భుక్తా స్సోమగంధర్వవహ్నిభిః ।

భుజ్యంతేమానుషైఃపశ్వాన్స తాదువ్యంఠి కహిచిత్ ।

ఇతివచనవిరోధో దుష్పరిహరః । నహిరక్షణరూపేణ భోగేనతోఽపిదో
 షః కన్యాయాంప్రసజ్యతే ॥ వ్యంజనైస్తు సముత్పన్నైరితి వ్యంజనా
 దీనామేవ భోగకలాపశ్చేన స్మరణాదువ భోగోఽపి సంభవదుక్తికవప॥
 సత్కార్యవాదాఽనురోధన బాలికాయామపి తదను భవనవర్ధనస్తు

వ్యంజనేమచవాతేషు సోమోభుజ్జేచకస్యకాం ।

సయోధరేఘంగంధర్వో రజస్యగ్నిః ప్రతిష్ఠితః ॥

ఇతివచనావగత క్రమబాధానపత్యానంగంతం ॥ తత్రమతే ఉత్పజ్జైరే
వాభి న్యక్తిరూపశ్చేన బాధ్యైర్ముత్తైశ్చ కాలావచ్ఛేదనైవ అనుభవిత
త్వ బోధనా న్యస్యచకన్యాయామనంభవాత్ ప్రాధానింగమేవతదితి వ
శ్యామః ॥ “ఇయమేవ నాప్రభమావ్యోచ్ఛదంతర స్యాంచరితి ప్రవిష్టావ
ధూర్జజానైః, త్యాచిమంత్రాస్తు వివాహానంగ భూతాలపి ఇతిహసయా
పాన్యన్తోరజస్వలావివాహే ప్రమాణీభవంతితి సర్వవిధమంత్రలింగాన్యపి
రజోనంతరవివాహే ప్రమాణమితివద్యాయంతి ॥ వివాహకాల విమర్శ
కారాణామపి స్వరూపేతాశ్చ యోయమేవేతి జానీమః ॥

పరేతు—: స్వం మంత్రలింగామేక్షయాన్మృతీర ప్రమాణం ॥
తావతాప్యృతుమతీ వివాహస్థిః పరంనభవిష్యతి ॥ మంత్రాణాం హి
యదంగత్వం యత్రోక్తం తత్సాన్నిరకత్వమాత్రేణ తత్రచారితార్థా
దక్షాంతర ధర్మత్వాది బోధనాపిన సామర్థ్యం ॥ మంత్రార్థత్వవ్యాపకం
నధగ్మత్వ ప్రయోగ సమవేతత్వాదికం కేతుతత్సమానాధి కరణంతది
త్యేవసిద్ధాంతాత్ ॥ యత్రపునఃప్రకరణప్రమాణేన అగ్నిహూత
హూమామాంగత్వ మాత్రంనిశ్చితం ప్రకాశనీయార్థస్తుననిశ్చితః తత్రా
పేక్షితాగ్న్యాది ధర్మత్వాది బోధనేనైవ మంత్రచారితార్థమితి మం
త్రలింగవశేనైవాగ్న్యాదినిరూపయః ॥ ఏవంచ పాణిగ్రహణ సమావేశ
నాదిమంత్రాణాంక్లృప్తాంగభావ పాణిగ్రహణసమావేశనాదిస్సార్వకత్వేనై
వ సామర్థ్యోపకరణాన్న ప్రాధానధర్మత్వ బోధనేపి వ్యాపారః ॥ య
థాహి— నిర్వపామిత్యాది ద్విత్రివనైరేవప్రయోగ సమవేతార్థస్మర
ణనంభవత్యపిదేవస్యత్వేత్వాది పదసముదాయ వన్నిర్వపామివచోపస్థాపి

త నిర్వాపస్మరణైవాద్యప్త సిద్ధిః ఏవం అత్రాపి సుప్రజస్తాప్తయేత్యా
దిపదసముదాయ విశిష్టేన పాణింగృహ్యమిత్యాది నాతత్సర్వం ఏవా
ద్యప్త సిద్ధిరితి వణానసంభవాత్ ॥ కేంద మంత్రప్రకాశ్య మానానా
మథానాం కన్యాయామపి సంభవాత్ సకిమపిప్రాధాలింగముప పద్యత
ఇత్యపివక్తుంకశ్యతేయక్షాత్తం—సోమః ప్రథమకతిమంత్రేణ బోధ్యమా
నం మనుష్యచతుర్థపతిత్వం ప్రాధావివాహ శాస్త్రీయతాయాంగముక
మితి—తత్రప్రతి బ్రూమః—సోమస్యప్రథమపతిత్వం, గంధర్వస్యద్వితీ
య పతిత్వం, వహేస్తృతీయ పతిత్వంచ, కింవివాహ సంబంధిప్రథమ
ద్వితీయ తృతీయాది దినవిషయకత్వేనాభిప్రేతం ఉతాఽఽహ
“వ్యంజనేష్వీతి వచనానుసారేణ వ్యంజనోత్తరకాలంసోమపతిత్వంతమ
త్తరకాలపయోధరోత్తరకాలం గంధర్వపతిత్వం, తమ త్తరరజోనంతర
కాల మగ్నిపతిత్వం, తదనంతర వివాహోత్తరకాలం మనుష్యపతి
త్వమితి వివేచనీయం । — ఆద్యే— పథమిదిన వ్యంజనోత్పత్తిః,
ద్వితీయదినేపయోధరోత్పత్తిరితి వివక్షితంవా—నవా— నాద్యప్రథ
మః, ఏకైకదినాత్యయ మాత్రేణ పయోధరాదీనాముత్పత్త్య సంభ
వాత్ ॥ నాద్యద్వితీయః, “వ్యంజనేషుచజాతేషు సోమోభుక్తైశ్చకన్య
కామితివచన విరోధాత్, కన్యావినాహవాద వ పర్యవసానాచ్చ!
నద్వితీయః;

వ్యంజనైస్తుసముత్పన్నైస్తోమోభుక్తే క్షాంతాం ।

పయోధరైస్తుగంధర్వో రజసాగ్నిఃప్రజ్ఞాతః ॥

తస్మాదవంజనోపేతా మరణామపయోధరాం ।

అనుక్తంచైవసోమోదైగ్ధః కన్యకాంతుప్రశస్యతే ।

ఇతిగృహ్యసంగ్రహకారవచన విరోధాత్ । అనేనహివచనేన
 న్యూజనామ్యస్త్రీతః పూర్వమేవావివాహతా సంబంధిసామాద్యనుభ
 వస్యదోషత్వ సంకీర్తన పూర్వకం వివాహావిధియతే — అయం
 భావః—వ్యజనేషుచజాతేషు సామాఘ్నీత కన్యకాం, ఇతిహివచనం
 నతావత్సమాప్యనుభవాంతర మేవవివాహం విదధాతి; కిన్తు అవివా
 హితావస్థాయాంతదనుభవస్య దోషత్వ సంకీర్తనపూర్వకం వ్యంజనా
 ద్యుత్పత్తిః పూర్వమేవ వివాహశ్శాస్త్రీయఇతి ॥ నచ—“తస్మాద
 వ్యంజనూపేతాః, వితివచనస్య “వ్యంజనైస్తు నముత్పన్నైః, రితీగృ
 హ్యసంగ్రహవాక్య శేషత్వేన వ్యంజనేషుచజాతేషు ఇతిసంవత్సవాక్య
 శేషత్వాభావాత్ తద్వచనస్యాప్యర్థార్థతాత్పర్యకల్పనంనసంభవతీతి—
 నాచ్యం; కాఖాంతరీయవాక్య శేషానుసారేణకాఖాంతరీయ వాక్య
 ర్థనిర్ణయఇతి “బృహస్పతేర్వావీతదన్నమ్ యన్నీవారా, ఇతివాక్యస్య
 యాగవిధిపరత్వోపవర్ణన సమయేఖండశ్చైవపవాదితత్వేనూక్త తా
 త్పర్య కల్పనస్య తత్రాపి యుక్తత్వాత్ ॥ ౪౮౯

పూర్వం స్త్రీయన్సునైర్భక్తాస్సోమగంధర్వవహ్నిభిః ।

భుజ్యంతేమానుషైఃపశ్వాన్మతాదుష్యంతీధర్మతః ॥

ఇతివచనమునా వాఖ్యానంభవతి ॥ వివాహితానాన్తు స్త్రీణాం
 వ్యంజనాది కాలావచ్ఛేదేన సామాద్యనుభవస్య శాస్త్రప్రమాణేనాదో
 షత్వేన అవివాహితానాం తదనుభవస్యదోషత్వాదితి—అయమాశ
 యః-ద్వివిధంహివతిత్వం సామిత్వలక్షణమునుభవితృలక్షణం చరద
 మంతువతిత్వం పూర్వంవ్యంజనాదితః ద్వితీయంతువ్యంజనకాలే యో
 ధరకాలే గంధర్వస్యవ్యాదకాదివయసిరజః కాలేషుపేక్షాః, ఋతుస్నా

నానంతరంతు మనుష్యస్యేవివేకః ॥ నచ—ఉక్తవిధద్వివిధ పరిత్యేప్ర
మాణాభావఇతి —శంకసీయం ॥ సోమఃప్రసమావివిధ ఇతి సోమో,
దవస్థంధర్వామృతచమంత్రద్వయామ్నానన్వైవ ప్రమాణత్వాత్ ॥ ఏవంచ

వివాహాహ్యుప్తవసా-యాః కన్యాయాశ్చప్రశస్యతే ॥

ఇత్యాదిస్మృతయః ప్రథమమంత్రాగ్రాహవాఃకాః ॥

వ్యంజనేషుచజాతేషు సోమోసుంజీతకన్యకాం ॥

ఇతివచనంద్వితీయ మంత్రాగ్రాహవాదకమితికోవిదోమః ॥ ఏతేన

తాసాంసోమోదచ్చాచంగిం ధర్వశ్చిత్తితాంగిరం ॥

అగ్నిశ్చిసర్వభక్షత్వం తస్మాన్నిష్కల్మషాప్తియః ॥

ఇతివచనమపి వాఖ్యాతంభవతి ॥ నచ—షడ్బుష్ధ్యనౌద్వాహ్య ఇతి
వచన శేషత్వేన వివాహతః పూర్వమేవ ప్రతిపత్తితీయ తృతీయ పర్వ
రద్వయేన సోమాద్యశుభ వస్య ప్రతిపాదనాద్వచన విరోధఇతి—
శంకసీయం ॥ ఉపనయనస్థానీయస్య వివాహస్య గర్భాప్తమతః పూర్వం
మప్రసక్తత్వాత్ నాంతరిత్యేతస్య ఇతివచనక్రమచనస్వార్థ వాద
త్వేనస్వాధా-ప్రామాణ్యాత్ ॥ వ్యంజనకాలావచ్ఛేదేనతు వివాహ
స్యాతిదేశతః ప్రాప్తే తస్మాదవ్యంజనోపేతా వివాహవచనంతుయద్ధామే
వేతి యుక్తం వ్యంజనేషుచజాతేషు ఇత్యన్యతు హేతువన్నిగదాగ్ధ వాద
స్యాపి స్వాధౌప్రామాణ్యమపి దేవతాధికరణ్యామేన యుక్తమేన ॥
తస్యాపిస్వార్థా ప్రామాణ్యకల్పనాయామపి నాస్మాకంక్షుతితిత్యన్యత్ర
విస్తరః ॥ సర్వభాపితునౌక్తలింగమృతుమతిపివాహ గమకం ॥ అత
ఏవనాజాతలోమ్యై సహసంవిశేతే తివచనమపి సార్థకంభవతి ,
యది వ్యంజనౌత, స్వనంతర మేన వివాహ ఇతిసాంతదానంజనౌ

త్వత్రితః పూర్వంభార్యాత్వస్యైవా సంపన్నత్వాత్ నాభార్యాముపగచ్ఛ
 దితివచననైవ అనువగమనస్య సిద్ధత్వేనవివిధమేవతత్సంపద్యేత || వ్యంజ
 నూత్పత్తిః పూర్వమేవవివాహ ఇత్యంగీకారేతు సాధ్యక్యసంభవ ఇతిత
 త్వంసద—అస్మాభిః వ్యంజనూత్పత్తిః పూర్వమవివాహ స్యాంగీ
 కారాజ స్తత్తత్ప్రకృత వచనసార్థక్య సంభవ ఇతి-వాచ్యం! సంకోచేప్ర
 మాభావాత్, అసంకచితసార్థక్యా సంభవాచ్చ||నచ—ఋతౌభా
 ర్యాముపేయాది, తివచనేన కాల భిన్న కాలావచ్ఛేదేనస్వభార్యాగమ
 సస్యాపివివిధత్వాత్ తద్వచననైవ సంభవ స్తత్తేతుల్యమితిసాంప్రతం;
 ఋతుస్సానావంతరం విష్ణుకోనింకల్యయతు ఇత్యాదిమంత్రజపవిశిష్టస
 మావేశనస్యవిహితస్య గర్భోత్పత్తిప్రయోజకస్యఋతుకాలభిన్నసప్తద
 శాదిరాత్రావచ్ఛేదేనాపి ప్రసక్తస్యాపగమనస్యైవ నిషేధే ఉక్తవచన
 తాత్పర్యం! నతువ్యంజనాపి పూర్వకాలావచ్ఛేదేన రాగతః ప్రసక్తస్యా
 పగమనస్యనిషేధే! నచ—సంకోచేప్రమాదాభావఇతి — శంకనీయం
 రాగప్రాస్తాప గమనాపేక్షయా విధిప్రాప్తోపగమనస్యైవ ప్రత్యాసన్న
 త్వాత్ || అస్తువా ఉభయవిధోపగమనస్యా వ్యత్రగ్రహణం తావతాపి
 నాక్తవచననైవసంభవం!

ఋతుస్సాతాప్రయోభార్యాం సంభానూపగచ్ఛతి
 ఘోరాయాం ప్రహతాయాం పతతేనాత్రసంశయః||

ఇత్యాదివచనానుసారేణ భార్యమేవైవగచ్ఛదేవేతి నియమద్వయాంగీ
 కారేపి ఋతావేవేతికాల నియమానంగీకారాత్!

యథాకామీభవేద్వాపి స్త్రీశావరమను స్తక||

ఇతియాజ్ఞవల్క్యస్మృత్యా ఋతుకాలభిన్నకాలా వచ్ఛేదనాపి భార్య

సగమనశ్చ విహితత్వాత్ । సంజనజన్మతః పరంఋతుకాలతః పూర్వ
న్మరణమాప్యనుభవకాలత్వాన్ని మనుష్యానుభవప్రసంగః । ఇత్యలమనేన
ప్రసక్తానుప్రసక్తవిచారేః ।

తాదృశశ్చవివాహః నిర్భోగతకామ్యావేతి విచారణాయాం—
కామ్యవచవివాహః । „నిరాశ్రమినిత్యైత దినమేకమపిద్విజః,, ఇతివచ
నేన యత్కించివాశ్రమేతస్థాన ముత్రస్యైవప్రతిపాదనాత్ । తత్రచద్వి
జశ్చ బ్రహ్మగాఽనుసారేణ ద్విజత్వప్రయోజక బ్రహ్మచర్యవ్యతిరి
క్తాశ్రమ సామాన్యస్య కామ్యత్వమేవేతి బహువివాహవాద కారావర్థ
యంతి । వయోనిశ్చయకారా ల్పముమేనస్థిగ్రాహ మవలంబంతే,
స్త్రీకాంక్షయే తస్మాదనుసారీయత్వేన లకరణప్రత్యవాయశ్రవణాచ్చ
నిర్భోగ్యేపి పుంసాంపయకామ్యవచ వివాహాఇతి వర్ణయంతః ॥

వివాహకాల నిశ్చయకారాస్తు కలియుగ హస్తప్రస్థశత్యాసయో
ర్నిర్దిష్ఠత్వాత్ బ్రహ్మచర్యాశ్రమమంత్రైశ్చైవస్థానస్యాపి తథాత్వా
న్నియత ఏవపుంసామపిషయే వివాహ ఇతివగాయంతి ॥

పరేతుకలియుగేషాన్ తవాగ్ని హోత్రసన్న్యాసాదినిషేధ
చత్వార్యబ్ద సహస్రాణి చత్వార్యబ్ద కతానిచ ।
కతాయువాగమివ్యంతి తదాత్రేతాసరిగ్రహః ॥
సన్న్యాశ్చన్యకర్తవ్య ఇతివేదవిదాంమతం ॥

ఇతివచఃస్యసతాత్పర్యం ।

యావచ్ఛిష్టవిభాగస్తు యావద్దేదఃప్రవర్తతే ।

సన్న్యాసనంచాగ్ని హోత్రచతావత్కర్మాత్మకాయుగే ।

ఇతి వేదప్రవృత్తిర్యంతం తదనుష్ఠానస్యాఽవశ్యకత్వం పరశచనాఽను
సారేణాఽన్యథైవాధ్వనానన్యాయక్తత్వాత్ || ఉపపాదితం వైతత్స
జ్ఞనరంజన పశుమూర్ఖుర్ద్రవ ఖండనేచాఽస్మత్కృత ఇతి తత్పవ ద్ర
క్షవ్యం || ఏవంచోక్త ప్రకారేణ పుంసామపివిషయేవివాహ నిశ్చయ సా
ధనం నభవిష్యత్సేవ || తథాప్యవిరక్తాహ్నానితకాన్విధురాంశోద్దిశ్యైవ
గృహస్థా శ్రమప్రవేశోపయోగి వివాహస్య విధానేన తేహం నియత
మేన తదనుష్ఠానమావశ్యకమేవేతి పుంసామపి విషయే వివాహనిత్య
వచః | — యుక్తం వైశ్యే—యథాహివివాహస్త్రీసంస్కారః ఏ
వంపురుష సంస్కారోఽపి | స్త్రీయాంజాయాత్వనంపత్యైరివ పురుషే ప
తిస్య సంపత్యైరివ వివాహప్రయుక్త త్వంగీకారాఽవశ్యకత్వాత్ |
అతవహిదత్రాయా అపికన్యాయాః పాణిగ్రహణాది సంస్కారానిర్వృ
త్తైవరాంత రాయాఽపిదానాది విధానం || యదిహిప్రతిగ్రహమాత్రే
నైవస్యామిత్యం ధాన్యాదేరివస్యాత్ తదాపిత్రాదేః పునగ్దానాది విధిర
సంగత ఏవసంపద్యేత అతవహియధేష్ట వినియోగాఽనహాత్వముపి
భార్యాయాశ్శ్రుతి చోచిత ముపపన్నంభవతి || ఏవంచోధయసంస్కార
రూపస్య వివాహస్య అంశభేదేన నిత్యకామ్యత్వ విభాగోనసంభవత్యేవ |
నచ—కర్తృ భోక్తృ భయాశ్రితస్యాఽపి క్రాధస్య కర్తృంశేనిత్య
త్వం భోక్తృంశేతు కామ్యత్వమితి దృష్టత్వాత్తదనుసారేణాత్రాప్యప
పత్తిని—శంకసియం | ఉభయాశ్రితస్యాఽపి క్రాధస్య ఉభయసమ
వత ఫలజనకత్వా భావేనూభయపర్యాప్తదాం పత్యఫలప్రయోజక
వివాహవైషమ్యేణ తద్వస్తాశ్చేనవివాహవిషయే తుల్యవ తివగనాఽను

భవాత్ || నచ—స్త్రీమాత్ర సంస్కారరూప ఏవవివాహః ఉపనయన
స్థానీయత్వాత్ ఉపనయనంహి కుమారమేవ సంస్కరుతేనతుపితరమపి
తత్కర్తారమితి సంప్రదేహితి పన్నమితి—శంకసేయం : ఉపనయనో
స్త్రీనా కానాం అగ్న్యయనాదీనాం ఉపనీతమంత్రవిషయ కర్తవ్యవిధివా
హ్యే తద కాలిక ధర్మవిశేషాదామపి వివాహితా మాత్రాధి కారి
కర్తావపత్తైః || — అయమాశయః అష్టవర్షం బ్రాహ్మణముపనయన
తేన ఏవారి మంత్రకరణ కోపనయనస్య నపితృసంస్కారోఽపి ఫలమి
తియుక్తం । తత్ఫలస్య ద్విజత్వసంపత్తైః పూర్వమేవ సిద్ధత్వాత్ ।
అష్టవర్షంబ్రాహ్మణమితి కుమారస్యైవ ద్వితీయాంతపక్షే నూపాదాన
మపిత్రగమకం । వివాహవిషయేతు

గాహాన్ధ్య విచ్ఛన్నస్థితికః కుర్యాద్దాకపరిగ్రహం॥

ఇతివచనావగతగాహాన్ధ్య ప్రయోజనస్య పురుషవిషయే వివాహతః
పూర్వచుసిద్ధత్వాత్తస్య వివాహప్రయుక్తత్వ వర్జనం యుక్తమేవేతివై
షమ్యూత్ । అస్తువాస్త్రీమాత్ర సంస్కారరూపం తావతాఽపి , నిరా
శ్రమీనతీష్ఠితదినమేకమపి ద్విజఇతివచనైన నియతమేవావరక్తానాంస్త్వి
తకాదీనాం తదనుష్ఠానాఽఽవశ్యకతా ఽవగమాత్తన్నిత్యత్వాంగీకరణ
స్యఽవశ్యక స్తత్ , నిహికుమారమాత్రసంస్కారరూపముపనయనమి
తిపిత్రాంవిషయే ఽపితత్కర్తృత్వం కామనాప్రయుక్తమితి సంభవతి ।
కించఉపనయనస్థానీయత్వ వర్జనస్య వివాహేనైవ స్త్రీణాంబ్రాహ్మణ్యా
ఽది సిద్ధిరితవర్జనస్య కాలాఽతిదేశవిరోపయోగః ॥ నాన్యత్ర, అన్య
థా ఉపనయనంయథాపిత్రైవ కర్తవ్యం వివాహాఽపి స్త్రీణాంపిత్రై

వకర్తవ్య భగ్యపికల్పనాప్రసంగాత్; యవితుతత్రపిత్రాది వ్యతిరిక్తగా
 హాస్య కామానామేన వివాహానుష్ఠానాని లభికారశ్చాస్త్రో చోదితః
 త్యుచ్యతే। తహితైవైవశాస్త్రేణ,, నిరాశ్రమీనతిష్ఠేతే,, తిత్స్యసి
 త్వత్వమపి ప్రతిపాదితమితి కథంవివాహకామ్యతా వాదోఽపి నితి భవ
 న్నపివ వివేచయన్తు। ఏతేన ఉపనయనస్యైవ వివాహస్యాఽపి మోడశ
 వయః పర్యంతమపికాలపవేతి వచనమపి రాస్తం। ఉపనయనస్థానీ య
 త్వమాత్రేణ శాస్త్రోవిమర్శాధ్యాంకీకరణా యోగస్యాఽనుపదమేవ ప్ర
 తిపాదితత్వాత్। నూపయంధ్యాద్రజస్వలా,, మిలివముళఃరజోదర్శ
 నానంతరం వివాహానహితాయాః ప్రతిపాదితత్వాత్ । మోడశవయ
 సామయా అపివాహ విధానపర భారతవచనాదీనామపి,, ఏతద్భగ్తదర్శ
 నాభావే సతీతి విశ్లేయమితి,, నిబ్ధనకారవచనస్యా ష్టేవం సత్యేవోప
 పత్తిరిత్యన్మదుక్తోతైర్విశ్రావసన్తి వ్యసం యుక్తమిత్యుచుమతీ వివా
 హశాస్త్రీయతా వాదోఽసంగతపవేత్యలమనేన ప్రసక్తానుప్రసక్త వి
 చారేణ । సర్వథాఽపితు వివాహకామ్యతావాదో త్యన్తాసంగత
 ఏవ, నచ—, నిరాశ్రమీనతి స్థితినమకమిష్టిజః,, ఇతివచనేన య
 త్కించిదాశ్రమే వస్థాన మాతస్యైవ ప్రతిపాదితత్వాత్ గృహస్థా
 శ్రమస్తీకరణమేవ యుక్తమితినియమా భావాత్తదనుసారేణ వివాహ
 నిత్యత్వ సమర్థనంనయుక్తమితి—వాచ్యం। అన్యహివచనస్యయస్య య
 స్యయాదృశయాదృశాశ్రమ శ్చాస్త్రోదోదితః తస్యతస్యపురుషస్య తాదృ
 శతాదృశాశ్రమా వస్థానంవిनైకమపిదివ మవస్థానంనయుక్తమితి
 ప్రతిపాదన ఏవ తాత్పర్యం । నతు యత్కించిదాశ్రమే లవస్థా
 నమాశ్రతోభవః, అన్యథాసన్యస్తానామపి పునర్లవస్థా లశ్రమ
 వవేకాఽప యే। శ్రమనన్తానైవ ప్రతిపాదకానాం వచనానామత్యేన

గాత్మర్యాత్! యశ్చబ్రహ్మచర్యా ద్వప్రసజేన్మహా చ్యవనాద్వేతి
 వచనం తదవివిర క్తవిషయకమేవేతత్రతత్తోన్మోహిత మిత్యపిరక్తానాం
 స్నాతకాదీనాం గృహస్థాశ్రమ స్వీకారస్యైవ శాస్త్రీచోచితత్వాత్ వి
 వాహనిత్యతా సమర్థనంయు క్తమేవ॥ పుత్రకామార్థవివాహయో స్సప
 త్నీకస్యైవాధికార ఇతి నిరాశ్రమీనతిష్ఠేతేతి వచనస్య తద్విషయై
 ప్రవర్తనాత్తద్యశ వివాహయోః కామ్యత్వమేవ॥ తత్సంస్కృతానాంచ
 ఉపగమనమాత్రయోగ్యతా సంపత్త్యానకర్మాఽధికారః॥ ధర్మప్రజా
 వివాహసంస్కృతానాస్తా పగమనాదాధర్మాదా చోధయత్రాఽప్య
 ధికారః॥ సత్వవిధ వివాహానాంచ ప్రయోగః పరిమేకవివ॥ నిత్యకామ్య
 యోః ప్రయోగవై లక్షణ్యాభావాత్॥ తత్ర ద్రావ్యమస్త్రీకాంధత్వా
 ఽనుస్థానావశ్యకత్వాత్ కేవలపుత్రార్థ వివాహకామార్థ వివాహేచ
 నాధికారః॥ అతపివహి సవత్సకద్వితీయాది వివాపైఽపి ధర్మప్రజా
 సంపత్త్యర్థ మిత్యేవ సంకల్పశ్చిప్తవర్తైః క్రియతే॥ కామ్యవివాహేచ
 యదాకామస్తదా వివాహఇతి, యుక్తంరజోదర్శనానంతర మపివివాహ
 శూద్రాణాం॥ వస్తుతస్తు కామ్యకర్మణామపిశాస్త్రీచోచిత కాలికాను
 స్థానమేవ ఫలాయకల్పితే నతుకామప్రాప్తకాలిక మిత్యన్యత్రవిస్తరః॥—
 అయమాశయః—వివాహహిత్రివిధః, ధర్మప్రజా, కేవలప్రజా, కా
 మార్థశ్చేతి॥ ప్రథమోనిత్యోన్తి మాతుకామ్యా, యద్యపిమితాక్షరా
 యాం ధర్మపుత్రత్యర్థత్వేన వివాహస్త్రీ విధిత్వాచారాఽధ్యాయే
 ధర్మార్థవివాహః, పుత్రార్థవివాహః, కామర్థవివాహ ఇత్యేవత్రైవిధ్యము
 వచాదితం; తథాఽపిపుత్రార్థ వివాహస్యాఽపి నిత్యకామ్యభేదేన తత్ర
 తత్రదైవవిధ్యోఽపచాదనాద్వివాహ చాతుర్విధ్యాఽవత్యైవాతేపుత్రః
 క్షమకేతతిశుత్యా ధర్మార్థానామేవ పుత్రార్థత్వస్యాఽపి సంసూచిత

శ్వేనచ వితాక్షరాణానామపి ధర్మప్రజాగః కేవలపుత్రార్థః కేవల
కామార్థశ్చైవ శ్వేన త్రైవిధ్యనర్హనతాత్పర్యం || యద్యపి—సంతీకద్వితీ
యాచి వివాహసంస్కృతానాం సకర్మాధికారః శ్మశ్శభార్యాయా
ఏకకర్మాధికారాదితి తత్రతతోపాదితం—తథాపి శ్మశ్శభార్య
యామరణాంతరం ఏవిస్థాయామపి కర్మాధికారసంభవాత్ స్వ
యాపయోగ్యత్వం విన్యసిష్యం || అతఏవహి తస్యాంశ్మశ్శభార్య సత్త్వద
కాయాముత్సన్నస్యాపి బ్రాహ్మణ్యమేవేతి సిద్ధాంతః || యథాచధర్మ
ప్రజాగ్ వివాహేనైవ ద్వితీయజన్మసంభవ స్తథాన్యత్రవిస్తరః || బహు
వివాహవాదేషు సర్వభార్యాదాపి సర్వకర్మాధికార ఇతి సప్రమా
ణం నిరూపితమితి తస్మిన్ధాన్తాదరణి సకస్యాపి పర్యనుయోగస్యావకా
శః తాన్యకేవ వివాహే ఋతుదర్శనాభావ విఘ్నోపసయన కాలవకా
లభ్యః ఋత్వనంతరమపి తచ్చాస్త్రీయతావాదో సంభవదుక్తకవచః ||

తదయం నిర్ణయితార్థః

(1) ఋతుకాలతః పూర్వమేవ బ్రాహ్మణస్త్రీకాం వివాహః కర
ణీయః ||

(2) తత్రాప్యప్రమాదివయ ఏవముఖ్యకాలః ||

(3) యదితుపిత్రాదిప్రమాదేన రజోచర్మసంతదాపత్యల్పర
యా ప్రాయశ్చిత్తానుస్థాన హర్షకం వివాహానుస్థానమప్య భ్యను
జ్ఞాయతే ||

(4) యదితే ఋతుదర్శనానంతరపి సాహసాదినాపిత్రాదిభి
ర్నదీయతే తదావిషాదప్రయ ప్రతీక్షణేన కన్యయాస్వయం వరణం
కర్తవ్యం ||

(5) తత్రాఽపివరేణ కన్యాయాగస్సవ్యచ ఆశ్వలాయనోక్త ప్రకారేణ శుద్ధిస్సంపాద సీమేతి ।

(6) యేషువునద్దైవాప్తిష్ట రిషిస్కాయాః కన్యాయాః కూపాది ష్వివపాతనం శాస్త్రీయం మన్యక్తే, నాహసికానాం కఠినవృద్ధయా నాంచతేషాం శాస్త్రమప్యరామ్యు మాదానా మాస్తికత్వాఽభిమాన ఏవకేవలంనాఽస్తిక భావావేతి స్ఫురముగ్ధోపయాయుః ॥

(7) సర్వధాపితు ఆపత్కల్పితమైవ రజస్వలావివాహశ్శాస్త్రే భ్యనుజ్ఞాయత ఇతి వయోనిర్ణయకారాణా మేవాశయ స్సమీచీనః సత్వనాఽసత్కల్పిత యాఽపి రజోదగ్ధనానంతరం వివాహశ్శాస్త్రే యో దిత ఇతి వివాహకాల విచుక్త కారాణామేవాశయ ఇతి సర్వ ముచ్యమితి వర్ణయంతి ।

అస్మాకమపిపరేషాంసుతమేన సమీచీనమితి ప్రతిభాతి ॥ అణో వయమసితమేవ పక్షమనువత్తానుపేయదిత్వవైరైరాక్రీకవవ్యైఃసత్తాంత రాఽనుసరణ మేవయుక్తమితి సముచిత ప్రమాణ బాత్యేషు పాద్యతే తహికామహాజన మాగానుసరణమేవ నిశ్చేద్రీయ సంపన్నా నాఽయ మపితత్సిద్ధాంత మేఽవాను సరిష్యామ ఇత్యస్వతంత్రప్రజ్ఞేష్వపరినిష్ఠి తెమచాస్తాసునకైరపి పురోభాగిభిస్థాతవ్యమితి బహుళః ప్రాగ్ధయామ ఇతి శివం ।

దేవత,

తిరుపతి శ్రీ వెంకటేశ్వర విద్యాశాలా ప్రథమ సహపాఠ్యయైన
అంత్యక్షశాస్త్రిగా నిరూపిత వివాహసమయ
వివాహసంసారార్థం.

శ్రీ వివాహసంసారార్థం

శ్రీగురుభ్యోనమః

శ్రీమన్నటాచార్యనమః

అర్యాః,—

విదితచరమేవేదం తత్రభవతాం భవతాం? యత్థలుసమేపిలోకాః
 నిషిద్ధకర్మానుష్ఠానమాత్రతత్పరాః విహితకర్మానుష్ఠానపరాఙ్ముఖాశ్చ
 విద్యంత ఇతి । తత్రహి నిషిద్ధకర్మానుష్ఠాన రాగాదయ ఏవనిమిత్తం ।
 విహితకర్మానుష్ఠానపరాఙ్ముఖత్వేన అశ్రద్ధాదయః ॥ అశ్రద్ధాయాం పునః
 నిషిద్ధకర్మానుష్ఠాయీభిస్సర్వైర్వరపి ప్రాయశ్చిత్తీయైర్విదైవ ప్రాయశ్చి
 త్రంసంవ్యవహారాదికమేవ । తత్ర యది ప్రాయశ్చిత్తీయానాం ప్రాయ
 శ్చిత్తానుష్ఠానైవ సంవ్యవహారః, కృతప్రాయశ్చిత్తానామపి సంవ్యవహ
 రాయోగ్యానాం అసంవ్యవహారశ్చనియతమనుష్ఠీయత, నియతమేవత్స్వర్గ
 ధర్మాచరణాభిముఖ్యం సంభవేదితి ।

తజ్జైవం సతి సముద్రయానం శాస్త్రనిషిద్ధం వానవానిషిద్ధ త్వేపిత
 స్వప్రాయశ్చిత్తం విద్యతే వానవా? కృతప్రాయశ్చిత్తానామపి తత్సత్వే
 సంవ్యవహారో విద్యతే సవేతి త్రేధా విశ్లేషితైః || తత్ర ప్రథమవిచరిత
 త్వా సముద్రయానం న శాస్త్రనిషిద్ధం || సముద్రయాతాన్వీకారః కమం
 డలువిధానం దేవరేణసుతోత్పత్తిః కలౌపంచవివజ్జయేత్ ఇత్యాది
 వచనంతు అథవతనీయానీ తిప్రస్తుత్యసమామ్నాత సముద్రసంయాన మి
 తి వచనైకవాక్యతాను సారేణసాంయాత్రిక సంబంధి సముద్రాధికరణ
 కయాసమేవ విషయూకరోతి, నతువిలాసవిద్యాగ్రహ తౌద్యగ్గోక్తియమా
 ణం సముద్రయానమపి || నచ—వినిగమనావిశ్లేష బోధాన్వయవచన
 మేవ బోధా సముద్రయానసామాన్యనిషేధపరత్వేన నీయతామితి—
 వాచ్యం, నిబంధనకారైః ద్విజస్యాద్ధాతు నాయాతు శ్లోధితస్యాపి సం
 గ్రహః ఇతివచన వ్యాఖ్యానావసరేత దుపప్తంభకత్వే నౌక్తిబోధా
 యస వచననిర్దేశేన బోధాయనవచన ప్రాబల్యస్య నిర్ణతత్వాత్—అ
 యంభావః—ద్విజస్యాద్ధాతు నాయాతు రితి వచనంహి, ధర్మజ్ఞ సమయప్ర
 మాణత్వేన మాధవియాదిషు ప్రతిపాదితమితి మూలభూతాం కాంచన
 స్మృతి మపేక్ష్యైవ ప్రమాణంభవతి || ధర్మజ్ఞ సమయస్యాప్యాచారస్యైవ
 స్మృతి మూలమేవ ప్రామాణ్యమిత్యంగీకరణీయత్వాత్ || ఏవంచ, స
 ముద్రయాన నిషేధవచనాస్తీతికేవిద్యవ్యత్యయంతి ।

అన్యేతు ఋగ్వేదాని సకృత్సముద్రయానేతు ప్రాయశ్చిత్తంతు
 విద్యతే, బహుకాలాభ్యసన ప్రాయశ్చిత్తంనవిద్యతే ఇతివచిపాద్య బో
 ధాయనీయ త్రైవామిక ప్రాయశ్చిత్త విధానాన్నిమిత్తికై క్యసనిమి

వైకృత్యనిర్ణయాత్, బోధాయనవచనమపి సకృత్సముద్రయాన విషయ
మేవేత్యే వాంగీకరణీయమితిసాంయాత్రక సంబంధి సముద్రయానస్య
బహుకాలాభ్యాసవిషయస్య అత్రగ్రహణ మయుక్తమితి సముపసంగో
న వివక్షితార్థః॥ ద్విజస్యాన్ధాశు నాయాతురిత్యాదితివచనోపన్యసభ ౪
తయా ఉక్తబోధాయనవచనం నిర్దేశతాం నిబంధన కారాదౌమన్య
య మేవాశయః॥ ఏవంచ ధర్మజ్ఞసమయస్యాపితస్య మూలభూతంవచనం
విద్యతఇతి యథాశ్రుతార్థమేవేతి సముద్రయానం శాస్త్రనిషిద్ధమేవ ।

తత్ర, తథాపి, సముద్రయానసామాన్యం శాస్త్రనిషిద్ధం ఉతత
ద్విశేషోవేతి విచారణాయాంతత్సామాన్యమేవ శాస్త్రనిషిద్ధం॥ ద్విజ
స్యాన్ధాశునాయాతుః,, “సముద్రయానస్వీకారః,, “సముద్రయాత్రా
స్వీకారః,, “సముద్రసంయానం,, సకృత్సముద్రయానేతు ప్రాయశ్చి
త్తంతు విద్యతే ఇత్యాదివచనానామ ఏవేషణైవ ప్రవృత్తత్వాత్.
మానంకారాగృహేవాసో నాభిర్యానందినత్రయం॥ క్షైచ్ఛావాసస్తథా
పక్షంయోవరైత సచాతకీతి॥ వచనేనతునూపసంహారః, ఉభయోరపిని
షేధశాస్త్రిత్యేన, పరస్పరోపసంహారస్యా యుక్తత్వాత్॥ అన్యథా,
నత్రాహ్మణం హన్యాన్నాత్రేయం హన్యాది తివచనయోరపి పరస్పరో
పసంహారపక్షైః, అతఏవ ఉత్సర్గాపవాదన్యాయోపి నప్రవర్తతే, అప
వాదశాస్త్రీ ప్రవృత్తిరహితేదేశాన్తరే తచ్చూరితార్థ్యం వినాతదప్రవ
ర్తనాత్, ఏవంచ, సామాన్యవిశేషాది న్యాయా ప్రవృత్తైః సముద్ర
యానసామాన్య మేవశాస్త్రనిషిద్ధమితి కేచిద్వర్ణయంవి.

అన్వేతు, సస్మానంనజపోహూమ ఇతివచనై క వాక్యతానుసా

రేణ స్నానజపాద్యభావవిశిష్టత్వేనైవ తస్యదోషాపాదకత్వేన ఏకాహం
 ద్వ్యహం వాయదహుతం హుతమేవ తత్సవతితి శ్రుత్యనుసారేణ స్నానా
 ద్యభావస్యస్వయాపేణ నిషేధ్యతావచ్ఛేదకత్వాంగీకారాయోగాత్ దిన
 త్రయవ్యాప్తికతదభావస్యైవ నిషేధ్యతావచ్ఛేదకత్వ మంగీకరణీయమి
 తి సముద్రయానస్వీకార ఇత్యాదివచనానామపి, విశేషవిషయకత్వాత్,
 భిన్నకాభాగత అగ్నిహోత్రవాక్యమివ మానంకారాగృహవాసః ఇతి
 వచనసమానార్థకత్వమేవ యుక్తం, ఏకకాభాగతానామేవ నిషేధవచ
 నానాం పరస్పరోపసంహారభావః; భిన్నకాభాగతానాంతు నిషేధవచ
 నానామపి పరస్పరోప సంహారోవిద్యత ఇతిమీమాంసకసిద్ధాంతాను
 సారేణ భిన్నస్మృతిగతానాం నిషేధవచనానాం పరస్పరోపసంహార
 శ్రవణమాత్రేణ న బ్రాహ్మణం హన్యాన్నాత్రేయం హన్యాదితివచనో
 పసంహారా పాదనస్య అయుక్తత్వాత్. ఏవంచసామాన్యవిశేషన్యాయేన
 న్యాయాంతరేణ వాసముద్రయాన నిషేధపరాణాం సర్వేషామపివచనా
 నాం దినత్రయవ్యాప్తికనాకాయాన పరత్వమేవ అంగీకరణీయమితిసము
 ద్రయాన విశేషవిషయకాస్త్రనిషిద్ధఇతివర్ణయంతి, నిషిద్ధస్యాపి తస్య ప్రాయ
 శ్చిత్తంవిద్యతేవానవేతి విచారణాయాం నాస్యైవేతికాచి ద్వర్ణయంతి,

తేషామయమాశయః—యద్యపిబోధాయన ధర్మేఋగ్విధాన
 చత్రైవార్షిక ప్రాయశ్చిత్తంవిహితం—తథాపి తద్యుగాంతరవిషయకమి
 తివశ్యాదుః । యతోహికలివర్ణప్రకరణే ,, ద్విజస్యాఞ్ఘాతునాయా
 తుశ్శోధితస్యాపిసంగ్రహ,, ఇతివచనం సమామ్నాతంకలియుగ ప్రాయ
 శ్చిత్తభావంబోధయతి । ఉక్తవచనంహి శోధితస్యాసంగ్రహబోధనా స

మర్థంసత్ శిభిధ్వస్తభివత్, శుద్ధివ్రయోజనప్రాయశ్చిత్తాభావమెవబో
 ధయతి| యథాహి, ప్రాయశ్చిత్తనిషేధపరాణాం , ప్రాయశ్చిత్తంసప
 శ్యామి యేన శుద్ధ్యేత్సత్సహా,, ఇత్యాదివచనానాం సంగ్రహ నిషేధ
 తాత్పర్యకర్తవ్యం బావ్యభామత్యాదా వర్ణితం | తథాసంగ్రహనిషేధ ప
 రాణామపివచనానాం ప్రాయశ్చిత్తాభావ పరత్వేనదోషః, కలాద్విజో
 ఛాయానేతు ప్రాయశ్చిత్తమహర్హతి ఇతివచనంతుదినత్రయన్యూనకాలి
 కసముద్రయానవిషయం| ఏకాహంధ్వయహంవాఅహుతంహుతిమేవ తర్భ
 వతితి శ్రుతిస్తుదినద్వయవ్యాప్తిక స్నానావ్యభావజనిత పాపస్య ప్రాయ
 శ్చిత్తాపనోద్యత్వమేవ బోధయతీతి నకించిదనుపన్నంనామ | ఏవంచ,
 సముద్రయాయినాం ప్రాయశ్చిత్తంనాస్యైవేతి

అన్యేతు, కలియుగేపి సముద్రయాయినాం ప్రాయశ్చిత్తంవిధ్య
 తేవవ బోధాయనధర్మసూత్రస్య ఋగ్వీధానవచనస్యచ యుగాంతరవిష
 యకత్వేన సంకోచాను వవత్తైః | అన్యథానైమిత్తికస్యైవ నిమిత్తస్యా
 పి యుగాంతర విషయకత్వా వత్తైః | నను—కలియుగ విశిష్య
 సముద్రయాన నిషేధాత్ తన్నిషేధస్య యుగాంతర విషయత్వం
 నసంభవతీతి చెత్సమానమేతన్నైమిత్తిక విషయేపి కలా ద్విజో
 ఛాయానేతు ప్రాయశ్చిత్తమహర్హతి తిన్నైమిత్తికస్యాపి శ్రవణాత్,
 నవతస్యవచనస్య అథాంతర విషయకత్వేన ఉపపత్తిర్వల్లి తేతి
 వాచ్యం| సత్యంవర్ణితా | అనుపపన్నాతుసాభవతి | నైమిత్తికాభే
 దాన నిమిత్తైక్యమితి పూర్వోక్తరీత్యా బోధాయనీయ సంయనమేవ అ
 | తాపినిమి తత్వేన అనూద్యత ఇతివర్ణనీయత్వేన దిన|త్రయన్యూన సము

ద్రయానమేవాత్ర అసూద్యతీతి వచనస్యాతివ్యుత్పాత్ । నన్వేషయ
కామకృతస్య ఇదానీతస్య సముద్రయానస్య గమనాగమనాభ్యాం ల
భ్యస్యమానస్య ప్రాయశ్చిత్తంనవిద్యతే బహుకాలాదభ్యసన ప్రాయ
శ్చిత్తంనవిద్యతే ఇతివచనాత్ । ఏవంచద్విజస్యాన్ధాతు నాయాతుశోధిత
స్యాపి గ్రహితవచనమపి వ్యాఖ్యాతం భవతీచిన్నకామకృతస్య అభ్య
స్యమానస్య సకృత్సముద్రయాన ప్రాయశ్చిత్తాననూద్యత్వ ఏవ బహు
కాలాదభ్యసన ఇతివచనతాత్పర్యం॥ నతుచతుర్థాత ప్రాయశ్చిత్తానన
నూద్యత్వబోధన పీత్యద్యతన సముద్రయానస్యాపి ప్రాయశ్చిత్తంనవిద్యత
ఏవ॥ ఏవంచ ద్విజస్యాన్ధాతునాయాతురితి వచనవిరోధోపి పరిహృతః॥
అథవా, సముద్రయానప్రాయశ్చిత్తంహి, సముద్రయాననిమిత్త అని
వారణీయ దోషవిశేషనివారణ ఏవసమర్థం । నతుహతాత్కారకృతశ్చ
ద్రాన్మభోజనాదిని మిత్రదోషనివారణ పీత్యర్థ పరంసత్ నసముపజాతా
నివారణీయ దోషకలుషితానామపి ప్రాయశ్చిత్తాభావ విధిపరంభవతీతి
సర్వమసవద్యం మహాపాతకనామపి ప్రాయశ్చిత్తంనవిద్యతే ఏకంస్థితేసము
ద్రయానమాత్ర విషయే కథంవాప్రాయశ్చిత్తాభావ ఉన్నతుంశక్యతే.
స్ఫుటప్రాయశ్చిత్తవిధ్యభావేపి కల్పనీయమేవ ప్రాయశ్చిత్తమితి ఖలుప్ర
ర్యకాప్రకారాణామాశయ ఇతివదంతి.

కృతప్రాయశ్చిత్తానాంచతేషాం సంవ్యవహారయోగ్యత్వం విద్య
తేవాన వేతి విచారితాయాం ప్రథమతస్సముద్రయానం మహాపాతకం
నా ఉత ఉపపాతకం వేతి విచారణీయంభవతి, తత్రకేచిన్మహాపాతకమే
వ తదివివక్షయంతి తేషాంత్యాశయ మహాపాతకనామేవ కృతప్రాయ

స్థితానామపి పాపక్షయోనసంభవతీతి ఓతాక్షరాది మూక్తల్యేన స
ముద్రయాయినామపి కృతప్రాయస్థితానాం పాపక్షయా సంభవస్య
ద్వజస్యాథాతు నాయాతుశ్శోధితస్యాపి సంగ్రహః ఇతివచనేన అవగమే
సనిమిశ్లేయస్య సముద్రయానమపి మహాపాతకమేవేతి । యదితుపంచా
నామేవ పరిగణితానాం స్వోన్మేయాదీనాం మహాపాతకత్వం నాస్యే
షామిత్యాగ్రహః తదాపి సమపాతకం తదత్యంతీక్రియతాం సర్వధాపితు
కృతప్రాయస్థితానామపి తేషాం సంవ్యవహార యోగ్యత్వం నసంభవిష్య
తి॥ ప్రత్యంతదేశగమన నిమిత్తభ్రమస్సంస్కారైశ్చ తేషి అన్ధానాయాతుః
కలౌ సంసర్గోనిష్ఠితి వదంతస్సంస్కార కాన్తభ కారాశ్చిత్రాను
కూలాః॥ అతఏవహి ద్విజస్యాథాతు నాయాతుశ్శోధితస్యాపి సంగ్రహః
ఇతివ్యవహార మయూః నారిదివచనం, మాసంకారాగృహేవాసః సౌ
భిర్భాగందినగ్రయం స్థేఞ్చావాసస్తథాత్మం యోవస్తేతసపాతకీ తివచ
నంచసంగతంభవతి, ఉపపాతకాదీనాం హిషతసహేతు త్యాభావాత్ న
పాతకశ్చేదన గ్రహణమితి సమపాతకత్వమేవకాయానస్య అంగీకరణే
యం॥ యద్యపి సముద్రమూత్రాస్తేకారః కమండలు విధారణం ఇత్యా
దిషు బహుస్థలేషు సముద్రమూత్రస్య నిషేధమాత్రం శ్రూయతే నిషి
ద్ధానాంచామహాపాతకానాం అన్యత్రాపరిగణేన ఉపపాతకత్వాది రూప
మేవయుక్తం । మాసంకారాగృహేవాసః ఇతిశ్లోకేపాతకీ శబ్దప్రయో
గ మాత్రేణతు సమపాతకత్వ నిర్ణయోనభవిష్యతి॥ ఉపపాతకానా
మస్యభ్యాసాపేక్షయాపతనహేతుత్వస్యమితాక్షరాయాంసిద్ధాంతితత్వా
త్ । ఉపపాతకానాంచాభ్యాసాపేక్షయాపతనహేతూనామపి ప్రాయ

శ్చిత్తానుస్థానమాత్రేణవినాశోవపత్త్యాసంవ్యవహార్యత్వ మపిసేత్స్యత్యే
 వ,తథాపిగుణోపసంహార న్యాయేనస గ్వేమామపి వచనానామేకవాక్యతా
 యా అవశ్యకత్వాత్ సముద్రయాత్రాస్వీకార ఇత్యాదివచనానామపి
 కృతప్రాయశ్చిత్తానామపితేమాం సంగ్రహ్యాత్వబోధన పర్యంతం తా
 త్పర్య మభ్యుపగమనీయమితి నమపాతకత్వాంగీకరణమేవ యుక్తం॥ ఏవం
 చసతిపాతక కల్పప్రయోగోపి వినై వక్షేతం సమర్థితోభవతి॥ ఉపపాతకాది
 రూపత్వేత్వాపేక్షిక పతనహేతుత్వేనోప వగణాన మావశ్యకమితి క్షేతే॥
 ఏవంచకృతప్రాయశ్చిత్తానామపితేమాం నసంవ్యవహార్యత్వ సిద్ధిరితి సకో
 పిదోషః॥ నచవినిగమనావిరహాత్ ద్విజస్యాష్టాతు నాయాతుశ్శీధితస్యా
 పిసంగ్రహః ఇతివచన మేవ సముద్రయాత్రా స్వీకార ఇతి వచనానుసా
 రేణ కేవల నిషేధ పరిపంథిః॥ కిమితి సముద్రయా త్రాస్వీకార ఇతి
 వచనమేవతదను సారేణ నీయతే ఇతి శంకాఽయం ॥ నిషేధవాక్యానాం
 నిషేధార్థానుస్థాన ప్రయుక్త పాతిత్య ర్యంతబోధన ప్రామాణ్య
 న్యాంగీకరణీయత్వేన స్పష్టతయాతదనుష్ఠానాం పాతిత్య ప్రతిపాదక
 వచన నత్త్వదశాయాంతాదృశ వచనాను సారేనైవనిషేధమాత్రబోధ
 కవచనజాతిమపి నేయమితి వినిగమకనత్వేన ఉక్తశంకాయా అనవతా
 రాత్ । ద్విజస్యాష్టాతునాయాతుశ్శీధితస్యాపి సంగ్రహః ఇతివచ
 నంతు కృతప్రాయత్తానామపి సముద్రయాయనాం పాపక్షయాభీవం
 నప్రతిపాదయతి కేతుప్రాయశ్చిత్తాధీనపాపక్ష యవతోపి పురుషస్య నా
 యాన కర్తు రసంగ్రహ్యాత్వం॥ ఏవంచ సమపాతకాది నిమిత్తైక్య
 న్యుత్సాహోక్తస్యా భావానుపపాతకత్వాంగీ కరణమేవ యుక్తమితి వా

చ్యం: ఉత్తవచనగతస్య శోధితస్యాపీత్య స్యకృతప్రాయశ్చిత్త స్యాపీత్యర్థ
 కల్పపైవవాదరణీయత్వేన సమపాతక నిమిత్తైక్యం పూర్వోక్తమపి
 సంభవత్యవేత్సుపపాతకకర్తానంభవాత్॥ శోధితస్యాపీత్యస్య కృత
 ప్రాయశ్చిత్తస్యాపీత్యర్థ ఏవ ఆదరణీయ ఇత్యత్ర కింగమకమితి చేత్
 అన్యథానుపపత్తిరేవేతి బ్రూమః॥ తథాపి॥ యదిహ్యత్ర శోధితస్యాపీత్య
 స్య శుద్ధిమతోపీత్యర్థ ఇతిస్యాత్; తవానసంగ్రహ్యాత్వప్రయోజకా శు
 ద్ధివినాశేన సంగ్రహ్యాత్వమపి నిమిత్తాభావేనైవైవస్యాపాయ ఇతి
 న్యామేన గమిష్యతీతి సంగ్రహ్యాత్వస్యైవ ఆపాతాత్ సంగ్రహ్యాత్వ
 నిషేధోనూపపద్యేతి॥ చతహి= వినిగమనాపివహాత్ సముద్రయాన
 నిందాగోధనం సదృశవాద యాం తత్సంపద్యత ఇతి శంకసియం. వాక్య
 లక్షణాపేక్షయానవలక్షణాయా ఏవిగుణత్వన్యాయ్య కల్పనేతిన్యాయే
 నయుక్తత్వాదర్థం వా. స్వాంగీకరణాపేక్షయా శోధితస్యాపీత్యపదస్యకృత
 ప్రాయశ్చిత్తస్యాపీత్యర్థ కర్తావదరణమైవ యుక్తత్వాత్॥ వాక్యలక్షణా
 నవలక్షణాతోజఘన్యేతిహి మీమాంసకసిద్ధాంతః॥ ఏవంచ శోధితస్యాపీ
 త్యస్య కృతప్రాయశ్చిత్త స్యాపీత్యర్థ కల్పమేవోపపన్నమితి సమపాతక
 త్వాంగీకరణమేవ యుక్తంభవతి॥ యావతాచ మహాపాతకత్వం తా
 వతాకృత ప్రాయశ్చిత్తనామపి తదనుష్ఠాత్మాణాం నసంవ్యవహార్య
 త్వసిద్ధిః॥ యశ్చి-మితాక్షరాయాం కృతప్రాయశ్చిత్తనామపిపాతకనాం
 ప్రాయశ్చిత్తస్య కింప్రయోజన మిత్యాశంక్య సంవ్యవహారసిద్ధిరితి సి
 ధాంతితం॥ పాపక్షయాభావవచనస్య సరళోత్పాదన శక్త్యవినాశబోధనా
 ర్థమేవ ప్రవృత్తిరితిచరతపవ సిద్ధ్యతి॥ ఏవంచ, కృతప్రాయశ్చిత్తనామ

సంగ్రాహ్యత్వ బోధకమిదంవచనం నిందార్థవాదమాప మిత్యేవవణా-
నం యుక్తి సహంభవతి. తథాపి మితాత్మరాగతవ్యవహార పదస్య స్వ
కర్మానుష్ఠాన మాత్రపరత్వేన లాఙ్ఘికా లాఙ్ఘిక సర్వవిధవ్యవహార పర
త్వాభావేన చావిరోధాత్. ఏవంచమితాత్మరాయాం పరిశేషవిధాయా-
బోధిత లాఙ్ఘికా లాఙ్ఘిక సాధారణ సర్వవిధవ్యవహార నిషేధస్యైవ శబ్ద
మర్యాదయా, ద్విజస్యాస్తాతు నాయాతు, రితివచనేన ప్రకాశనమితి
కోటిదోషస్సమాగచ్ఛతి. యదితు సముద్రయానం నమహా పాతకకోటి
మధ్యాసీత, కింతు ఉపపాతక కోటిమేవ, మూసంకారాగృహేవాసో
నాభిర్యానందినత్రయం, ఇతిశ్లోకేపాతక శబ్దప్రయోగస్యైవం సత్యేపూ-
పపత్యై. యద్యపి పాతక శ్లోనిరపేక్ష పరనపేక్షుష్యేన్వీరసతః ప్రవి-
శ్యత. తథాపి మహాపాతకావీ నామపి నిరపేక్ష పరనపేక్షుత్వాభావా-
త్. సాపేక్ష పరనపేక్షా ఉపపాతకేపి పాతకేష్టప్రయోగ ఉపపన్న-
ఏవ. అతఏవమహాపాపంచాపి పాపతథాపాతకమేవచ, ఇతివచనపా-
తకజ్ఞేన కార్యాయనాచాత్మ్యమప పాతకానామేవ గ్రహణమపి సంగ-
తంభవతి. నచ—తత్రైవవచనే ఉపపాపమితి శబ్దం తరనిర్దేశోపి న తత
ఇతితేనైవోపపాతకానాం గ్రహణమితి భమితస్యం. పాపపరిగణవ్యా-
ప్యత్య తేవ అత్రాపి అపి పాతకానంతరం ఉపపాతకస్యైవ ఉపస్థి-
త్యాత్మరత్వ వణానస్యైవ యుక్తత్వాత్ .

ఏవంచ సమపాతకత్వాదా ప్రమాణాభావాదుప పాతకత్వమేవ
సముద్రయానస్య యుక్తమిత్యాగ్రహః; తదాపి ఉపపాతకానామవ్యభ్య-
స్తానాంతరనపేక్షుత్వమంగీకరణీయమేవేతి, మూసంకారాగృహేవాస,,

ఇతిశ్లోకే పాతకశబ్దస్వరస్యనుసారేణ దినత్రయవ్యాప్తి కత్వాపేక్ష
యైవ పాతకత్వ మభిప్రేతమిత్యవగమాత్ ఏకస్మిన్ దినేదినద్వయే
వాక్యత సముద్రయానస్య ప్రాయశ్చిత్తాదినా వినాశేపి దినత్రయవ్యా
ప్తికనాకాయాన సతకృతప్రాయశ్చిత్తస్యాపి సంస్యవహార్యత్వం నయ
క్రమేవ॥ మహాపాతకానామివ అభ్యస్యమానూప పాతకానామపిపతేన
యకోటా వెనపరిగణనస్యయుక్తత్వాత్॥ యదాతు దినత్రయవ్యాప్తిక
నాకాయానస్య విషయపవ ఏతాదృశీగతిస్త దామువక్తవ్యం అసక్య
దైనదేశాస్తరగమ నాగమనాదినాబహుకాల మభ్యస్యమాన నాకా
యానవిషయఇతిభవంతేనవి విదాంకర్వంతు ॥ సర్వధావితుక్యతప్రాయశ్చి
త్తానామపి సముద్రయాయినాం స్వకర్మానుష్ఠాన మాత్రాధికారేపి
తాఃకాతాఃక సర్వవిధవ్యవహార యోగ్యత్వంనవిద్యతేవ॥ తత్తత్త్వక
శ్రాద్ధాదాతు తజ్జాతీయ బ్రాహ్మణానామేవ నిమన్త్రణం, తత్తైవబో
ధాయనధర్మనూత్రతోవగమాదితి ॥

అన్యథా, " ద్విజస్యాభ్యాతు నాయాతుశ్శోధితస్యాపి సంగ్రహః, " ఇతివచనం- నయధాత్రుతార్థపరం-తథాహి, ద్వివిధాహిపాఠశక్తిః సర
కోత్పాదికావ్యవ హారనిరోధికాచెతి॥ తత్రకృతప్రాయశ్చిత్తానా వపిమ
హాపాతకనాం ప్రాయశ్చిత్తైవవ్య వహారనిరోధక శక్తి మాత్రవినిశేసవ్య
వహార్యత్వంయస్యాదేవ॥ పాపక్షయాభావాత్తు సరకానుభవః పరంవిద్యత
ఏనెతిమతాక్షరాయాముక్తం॥ తత్రమతాక్షరాకారాదాం కీదృశంవ్యవ
హార్యత్వం అభిమతమితిచేత్ స్వకర్మానుష్ఠాన మాత్రాధికారేఇతి; పూ
ర్వపక్షిగోపదంతి॥ తత్తునయుక్తం॥ సంకోచవహారాభావాత్॥ కేచ

వ్యవహారత్వం విద్యతపఃవేది, వాక్యగతవ్యవహార పదస్యైవస్వకర్మాను
 స్థానవరత్వం ప్రతిపాద్యతే? ఉతాహూతమపాదనార్థం ప్రపుత్యైదీవి
 ధాహిపావశక్తిః, సరవోత్పాదికావ్యవహారనిరోధి కాచేహివాక్యగతవ్యవ
 హారపదస్యాపి తాదృశార్థత్వం ప్రతిపాద్యత ఇతివిచేదనీయం॥ తత్రనతాప
 శ్రద్ధముః కల్పసంభవతీ॥ విపరణవిప్రియమాణ యోరెకార్థత్వస్యా వశ్య
 కశ్చైవ వివరణనాశ్చ్యవ్య విధవ్యవహార నిరోధకశక్తివినాశస్యైవ వివ
 రణనాముష్మికృత మూత్రసంబంధ ఏవనరవోత్పాదనశక్తై రుపయోగ
 గైహిక విషయై సర్వవిషయ సహారయోగ్యత్వమపి సమర్థతం॥ ఏనంచ
 విప్రియమం॥ అత్యంతసర్వవిధై హికవ్యవహారయోగ్యత్వప్రతిపాదన
 ఏవతాత్పర్యస్యా ఘోషగమనీయత్వేన మితామరాగ్రం ధవిరోధాత్॥
 “శోధితస్యా సంగ్రహ” ఇతిచిం యథాశ్రుతార్థ ప్రమాణంనభవతి॥
 నద్వితీయః, వాసామాన్యస్య స్వకర్మానుష్ఠాన లక్షణవ్యవహారమా
 త్రనిరోధక శక్తిరవ్యవహార నిరోధకశక్తిపదేన వివక్షితేతి ఖలుతదా
 సీంవర్జితంభవతి॥ తత్రయదితథాన్య ఏగమ్యతతదాకేనాపిపాపేన సహ
 భోజనాదన్యసహరి నిరోధోనాస్తీత్యై వాన్యపగమనీయంభవతి॥ ఇష్టాప
 త్తైతు అకృతప్రాయశ్చిత్తానా మపిస్వకర్మానుష్ఠానవ్యతిరిక్త సర్వవిధ
 వ్యవహార యోగ్యత్వస్యనత్వే ప్రాయశ్చిత్తానుష్ఠానస స్వకర్మానుష్ఠానా
 ధికారస్యాపి సంపత్తౌకృతప్రాయశ్చిత్తస్సర్వథా వ్యవహారయోగ్యత్యైవ
 ఆపతతీత్యాయాతంమాన్దేన॥ ఇంచశోధితస్యాపి సంగ్రహ ఇత్యత్రశోధితప
 దార్థః కమితివిచేదనాయా మపినిందార్థవాదత్వమేవభవిష్యతీ తదపిచిం
 ద్యవారణాయా, అత్రాచిత్ శోధితస్యాపీత్యస్య కృతప్రాయశ్చిత్తస్యా

పీత్యర్థః పితృయంతి॥ తత్తునయుక్తం॥ ప్రమాదాభావాత్॥ నచ-అశుద్ధిమ
 త్వస్యాఽనంగ్రహ్యత్యప్రయోజకస్యా భావేనంగ్రహ్యత్యపివిమతా
 భావేనైమిత్తికస్యాప్యపాయితిన్యామనస్యాదేవతి శోధితస్యాఽనంగ్ర
 హానిషేధోనుపపన్న ఇత్యన్వయానుపపత్త్యా లభణయా తాదృశార్థకల్పన
 మితి-శంకసియం ఉక్తార్థకల్పనవి పూర్వోక్తగీత్యా నంగ్రహానిషేధాను
 పపత్తి తాదవచ్ఛాత్ భాషితేపిలకునన రోగశాన్తిరితిన్యామ విష
 యత్వాత్—ఘట్టఘట్ట్యమేవప్రభాతాత్॥ యదితుశోధి తస్యాపీత్యస్య
 ఆనందశుద్ధిమతోపీత్యర్థ కల్పేనూపపత్తిః; ద్వివిభాశుద్ధిబాహ్య భ్యస్త
 రభేదాత్॥ తత్రప్రాయశ్చిత్తాదినా ఆనందశుద్ధినినాశేఽపి బాహ్యశుద్ధిరవి
 నాశాత్ తాకన్యవహరనహాభిజానానికార ప్రయోజక బాహ్యశుద్ధ్య
 భావాత్సంగ్రహానిషేధోయుక్త ఏవేత్యన్వయః; తత్రేదంప్రప్తస్యం॥ మి
 దంస్వకపోలకల్పితముప్రమాదానుసారేణాశ్చిత్తమితిప్రథమపక్షే తున
 సర్వస్థానాం మహద్వివర్యాణామేవస్వ కపోలకల్పితపదన మప్రమాణమి
 తిహేతువర్షనాచ్చైతి సూత్రేపూర్వ తంత్రేప్రతిపాదననా స్మదాదీనాం
 స్వకపోలకల్పితో పపత్త్యాదీనాం చారిధిరేవావధితి సర్వవిదితిమేవ, ఆ
 మాధవాతే చలతిద్విపేంద్రై చక్రీవలోవారిధి రేవశాష్టే, తిన్యాయాత్॥
 ద్వితీయేతుపక్షే ప్రాయశ్చిత్తేనానందశుద్ధిమాత్ర వివాశిత్యత్ర కస్యా
 విప్రమాణస్యా సంభవేనూక్తకల్పనాయాః ప్రామాణికత్వస్య దురుప
 పాదత్యాత్॥ కంచ, తిప్రాయశ్చిత్తసామాన్యమేవానందశుద్ధినివాశకం
 ఉతాహూనాయాన ప్రాయశ్చిత్తమైతివివేచనీయంతత్రనతావత్ప్రధ
 మః కల్పస్సంభవతి॥ బహూనామిప్రాయశ్చిత్తానాముభయవిధభావభా

నాం స్మృతిఘట్రతిపాదనాత్ అంతరాశుద్ధి రూపపాపనాశనార్థం అను
 ప్థితేనప్రాచుఃప్రత్యైవ బాహ్యశుద్ధిరపినష్ట ప్రాయత్వాత్ । బాహ్యనాని
 పిద్ధానుష్ఠానైః సకాపివిచారీయాశుద్ధిరుత్పద్యతేఽస్తుఅంతః కరణాగ్నిశః
 రీరాదీనాంహినిపిద్ధకర్మణాం పరస్పరాభేదాధ్యవసాయేనఅంతః కరణని
 ష్ఠావామాగ్నీనిష్ఠానాంవాశుద్ధ్యాదీనాం శరీరనిష్ఠత్వైసభాసమాత్రమే
 వాప్రపంచ అంతరాశుద్ధినివాశేబాహ్య శుద్ధినివాశోపిస్వతస్సిద్ధపవతిస్వా
 త్తశుద్ధిమతోబాహ్యశుద్ధిరపితత్సహితీ యాసిద్ధ్యైదెవతి సంగ్రహవిషేధ
 స్వాత్యస్తమసంపన్నత్వాత్ । నాపిచీతీయః । తస్మాత్త్రవిషయేతాదృశక
 ల్పనాయాఅప్రామాణికాయా అనాదరణీయత్వాత్ । నచ- “ద్విజస్యాద్ధా
 తునానూతు ,, రితివచనస్థలస్యభానుపపన్నత్వాత్ తదుపపత్త్యర్థ
 మైనైతాదృశకల్పనేతి-వాద్యః । ఉక్తవాక్యస్థలస్యభోజపైష్వర్ణయిష్య
 మాణత్వాత్, తాదృశకల్పనాయామేవ వినిగమకంవిద్యతే సభవముక్తక
 ల్పనాయా మితిచానుపదమేవ నిరూపయిష్యామః । ఏవంచాభ్యంతరశు
 ద్ధిమతాం తత్సహితీయబాహ్య శుద్ధిరస్థావశ్యకత్వాత్ । సముద్రయాని
 నిమిత్తో భయవిభాశుద్ధి ఏవాశస్యాశ్వావశ్యకత్వాత్ శోధితస్యాపీత్యన
 నాంతరశుద్ధి మాత్రమతో గ్రహణంనయుక్త మేతేత్యర్థవాదతా వాదప
 వస్తుస్థితోభవతి । ఇంచలౌకికవ్యవహారే సహభోజనాదిదూప బాహ్యశు
 ద్ధిః ప్రతిబంధికా అలౌకికవ్యవహారే త్వంతిరాశుద్ధిరిత్యాదినియమస్యా
 ప్యప్రామాణికత్వేనోభయవిభాశుద్ధిరపినర్వ వికవ్యవహారనిషేధప్రయో
 జకత్యమనాంగీకరణీయః । విశేషతస్తుబాహ్యశుద్ధివ్యవహారప్రతిబంధిక
 తిత్తనచనబలాదేవసత్స్యతివికంచప్రాచుఃప్రత్యైవై నైకపాపనిమిత్తో భయ

విభాశుద్ధివాళపవ సర్వవిధవ్యవహార యోగ్యత్వసిద్ధిరితి అంతరాశుద్ధిమా
త్ర వివాశేన్యకర్మానుష్ఠానానా వ్యధికారాపత్త్యా భవదీయసిద్ధాంతైః పత్ర
జలాంజలిః ప్రసజ్యేతేతి కృతప్రాయశ్చిత్తానాం సముద్రయాయినాం స
ర్వవిధవ్యవహార యోగ్యత్వముపవిద్యత ఏవేత్యేవాంగీకరణీయం యదా
తుష్టార్వవత్సోపపాదన సమయోక్తరీతిమనుస్మత్య సముద్రయానస్యోప
పాతకత్వ మంగీకర్యతే; తదోపపాతకవిషయై ప్రాయశ్చిత్తైః పాపక
యోపి సంభవతీతి కృతప్రాయశ్చిత్తానాం నరకసంబంధోపి నభవిష్యతీతి
సర్వవిధవ్యవహారయోగ్యత్వ మవ్యర్థసిద్ధమేవేతి మన్యామహే॥ అపవహ
భారతేవానధర్మేషు శ్రాద్ధవర్జ్యప్రసాధికారైశ్రూయమాణం “సాముద్రి
తోరాజభృత్యః ప్రైలికః కూటకారకః, ఇతివచనం నిర్ణయసింధౌచత్వీక
రణార్థం॥ అగారదాహీగృహం, సముద్రయాయీచక్రం వాక్యధరూటకాచీ,,
ఇతివచనం, సముద్రితౌపపాతకభృషీకారం” సముద్రయాయీబంధీచప్రైలి
కః కూటకాచీకః, ఇతివచనం దోషవివక్షతే, తత్రయది “ ద్విజస్యాష్టా
తునౌయాతు శ్శోధితస్యాపిసంగ్రహః, ఇతివచనం తాకికాతాకికాది
సహభోజనానధికారం సముద్రయాయినః ప్రతిపాదయేత్ తస్మిన్తైవ
పచననశ్రాద్ధభోజనానధికారోపపత్తిగో ప్రాయశ్చితరాజభృత్యాది సాహ
చర్యేణ సముద్రయాయినోపి తివనధికారవర్జనం వితథ మేవసంపద్యతే,
కేంద, ద్విజస్యాష్టాతునౌయాతు శ్శోధితస్యాపిసంగ్రహః, ఇతివచనం
మానార్థ కత్వముపసంహృతస్య సముద్రయాత్రాస్వీకార ఇతివచనస్య
యుక్తం? ఉతాహూ ముద్రయాత్రాస్వీకార ఇత్యాది మచుసమానా
ర్థకత్వముపసంహృతస్య ద్విజస్యాష్టాతు, ఇతివచనస్వయుక్తమితి వివా

రణాయాం స్మృత్యంతరవరాశరమాధవీయయోః " ద్విజస్యాజ్ఞానానా
 యాను, రితివచనస్య ధర్మజ్ఞసమయప్రమాణకత్వేన నిర్దేశాత్ || ధర్మ
 జ్ఞసమయస్య చధర్మజ్ఞపురుషసంబంధి వ్యవస్థాపనాపత్వాత్, గ్రంథాం
 తరచనాంతరైః కృతవ్యవస్థానుసారేణైవ ధర్మజ్ఞసమయప్రమాణక
 త్వేననిదీప్త్యానాం వచనానామపపత్తిర్వ్యసీయేతి గ్రంథాంతరేషు సము
 ద్రయానపాతకత్య నిషేధయోగేన శ్రవణకృతప్రాయశ్చిత్త స్వాస్య
 సువ్యవహారాశ్రివణేన కృతప్రాయశ్చిత్తస్వాస్య సంవ్యవహార్యచరణేన
 ప్రతీయమానం సర్వమపివచనజాతం సముద్రయాత్రాసీన్వి కాదిభివచన
 సమానార్థకంసంపద్య నిందాన్ధవాదమాపమేనప్రతిపద్యతి ఇతికృతప్రా
 యశ్చిత్తానా మపిసముద్రయాయుచాం సర్వవిధన్యకహార యోగ్యత్వసు
 వివిక్యతవేతెనర్వచనవద్యం || ఏతేనసంసారికాస్తుభవచనమపిపూర్వో
 క్తంవ్యాఖ్యాతం భవతీతితదసంగ్రహాది వాదస్సర్వోపి వలసాహన
 మూలకభితి పంశితవర్యావృత్తోపి హేతుదర్శనాచ్యేతిన్యాయేన, నైస
 ర్జకహేతుమీయం వాసోధ్యమ్యఃప్రతిగృహ్యతీతి స్మృతికారవచనమివతి
 ప్రమాణమితివర్ణయన్తి ||

పరేకుప్రాయశ్చిత్తైరప్రేక్ష్యేనా యదజ్ఞానకృతంభవేత్ " కామ
 తోవ్యవహార్యస్తు, ఇత్యార్హవల్కలగ్రన్తౌతౌ అవ్యవహార్యభిషి షబ
 ఛేనస్యైవయ్యుక్తత్వాత్ కృతప్రాయశ్చిత్తానాం పాతకీనాం వ్యవహార
 నిరోధక శక్తివినాశబోధన నసంభవతి || కిస్తునరణోత్పాదక శక్తి
 వినాశబోధనమేవాపిచకోశితస్యాపి సంగ్రహాత్కత్వతావిశోధితస్యా
 పీత్యస్యనరణోత్పాదక శక్తివినాశవతో పీత్యర్థకత్వాదరణ మేవయు

క్రం: "దాలిఘ్నాం శ్చ శ్చోఘ్నాం శ్చ విశుద్ధాసపిధర్మతః! ఇత్యాదాక్షిణ్య
కభ్యోఽపి స్తథై నివ్యాఖ్యానాత్ । బహిస్తాథయథాఽపి స్మృతేరా
చారాచ్చేత దాదరాయణసూత్రతన్వాగ్విఖ్యాన చూషభిషత్వాదీనాం
చై నమేవై పపయై: ॥ ఏవంచ శోభితస్యాఽపి సంగ్రహాంతి, వచనం
యథాశ్రుతార్థం గాత్ కృత్వా యశ్చైత్య్యాఽపి సముద్రయామిన
స్సంస్యవహర్యస్య నిషేధతాత్పర్యక మేవ సంపద్యతే ।

యక్తం వై శత్ ॥ యథాహి కామతోవ్యవహర్యస్య ప్రతిపాద
నాఽన్యథాఽను పప్రత్యైక్యతప్రాయశ్చిత్తానాం కామకృతపాపానాం
వ్యవహార నిరోధకశక్తి వినాశమాత్రముపపాదితం మితాక్షరాయాం
తస్మా "బాంస్సు శ్చ శ్చోఘ్నాం శ్చైత్యాదా వ్యవహారనిషేధాఽన్య
థాఽను పప్రత్యైకతాత్పర్యకశక్తి వినాశమాత్రోపపాదన మేవ యు
క్తం ॥

ఏవంచ సృగస్సంగ్రహ నిషేధస్తతే "కామతోవ్యవహర్యస్తు,
ఇలివచనై వ్యవహర్యస్తు ఇతిపదచ్ఛేదేఽపినదోషః నాఽపి వాతత్రత్యమి
తాక్షరావచన నిరోధ ఇతి సూచితం ।

ఏవంచ శోభితస్యాఽపీత్యన్య కృతప్రాయశ్చిత్తస్యాఽపీతివాసం
పాదిత సరళోపయోగ్యశుద్ధవివాశవతోపీతివార్థ వివక్షణమేవ యుక్తం ।

నచ - వివిగమనాదిరహః ద్వ్యవహారినిరోధక శక్తివినాశవతో
ఽపీత్యర్థపర వివక్ష్యతామితి - శంకనీయం; తదానీంసంగ్రహపదేనాఽ
పిభవతాఽలౌకిక సంగ్రహస్య లక్షణయావ్రతిపాదనం కర్తవ్యమితిగౌర
వం అస్మిన్ స్తు సంగ్రహకర్తవ్య సంస్యవహారపరస్యాఽన్య ధానయసం
నకర్తవ్యమితి లాఘవమితివివి గమకనత్వాత్ ।

ఏవంచసముద్రయాయినాం కృతప్రాయశ్చిత్తానాం సముద్రయా
నస్యమహాపాతకత్వే ఉపపాతకత్వేవో భయధాఽపి స్మృత్యాచారాఽ
నుసారేణా సంస్యవహఃసవయుక్త ఇత్యేవ బహిష్కారభయధాఽపి స్మృ
తిరాచారాద్యైతి నూత్రాది పర్యాలోచననసిద్ధ్యతీతి కృతప్రాయశ్చిత్తా
నాం సముద్రయాయినాం సంస్యవహఃసవయుక్త ఏవేతమన్యో మహా
ఇతివర్ణయన్తి ।

తదపరేనక్షమన్తే । యదిస్త్రీ సభిఽనిషేధవచనం కృతప్రాయశ్చిత్తి
స్యాఽపి తత్కర్తురసంగ్రహప్రతిపాదకవచనం చెతివచనద్వయే మివా
త్రాప్యేకస్యా మేవస్మృతో సముద్రయాః నిషేధవచః । కృతప్రాయ
శ్చిత్తస్యాఽపి సముద్రయాః సంగ్రహనిషేధవచనం వోపల
భ్యేత : తదా ।

బాలఘ్నాంశ్చ కృతిఘ్నాంశ్చ పితృధాన్యశ్చిత్తే ।

కరణాగతహంత్రాంశ్చ స్త్రీహంత్రాంశ్చ ససంపదేత్ ।

ఇతివచనమివ "ద్విజస్యాభౌతునాయాతుః" ఇతివచనమపి భవమక్షరీత్యా
వాభ్యామంశక్యేత । చైతదస్తి । సముద్రయాత్రా స్వీకారంకమండలం
విధారణమిస్కృతివిశేషే వలనిషేధమాత్రస్యవ్యచిచ్ఛకోధితస్యాఽపి
సంగ్రహఇతి సముద్రయాఃసంగ్రహేనాభయ నిషేధోధయోపలంభేనై
కయాపత్వా భావాత్ ॥

నచ—ఏకవాక్యతయా సముద్రయాత్రా స్వీకారఇత్యాదీనామపి
సంగ్రహనిషేధతాత్పర్య కర్తవ్యమ్యంక్రియతేఇతి—వాద్యం ।

ధర్మక్షమమయ ప్రమాణత్వే సనిర్దిష్టస్య " ద్విజస్యాభౌతునా
యాతు " ఇతివచనస్య చెదప్రమాణక స్మృతీయాప సముద్రయాత్రా

స్వీకారవచన సమానార్థకత్వ మేవము క్తముతిపూర్వం ప్రతిపాదితత్వే
నూక్త కల్పనాయా అసాధవత్ || అన్యధావాక్యభేదాపత్తైః ।

అయమభిప్రాయః ।

కృతనిష్ఠైశ్చాంతైశ్చ నజగుప్సేతకహి-చిత్ ||

ఇతివచనస్య “బాలఘ్నశ్చిత్కృతస్థూంశ్చేతి వచనస్యచేవ “కృతనిష్ఠే
ఽనాంతైశ్చ, “ద్విజస్యాభాతు నాయాతురి “తివచనయోస్సామాన్య
విశేషభావేనాపపత్తిర్నసంభవతి, ఉభయోరపి ప్రామాణ్యస్యాఽని
శ్చిత్తత్వాత్ నిశ్చితప్రమాణభావోభయ విషయకత్వాచ్చ సామా
న్యవిశేషన్యాయస్య || ఉపపాదితం చైతదదైవిత సిద్ధా విస్తరణేతి ।

కంచయుగసామాన్యగర్భాణామపి మైచ్చా వాసాదీనాం సామా
చర్యో మాసంకారాగృహేవాసః, ఇతివచన సముద్రయానస్య పరిగణ
నాత్, కలివర్జ్య ప్రకరణేఽపి సముద్రయాత్రాస్వీకార ఇతి తత్పరిగ
ణన మనువాదియావశేవ సంపద్యతే; ఇతి ద్విజస్యాభాతు నాయాతురి
తివచనప్రయోజక మితి పర్యాయః || నను యుగాంతరేషు సముద్రయా
నస్యాగర్భస్యాఽపి ప్రాయశ్చిత్తానుష్ఠాన మాత్రేణ సర్వధా నిష్లేజనంక
తాతు నతథా నిరూపణార్థమేవ కలివర్జ్యప్రకరణే పఠనమవేతిచేత్ -
న-తత్రైః ప్రకరణ నిషేధమాత్ర పరాణామపి వచనానాముదలంభేన
పూర్వతనసమయానుష్ఠాన వ్యవస్థాపనవప ధర్మజ్ఞానాం తాత్పర్య మితి
చచణాయితంశశ్య త్వేవద్విజస్యాభావితివచనార్థవాదత్వాశ్రయణస్యై
ప యుక్తత్వాత్ అర్థవాదత్వేహికల్పిత విధేయ వాక్యగ యావాన్యైక
వాక్యత్వం సముద్రయాన సంగ్రహనిషేధ పరత్వేతువాక్యభేద ఇతి విధి
త్వేనప్రతియ మానానానుష్ఠాపిశబ్దఘటితానామర్థవాదత్వాంగీకరణమేవ

యుక్తం బాలభూషణశబ్దకర్మభూషణై త్యాదీనాంతు ధర్మజ్ఞ సమయ
ప్రమాణకత్వా భావన కేసల వేదముల కత్వాదవాక్య భేదాచ్యయ
భాశుతార్థ పరత్వమి యుక్తమీన || బహిష్టానయధాపిస్మృతేరా
చారాశ్చేతి సూత్రవిస్మృతి బహువిధం వేదములస్మృతి విశేషమై
వ నరణోత్పాదకశక్తిమాత్రవివాశంబిష్టైతిపాద సమయతి మితాత్
రాశిధాంతామిన్యవాత్రయ్యుక్తత్వాత్ || అస్తవాబహిష్టానయధా
పిస్మృతి సూత్రస్మృతిశబ్దేన ధర్మజ్ఞసమయస్యాపిహిహాంతావతాపి
విన సముద్రయాయు నాం కృతప్రాయశ్చిత్తానామ సంవ్యవహార్యతాపి
పత్తి || తస్మాత్సన్ధ్యార్ధ్యరేతోమాత్రవిషయక త్వేన మాధవాచాన్యై
పరాశంస్మృతివ్యాఖ్యాన ప్రాయశ్చిత్తాధ్యాయ నిరూపితత్వేన ఇదా
సీతన సముద్రయాయు విషయేపి తదప్రస్తుతిరివణాయం || తత్త్వ
యుక్తం; ధర్మజ్ఞసమయస్యాపి స్మృతసజాతీయ ప్రమాణభావ్యా
పింగికంజీయత్వేన సామాన్య విశేషవ్యాప్త్యుత్పత్తిసంభవాత్ మహా
పాతకత్వే ఉపపాతకత్వేనా సర్వభావపరతన ఉపసాహర్యవ్యాప్త్యై
స్యైవాంగికంజీయత్వత్ || ధర్మజ్ఞసమయోహిసామైత్వేన నిబంధనా
మాణముత శ్రుతినిబంధన ఇతివిచారణాయాం శ్రుతి నిబంధనప్రమాణ
మిత్యేవయుక్తంవాదయింతుం || ధర్మజ్ఞస్మృతినామసతి మూలకంబం
భేశ్రుతిమూలకత్వేనైవస్యైవయుక్తత్వత్ || అన్యథాస్మృతీనామకత్వ
త్సంతకమూలకత్వేనైవ ప్రామాణ్యేతి ధర్మజ్ఞసమయనాంస్మృతి
నాంచనై లక్షణ్యాంతు శ్రుతివాచ్యాన మూలకత్వేన స్మృతిత్వం తద్భాగ
ర్థమూలకత్వేన ధర్మజ్ఞసమయత్వమితి || —అయమాశయః—ధర్మజ్ఞహి
నాదవాదయః కృతప్రాయశ్చిత్త సముద్రయాయు సంవ్యవహారాభ్యను
జ్ఞాన పరాంశ్రుతిముఖలభ్యైవ సర్వకాలావచ్ఛేదేన సముద్రయాననిషే

ధం కలికాలావచ్ఛదేన కృతప్రాయస్థితస్యాప్య సంవ్యవహారంచాస్తా
 మః॥ తత్ర నిషేధస్య వాచ్యార్థస్య స్వకౌత్సముద్రయాన నిషేధవచ
 నానాం స్మృతిత్వం॥ కలికాలమాత్రా సంవ్యవహార స్తాన్విరికఇతి తత్పు
 రాణాంపదనానాం ధర్మముయత్వం॥ నహిధర్మజ్ఞపమయస్వి మాత్రే
 ణ స్మృతి విరోధే ప్రానుగ్ధ్యం॥ ఉపాపునర్వివాహః దీనామపి ధర్మ
 త్యావత్తైః॥ ఏతేన శాస్త్ర విరోధేపి పూర్వసంసమయాది వదన్తదీయ
 సమయానామపి ప్రానుగ్ధ్యసంభవాదన్యా దృశే ఏవ సమయఃకల్యాణా
 మితి శంకాపి పరాహతా॥ సామ్యత్కృత సర్వశుభీరాం మహాపీఠా
 పేవత్రాధికారాత్॥ నచ—

ఏతాని లోకగుప్త్యర్థం కలెరాదా మహాత్మనిః॥ ఇవచనేన మ
 హాపీఠాం సమయవిశేష కరణ్య లోకగుప్త్యర్థత్వాచగమాత్ దేశ
 కాలభేదేన ధర్మజ్ఞా సమయవిశేష పరికల్పనమపి లోకరక్షణార్థ మవశ్య
 కిమిత్య వగనూదే తత్కాలానుగుణం సముద్రయానాభ్యనుష్ఠాన సమ
 యకల్పనం యుక్తమేవేతివాచ్యం॥ లోకగుప్తిర్నామ బ్రహ్మక్షత్రియ
 వైశ్యశూద్రాణాం నష్టానామ సంకీర్ణజైవ॥ నతుస్వస్యోదర పూరణం
 యస్యకస్యచిత్ కలక్త రోహద్యధి రోహణంవా॥ సాచసముద్రయా
 నా భ్యనుష్ఠాన సమయ పరికల్పనేన వాస్యాత్ ఉతపూర్వతనతన్నిషేధ
 సమయానుపాలనేన వెల విచారణాయాం నిషేధానుపాలనేనైవ భవతీతి
 నావిదితమేతత్కన్యాపి నహిసంధ్యాజపాదికం వినాశూద్ర చండాలా
 ది సహవాసపూర్వకం నాయాసశీలా బహుకాల మసంకీర్ణా భవంతీ
 తివక్తుంశక్యం॥ సర్వరాపితమ యథావర్ణ సంకరాదికం నస్యాత్ య
 థావాధర్మవిప్లవోనస్యాత్ తక్షణ నర్వైరప్యాప్తీక వర్త్య ర్యతితవ్యం
 తమక్తం॥

“సంకరోనరకాయైవకులఘ్నాం కలస్యతా”

“నబుద్ధిభద్రం జనయేత్

ఇతి ఏతేనబహిస్తూథయథాఽపీతీసూత్రీయ మాధవాచార్యవివ
రణమపిచాస్తాకం వికున్ధమితీసూచితం । తస్యవర్ణసాంకర్య ప్రయోజకా
ఽథర్వావిషయత్వాత్ । సర్వమనవద్యమితి సూక్ష్మదర్శినోపదతీంతి శివం ।

త్రికంఠేశ్వర విఘ్నకాలా ప్రభవశహయోపాధ్యాయేన

అనంతకృష్ణశాస్త్రిచా విరచితోర్చియాస విమర్శ

సంపూర్ణః ।

శ్రీమత్పరమహంసాచార్యే.

శుద్ధా ౭ శుద్ధపత్రికా.

పుట.	పక్కా.	అశుద్ధం.	శుద్ధం.
2	10	సాధీయాః.	సాధీయాః.
3	18	వెత్తెడు.	వెత్తెడు.
7	18	నమావేశన.	నమావేశనూదేశన.
8	18	చంద్రోప.	చంద్రోప.
12	6	లోకతః.	కిన్తు, లోకతః.
12	8	నమః,	నమేవ.
12	20	కాన్త్రోణ.	కాన్త్రోణ.
13	1	ఏపం.	ఏపం,
13	16	మమినాస్యైవ.	మమినాస్యైవ.
13	19	జ్యోతిశ.	జ్యోతిశ్శ.
15	5	ప్రియ.	ప్రియ.
15	6	ప్రిత.	ప్రిత.
15	6	గో.	గో.
16	4	ప్రాప్తం.	ప్రాప్తం.
17	2	ణపి.	ణమపి.
20	9	యోది	యోగి.
20	15	యుపతి.	యువతి.
24	10	ప్రాయా.	ప్రధాయా.

పుట.	పజ్జ.	అశుద్ధం.	శుద్ధం.
25	16	సుష్టా,	సష్టా.
25	18	విధి.	విధి.
27	12	నానామిహ	నానాముపసీతమాత్ర విషయకత్వమిహ
29	6	పర్జ.	వర్జ.
29	7	చార్జైః.	చార్జ్యైః.
30	9	ఏవన.	ఏవ.
31	20	నిర్వృ.	నిర్వృ.
32	10	కృత్వా.	చూత్వా.
32	12	పచ్చు.	వచ్చు.
34	2	ద్వితీ.	ద్వితీ.
36	6	ప్రతా.	ప్రాయా.
39	18	వచన.	వచన.
43	17	కాస్త్రీ.	సాస్త్రీ.
44	22	ష్టాప్రా.	ష్టాప్రా.
48	15	తత్వా.	తత్వా.
49	1	సిద్ధ.	సిద్ధ్య.
50	7	వగ.	వగ.
51	9	సిద్ధ్యా.	సిద్ధ్యా.
52	8	కాస్త్రీ.	కాస్త్రీ.
53	10	విద్వ.	విద్వ.
54	7	రిస్సు.	రిస్సు.

పుట.	పాద.	అశుద్ధం.	శుద్ధం.
54	11	కాస్త్రీ.	కాస్త్రీ.
56	21	రణె.	రణె.
58	8	ధానా.	ధానాద్వా.
58	6	తనా.	తన్యా.
58	11	వచచ.	వచన.
58	19	మిష్య.	మిష్య.
60	18	యపి.	యపి.
63	11	కథ.	కథం.
64	18	డశ	డశా
68	16	నాసి	నాసి
69	19	వచన	వచన
69	21	ఏతే	ఏతే
69	21	చిద	చిద
69	23	దత్వ	దృత్వ
70	8	సంద్ర	సంద్ర
71	6	రస్యం	రస్యం
73	7	ద్విజ	ద్విజ
73	23	పణా	ప్రణా
77	4	సమావా	సమవా
81	2	మాది	మాదీ
88	11	వాద్ద	వాద్ధ

పుట.	వక్త.	అశుద్ధం.	శుద్ధం.
84	19	తినాం	తీనాం
84	22	ధార్మ	దార్మ
85	4	రుద్ధ	రుద్ధ
93	21	వంజ	వ్యంజ
100	10	పివాహ	పీవివాహ
2	8	విశ్రతి	విప్రతి
5	8	వతితి	వతీతి
5	20	ధాన	ధాన
6	8	పీత్య	పీత్య
6	10	ముద్రం	ముద్ర
8	1	ర్యత్స	ర్యత్స
10	10	క్షేప్వరి	క్షేప్వస్వరి
10	13	పవ	పవ
12	3	నర	నర
12	4	తాప	తాప
12	8	మర్థం	మర్థం
12	11	వననం	వచనం
12	16	నర్య	నర్వ
12	19	పలతీ	పతతి
15	21	నస్వ	నస్వ
16	5	నిశీష్టా	నిశిష్టా

1292 B

॥ श्री ॥

विध्युक्तवैवाहिक शास्त्रजिज्ञासा.

श्रीमत्कृष्णमतानुयायिना

रघुनाथेन कृता.

कल्यब्दे ४९८३, चित्रभानुवर्षे तुलामासे.

मद्रासाख्यनगरे, मौंटरोडाख्यप्रदेशे.

हिंदुमुद्रालये—मुद्रितं.

शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठ.	पंक्ती.	अशुद्ध.	शुद्ध.
१	४	भासमाना	भासमानः
७	२	पश्चादग्नेह	पश्चादग्नेर्ह.
„	२०	पशात्	पाशात्.
८	५	सुभागा ..	सुभगा.
„	१२	पंचदृ	पंचदृ.
९	२०	समन त्कर्षमा.	समनत्कर्षया.
१०	२१	पतिवती ..	पतिवती.
„	२४	प्रफर्व्या ..	प्रफर्व्य.
११	१	आभिर्नृणा	आभिर्नृणां.
„	१०	अतो अत्मः ..	अतोऽत्मा.
„	१३	प्रफर्व्या	प्रफर्व्य.
„	१७	रात् ..	रात्रं.
१२	१३	श्विनौ ..	श्विनौ.
„	१६	पय	पया.
„	१७	सह	सो.
१३	१५	दा अग्ने	दाग्ने.
„	१७	विश्वा ..	विश्वा.
१४	२	यद्वदंपती ..	यद्वंपती.
„	१५	दुंनराश्वत्थ ..	दुंबराश्वत्थ.
„	१९	शयैक्यात्	शयैक्यात्.
१६	९	चतुर्थ्या ..	चतुर्थ्या.
१७	६	आर्द्रया ..	आर्द्रया.
१८	८	सापयन्	सापयन्.
„	१३	संयोजयन्	संयोजयन्.
„	६	ऊरू ...	ऊरु.

१८	१६	प्रजाततिः	प्रजापतिः
२०	४	द्विशङ्ख्यः	द्विषङ्ख्यः
"	"	परेतु	परैतु.
"	१३	ममो	ममौ.
"	१६	तेमो	तेमौ.
२१	१३	उद्वेजायामः	उद्वेजयामः
२४	११	स्तत्पर्या	स्तात्पर्य.
"	१४	नखान	नखाम.
२५	८	भर्तृ	भर्तृ.
२८	१५	तिसृणां	तिसृणां.
३४	८	जुह्वह	जुह्व.
"	१५	रूपणा	रूपेणा.
"	१९	जुह्वू	जुह्वू.
"	२४	पेवीः	देवीः
३५	५	मनुष्यणां	मनुष्याणां.
"	१५	निषणा	निषणा.
३६	२	प्रसिध्द	प्रसिध्द.
३७	५	चिह्नव	चिह्नव.
"	८	आवरो	अवरो.
३८	६	मानानू	मानान.
"	"	संघर्षयित्रीन्	संघर्षयितृन्.
"	९	जरदहा	जरदा.
४२	६	विष्टण्वावेशी	विष्टण्वेशी.
४६	६	व्यासः	व्यासाः
४७	३	अद्यादि	आद्यादि.
४८	१	एतन्निषेधस्य	एतन्निषेधस्य.
"	१८	शास्त्रीयेमेव	शास्त्रीयमेव.
५१	६	गार्हस्थे	गार्हस्थे.

ॐ एकमेवा द्वितीयं ब्रह्मविजयते.

१. अथ वक्ष्यामः परिणामं विवाहविषयाणां कलावपि शास्त्रप्रमाणभू-
ताना श्रुतिस्मृति पुराणानां जिज्ञासायाः ।

२. रागतः प्राप्तवान् विवाहविषयकं शास्त्रं नापूर्वविधिः किंतु निय-
मविधिवेन भासमाना परिसख्या विधिः । अतः विवाहः पुरुषाणां वा
स्त्रीणां वा ऐच्छिकः । अत्रोदाहरति ।

मनुः अध्याये ५ श्लोके ५६.

“ न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने ।

प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला ” ॥

चममश्च—भाग० ए० स्क० अ० ५ श्लो० ११.

“ लोके व्यवयाभिषमद्यसेवा निव्यास्तु जंतो न हि तव चोदना ।

व्यवस्थिति स्तेषु विवाहयज्ञ सुराग्रहैरासु निवृत्तिरिष्टा ” ॥

३. ब्रह्मचारीणां विवाहः ऐच्छिक इति वदन्ति स्मृतयः पुराणानिच ।

तथाहि—

स्मृतिपुराणानि	अध्याय संख्या	श्लोक संख्या	धर्मशास्त्रसंग्रहस्यपत्र संख्या
मनुस्मृतौ	१	२४३।२४४।२४९	”
विष्णु	२८	”	११३
लघुहारीत	३	”	१८२
याज्ञवल्क्य	१	४९	४१४
उशना.....	३	”	५१७
व्यास	१	”	३२४
दक्ष	१	”	३८३
गौतम	३	”	४०६
बसिष्ठ	७	”	४७०
विष्णुपुराणे तृ- तीये अंशे.	१०	१३, १४, १५	”
भागवतसप्तम- स्कंधे	१२	१४	”
एकादशस्कंधे.	१७	३०, ३७	”
मार्कण्डेयपुराणे.	२८	१५, १६	”
अग्निपुराणे....	१५३	१७	”

४. दृश्यते स्त्रीणां विवाहः ऐच्छिक इति उदाहरिष्यमाणैः स्मृतिपुरा-
णवचनैः ।

श्रीभागवतचतुर्थस्कंधे अ० १. श्लो० ६३.

“ तेभ्यो दधारकन्ये द्वे वयुनां धारिणीं स्वधा ।

उभे ते ब्रह्मवादिन्यौ ज्ञानविज्ञानपारगे ” ॥

श्रीधरः—“ तयोस्तु संततिर्नाभवत् जीवन्मुक्तत्वात् ”

वीरराघवः—“ सनाकादिबत् ऊर्ध्वरेतस्के ते इति भावः ”

मनु० अ० २ श्लो० ४.

“ अकामस्य क्रिया काचित् दृश्यते नेह कहिंचित् ” ।

वसिष्ठ संहितायां अ० १७ प० ४८९.

“ यावच्च कन्यामृतवः सृशंति तुल्यैः सकामामभियाच्यमानां ।

भ्रूणानि तावन्ति हतानि ताभ्यां मातापितृभ्यामिति धर्मवदः ” ॥

श्रीभागवते तृतीयस्कंधे अ० २१ श्लो० २७ “मृगयतीं पतिं”

चतु० अ० १ श्लो० ६ ‘कामयानां’ वीरराघवः ‘पतिं कामयमानां’

पूर्वोक्तस्कंधे अ० २२ श्लो० ९ “अन्विच्छति पतिं युक्तं”

पराशरमाधवीये “ द्विविधाः स्त्रियः ब्रह्मवादिन्यः सद्योवध्वश्च”

निष्कामाः सकामाश्चेति भावः

५. यदि विवाहः ऐच्छिकः, तर्हि विवाहस्य मुख्यकालः बधूवराणां प्रवुद्धदशायामेव भवितव्यः । स कालः वराणां षोडशवर्षः बधूनां तु रज-
स्वलात्वप्राप्तिः । अयंकालः दशवर्षानंतरीयः । अत्रोदाहरति ।

पराशर० अ० ७ प० २४.

“ अष्टवर्षा भवेद्वैरी नववर्षा तु रोहिणी ।

दशवर्षा भवेत्कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला ॥

प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे यः कन्यां न प्रयच्छति ।

x

x

x

+ नरकं याति दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलां ” ॥

यम० प० ५६२ श्लो० २२.

“ प्राप्ते द्वादशमे वर्षे यः कन्यां न प्रयच्छति ।

मासि मासि रजस्तस्याः पिता पिबति शोणितं ” ॥

हृद्गौतम० अ० ४ प० ५१७.

“ श्रीभगवानुवाच ।

कन्याचाऽक्षतयोनिः स्यात् कुलीना पितृमातृतः

ब्राह्मादिषु विवाहेषु परिणीता यथाविधि ।

सा प्रशस्ता वरारोहा शुद्धयोनिः प्रशस्यते ” ॥

चसिष्ठ० अ० ८ प० ४७१. “ अष्टष्टमैथुनां ”

अ० १७ प० ४८०.

“ प्रयच्छेन्नमिकां कन्यां ऋतुकालभयापिता ” ।

नारदः—“ दीर्घकुन्तितरोगार्ता व्यगा सष्टष्टमैथुना ।

दृष्टान्यगतभावा च कन्यादोषाः प्रकीर्तिताः ” ॥

याज्ञवल्क्य० अ० १ प० ४१४ श्लो० ५२.

“ अविप्लुतब्रह्मचर्या लक्षण्या स्त्रियमुद्बहेत् । अनन्यपूर्वांका ” ॥

आश्वलायन गृह्य सूत्रे १-५-३.

बुधिरूपशील लक्षणसपन्ना मरोगामुपयच्छेत्.

गौतमः अ० १८ प० ४२३. “ प्रागतोरप्रयच्छन् दोषा ”

संवर्त० प० ५८९-५९०.

“ अष्टवर्षा भवेद्वैरी नववर्षा तु राहिणी ।

दशवर्षा भवेत्कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला ॥

माता चैव पिता चैव ज्येष्ठो भ्राता तथैव च ।

त्रयस्ते नरकं याति दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलां ॥

तस्माद्विवाहयेन् कन्या यावन्नर्तुमती भवेत् ।

विवाहोष्टमवर्षायाः कन्यायास्तु प्रशस्यते ” (१) ॥

भारते आनुशासनिके अ० ४४ भीष्मः

त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत् कन्या ऋतुमती सती ।

चतुर्थेऽथ सप्राप्ते स्वयं भर्तारं मर्जयेत् ॥
 प्रजा नहीयते तस्याः रातिश्च भरतर्षभ ।
 अतोऽन्यथा वर्तमाना भवेद्वाच्या प्रजापतेः ॥

मनु० आपद्धर्मे अ० ९ श्लो० ९०-९१.

“ त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत कुमार्यृतुमती सती ।
 ऊर्ध्वं तु कालादेतस्मात् विदेत सदृशं पतिं ॥
 अदीयमाना भर्तारमधिगच्छेद्वादे स्वयं ।
 नैनः किञ्चिदवाप्नोति न च यं साधिगच्छति ” ॥

विष्णु० अ० २४ प० ११०.

“ ऋतुत्रयमुपास्यैव कन्या कुर्यात्स्वयंवर ।
 ऋतुत्रयेऽव्यतीते तु प्रभवत्यात्मनस्तदा ॥
 पितृवेश्मनि या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।
 सा कन्या वृषली ज्ञेया हंसता न विदुष्यति ” ॥

याज्ञवल्क्य० अ० १ प० ४१५ श्लो० ६४.

“ अप्रयच्छन् समाप्नोति भृणहत्यामृतावृतौ ।
 गम्य त्वभावे दातृणां कन्या कुर्यात्स्वयंवरं ” ॥

गौतम० प० ४०३ “ त्रीन् कुमार्यृतूनतीत्य स्वयं युज्येत ”

बृहत्पराशर० अ० ४ प० ११७.

“ जात्यादिगुणयुक्ताय पुस्वे सति वराय च ।
 कन्यालंकृत्य दीयेत विवाहो वेधसः स तु ॥
 रेतो मज्जति यस्यास्त सूत्रं च द्वादिकोऽनलं ।
 पुमान्स्यान् लक्षणेरेतैर्विपरीतैश्च षडङ्क. ” ॥

आ० गृ० मू० १-१८-२ “ षोडशे वर्षे ”

दक्ष० अ० १ प० ३८३. “अप्राप्त व्यवहारो सौयावषोडशवार्षिकः”

आ० गृ० सू० १-५-२. “वृद्धिमते कन्यां प्रयच्छेत्”

६. अतः वरस्य षोडशवर्षान्पूर्वं वध्वाः दशवर्षात्पूर्वं विवाहो न कर्तव्यः इति साधारणो विधिः । किञ्च कन्यायाः दानकालस्तु तस्याः द्वादशवर्षानन्तरः गौणः निश्चयश्च, तथापिकन्यायाः ऋतुव्रतपर्यन्तं वर्तते तदनन्तरं सा स्वयं आत्मानं दातुं समर्था भवति ॥

७. विवाहो नाम कन्यादानोत्तरकालीनः अथवा स्वयंस्वस्यदानोत्तरकालीनो वा वरवध्वोः यस्तमयः सभवासहितः स एव । अतः परं वधू, भर्तुः सगोत्रा सपिंडा ससूतका भवन्ति-अत्रोदाहरन्ति ।

ऋग्वेदे मंडले १० सूक्ते ८७. “सायनः, विवाहे कन्याहस्तग्रहणे गृभ्णामीत्येषा” सूत्रितञ्च-आ० गृ० सू० १-७-३.

गृभ्णामिते सौभगत्वाय हस्तं मया पत्याजरं दृष्टिर्यथासु ।

भगोऽर्यमासवितापुरंधिर्मह्यं वा दुर्गाहंपत्याय देवाः ॥ ३६ ॥

तांपूषञ्छिब्रतममिरयस्वयस्यां बीजं मनुष्या ३ वपन्ति ।

यान ऊरु उशती विश्रयाते यस्या मुशतः प्रहरामशेष ॥ ३७ ॥

हे वधु ते तव हस्तं गृभ्णामि गृह्णामि किमर्थं सौभगत्वाय सौभाग्याय मया पत्या त्वं यथा जरदृष्टिः प्राप्तवार्धक्यासी भवासि भगोऽर्यमा सविता पुरंधिः पूषा एते देवास्त्वा त्वां मह्यं अदुः दत्तवन्तः किमर्थं गार्हपत्याय यथाहं गृहपातिः स्यामिति ॥ ३६ ॥

हे पूषन् पूषक एतन्नामकदेव शिवतमामयन्तमंगलभूतां तामेरयस्व आर्इरय सर्वतः प्रेरय यस्यामूरौबीजरेतो लक्षणं मनुष्या वपन्त्या दधते यानोस्माकमूरु उशती कामयमाना विश्रयाते यस्यामूरौ उशन्तः कामयमाना वयं शेषं स्पर्शनयोग्यं पुंस्त्रजननं प्रहराम उरौव्यजनं संबन्धं करवामेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

आ० गृ० सू० १-७-३ प० २६.

पश्चादग्नेदृषदश्मानं प्रतिष्ठाप्योत्तर पुरस्तादुदकुंभं समन्वारब्धा-
यांहुन्वातिष्ठन् प्रत्यङ्मुखः प्राङ्मुख्या आसीनाया गृण्हामिते सौभगत्वाय
हस्तमिष्यंगुष्टमेव गृण्हीयाद्यदिकामयीतपुमास एवमेपुत्राजायेरन्नाति ॥३॥

आ० गृ० सू० १-७-६ प० २८.

सू० ६. प्रदक्षिण मग्निमुदकुंभचत्रिःपरिणयन्जपाति अमोहम-
स्मिस्तात्वं सात्वमस्य मोह द्यौरहं पृथिवीत्वं सामाह मृक्त्वंतावेह विवहा-
वहै प्रजां प्रजनयावहै संप्रियोरिचिष्णू सुमनस्य मानौ जीवेवश-
रदःशत मिति ॥

सू० ७. परिणीय परिणीयाश्मानमारोहयती ममश्मान मारोहा-
श्मेवन्व स्थिराभव । सहस्रव पृतनायतोभितिष्ठ पृतन्यत इति ॥

सू० १३. अर्यमण नुदेव कन्या अभिमयक्षत-सइमा देवो अर्यमा
प्रेतो मुचातु नामुतःस्वाहा--वरुण नुदेवं कन्या अभिमयक्षत-सइमां देवो
वरुण. प्रेतो मुचातु नामुतः स्वाहा--पूषण नुदेव कन्या अभिमयक्षत
सइमां देवः पूषाप्रेतो मुचातु नामुतः स्वाहेत्यविच्छिद्यंजलिंस्तुवे जु-
हुयात् ॥

ऋग्वेद मं० १० सू० ८५ ऋक् २४.

प्रत्नामुंचामि वरुणस्य पाशाद्ये नत्वाबध्नात्सविता सुशेवः ।

ऋतस्य योनौ सुकृतस्य लोके रिष्टांत्वा सहपत्यादधामि ॥

सायनः—जातं प्राणिनं सवित्रा प्रेरितो वरुणः आत्मपाशैः बध्नाति
तस्माद्वरुणस्य पशात् हे वधु त्वात्वां प्रमुंचामि येन त्वात्वां
सविता वरुणस्य प्रेरकः सुशेवाः सुखोऽवध्नात् बंधनं कृतवान् ।
तां मोचयित्वा चर्तस्य यज्ञस्य योनौ स्थाने यागभूमौ सुरु-
तस्य लोके कर्मक्षेत्रे भूलोके चारिष्ठामर्हिसितां त्वां पुत्राद्यर्थं
पत्या सहदधामि । स्थापयामि ॥ २४ ॥

आ० गृ० सू० १७.

ऊर्णास्तुके केशपक्षयोर्बन्धे भक्तः । प्रत्वामुंचामिवरुणस्यषाशादिति ॥

ऋग्वेद मं० १० सू० ८५ ऋक् २५.

प्रेतो मुंचामि नामुतः सुवत्था ममुतस्करं ।

यथेयमि ब्रमीद्वः सुपुत्रासुभागासति ॥

सायनः—इतः पितृकुलात् प्रमुंचामि त्वां नामुतो भर्तृगृहा त्प्रमुंचामि
अमुतो भर्तृगृहे सुवत्थां करं यथेयंकन्यका हे इंद्रमीद्वः सेक्तः
सुपुत्रासुभागा सुष्टुभाग्या वासति भवति तथाकुरु ॥ २५ ॥

आ० गृ० सू० १८. “ उत्तरामुत्तरमा. ”

आ० गृ० सू० १-१९.

अथैनामपराजितायां दिगिसप्तपदान्यभ्युक्तामयतीषएकपदूर्जे द्वि-
पदोराय स्पोषाय त्रिपदी मायोभव्याय चतुष्पदी प्रजाभ्यः पचदृतुभ्यः
षट्पदीसखा सप्तपदीभव सामामनुव्रताभवपुत्रान्विदावहै बहूस्तेसंतुज-
रदष्टयइति ।

सू० २०. ध्रुवमरुंधतीं सप्तऋषी नितेदृष्ट्वा वाचं विसृजेत जीव
पत्नीं प्रजां विदेयेति ।

सायनः—विवाहानंतरभाविनिप्रयाणे पृषात्वेतो नयत्वित्यनयारथादि
यानमारो हयेत् । सूत्रितच—आ० गृ० सू० १-८-१.

ऋग्वेदे मं० १० सू० ८५ ऋक् २५.

पृषात्वेतो नयतु हस्त गृह्याश्विनावाप्रवहतां रथेन । गृहान्गच्छ गृह-
पत्नीयथासो वग्निनीत्वं विदथमावदासि ।

सायनः—गृहान् भर्तृ सबधिनो गच्छन्व गृहपत्नी यथासोभवसि, स्वग-

हस्वामिनी भवसि, वशिनी सर्वेषां गृहागतानां वशंप्रापयेत्री
पत्युर्वशे वर्तमानावा, विदथ पतिगृहमावदासि, आवदासि,
गृहस्थितं भृत्यादि जनमावद ।

आ० गृ० सू० १-८-१.

प्रयाण उपपद्यमाने पूषात्वेतो नयतु हस्तगृह्येति यानमारोहयेत् ।

सायनः—विवाह होमा नतरं स्वगृह गंतव्यं ।

सायनः—इहप्रिय मिलेषा वध्वा गृहप्रवेशिनी । सुत्रितंच--आ० गृ०^१
सू० १-८-८.

ऋग्वेदे मं० १० सू० ८५ ऋ०.

इहप्रियं प्रजयाते समृध्यतामस्मिन्गृहे गार्हपत्याय जागृहि ॥
एनापत्यातन्वा १ ससृजस्वा थाजित्रीविदथमावदाथः ॥ २७ ॥

सायनः—हे वधूः ते तवास्मिन्नतिकुले प्रियं प्रजयासहसमृध्यतां-
अस्मिन् गृहेगार्हपत्याय गृहपतित्वाय जागृहि-बुध्यस्व-एनानेन
पत्या सहतत्त्वं स्वीयं शरीरं ससृजस्व संसृष्टाभव अधाऽथजित्री
जीर्णोजायापती युवां विदथं गृहमा वदाथः आभिमुख्येन वदतं ।

आ० गृ० सू० १-८-८. इह प्रियप्रजयाते समृध्यता मितिगृहं प्रवेशयेत्.

सायनः—गृहप्रवेशआनः प्रजां जनयति त्याद्याश्च तत्सो होमार्थाः ।
सूत्रितंच--आ० गृ० सू० १-८-९.

ऋग्वेदे मं० १० सू० ८५.

आनः प्रजांजनयतु प्रजापति राजरसायसमन च्कर्षमा ।
अदुर्मंगलीः पतिलोकमाविशशंनोभवद्विपदेशं चतुष्पदे ॥ ४३ ॥
अघोर चक्षुरपतिघ्नबेधिशिवा पशुभ्यः सुमनाः सुवर्चाः ।
वीरसूर्देवकामास्योनाशंनो भवद्विपदेशंचतुष्पदे ॥ ४४ ॥

संराज्ञीश्वशुरे भवसंराज्ञीश्वरुवां भव ।

ननांदारे संराज्ञी भवसंराज्ञी अधिदेवेषु ॥ ४५ ॥

समंजनु विश्वेदेवाः समापो हृदयानिनौ ।

संमातारिश्वा संघाता समुदेष्टी दधातुनौ ॥ ४६ ॥

सायनः—प्रजापतिर्देवो नोऽस्माकं प्रजामाजनयतु अर्यमा चाजर
साय जरापर्यतं जीवनायसमनक्तु संगमयतु सा त्व
अर्दुर्मंगलीः दुर्मंगलरीहिता सुमंगली + + सती पतिलोकं
पतिसमीप माविश प्राप्नुहि नो अस्माकं द्विपदेशंभव तथाचशं
चतुष्पदे भव ॥ ४३ ॥

हे वधुत्वं अघोरचक्षुः क्रोधादभयंकरचक्षुः एधि भव तथाऽ
पतिग्रीभव तथा पशुभ्यः शिवाहितकरीभव सुमनाः सुवर्चाश्च
भव वीरसूःपुत्राणामेव प्रसवित्री देवकामास्योना सुखक-
रीचभव ॥ ४४ ॥

हे वधु श्वशुरादिषुत्वं संराज्ञीभव देवेषु देवरोष्वित्यर्थः ॥ ४५ ॥

आ० गृ० सू० १-८-९.

विवाहाभि मुपसमाधाय पश्चाद स्यान्नुहं चर्मास्तीर्य प्राग्ग्रीव मुत्तर
लोमतस्मिन्पविष्टायां समन्वारब्धायां आनःप्रजां जनयतु प्रजापति
रितिचतसृभिः प्रत्यृचंहुत्वा समंजनु विश्वेदेवा इतिदध्नः प्राश्य प्रतिप्रय-
च्छेदाज्यशेषेण वानक्तिहृदये ।

ऋग्वेदे मं० १० सू० ८५ ऋ०.

उदीर्ष्वीतः पतीवतीद्धे ३ षाविश्वावसुं नमसागीर्भिरीळे ।

अन्यामिच्छपितृषदंब्यक्तां सते भागोजनुषातस्यविधि ॥ २१ ॥

उदीर्ष्वीऽतो विश्वावसो नमसेळामहेत्वा ।

अन्यामिच्छप्रफर्ष्या १ संजायां पत्यासृज ॥ २२ ॥

सायनः—आभिर्नृणा विवाहःस्त्यते हे विश्वावसो अतःस्थानात्कन्या
समीपादुदीर्ष्व उत्तिष्ठ एषा कन्यापतिवती हि संजाता अत-
उदीर्ष्वेतिवाऽतः शब्दो योज्यः विश्वावसुमेतन्नामानं गंधर्वं
नमसा नमस्कारेणगीर्भिः स्तुतिभिश्चेळे स्तौमितर्ह्येनां
विहाय कां स्वीकरोमीति यदिब्रूषेतर्ह्यन्यां पितृषदंपितृकुले-
स्थितां व्यक्तामनूदेति परिस्फुटां विगतां जनांवा स्तनो
द्रमादिराहित्येनाऽप्रौढामित्यर्थः स तादृशः पदार्थः तेतवभागः
कल्पितः तस्य त भाग विधिजानीहि जनुषा जन्मनाल
भस्वेत्यर्थः ॥ २१ ॥

अतो अस्माच्छ्रयनात्धेविश्वावसो कन्यास्वामिन् गंधर्वं
उदीर्ष्व उद्गच्छ + विश्वावसुर्नामगंधर्वः कन्यानामधि
पतिर्यतः । लभामितेनकन्यामितिहि मंत्रः स तादृश देवत्वां
नमसानमस्कारेणेल्लामहेस्तुमः सत्वमन्यां प्रफव्यां बृहन्नि-
तवां कन्यामिच्छ जायांमां पत्यासह पुनःसंसृज ॥ २२ ॥

आ० गृ० सू० १-८.

अक्षारलवणाशिनौ ब्रह्मचारिणा वलंकुर्वाणावधः शायिनौस्यातां ॥ १० ॥

अत ऊर्ध्वं त्रिरातं द्वादशरात्रं ॥ ११ ॥

भाष्यं—अतो गृह प्रवेशनीय होमादूर्ध्वं त्रिरात्रं द्वादशरात्रं वानियतौ
स्यातां ॥ ११-॥

आ० गृ० सू० १-८-१२. “ संवत्सरं वैकऋषिर्जायत इति ” ।

भाष्यं—संवत्सरं वानियतौ स्यातां एकऋषिकल्पः पुत्रो जायते इति
कृत्वा । अन्येत्वाहुः व्रताते एकऋषिस्तंपद्यते पितृगोत्रं
विहाय पतिगोत्रं भजत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

आ० गृ० सू० १-८-१३.

चरितव्रतः सूर्याविदे वधूवस्त्रं दद्यात् ॥ १३ ॥

ऋग्वेदे मं० १० सू० ८५. “ सयेनोत्त भितेति सूक्तं द्रष्टव्यं ” ।

आ० गृ० सू० १-८.

अन्न ब्राह्मणेभ्यः ॥ १४ ॥ अथस्वस्म्ययन वाचयीत ॥ १५ ॥

आ० गृ० सू० १-९-१. .

षाणिग्रहणादिगृह्य परिचरेत्स्वय पत्न्यपिवा पुत्रः कुमार्यतेवासीवा ॥ १ ॥

यजुःशाखायां—अनुक्रमणिकायां. प० १६२.

तयासह दर्भेष्वासीनः प्राणानायम्य आवाभ्यां कर्माणि कर्तव्यानि
प्रजाश्च उत्पादयितव्याः पत्न्यर्थं पुनः प्राणानायम्य-आवाभ्यां कर्माणि
कर्तव्यानि प्रजाश्चेत्पादयितव्याः ॥ इति पत्नीवाचयति ।

+ + +

प० १६४. स्वस्यदक्षिण हस्तेन तस्याः दक्षिण हस्तं गृहीत्वा पूषांवे
तो नयतु हस्तं गृह्यास्विनौत्वा प्रवहन्तारथेन । गृहान्गच्छ गृहपत्नी यथासो-
वशिनीत्वं विदथमावदासि ॥ इति अग्नेः अभिमुखमानीय ।

+ + +

तस्या उत्तान सांगुष्ठं दक्षिणं हस्तं अर्वाचीनेन स्वदक्षिण हस्तेन-
॥ गृभ्णामिते सुप्रजास्त्वाय हस्तं मयापत्यजरदष्टिर्यथासः । भगो अर्यमा
सविता पुरंधिः मद्भ्यंत्वा दुर्गार्हपत्याय देवाः । तेह पूर्वजनासहयत्र पूर्ववहो-
हिताः । मूर्धन्वान्यत्र सौभ्रवः पूर्वोदेवेभ्य आतपत् । सरस्वाति प्रेदमव
सुभगे वाजिनीवति तान्त्वाविश्वस्य भूतस्य प्रगायामस्यग्रतः । यएति
प्रादिशस्सर्वादिशोनु पवमानः ॥ इति चतसृभिः हस्तं गृहीत्वा तयासह
उत्थाय अग्नेरुत्तरतो गत्वा तत आरभ्य प्रागायतनानि उदगाय तनानि वासप्त
पदानि क्रमयति-एकामिष इत्यादिभिः सप्तभिः ॥

अ० १६५-तै० ब्रा० कांडे ३ प० १४६ भाष्ये प० ५१३.

एकमिषे विष्णुस्त्वान्वेतु द्वेऊर्जे विष्णु० त्रीणिब्रताय विष्णु० चत्वारिमायोभवाय विष्णु० पंचपशुभ्यो वि० षड्रायस्पोषाय वि० सप्तसप्तभ्यो होत्राभ्यो वि० इतिसप्तभिः प्रतिमंत्रं दक्षिणेन पदाप्रक्रमय्य सप्तपदे निहिते सखा सप्तपदाभव सखायः सप्तपदा अभूमसख्यंते गमेयं सख्यत्ते मायोषं सख्यान्मेमायोष्ठाः समयावसंकल्पावहैसंप्रियौ-रोचिष्णू समनस्यमानौ इषमूर्जमभिसंवसानौसन्नौ मनागुं सि संव्रता समुचित्तान्या करं । सात्वमस्यमूहममूहमस्मि सात्वंदोरहं पृथिवीत्वं रेतो हं रेतोभृत्त्वं मनोहमस्मिवाक्त्वं सामाहमस्मिऋत्त्वं सामामनुव्रताभवपुंसे पुत्राय वेत्तवैश्रियै पुत्राय वेत्तवा एहिसूनुते-इति जापित्वा-अग्निप्रदक्षिणंकृत्वा ॥

* * * * *

अ० १६८. आतिष्ठेममश्मानमश्मेवत्वं स्थिराभव । अभितिष्ठ पृथन्यतः सहस्र पृतनायतः ॥

* * * * *

वध्वंजलिं गृहीत्वातेन देवतीर्थेन ॥ इयंनार्युपब्रूते कुल्पान्यावपंतिका । दीर्घायुरस्तु मेपतिर्जीवातु शरदःशतं ॥ स्वाहा ॥

* * * * *

तुभ्यमग्रेपर्यवहंःसूर्यावहतुनासह । पुनःपतिभ्योजायां दा अग्ने प्रजयासह । पुनः पत्नीमग्नि रदा दायुषासह वर्चसा । दीर्घायुरस्यायःपतिःसएतु शरदःशतं । विश्वाउतत्वयावयं धाराउदन्याइव । अतिगाहेमहिद्विषः ॥ तयासह अग्निप्रदक्षिण कृत्वा ।

* * * * *

अर्यमणं नुदेवं कन्या अग्निमयक्षत । सहमां देवोअध्वरः प्रेतोमुंचाति नामुतः सुवत्थाममुतस्करत् ॥ स्वाहा ॥

* * * * *

अ० १.६९. त्वमर्यमा भवसि यत्कनीनां नामस्वधावत्सर्गं त्रिभिर्षि ।
अंजतिवृक्षं सुधितं नगोभिर्यद्ददंपतीसमनसारुणोषि ॥ स्वाहा ।

* * * * *

अ० १.७०. योगे योगे तवस्तरं वाजे वाजे हवामहे । सखाय इद्र
मृतये ॥ सुकिंशुकंशल्मलिं विश्वरूपं हिरण्यवर्णं सुवृतं सुचक्रं ।
आरोह बध्वमृतस्यलोकं स्योनं पत्येवहतुं कृणुष्व ॥

* * * * *

संम्राज्ञीश्वशुरेभव संम्राज्ञी श्वश्रवांभव । ननांदरि संम्राज्ञीभव संम्राज्ञी
अधिदेवृषु ॥

प्रवेश होमे प० १.७४.

ध्रुवैधि पोष्यामयिमह्यंवा दाह्रहस्पतिः ।

मयापत्या प्रजावती सजीव शरदःशत ॥ स्वाहा ।

* * * * *

इहप्रियं प्रजयाते समृध्यता मस्मिन्गृहे गार्हपत्याय जागृहि । एना
पत्यात न्व - संसृजस्वा थाजीव्री विदथमावदासि ॥

भाष्ये हरदत्तीये—कामसिद्धिमाह अनेनपत्या मया तन्वं तवशरीर
संसृजस्व । संभोगकाले एव चिरकाल मनुभव ॥

प० १.७८. नैष्यप्रोधौदुंबरअश्वत्थप्लाक्षेषु अन्यतमदङ्गंध पुष्पालं-
कृतंवाससा सूत्रेण वापरिवोष्टितं निधायतस्मिन्विश्रावसुंगंधर्व मावाह्य अभ्यर्च्य
दंपत्योःशयनकटे तयोर्मध्येनिदध्यात् ॥

* * * * *

आपस्तंभ सू०.—त्रिरात्र मुभयोरधःशय्याब्रह्मचर्य क्षार लवण
वर्जनंच—सुदर्शन भाष्ये ॥ शय्यैकात् दुर्वारमपि मैथुनं अतिप्रयत्नेन
वर्जनीयं इत्येवमर्थं तान्निषेधः ॥

सू०—तयोः शय्यामन्तरेण दंडोगंधलिप्तो वाससासूत्रेणवापरिवीत-
स्तिष्ठति—भा०—तस्मिंश्चगंधर्वो विश्वावसुः भावयितव्यः ॥

सू०—तं चतुर्थ्यामपररात्र उत्तराभ्या मुदीर्ष्वत इति द्वाभ्या मुत्थाप्य
प्रक्षाल्यनिधायाम्नेरूपसमाधानादिआज्यभागांते अन्वारब्धया मन्ने प्रायश्चित्त
इति प्रतिमंत्रं सप्ताहुती हुंक्वाजयादि प्रतिपद्यते परिषेचन्नांतं कृत्वा
अपरेणामिं प्राचीमुपवेश्य तस्याः शिरस्याज्यशेषात् भूस्वाहेति व्याहृती-
भिरोकारचतुर्थीभिरानीयापश्यंत्वेति द्वाभ्यां यथा लिंगं मिथः समीक्ष्य-
समंजंत्वित्याज्यशेषेण हृदयदेशौसंमृज्य प्रजापते तन्वंमइति ति
स्त्रोजपित्वा ॥ आरोहोरु मुपवर्हस्व बाहुं परिष्वजस्वजायां सुमनस्यमानः ।
तस्यां पुष्यतं मिथुनौसयोनीवर्हीं प्रजांजनयंतौ सरेतसा ॥ आर्द्रयारण्या
यत्रामंथत्पुरुषं पुरुषेणशक्रः ॥ तदेतौ मिथुनौसयोनी प्रजया मृतेनेह-
गच्छतं ॥ अहंगर्भं मदधामोषधीष्वहं विश्वेषु भुवनेष्वंतः ॥ अहं प्रजा-
अजनयं पितृणामहं जनिभ्योअवरीषु पुत्रान् ॥ पुत्रिणेमा कुमारिणः
विश्वमायुःव्यंश्रुतं—उमाहिरण्यपेशसावीतिहोत्राकृतद्वसु ॥ दशस्यंत्वा
मृतायकं शमूथोरोमशं हथोदेवेषु कृणुतादुवः ॥ इति—समावेशने जपेत्—
भा० समावेशनं—वध्वामैथुनार्थं शयनं ऋतुसमावेशन इत्यृतुलिङ्गात् ।

मंत्रप्रश्न प० ११.

विष्णुर्योनिं कल्पयतुत्वष्टारूपाणिपिंशतु । आसिंचतु प्रजापतिर्धं
तागर्भं दधातुते ॥ गर्भधेहिसिनीवालिगर्भधेहि सरस्वाति । गर्भते अश्विनौ
देवावाधत्तां पुष्करस्त्रजा ॥ हिरण्ययीअरणीयन्मिर्मयतोश्विना तंतेगर्भं
हवामहे । दशमेमासिसूतवे ॥ यथेयं पृथिवीमही तिष्ठंतीगर्भमादधे । एवं

तंगर्भमाधत्स्व दशमेमासिसूतवे ॥ यथा शृथिव्यग्नि गर्भाद्वीर्यथेद्रेणगर्भिणी ।
 वायुर्यथा दिशांगर्भ एवंगर्भं दधामिते ॥ विष्णोश्चेष्टेन रूपेणास्यां नार्या-
 गर्बिन्यां ॥ पुमांसं गर्भमाधेहि दशमेमासिसूतवे । नेजमेष परापत सुपुत्रः
 पुनरापत अस्यैमे पुत्रकामायै गर्भमाधेहि यःपुमान् ॥ व्यस्ययोनिं प्रतिरे-
 तोगृहाण ॥ पुमान् पुत्रोधीयतां गर्भेअतः तं माता दशमासो विभर्तु ।
 सजायतां वीर तमास्वानां आते गर्भोयोनिमेतु पुमान् बाणइवेषुधिं ॥
 आवीरोजायतां पुत्रस्ते दशमास्यः ॥ १३ ॥

अनु० १७८, १७९, १८०, १८१, १८२.

चयुथ्यां रात्र्यां अंशयामे * * * आवयोः विवाहशेषहोमंकरिष्ये
 इति संकल्प्य * * * अपश्यंत्वा मनसाचे कितानंतपसोजातं तपसो-
 विभूतं ॥ इहप्रजामिहरयिरराणप्रजायस्व प्रजया पुत्रकाम ॥ इतिपत्नी
 पतिसमीक्षेत ॥ अपश्यंत्वा मनसादीध्यानां स्वायांतनूं ऋत्विगेना-
 धमानां ॥ उपमामुच्चा युवतिर्वभूयाः प्रजायस्व प्रजयापुत्रकामे ॥
 इतिपतिः पत्नींसमीक्षेत ।

* * * * *

समंजंतु विश्वेदेवाः समापो हृदयानिनौ ॥ संमातरिश्वातं धातासमुदेष्टी
 दिदेष्टुनौ ॥ इतितयोः हृदयदेशौ युगपत्संमृज्य । प्रजापते तन्वमे जुषस्व-
 त्वष्टदेवेभिः सहसा मइंद्र ॥ विश्वेदेवैररातिभिः संरराणःपुंसांब्रह्मांमातरः
 स्याम ॥ आनः प्रजांजनयतुप्रजापति राजरसायसमनत्कूर्यमा ॥ अदुर्मंगलीः
 पतिलोकमाविशशंश्च एधिद्विपदेशं चतुःष्पदे ॥ तां पुषंच्छिवतमा मेरयस्व-
 यस्यां बीजंमनुष्यावपति ॥ यान उरूउशती विश्रयाते यस्यामुशंतः

प्रहरेमशेषं ॥ इतिजपेत्—प्राणानायम्य फलदान तांबूलदानानि करिष्ये
इति संकल्प्य तांबूलचर्वणंकृत्वा * * तद्वात्रौ अन्यस्यां वारात्रौ उपलिप्तं
गधपुष्पधूपवासितं घृतदीप दीपितं स्वास्तरणतल्पसंयुक्तं गृहपत्यासह
प्रविश्य प्राणानायम्य समावेशनं करिष्ये इति संकल्प्य ॥ आरोहोरु
मुपवर्हस्वबाहुं परिष्वजस्वजायां सुमनस्यमानः ॥ तस्यांपुण्यतं मिथुनौ
सयोनी बर्हिंप्रजां जनयंतौ सरेतसा ॥ आद्रयारण्या यत्रामथ मुरुषं पुरुषे-
णशक्र. ॥ तदेतौ मिथुनौसयोनी प्रजयामृतेनेहगच्छतं ॥ अहं गर्भमदधा-
मोपधीष्वह विश्वेषुभुवनेष्वतः ॥ अहप्रजा अजनयं पितृणा महंजरिभ्यो
अवरीषुपुत्रान् ॥ पुत्रिणमाकुमारिणा विश्वमायुर्व्यभुतं ॥ उभाहिरण्यपेश-
सागीतिहेत्राकृतद्रुमु ॥ दशत्व त्वामृताय कःशमृत्यो होमशंहयोदेवेषु-
कृणुतेदुवः ॥ इतिजपित्वातयासह संविशेत् ॥

मुदर्शन भाष्ये—समावेशनं बद्ध्वा मैथुनार्थं शयनं ॥

सुधीविलोचने.

अनेक भर्तृकायाः प्रथमभर्तृगोत्रेण तेनव्यवायेसति ॥

अक्षत योन्या भर्त्रतर गोत्रेण ॥ ऋष्यशृंगः ॥

स्त्रीणां आद्यस्यैवः भर्तुः य द्वौत्र तेन निर्वपेत् ॥

यदिद्विष्वक्षतयोनिःस्यात् पतिमन्य समाश्रिता ॥

तद्गोत्रेण तयादेयं पिडं श्राद्धं तथोदकं ॥

तै० ब्रा० २ कां० प० ५६८.

अथ त्रयोदशीमाह.—सकृतीमिन्द्रसच्युतिं । सच्युतिंजघनच्युतिं ।
कनात्काभांनआभर । प्रायप्स्यन्निवसकूथ्यौ ॥ इति ॥

मायनः—हे इंद्र कनात्काभां कनकवद्भासमानां कनकवद्भासमानां नो

अस्मदर्थं आभर आनय । कीदृशीं सकृतिं कृतिः आकृतिः
संकल्प. तेनसहितां अस्मास्वनुरक्तामित्यर्थः । सच्युतिच्युतिः
क्षरणवीर्यस्यंदनं तेनसहितां अनुरागातिशयेन हि सहसावीर्यं
स्यंदति । एतदेवपुनःसच्युतिमित्यनूद्य जघनच्युतिमित्यनेन
व्याख्यायते । आहरणे दृष्टान्तः सक्थ्यौ प्रायप्स्यन्निव यथा
अत्यंतकामुकः ऊरूद्वयंप्रतियब्धु मुद्युक्तः अत्यंतसादरेण स्त्रिय
माहरति तद्वत् ॥

अथ चतुर्दशीमाह.—विनडं मृधोजहि । कनीखुनदिवसापयन् ।
अभिनः सुष्टांतनय ॥ इति ॥

सायनः—हेइद्रमृधः अस्मद्विवाहप्रतिबंधकान् शत्रून्विजहि विविधं
मारय । कनीखुनदिवसापयन् यथापूर्वं भूमौविक्षिप्तं द्रव्यं
अतिशयेनखनित्वा सपुरुषः स्वपुत्रं प्रत्यानीय संयोजयति ।
तद्वत् त्वमपि कन्यारत्नमस्मासुसंयोजयन् नोऽस्मदीयां सुष्टुति
शोभनांकीर्तिं अभिसर्वतोऽनय प्रापय ॥ एतच्च मंत्रद्वय कन्या
लाभार्थं कर्मणिविनियोज्य ॥

अथ पंचदशीमाह.—प्रजाततिः स्त्रियांयशः । मुष्कयोर दधात्सप
कामस्य तृप्तिमानंदं ॥ तस्याग्ने भाजयेहमा ॥ इति ॥

सायनः—योयप्रजापतिः जगतः स्रष्टा स्त्रियां यशः भार्यायांगर्भरूपेण
यशसःकारणं यद्वीर्यतन्मुष्कयोः अंडयोःसप संबंधं अदधात्
स्थापितवान् । तस्यैवस्थापितस्य विशेषणानिकामस्यतृप्तिं तृप्ति-
कारणं तस्मिन्गालिते सति योषिन्मेभूयादिति कामोनिर्वर्तते
तस्मिन्निवृत्तिरेवतृप्तिः । अतएवानंदं सुखकारणं । हे अग्नेइह
विवाहेकर्मणि मांतस्यवीर्यस्य सुखं भाजयप्रापय ॥

अथाष्टादशीमाह, प० ५७०.

यथाहमस्या अतृपं ॐ स्त्रियैपुमान् । यथास्त्रीतृप्यति पुंसि प्रियेप्रिया ।
एवंभगस्यतृप्याणि । ६ । यज्ञस्य काम्यः प्रियः ॥

सायनः—अस्यैस्त्रियैअस्यां विवाहेन यब्धायांस्त्रियां पुमानहं यथा अतृपं
येनप्रकारेणतृप्तोस्मि । यथाच प्रियास्त्रीप्रिये । पुंसितृप्यति एव
महं भगस्यतृप्याणि सौभाग्येन तृप्तोभवानिकीदृशोहं यज्ञस्य
काम्यः यज्ञोहिस्वानुष्ठानाय कामयते । अतएव यज्ञस्याहंप्रियः ॥

सामवेदे.—गो० गृ० सू० २ प्र० १ का०.

पश्चादग्नेःसंवेष्टितं कठमेव जातीय वान्यत् पदाप्रवर्तयंतीं वाचयेत्—
प्रमेपतियानः पंथाः कल्पतामिति ॥ २० ॥

सामवेद मंत्र ब्राह्मणे १ प्र० १ ख० म०.

प्रमेपतियानः पंथाः कल्पताः ऽग्निवा अरिष्ठापतिलोकं गमेयं ॥ ८ ॥

गो० गृ० सू० २ प्र० १ का०.

दक्षिणेनपाणिनादक्षिणम ॐ समन्वारब्धायाः षडाज्याहुतीर्जुहोत्यग्नि
रतेप्रथम इत्येतत्प्रभृतिभिः ॥ २४ ॥

सा० मं० ब्रा० १ प्र० १ ख० म०.

अग्निरेतुप्रथमो देवताभ्यः सोस्यैप्रजांमुंचतु मृत्युपाशात् । तदयंराजा
वरुणोनुमन्यतां यथेयंस्त्रीपौत्र मघवन्नरोदात् स्वाहा ॥ ९ ॥ इमामग्नि-
स्त्रायतां गार्हपत्यः प्रजामस्यै जरदष्टिंरुणोतु ॥ अग्न्योपस्था
जीवतामस्तुमातापौत्रमानंदमभिविबुध्यतामिय ॐ स्वाहा ॥ १० ॥ द्यौस्ते
ष्टं रक्षतु वायुरूरू अभिनौच । स्तनंधयस्ते पुत्रांतूंसविताभि रक्षत्वावात्सतः
पारिधानाद्बृहस्पतिर्विभेदेवा अभिरक्षंतु पश्चात् स्वाहा ॥ ११ ॥

मातेगृहेषु निशिघोषउत्थादन्यत्रन्वद्भुदत्यः सविशंतु ॥ मात्व ॐ रुद्रसु
 आवधिष्टा जीवपत्नी पतिलोके विराजपश्यती प्रजासुमनस्यमाना ॐ स्वाहा ॥
 १२ ॥ अप्रजस्यपौत्रमन्य पाप्मानमुतवाअघ ॥ शोष्णस्त्रजमिवोन्मुच्य-
 द्विशद्वयः प्रतिमुचामिपाश ८ स्वाहा ॥ १३ ॥ परेतुमृत्युर्मृतमआगाद्वेवस्वतो नो
 अभयकृणोतु ॥ परमस्यो अनुपरोहिपथांयत्रनो अन्यइतरो देवयानात् ॥
 चक्षुष्मतेशृण्वनेतेब्रवीमिमान् प्रजारीरिषोमेतवोरांतु ॥ स्वाहा ॥ १४ ॥

गो० गृ० २ प्र० २ कां० ४ मू०.

पाणिग्रहोजपति इममइमानमारोहेति ॥ ४ ॥

सा० मं० ब्रा० १ प्र० २ ख० म०.

इममइमान मारोहाइमेव ८ स्थिराभव । द्विषतमपत्राधस्व माचत्व
 द्विषतामध ॥ १ ॥

गो० गृ० २ प्र० २ कां० ६ मू०.

तू सोपस्तीर्णाभिघारितमग्नौ जुहोत्यविच्छिद्रव्यजालि-इयनार्युपवृते-
 इति ॥ ६ ॥

सा० मं० ब्रा० १ प्र० २ ख० म०.

इयनार्युपवृतेग्नौलाजानावपतो ॥ दीर्घायुरस्तुमेपतिः शतवर्षाणि जीव-
 त्वेधता ज्ञातयोमस्वाहा ॥ २ ॥

गो० गृ० २ प्र० २ कां० ७ मू०.

अर्यमणनुदेव पृषणमिन्नुत्तरयोः ॥ ७ ॥

सा० मं० ब्रा० १ प्र० २ ख० म०.

अर्यमगंनुदेवकन्या अग्निमयक्षत ॥ सइमांदेवो अर्यमा प्रेतोमुचातु-
 मामुतस्वाहा ॥ ३ ॥

(२१)

पूषणनुदेवंकन्या अभिमयक्षत । सइमांदेवःपूषाप्रेतोमुचातुमामुतस्वाहा ॥

गो० गृ० २ प्र० २ कां० ८ सू०.

हुतेपतिर्यथेत परित्रय्य प्रदक्षिणमग्निं परिणयति मत्रवान्वा ब्राह्मणः
कन्ययापितृभ्यइति ॥ ८ ॥

मा० मं० ब्रा० १ प्र० २ ख० म०.

कन्ययापितृभ्यः पतिलोकं पतीयमपदीक्षामयष्ट ॥

कन्या उतत्रयात्रय धाराउदन्याडवातिगाहेमहिद्विषः ॥ ९ ॥

भाष्यं — कन्यया कन्यापितृभ्यः पितृभ्यातृप्रभृतिभ्यः अप तानूपरित्यज्य
पतिलोकं पतिगृहं आगत्य पतीय पतिसवधिनीं दीक्षामयष्ट
इष्टयती उतअपिच कन्यात्रया सहएकत्रीभूताः उदन्याधाराः
उदकधाराः इव बलवतो वेगवतः परस्पर भेदशून्यास्तादात्म्य
भावाश्चयद्विषः द्वेष्टुनृभृतिगाहेमहि अतिक्रान्त्य विलोडयामः
उद्वेजायामः ॥ ९ ॥

गो० गृ० २ प्र० २ कां० ११ सू०.

शूर्पणशेषमग्नावोप्य प्रागुदीची मभ्युक्तामयंत्येकं मिषइति ॥ ११ ॥

मा० मं० ब्रा० १ प्र० २ ख० म०.

एकमिषे विष्णुस्त्वानयतु ॥ द्वेऊर्जेविष्णुस्त्वानयतु ॥ त्रीणिब्रताय
विष्णुस्त्वानयतु ॥ चत्वारिमायोभवायविष्णुस्त्वानयतु ॥ पंचपशुभ्यो
विष्णुस्त्वानयतु ॥ षडायस्पोषाय विष्णुस्त्वानयतु ॥ ६ ॥ सखासप्तपदीभव
सख्यतेगमेय ७ सख्यंतेमायोषा सख्यंतेमायोष्टयाः ॥ ७ ॥

गो० गृ० २ प्र० २ कां० १६ सू०.

अवगिकाया. मयेनपाणिनाऽ उज्जलिमुपोद्ब्रह्म दक्षिणेन पाणिना

दक्षिणं पाणि सांगुष्टमुत्तानं गृहीन्वैताः षट्पाणिग्रहणीया जपति-
गृभ्रामितइति ॥ १६ ॥

सा० मं० ब्रा० १ प्र० २ ख० म०.

गृभ्रामिते सोभगवाय हस्तं मयापन्या जरदष्टिर्यथास. ॥ भगोअर्य
मासवितापुरधर्मद्वन्वाटुगार्हपत्यायदेवा ॥ १० ॥ अघोरचक्षुःपतिघ्नयेधि
शिवापशुभ्यश्शुमनाः सुवर्चाः ॥ वीरसूर्जविसूदेव कामास्योनाग्नोभव
द्विपदेशं चतुष्पदे ॥ ११ ॥ आन प्रजां जनयतु प्रजापतिराजरसा
यसमनक्तुर्यमा ॥ अदुर्मगन्धीः पतित्येकमाविशग्नो भवद्विपदेशं चतु-
ष्पदे ॥ १२ ॥ इमात्त्वामद्रमीद्वः सुपुत्रा ५ सुभगांकृधि ॥ दशास्यांपुत्रा-
नाधेहिपतिभेकादशंकुरु ॥ १३ ॥ सम्राज्ञीश्वशुभेभव सम्राज्ञीश्वशुभेभव ॥
ननादरि सम्राज्ञीभव सम्राज्ञीश्वशुभेव ॥ १४ ॥ ममत्रेते हृदयदधातु
ममचित्तं मनुचित्तंतेअस्तु ॥ ममवाचमेकमनाजुषस्व बृहस्पतिस्त्वानियु-
नक्तुमर्हं ॥ १५ ॥

गो० गृ० २ प्र० ३ कां० ६ सू०.

प्रोत्तेनक्षत्रे षडाज्याहुतीर्जुहेति-लेखासंधिष्वन्येत-प्रभृतिभि. ॥ ६ ॥

सा० मं० ब्रा० १ प्र० ३ ख० म०.

लेखासंधिषुपक्षमस्वारोकेषुचयानिते ॥ तानितेपूर्णाहुत्यासर्वाणिशमया-
म्यहं ॥ १ ॥ केशेषुयच्चपापकमीक्षितेरुदितेचयत् ॥ तानि * * ॥ २ ॥
शीलेषुयच्चपापकं भाषितेहसितेचयत् ॥ तानि * * ॥ ३ ॥ आरोकेषु
चदतेषुहस्तयोः पादयोश्चयत् ॥ तानि * * ॥ ४ ॥ ऊर्वोरुपस्थे
जंघयोः संधानेषुचयानिते ॥ तानि * * ॥ ५ ॥ यानिकानिचघोराणि
सर्वांगेषुतवाभवन् ॥ पूर्णाहुतिभिराज्यस्य सर्वाणितान्यशीशमं ॥ ६ ॥

गो० गृ० २ प्र० ३ कां० मू०.

ध्रुवमसिध्रुवाह पतिकुलेभूयासममुप्यासावितिपतिनामगृण्हीयादात्मनश्च ॥

॥ ९ ॥

रुन्धाहमस्मीत्येवमेव ॥ ११ ॥

अथै नामनुमत्रयते ध्रुवाद्यौरित्येतयर्चा ॥ १२ ॥

सा० मं० ब्रा० १ प्र० ३ ख० म०.

ध्रुवाद्योः ध्रुवाद्यथिवी ध्रुवविश्वमिदजगत् ॥ ध्रुवात् पर्यताइमे ध्रुवास्त्री
पतिकुलेडय ॥ ७ ॥

गो० गृ० २ प्र० ३ कां० १३ मू०.

अनुमन्त्रिता गुरु गोत्रेणाभिवादयते ॥ १३ ॥

भाष्यं—अनुमन्त्रितैव वधू रभिवादयते * * * पितृगोत्रेण * *
सप्तमेपदेगताया वध्वापाणिग्रहण मन्त्राणां निष्ठांस्मरति * *
वृत्तायांखलु चतुर्थ्यान्तयैववगादि समर्गादेकनृतिं च निष्पन्न ॥

गो० गृ० २ प्र० ३ कां० १५ मू०.

तावुभौतत्प्रभृति त्रिरात्रमक्षारलवणाशिनौ ब्रह्मचारिणौ भूमौसह-
शयीयाता ॥ १५ ॥

भाष्यं—तावुभौदपतीतत्प्रभृति विवाहकर्मारभ्य * * त्रिरात्रं तिस्रोरात्र-
योयत्रत्रीण्यहोरात्राणि इत्येतत् अक्षारलवणाशिनौ ॥ गोक्षीरं गोघृतं
चैव धान्यमुद्रास्तिलायवाः ॥ अक्षारलवणाद्येते क्षाराश्चान्ये
प्रकीर्तिताः ॥ इति स्मृत्युक्तलक्षणं अशितुंशीलंययोः तौ अक्षार
लवणाशिनौस्यातां * * ब्रह्मचारिणौ चस्यातादंपती * *
ब्रह्मचर्य मिहव्यवायवर्जनमुच्यते ॥

सा० मं० ब्रा० १ प्र० ३ ख० म०.

इहधृति रिहस्वधृति रिहरति रिहग्मस्व ॥

मयिधृतिमयिस्वधृति मयिरंतिर्मयिग्मोमयिरमस्व ॥ १४ ॥

गो० गृ० २ प्र० ७ कां० १ मू०.

अथातश्चतुर्थीकर्म ॥ १ ॥

भाष्यं—अथेतिपूर्वप्रकृतार्थ—अथ विवाहरात्रे या चतुर्थीगात्रि. तस्याकर्म
चतुर्थीकर्म वृत्तिप्यते—इति सूत्रशेषः—

* * * *

विवाहे चैनिर्येने चतुर्थे हनिगात्रिषु ।

॥कवमागताभर्तु पिडे गोत्रेच सूतके ॥ इति ।

चतुर्थी हेममत्रेणव्य उमासहदयेद्विने । भर्त्रासृज्यतेपत्नी तद्देवाते
नसाभवेत् ॥ इति चानयोर्वचनयोस्तत्पर्या पर्यायेचनयाप्येतदवगम्यते—
अत्रखल्वेकत्रवचने चतुर्थेहनिगात्रौ गोत्रैक्य मनुशिष्यते ॥

गो० गृ० २ प्र० ७ कां०.

तेनैनौ सूकेशनखानभ्यज्य त्हासयित्वाऽऽप्लाययति ॥ ६ ॥

ऊर्ध्व त्रिगात्रासभवत्येके ॥ ७ ॥

भाष्यं—प्रकृतात् त्रिगात्रादूर्ध्व परतः सम्भवत्यनेन इति समत. सभोगः
व्यवाय कर्तव्य इत्येके आचार्या. मन्यते * * * यद्यज्ञात
लोभ्येवातीव पुरुषोपभोगाभिलाषिणीभवति तर्हित्रिगात्रादूर्ध्व
तद्वक्षार्थं समवितव्य * * * विनापि ऋतुकालस्त्रीणा रक्षार्थं
समवितव्य ॥

गो० गृ० २ प्र० ९ कां०.

यदर्तुमती भवत्यु परतगोणिना तदासभवकालः ॥ ८ ॥ दक्षिणेन

पाणिनोपस्थमभिमृशोद्विष्णुर्योनिं कल्पयत्वित्ये तयर्च्चागर्भधेहि सिनीवाली-
ति च ॥ ९ ॥ समाप्यर्चैस्सिभवतः ॥ १० ॥

भवदेवभट्ट धृतमनुः

विवाहे चैव निर्वृते चतुर्थेहनि रात्रिषु ।
एकत्र मागता भर्तुः पिंडे गोत्रे च सूतके ॥

बृहस्पतिः

पाणिग्रहणिका मन्त्राः पितृगोत्रापहारकाः ।
भर्तृगोत्रेण नारीणां देयः पिंडादिकं ततः ।
चतुर्थो होमः गोत्रेण त्र्यहस्ये हृदयेद्विधौ ।
भर्ता सयुज्यते पत्नी तद्गोत्रात्सप्तमे ॥

पराशर धर्मशास्त्रे अ० ३ श्लो० २७, २८.

“ नोदकेन न वा वाचा कन्यायाः पतिरुच्यते ।
पाणिग्रहणं सस्कारान्नि यतपतिं लक्षणं ॥
पाणिग्रहणमात्राणां द्वाराद्वा रक्षणेषु च ।
तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वाद्भिः सप्तमे पदे ” ॥

लिखित संहितायां प० ३७७.

“ विवाहे चैव निर्वृते चतुर्थे हनिरात्रिषु ।
एकत्र सागता भर्तुः पिंडे गोत्रे च सूतके ।
स्वगोत्राभ्यर्च्यते नारी उद्वाहात्सप्तमे पदे ।
भर्तृगोत्रेण कर्तव्यं दानं पिंडोदकं क्रिया ” ॥

यमः प० २९. श्लो० ७८, मुंबई.

स्वगोत्राभ्यर्च्यते नारी विवाहात्सप्तमे पदे ॥ स्वामिगोत्रेण कर्तव्या
तस्याः पिंडोदकं क्रिया ॥ ७८ ॥ * * * ॥ अनुदानवृथकन्या पिंडे

गोत्रेच सूतके ॥ पाणिग्रहण मंत्राभ्यां स्वगोत्राभ्युदयते ततः ॥ ८४
 येन येनतु वर्णेनया कन्या परिणीयते ॥ तत्सम सूतकं याति तथ
 पिंडोदकेपिच ॥ ८५ ॥ विवाहे चैव सवृत्ते चतुर्थे हनिरात्रिषु ।
 एकत्वं साव्रजेभ्यः पिंडेगोत्रेच सूतके ॥ ८६ ॥

श्रीमहाभारततात्पर्यनिर्णये विंशतितमेध्याये.

तत्रापश्यन्कन्यका भूमिपानां भौमानीताः समरेतान्विजिन्य ॥
 द्वाष्ट्रीसहस्राणि गतचरूपशालोदाराअक्षता.स व्रतस्थाः॥१.१.१॥

औशनसः प० ५३६.

स्त्रीणाम् सस्कृतानांतुप्रदानात्परतः पितुः ॥
 सर्पिडानां त्रिगत्र स्यात् सस्कारो भर्तुरेवच ॥
 अहस्वदत्तकन्यानामगौच मरणेस्मृत ॥

प० ५३७—गृहेमृतामुदत्तासु कन्यकासुत्र्यहपितुः ॥

- परपूर्वासु भार्यासु पुत्रेषु कुलजेषुच ॥
- त्रिरात्रंस्यात्तथा चार्ये भार्यामुप्रयगासुच ॥

संस्कार कौस्तुभे—प० २०७.

मत्रैर्यदिनसंस्कृतेति सप्तमपदादिक्रमेणमत्रातामत्राविवाक्षिताः तत्रैव
 भार्यात्वोपपत्तेरिति माधवः ॥

प० २२५. प्रतिगृहीतायामस्यां बध्वां भार्यान्वसिन्धये—गृह्याभि-
 सिन्धयेच विवाह होमं करिष्ये—इति सकल्प्य ॥

**इतिपूर्वोक्तवचनैः संभवात् परतः चतुर्थी होमानंतरमेव
 भार्यात्वसिन्धिर्भवतीतिज्ञायते ॥**

८. कन्यादानं तु सकृदेव कर्तव्य मितिसाधारणो नियमः ।

तथाहि, मनुः अ० ९ श्लो० ४७.

“ सकृदशो निपतति सकृत्कन्या प्रदीयते ।

सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सता सकृत् ” ॥

७१ श्लोकेच.

“ न दत्त्वा कस्याचित्कन्यां पुनर्दद्याद्विचक्षणः ।

दत्त्वा पुनः प्रयच्छन् हि प्राप्नोति पुरुषानृतं ” ॥

विष्णुः अ० ५ प० ८३.

“ यः कन्यां पृथ्दत्तामन्यस्मै दद्यात् । स चौरवत् शास्यः ” ॥

अग्निपुराणे, अ० १५४ श्लो० ३.

“ सकृत्कन्या प्रदातव्याहरस्तां चौरदडभाक् ” ॥

९.. अस्यशास्त्रस्य अपवादो वर्तते ।। भर्त्तरि नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे पतिते वा दत्ता कन्या अन्यस्मै दानयोग्या भवति । सादिधिपुणासह पुनःसंस्कर्तुं योग्याभवतितथापि पुनर्भूरिति उच्यते, संस्कर्तव्यात् तस्मिन्भर्तुः धर्मपत्नी भवति तयोः पुत्राः पौनर्भवा अपि “ दायादाः ” महानोभयान्त्रातारोभवति ॥

अत्राहुः मनुः अ० ९ श्लो० ९७.

“ कन्याया दत्तशुल्कायां म्रियेत यदि शुल्कदः ।

देवराय प्रदातव्या यदि कन्यानुमन्यते ” ॥

श्रीनन्दनः ॥ “ अनुमत्त्यभावे अन्यस्मै देया सकृत्कन्या प्रदीयते इत्यस्य अयमपवादः ” ।

वशिष्टः अ० १७ प० ४८९.

“ अद्विर्वाचा च दत्तायां म्रियेताथो वरो यदि ।

न च मंत्रोपनीता स्यात् कुमारी पितुरेव सा ॥

यावच्चेदाहता कन्या मंत्रैर्यदि न सस्कृता ।
अन्यस्मै विधिवद्देया यथा कन्या तथैवसा ॥

अग्निपुराणे अ० १५४ श्लो० ५६.

“ नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पत्नौ ।
पंचस्वापत्सु नारीणा पतिरन्यो विधीयते ।
मृते तु देवरे देयात् तदभावे यथेच्छया ॥ ”

कात्यायनः—“ स तु यद्यन्यजातीयः पतितः क्लीब एव च ।
विकर्मस्थः सगोत्रो वा दासो दीर्घामयोपि वा ।
ऊढापि देया सान्यस्मै संप्रावरणभूषणा ॥ ”

शातातपः—“ वरश्चेत् कुलशीलाभ्यां नय्येत कदाचन ।
न मंत्राः कारणं तत्र नच कन्यान्त भवेत् ।
समाच्छिद्य तु तां कन्यां बलादक्षतयोनिका ।
पुनः गुणवते दद्यात् इति शातातपोब्रवीत ॥ ”

धर्मसिंधौ, भा० १ प० ३ प० ५०.

“ सप्तपदीविधेः पूर्वं आद्यानातिसृणा (मनोदत्तानां वाचादत्तानां-
आग्निपरिगतानां) सकटे अन्येन विवाहो भवति ।

प० ५७. ब्राह्मादिष्वपि कन्यादानोत्तरमपि, सप्तपदीविधेः पूर्ववरस्य
षंडत्वादि दोषज्ञाने वरमृतौवा कन्या अन्यस्मै देया ॥ ।

मनुः अ० ९ श्लो० ८६ आपत्धर्मे.

“ प्रोषितो धर्मकार्यार्थं प्रतीक्ष्योष्टो नरस्तमा ।
विद्यार्थं षड्यशोर्थंवा कामार्थत्रां स्तुवन्सरान् ॥ ”

श्रीनंदनः

“ ऊर्ध्वभर्त्रतरपरिग्रहे न दोषोस्तीत्यभिप्रायः यत्तुमृतभर्तृकाणां
ब्रह्मचर्यवचनात् फलातिशयं कामानां । नान्यासा इत्याविरोधः ॥ ”

माधवेनोदाहृतोमनुः

“ नष्टे मृते प्रव्रजिते ह्रीवेच पतितेपतौ ।

पचस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥

माधवः—“ परिवेदन पर्याधानयोरिव स्त्रीणां पुनरुद्वाहस्यापि प्रसंगात्
क्वचित् अभ्यनुज्ञां दर्शयति-नष्ट इति ” ।

मनुः अ० ९ श्लो० १.७२-१.७६.

“ यापस्यावा परित्यक्ता विधवा वा स्वयेच्छया ।

उत्पादयेत्पुनर्भूत्वा सपौनर्भव उच्यते ।

सा चे दक्षतयोनिःस्यात् गतप्रत्यागतापिता ।

पौनर्भवेन भर्त्रा सापुनः सस्कारमर्हति ” ॥

पराशरः—“ कृतेतु मानवो धर्मः वेतायां गौतमः स्मृतः ।

द्वापरे शखलिखितौ कलौपाराशरःस्मृतः ॥ २४ ॥ अ० १

अतः पर गृहस्थस्य धर्माचारं कलौयुगे ।

धर्म साधारण शक्य चातुर्वर्ण्या श्रमागत ।

सप्रवक्ष्याम्यहभूयः पाराशर्यप्रचोदितः ॥ १२ ॥ अ० २

गते मृते प्रव्रजिते ह्रीवेच पतितेपतौ ।

पचा पत्सुच नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥ ३१ ॥ अ० २

विष्णुः—अ० १.५ प० ९२-९३.

अथ द्वादशपुत्रा भवन्ति * औरसः प्रथमः * क्षेत्रजो द्वितीयः । पुत्रिका
पुत्रस्तृतीयः * * पौनर्भवः चतुर्थः अक्षताभूयः संस्कृता पुत्रभूः,
भूयस्त्वसंस्कृतापि परपूर्वा । * दत्तकश्चाष्टमः * * * ऐतेषां पूर्वःपूर्वः
श्रेयान्—“ स एव दायहारः, स चान्यान् विभूयात् ” ।

याज्ञवल्क्यः अ० १ प० ४१५.

“ दत्तामपिहरेत्पूर्वाच्छेयांश्चेद्वरआव्रजेत् ” ।

अ० २ प० ४५३ श्लो०.

“ औरसोधर्मपत्नीज स्तन्तमः पुत्रिकासुतः ।

क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेणे तरेण वा ॥ १३१ ॥

अक्षतायांक्षतायां वा जातः पौनर्भवस्तथा ।

दद्यान्माता पितावायं स पुत्रो दत्तको भवेत् ॥ १३३ ॥

पिंडदोशहरश्चैषां पूर्वाभावे परःपरः ॥ १३५ ॥

वशिष्ठः अ० १७ प० ४८७, ४८८, १८९.

बन्धीनां द्वादशद्येव पुत्राः पुराणदृष्टाः । स्वयमुत्पादितः स्वक्षेत्रे संस्कृतायां प्रथमः । तदलग्ने नियुक्तायां क्षेत्रजो द्वितीयः । तृतीयः पुत्रिका विज्ञायते ॥ पौनर्भवश्चतुर्थः । पूनर्भूः कौमारं भर्तारमुत्सृज्यान्वैः सहचरित्वा तस्यैव कुटुंबमाश्रयति सा पुनर्भूभवति । या च ह्येवं पतित मुन्मत्तवा भर्तारमुत्सृज्यान्वयं पतिं विंदते मृते वा सा पूनर्भू भवति । कानीनः पंचमो या पितुर्गृहेऽसंस्कृताकामादुत्पादयेन्मातामहस्यपुत्रोभवतीत्याहुः । गुढेच गुढोत्पन्नः षष्ठः इत्येते दायादाः बांधवास्त्रातारो महतो भयादित्याहुः । * * * ह्येवोन्मत्तानां प्रेतपत्नी षण्मासं व्रतचारिण्यक्षारलवणं भुञ्जाना शयीतोर्ध्वं षड्भ्योमासेभ्यः स्नात्वा श्राद्धं च पत्ये दत्वा विद्याकर्मगुरुयोनिबंधान् सन्निपात्य पिता भ्राता वा नियोगं कारयेत् तपसे बोन्मत्तामवशांव्याधितां वा नियुंज्यात् ज्यायसीमपि षोडशवर्षा नचेदामयाविनीस्यात् प्राजापत्ये मुहूर्ते पाणिग्रहणवदु पचारोऽन्यत्र संस्थाप्य वाक्पारुष्याइंडपारुष्याच्च ग्रासाच्छादनज्ज्ञानलेपनेषु प्राग्यामिनीस्यादनियुक्तायामुत्पन्न उत्पादयितुः पुत्रोभवती-

त्याहुः । स्याच्चेन्नियोगिनो दृष्टा लोभान्नास्तिनियोगः प्रायश्चित्तं वाप्युप-
नियुज्यादित्येके ॥ अथाप्युदाहरन्ति ॥

“ पाणिग्रहे मृते बाला केवलं मंत्रसंस्कृता ।

सा च त्वक्षतयोनिः स्यात् पुनः संस्कारमर्हतीति ” ॥

श्रीमहाभारते आदिपर्वणि अ० १.२० श्लो०.

पांडुरुवाच—इमेवैवधुदायादाः षट्पुत्रा धर्मदर्शने ॥

षडेवावंधुदायादाः पुत्रास्ताञ्छुणुमे पृथे ॥ ३२ ॥

स्वयंजातः प्रणीतश्च परिक्रीतश्चयः सुतः ॥

पौनर्भवश्चकानीनः स्वैरिण्यांयश्चजायते ॥ ३३ ॥

दत्तःक्रीतः कृत्रिमश्च उपगच्छेत्स्वयंचयः ॥

सहोढोज्ञातिरेताश्च हीनयोनि धृतश्चयः ॥ ३४ ॥

पूर्वं पूर्वतमाभावं मत्वालिप्सेतवैस्तुतं ॥

उत्तमोद्देवराप्तुतः कांक्षन्ते पुत्रमापादि ॥ ३५ ॥

अपत्यं धर्मफलदं श्रेष्ठं विदन्ति मानवाः ॥

आत्मशुक्रादपिपृथे मनुःस्वायं भुवोब्रवीत् ॥ ३६ ॥

अ० १.२२.—पतिव्रता मेतदेवभविता पातकंभुवि ॥

पत्यानियुक्तायाचैव पत्नीपुत्रार्थं मेवच ॥ १९ ॥

नकरिष्यति तस्याश्च भविष्यतितदेवाहि ॥

इतितेन पुराभीरु मर्यादा स्यापिताबलात् ॥ २० ॥

उद्दालकस्य पुत्रेण धर्म्यवै श्वेतकेतुना ॥

सौदासेनचरंभोरु नियुक्ता पुत्रजन्मनि ॥ २१ ॥

मदयन्ती जगामर्षिवसिष्ठमितिनः श्रुतं ॥

तस्माह्ये भेचसापुत्र मश्मकं नामभाविनी ॥ २२ ॥

एवंकृतवती सापिभर्तुः प्रियचिकीर्षया ॥
 अस्माकमपिते जन्मविदितं कमलेक्षणे ॥ २३ ॥
 कृष्णद्वैपायनाद्भीरु कुरूणां वंशवृद्धये ॥
 अतएतानि सर्वाणि कारणानि समीक्ष्यैव ॥ २४ ॥
 ममैतद्वचनधर्म्यं कर्तुमर्हस्य निंदिते ॥
 ऋतावृतौ राजपुत्रि स्त्रिया भर्तापतिव्रते ॥ २५ ॥

अ० १२३.—पांडुस्तुपुनरेवैनां पुत्रलोभान्महायशाः ॥
 वक्तुमैच्छन्धर्मपत्नीं कुतीत्वेनमथाब्रवीत् ॥ ७६ ॥
 नातश्चतुर्थं प्रसवमापस्वपिवदत्युत ॥
 अतःपरं स्वैरिणीस्यात् अंधकीपंचमेभवेत् ॥ ७७ ॥
 सत्वंविद्वन् धर्ममिमं मधिगम्यकथनुमां ॥
 अपत्यार्थं समुत्क्रम्य प्रमादादिवभाषसे ॥ ७८ ॥

श्रीभारते भीष्मपर्वणि अ० ९० श्लो०.

अर्जुनस्यात्मजः श्रीमानिरावांशामनामतः ॥
 सुतायां नागराजस्यजातः पार्थेनधीमता ॥ १ ॥
 ऐरावतेन सादत्ताह्यनपत्यामहान्मना ॥
 पत्यौहते सुपर्णेन कृपाणादीनचेतना ॥ २ ॥
 भार्यार्थतांचजग्राह पार्थःकामवशानुगा ॥

श्रीमहाभारततात्पर्यनिर्णये अ० २० श्लो०.

कुर्वन्स्नानं माययानागवध्वाह्नोलोकं भुजगानांक्षणेन ॥
 तस्यापितागरुडेनात्तपत्युः पुत्राकांक्षी चोदयामासपार्थ ॥ १९५ ॥

नारदः

“उद्वाहितापि सा कन्या नचेत्संप्राप्तमैथुना ॥
 पुनः संस्कारमर्हेत् यथाकन्या तथैवमा ॥

नारदः अ० १२ श्लो०.

नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिने पतौ ॥
 पंचस्वापन्मुनारीणा पतिरन्यो विधीयते ॥
 अष्टौ वर्षाण्यपेक्षेत ब्राह्मणी प्रोषितपतिं ॥ ९७ ॥
 अप्रसूता तु चत्वारि परतो न्यसमाश्रयेत् ॥
 त्रित्रियाषट्स्मास्तिष्ठेदप्रसूता समात्रय ॥ ९८ ॥
 वैन्याप्रसूता चत्वारि द्वे वर्षे न्वितरावसेत् ॥
 नगुद्रायाः स्मृतं कालं एष प्रोषितयोषितां ॥ ९९ ॥
 जीवति श्रममाणे तु स्यादेष द्विगुणो विधिः ॥
 अप्रयत्नो नृनानां दृष्टिरेषा प्रजापते ॥ १०० ॥
 अतो न्यगमने स्त्रीणां मेषदोषो न विद्यते ॥

वाधावनः

निसृष्टं ग्राहत्वा वापियस्या भर्ता प्रियेतवा ॥ सा चेदक्षतयोनिः स्यात्
 गतप्रत्यागतापि वा ॥ पानर्भवेन विधिना पुनः सस्कारमर्हति ॥

शास्त्रप्रदीपान्धृतस्मृतिः ॥ पचन्वचेद्दरोगच्छेत्वाग्दाने तु कृते सति ॥
 कन्यान्यरमे प्रदातव्या तथा सप्तपदान्पर ॥

श्रीमन्महाभारततान्पर्यनिर्णयस्य—चतुर्थाध्यायस्य दशम
 श्लोकस्य व्याख्यानं.—श्रीमन्मध्वमतानुयायिभिः चेद्विकोनेर्या
 चार्यैः उदाहृतास्मृतिः—

नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिने पतौ ।
 पंचस्वापन्मुनारीणा पतिरन्यो विधीयते ॥

ऋग्वेदः अ० ८ मं० १० सूक्त १०९.

तेऽवदन्प्रथमा ब्रह्म किंलिषेऽकूपारसलिलो मातरिश्वा ।
 वीळुहरास्तप उग्रो मयो भूरापो देवीः प्रथमजा ऋतेन ॥ १ ॥

सोमो राजा प्रथमो ब्रह्मजायां पुनः प्रायच्छदहणीयमानः ।
 अन्वर्तिता वरुणो मित्र आसीदग्निर्होता हस्तगृह्यानिनाय ॥ २ ॥
 हस्तेनैव ग्राह्य आधिरस्या ब्रह्मजायेयमिति चेदवोचन् ।
 न दूनाय प्रह्येतस्थ एषा तथा राष्ट्र गुपित क्षत्रियस्य ॥ ३ ॥
 देवा एतस्यामवदन्त पूर्वं सप्त ऋषयस्तपसे ये निषेदुः ।
 भीमा जाया ब्राह्मणस्योपनीता दुर्धा दधाति परमेव्योमन् ॥ ४ ॥
 ब्रह्मचारी चरति वेविषद्विषः स देवानां भवत्येकमगं ।
 तेन जायामन्वविद वृद्धहस्पति सोमेन नीता जुव्हा नदेवा ॥ ५ ॥
 पुन वैदेवा अददुः पुनर्मनुष्या उत ।
 गजानः सत्य कृण्वाना ब्रह्मजाया पुनर्ददुः ॥ ६ ॥
 पुनर्दाय ब्रह्मजाया कृन्वादेवैर्निकिल्बिष ।
 ऊर्जश्चिष्या भक्त्वायोरुगायमुपासते ॥ ७ ॥

सायनः " अत्रेतिहासमाचक्षते जुहुरिति । वाग्नमा सा ब्रह्मणो जाया च
 बृहस्पतेर्वाचस्पतिर्वात् बृहस्पतेर्जुहः नाम भार्या बभूव । कदा-
 चिदस्य किन्विषमस्या दौर्भाग्यरूपणासांचक्रे । अतएव सप्तानां
 पर्यत्याक्षीत् । अनतरमादित्यादयो देवा मिथो विचार्यैनामकि-
 न्विषः कृत्वा पुनर्बृहस्पतये प्रादुरिति " ॥

तदत्रवर्ण्यते प्रथमामुख्यास्तेदेवाः ब्रह्मकिन्विषे ब्रह्मणोबृहस्पतेः कि-
 न्विषेपापे जुह्वदौर्भाग्यरूपे विषयेऽवदन् निष्कृत्युपायमवोचन् केते
 अकूपारः । अत्रयास्कः । आदित्योप्यकूपारउच्यन्तं अकूपारोभवतिदूरपारः
 नि० ४-१८ । इति अकुत्सितपारोमहागतिरादित्यः सलिलाऽब्देवतावरुणः
 मातरिश्वा वायुर्वीरुहराः हरति विनाशयति तमासीतिहरः तेजः प्रभूतते-
 जस्कः तपः तपसातापनेनोग्रउद्रूर्णोभिः मयोभूः सुखस्यभावयिता सोमः
 पेवीःदेव्य आपः कीदृश्यः ऋतेनसयभूतेनब्रह्मणा प्रथमजा आदितएवो-

पादिताः एतउपायमुक्ता प्रायश्चित्तमप्यकारयञ्जितिभावः ॥ १ ॥
 प्रथमोमुख्यः सोमः राजाहणीयमाणः पापापगमनेनालज्जमानः सन्तामे-
 नामकिल्विषां ब्रह्मजायां पुनर्वृहस्पतये प्रायच्छत् ततोवरूपो अन्वर्तिता
 सोममनुमोदयिताऽसीत् सर्वथात्वं परिगृहाणेति दयामकार्षात् तथा मित्रश्च
 अनन्तरं होता देवानामाव्हाता मनुष्यणां होमनिष्पादको वाऽभिर्हस्तगृह्यतां
 हस्ते गृहीत्वानिनाय अनैषीत् प्रादादित्यर्थः ॥ २ ॥ देवाबृह-
 स्पतिमूचुः हे वृहस्पते अस्याआधिः आधीयंत आभरणान्यत्रेत्याधिः
 शरीर अस्याः शरीर हस्तेनैव ग्राह्यो गृहीतव्यमेव पुनस्ते देवा इदानीमियं
 ब्रह्मजायेत्येताऽवोचन् अवादिषु च शङ्कश्चेदर्थं अतएव एषा ब्रह्मजाया
 पुगप्रद्वे प्रहिताय त्वया भार्या-प्रेषणार्थं प्रेषिताय दूताय तथानतस्थे स्वात्मा-
 ननप्रकाशयति तत्र दृष्टान्तः यथा क्षत्रियस्य राजा गुपितं रक्षितं राष्ट्रराज्यं
 शत्रवे यथा न प्रकाशयति तद्वदसौ दीर्भाग्ययुक्ततया तस्मै स्वात्मानं न प्रका-
 शितवती इदानीं तु तद्वाहिन्येन प्रकाशमानेयं ब्रह्मजायैवेत्यब्रुवन् ॥ ३ ॥
 पूर्वचिरंतना देवा आदिन्यादयः एतस्यां विषये अवदंत इयं पापरहितेत्यवादिषुः
 तथा ये सप्तर्षयः सप्तसंख्याका ऋषयः तपसे तपश्चरणाय निषेदुः निषण्णा-
 बभूवुः तेऽप्यवादिषुः ततो भीमा शत्रुरूपाणां पापानां भयं करी पतिवन्त्येषा
 जाया ब्राह्मणस्य वृहस्पते रूपनीता समीपे देवैः स्थापिता तथा हि । तपःप्रभावो
 दुर्धा दुर्धानामपि परमेव्योमं न व्योमन्युत्तमे स्थाने दधाति विदधाति खलु
 तस्मादेनामपि देवतापरिग्रहरूपस्तपो महिमा वृहस्पते रंतिके स्थापयति ॥ ४ ॥
 वृहस्पतिर्मां लभतेति जुहुः परोक्षया वदति हे देवाः पूर्वं स ब्रह्मचारी जाया
 भावेन ब्रह्मचारी चरति अतएव विषः सर्वेषु यज्ञेषु व्याप्तवान् देवाच्चे-
 विषत् । स्तुतिभिर्हविर्भिश्च व्याप्नुवं देवानामेकमंगं भवति जायापती
 यज्ञस्य द्वे अंगे खलु * * तेन देवानां परिचरणेन वृहस्पतिर्जायां जुहु-
 नामिकां मामन्वविंदतु । अनुगम्या लभत । न शङ्क उपमार्थं । पूर्वं यथा
 सोमेन नीतां सोमो ददद्रंधर्वायेत्यादिक्रमेण नीतां जुह्वं जुह्वं यथा लब्ध-

वान् तद्वदिदानीमपि ॥ ५ ॥ व्याभहेतुमाह । देवा ब्रह्मजायां
 जुहूं बृहस्पतयेपुनरददुः वैशङ्कः प्रसिद्धवाची उताप्यर्थे मनुष्या अपि
 पुनरददुः । एव देवमनुष्यैः कृत दानं सत्य यथार्थं एषानां कर्तृणां
 राजानोऽपि पुनस्तस्मै ददुः एवमव्यवहार्यनिमित्तं पापमपि व्यनाशयन्ति-
 तिभावः ॥ ६ ॥ देवैः देवा निकिल्बिष तस्या किञ्चिदप्यभाव कृत्वा
 कृत्वा ब्रह्मजायां ब्रह्मणो बृहस्पतेर्भार्या पुनर्दाय पुनर्दत्त्वा * * पृथिव्या
 ऊर्जं रसभूतमन्न हवीरूप भक्ताय * भक्ता विभक्त्योरुगाय बहुकीर्ति
 बहुभिः स्तोतव्यं वा बार्हस्पत्य यज्ञमुपासते मेयते ॥ ७ ॥ अत्र अथर्व
 वेदस्य ५-१.७-द्रष्टव्यं.

ऋग्वेदे म० १.० सू० ४० ऋ० २

कुहस्विदोषा कुहवस्तोऽश्विनाऽकृत्वाभिपि वसत कुहवस्तु ॥

कोवाशयत्रा विधेवदेवर मर्यन योषा कृणुतेऽश्विभ्यश्च ॥ २ ॥

सायनः—हे अश्विनाश्विनौ कुहस्विन् क्वचिदोषा कृत्वा मर्यन उतिशेष ।

कुहवस्तो क्वादिवाभवथ कुहकृत्वाभिपि वसमिप्राप्तिकृत
 कुरुथ कुहक्वोषथु वसथ किञ्चत्वा दुराचारात्मान सधस्थे
 सहस्थाने वेदाख्य आकृणुते आकृणुते पश्चिच्छायायां माभिमृग्यी
 करोति तत्रदृष्टांतीदर्शयति शत्रुणा शत्रुने विरोधं यत्नमृत्तमर्तृका
 नारीदेवर भर्तृभ्रातर मभिमृग्यीकरोति मर्यन यथाच सर्व मनुष्य
 योषा सर्वानारी सभोगकालेऽभिमृग्यीकरोति तद्विषयं तथाच
 यास्कः कस्विद्वानौभवथः क्वादिवा क्वाभिप्राप्तिकृत्य क्वसथ
 कोवां शयने विधेव देवरदेवर कस्माद्विनायोवर उच्यते विधेवा
 विधातृकाभवति विधेवनाद्वा विधावनाद्वाति चर्मशिराअपिवाधव
 इतिमनुष्यनाम तद्वियोगाद्विधेवा देवरोदीव्यनिकर्माभ्यो मनुष्यो
 मरणधर्मा योषायौतेराकुरुते सधस्थाने नि० ३-१.५ । इति ॥

अंतेष्ट्यां—चिन्त्युपरिदक्षिणशिरसं निधाय उत्तरतःपत्नींच ॥ इमानारी-
 शंखःपित्र्यस्त्रिष्टुप्पत्नीचित्यारोहणेविनियोगः ॥ इमानारीरविधवाः
 सुपत्नीराजनेनसर्पिषासंविशंतु ॥ अनश्रवोऽनमीवाःसुरत्ना आरो-
 हतु जनयो योनिमग्रे ॥ पत्नींचितिमारोप्य—उदीर्ष्वनारी
 दमनोमि स्त्रिष्टुप्—पत्नीचित्यारोहणे विनियोगः ॥ उदीर्ष्व-
 नार्यभि जीवलोक गतासुमेत मुपशेष एहि ॥ हस्तग्राभस्य-
 दिधिषो स्तवेदपत्युर्जनित्वमभिसंबभूथ—इतिमंत्रेण भूतले पत्नीं
 अवरोहयेत्—देवरोते वासीवाभूतले आवरोहयेत् ॥

आ० गृ० मू० ४-२-१६ " उत्तरतः पत्नीं "

भाष्यं—एतावद्वर्णत्रयस्यापि स मान.

सायनः—देवरादिकः प्रेतपत्नीमुदीर्ष्वनारीत्यनया भर्तृसकाशादुत्थापयेत् ।
 सूत्रितच ॥

ऋग्वेदे मं० १० मू० १८.

उदीर्ष्वनार्यभिजीवलोक गतासुमेत मुपशेष एहि । हस्तग्राभस्यदि-
 धिषोस्त्वमेतपत्युर्जनित्वमभिसंबभूथ ॥ ८ ॥

धनुर्हस्तादाद दानोमृतस्यास्मे क्षत्राय वर्चसे बलाय । अत्रैवत्वमि
 हवयसुवीरा विश्वाः सृधो अभिमातीर्जयेम ॥ ९ ॥

सायनः—हे नारि मृतस्यपत्नि जीवलोकं जीवानां पुत्रपौत्रादीनां
 लोकं स्थानं गृहमभिलक्ष्योदीर्ष्व । अस्मात्स्थानादुत्तिष्ठ
 ईरगती आदादिकः गतासुमपक्रांतप्राणमेतंपतिमुपशेषे तस्य
 समीपेस्वपिषि तस्मात्त्वमेहि आगच्छ यस्मात् त्वं हस्त
 ग्राभस्य पाणिग्राहं कुर्वतः दिधिषोः गर्भस्यनिधातुः तवास्य
 पत्युः संबन्धादागतमिदं जनित्वं जायात्वमभिलक्ष्य संबभूथ
 सभूतास्यसुसरणनिश्चयमकार्षीं तस्मादागच्छ ॥ ८ ॥

मृतस्य क्षत्रियस्य हस्तात्धनुराददानः किमर्थं अस्मै
अस्माकं क्षत्राय प्रजापालनसमर्थाय बलाय वर्चसे तेजसे
बलाय सेनालक्षणाय च धनुराददानाऽहं ब्रवीमीति शेषः
किमिति त्वमत्रैव अस्मिन् स्थानेन भव वयं चेहास्मिन्
लोके सुवीराः सुपुत्रयुक्ता भवतो विश्वाः सर्वानभिमाती
रभिमन्यमानान् सृष्टः सघर्षयित्रान् बाधकान् शत्रून् जयेम
सहमहि ॥ ९ ॥

आ० गृ० मू० ४-२-१८.

ताम्रथापदेदेवरः पतिस्थानीयोऽन्तेवासीजरददासोऽबोदीर्घनार्यभिजीव-
लोकमिति ॥

भाष्यं—अथपत्नीमु थापयेत्—क —देवर पतिस्थानीयः सपतिस्थानीय
इत्युच्यते—अनेन जायते—पतिकर्तृक कर्म पुम्बनादि पत्यसंभवे
देवर. कुर्यादिति ।

आपस्तंबीये अंतेष्ट्यां प० ६.

प्रेतंचितिमारोप्य इयनारीतिप्रेतपत्नीं प्रेतसमीपं नीत्वा उदीर्घ्वं तिमत्रेण
प्रेतपत्नीं उन्थाप्यततः सुवर्णमितिप्रेतहस्ते सुवर्णेन समृज्य ॥

तैत्तिरीये आरण्यके ६ प्रपाठके १ अनुवाकः

इयनारी पतिलोक वृणाना निपद्यत उपत्वा मर्त्यप्रेतं । विश्वं पुराण-
मनुपालयंती तस्यै प्रजां द्रविण चेहधेहि ॥ उदीर्घ्वनार्यभिजीवलोक-
मितासु मेतमुपशेषएहि । हस्तग्राभस्यदिधिषो स्वमेतसत्युर्जनित्वमभि-
संबभूव ॥ सुवर्णहस्तादाददाना मृतस्य श्रियै ब्रह्मणे तेजसे बलाय ।
अत्रैवत्वमिह वय ॥ सुशेवा विश्वा सृष्टो अभिमातीर्जयेम ॥ धनु-
र्हस्तादाददाना मृतस्य श्रियै क्षत्रायौजसेबलाय । अत्रैवत्वमिह वय ॥

सुशेवा विश्वा सृष्टो अभिमातीर्जयेम ॥ मणि ॐ हस्तादाददाना
मृतस्य श्रियैविशे पुष्ट्यैबलाय । अत्रैवत्वमिह वय ॐ सुशेवा विश्वासृष्टो
अभिमातीर्जयेम ॥ ३ ॥

सायनः—हे मर्य मनुष्य या नारी मृतस्य तव भार्या सा पतिलोकं
वृणाना कामयमाना प्रेत मृत त्वां उपनिषद्यते समीपे नितरां
प्राप्नोति । कीदृशी पुराण विश्व अनादिकालप्रवृत्तं कृत्वा स्त्रीधर्म
अनुक्रमेण पालयतीति पतिव्रतानां स्त्रीणां पत्या सहैव वासः परमो
धर्मः । तस्यै धर्मपत्न्यै त्व इह लोके निवासार्थमनुज्ञां दत्वा प्रजां
पूर्वं विद्यमानां पुत्रादिकां द्रविण धन चधेहि सपादय अनुजानी-
हीत्यर्थः ॥ हे नारि त्व इतासुं गतप्राण एतं पतिं उपशेषे
उपेत्य शयन करोषि उदीर्ष्व अस्मान्पतिसमीपादुत्तिष्ठ जीवलो-
कमभि जीवंतं प्राणिसमूहमभिलक्ष्य एहि आगच्छ । त्वं हस्त-
ग्राभस्य पाणिग्राहवत् दिधिषोः पुनर्विवाहेच्छोः पत्युः एततू जनित्वं
जायात्व अभिसंवभूव आभिमुख्येन सम्यक् प्राप्नुहि ॥ हे
नारि त्व श्रियै सपदर्थं ब्रह्मणे ब्राह्मणजात्यर्थं तेजसे कांस्यर्थं
बलाय शरीरबलार्थं मृतस्य पुरुषस्य हस्तात् सुवर्णं आददाना
सती अत्रैव लोके तिष्ठ वयं अपि इह लोके सुशेवाः सुखं
सेवमानाः संतः सृष्टः अस्माभिः सह स्पर्धमानाः विश्वाः अभि-
मातीः सर्वान् शत्रून् जयेम ॥ ३ ॥

धनुर्हस्तादाददाना मृतस्य श्रियै क्षत्रापीजसे बलाय ॥ अत्रैवत्वमिह
वय ॐ सुशेवा विश्वा सृष्टो अभिमातीर्जयेम इति राजन्यस्य । मणि
हस्तादाददाना मृतस्य श्रियैविशे पुष्ट्यै बलाय ॥ अत्रैवत्वमिह वय ॐ
सुशेवा विश्वा सृष्टो अभिमातीर्जयेम इति वैश्यस्य इति । १६-२७
एतौ मन्त्रौ पूर्वोक्तब्राह्मण मंत्रवत् व्याख्येयौ ॥

अथर्ववेदे-प० २०४ श्लो० २७.

या पूर्व पति विन्वाथान्यं विंदतेऽपरं
पंचीदनं च तावज्जददातो न वियोषतः ॥ २७ ॥
समान लोकोभवति पुनर्भुवापरः पतिः ॥

काश्यपस्मृता.

सप्तपौनर्भवाः कन्यावर्जनीयाः कुलधमाः ।
वाचादत्ता मनोदत्ता कृतकौतुक मगल्या ॥ १ ॥
उदकस्पर्शकायाच याच पाणिगृहीतिका ।
अग्न्युपायं गतायाच पुनर्वाह्यस्य बालकाः ॥ २ ॥
इत्येताः कश्यपप्रोक्तादहेयुः कुलमभिवत् ॥
प्ररोह्यग्निनादग्ध पादपाना कुलमहत् ॥ ३ ॥

विज्ञानेश्वरः प० ८ श्लो० ६७.

अनन्यपूर्विकामित्यत्र अनन्यपूर्वा परिणयोक्ता तत्रान्यपूर्विका
कीदृशीत्याह—अक्षतेति अन्यपूर्वा द्विविधा पुनर्भूः स्वैरिणीचेति पुनर्भूरपि
द्विविधा क्षताचाक्षताच तत्रक्षता संस्कारा प्रागेव पुरुषसन्धदूषिता
अक्षतापुनः संस्कार दूषिता ॥

संस्कारकौस्तुभे प० १७२.

अन्यपूर्विकाः सप्तविधाः पुनर्भूः । वाचादत्ता मनोदत्ता अग्निपरिगता
सप्तपदनीता भुक्ता गृहीतगर्भा प्रसूताचेति वीधायनोक्ताः ॥

श्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णये द्वादशाध्याये.

युधिष्ठिरेजात उवाच पांडुर्बाह्वोर्वल्यत्नानबल्यच्चधर्मः ॥
रक्ष्येन्यथानाशमुपैतितस्माद्बलद्वयाद्भ्यं प्रसवाशुपुत्र ॥ ५० ॥

(४१)

इतीरितेष्टथयाहूतवायुः संस्पर्शमात्रादभवद्वलद्वये ॥

सवायुरेवा भवदत्र भीमनामाभूतामाः सकलाहियस्मिन् ॥ ९३ ॥

* * * *

पांडुः पुनः प्राहृष्टया मिदंवचः ॥

* * * *

अतोमहेद्रोबलवानरंतरःतेषां समाव्हानमिहार्हतिस्वराट् ॥ इतीरिता
साव्हयदाशुवासवंततःप्रजज्ञे स्वयमेवशक्रः ॥ सचार्जुनोनामनरांशयुक्तो-
विष्टृण्वावेशी बलवानस्त्रवेत्ता ॥ ९९ ॥

श्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णये चतुर्दशाध्याये.

ऊचुः सुयोधनमुखाः सहस्रीबलेन पांडोर्मृतिः किलपुरातनयाः
कृतस्य ॥ ९६ ॥ नक्षेत्रजा अपिमृते पितरिस्वकीयैः सम्यङ्ङ्गियोग
मनवाप्यभवाययोग्याः ॥ तेषामितीरितवचोनुजगादवायुराभाप्यकौरव
गणान्गगनस्थएव ॥ ९७ ॥ एतेहिधर्ममरुदिंश्रभिषग्वरेभ्यो जाताः
प्रजीवति पितर्युरुधर्मसाराः ॥ शक्याश्चनैव भवतां कचिदग्रहाय नारायणे
नसतत परिरक्षितायन् ॥ ९८ ॥ वायोरदृश्य वचनं परिशंकमाने प्वावि-
र्बभूवभगवान्स्वयमवजनाभः ॥ व्यासस्वरूप उरुसर्व गुणैकदेह आदायतान
विशदाशुस पांडुगेहं ॥ ९९ ॥

पुराणेपि पूर्वोक्तोर्थ अस्तीतिकेचिद्वदंति तथाहि—ब्रह्मपुराणे—
मृतेभर्तारियानारीत्यक्तवत्यचस्वयं ॥ सवर्णाज्जनयेद्रभर्तुः पौनर्भवसुतं ॥
यदिसाबालविधवाबलाभ्दुक्ताथवाकचित् ॥ तथाभूयःस्तुसंस्कार्या गृही-
त्वायेनकेनचित् ॥

१०. मनोदाना नंतरं वा वादानानंतरं वा कन्या अन्यस्मै अनापदि नदातव्या । दत्ताचेत् दाता चोरवत्शास्यः । एवमेव अग्निं परिगता सप्तपदंगता कन्या अनापदि नान्यं आश्रयेत् । आश्रिताचेत् जारिणी भवति । इति सर्वे ऋषयः वदन्ति । आपदितु पूर्वोक्ताः चतुर्विधाः कन्या अक्षतयोनयः पुनः दानयोग्या भवन्तीति केचित् ऋषयो वदन्ति । आपद्यपि ताः दानयोग्याः न भवन्तीति केपिनवदन्ति । ताश्चेत् अक्षतयोनयः स्युः विवाह संस्कारयोग्या इति च बहवः ऋषयः वदन्ति । केपिऋषयः ताः संस्कारायोग्या इति न वदन्ति । यतः पुरुषसंयोगा नंतरमेव ताः भर्तुः गोत्रं आश्रयन्ते न तत्पूर्वमिति मन्वादिवचनैः अवगम्यते अतः अक्षतयोनयः पितृगोत्रान् भर्तृसंसर्गात् पूर्वं न विसृजन्ति । अतः ताः दानयोग्या इति वक्तुं शक्यन्ते । दानयोग्या वानवा दिधिषुणा पाणिगृहीतुताः योग्या एव । तासांसंततयः अदुष्टाः पौनर्भवाः संस्कृतमावृजातत्वात् । अन्यथा तु वयंसर्वे पौनर्भवत्वात् दुष्टाः बभूविम ॥

११. एकस्मै मनोदत्ता वाचादत्ता एकेन सह अग्निं परिगता सप्तपदंगता भुक्ता गर्भगृहीतवती प्रसूता एवंभूतास्त्री अन्येन विवाहिताचेत् सा पुनर्भूरित्युच्यते अस्याः पुत्राः पौनर्भवा इत्युच्यन्ते आसांसप्तानां मध्ये आद्यंचतुष्टयं संस्कारयोग्यं अतः ताः धर्मपत्न्यः तासांपुत्राः औरसा इव दायादा इति प्रकीर्तितत्वात् अन्यासांसितसृणां संस्कारस्याऽनुक्तत्वात् ताः क्षतयोनयः भुक्ताः गृहीतगर्भाः प्रसूताः पुनर्भवः असंस्कृता भवन्ति तासांपुत्राः पौनर्भवाः आत्मादिषु वर्जनीयाः यथा वक्ष्यमाणाः—अनधीयानाः, दुर्बलाः, चिकित्सकाः, देव-लकाः, विपजेन जीवन्तः, वार्षपयः, कुशीलवाः, भृतकाध्या-

पकाः, भृतकाध्यापिताः, शूद्रगुरवः, बाहुष्ठाः, पित्रावि-
 षदमानाः, मद्यपाः, दांभिकाः, मित्रद्रुहः, द्यूतवृत्तयः,
 पिशुनाः, आचारहीनाः, क्लीबाः, निसंयाचनकाः, कुषिजी-
 विनः, प्रेतनिर्यातकाः, इत्यादयः ॥ (भृगुसंहितायां अ० ३)

केचिद्वदन्ति—पूर्वोक्तसर्वं शास्त्रमेव तथापि अस्मिन् कलियुगे
 पूर्वोक्तं श्रुति-स्मृति-सूत्रपुराणादीनां शास्त्रत्वं अपास्तं अतः बुधैः तत्शास्त्रं
 अधुनानांगीकृतं अतः इदानीमपि सर्वैः बुधैः तत् शास्त्रत्वेन नांगीकर्तव्य
 मिति ॥ अत्र ब्रूमः ॥

शास्त्रस्य-शास्त्रत्वं—बुधानां अनंगीकारेण निरस्तं न भवति वेदेय-
 त्साधुत्वेन उक्तं तस्य असाधुत्वं कल्पना ब्रह्मणापि कर्तुं अशक्या वेदस्य
 स्वतः प्रमाणभूतत्वात् यदि स्मृतयः वेदविरुद्धा भवेयुः तर्हि ता अप्रमाणानि
 न भूवुः यदि न विरुद्धाः तर्हि ता अपि प्रमाणान्येव तासां अप्रामाण्यं
 कल्पयितुं केपि ऋषयः पुराणद्रष्टारश्च समर्थाः न भवन्ति ॥ किमु
 इतरे बुधाः महात्मानः ॥ एवं सति अयं पूर्वपक्षः बुद्धिमाद्भिः आर्यैः
 दूषयितव्यः ॥

पूर्वपक्षिणः वक्ष्यमाणान् श्लोकानवलंबन्ते—तथा हि—ऋतुः

ऊढायाः पुनरुद्वाहं दत्ताकन्यानदीयते । न यज्ञे गोवधः कार्यः
 कलौ च न कमंडलुः । विधवायां प्रजोत्पत्तिः देवरस्य नियोजनं ।
 बालिकाक्षतयोन्याश्च वरेणान्येन संस्कृतिः । दत्तौ रसेतरेषां च पुत्रत्वेन
 परिग्रहः । अस्थिसंचयनादूर्ध्वं अंगस्पर्शनमेव च । शिष्यस्य गुरुदारेषु
 गुरुवत् वृत्तिरीरिता । सवर्णानां तथा दुष्टैः संसर्गः शोषितैरपि ।
 बलात्कारादि दुष्टस्त्री संग्रहो विधिचोदितः । नवोदके दशाहं च दक्षिण-
 गुरुचोदिता ॥

एतानिलोकगुप्यर्थं कलेरादौ महात्मभिः ।

निर्वर्तितानिसर्वाणि व्यवस्थापूर्वकं बुधैः ॥

किंचस्मृत्यर्थसारे—आदित्यपुराणे.

ऊढायाः पुनरुद्वाहं जेष्टांशं गोवधंतथा ॥ कलौपचन कुर्वीत
भ्रातृजायां कमंडलुं ॥

वायवीयसंहितायां.

मृतेजीवति वापत्यौ नसुतं देवरादितः ।

क्रांतसप्तपदां कन्यानो द्वेहेच्च कलौद्विजः ॥

बृहन्नारदीय पुराणे.

दत्तायाश्चैव कन्यायाः पुनर्दानं परस्यच ॥

क्रतुः—देवराच्च सुतोत्पत्तिः दत्ताकन्या नदीयते ।

न यज्ञेगोवधः कार्यः कलौनच कमंडलुः ॥

हेमाद्रौ—देवलः

समुद्रयातुः स्वीकारः कमंडलुविधारण ॥ दत्ताक्षतायाः कन्यायाः पुन-
र्दानपरस्यच ॥ दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं वर्जयति कलौयुगे ॥ एतान्यस्तुत्यजेत्धर्मान्
सद्विजोदोषभाग्भवेत् तस्यैव निष्कृतिर्नास्ति तप्तकृच्छ्रशतैरपि ॥

कश्चनपुरुषः नाम्नाक्रतुः कलौस्थितः श्रुतिस्मृतिपुराणेषु उक्तं
शास्त्रं “ कलेरादौ ” “ महात्मभिः ” “ बुधैः ” निर्वर्तितं इति वदति ।
केते महात्मानः केते बुधाः तान्-सःनवदति । यदिते नऋषयः तर्हि तेषां
वाक्यं प्रमाणं नभवति । यदिऋषयः तर्ह्यपि ते पूर्वऋषीणां वाक्यानि
अप्रमाणानि कर्तुं असमर्था एव । पराशर शास्त्रस्य कलिकालीय शास्त्रत्वात्
तन्निरोद्धुं अशक्ता इति किमुक्तव्यं ॥

पुराणपर्यालोचने सति—सर्वेषां पुराणानां उत्पत्तिः कलौ अभूत् इति दृश्यते । अतः कलौ वर्जनीयानि कर्माणि तेषु अवश्यं वक्तव्यानि । तानि पुराणानि वक्ष्यमाणानि—१ ब्राह्मं २ पाद्मं ३ वैष्णवं ४ शैवं ५ भागवतं ६ नारदं ७ मार्कण्डेयं ८ आग्नेयं ९ भविष्यं १० ब्रह्मवैवर्तं ११ लैंग १२ वाराहं १३ स्कान्दं १४ वामनं १५ कौर्म्यं १६ मात्स्यं १७ गारुडं १८ ब्रह्मांडं ॥ इति ॥

श्रीभागवते द्वादशस्कन्धे सप्तमेऽध्याये श्लो० २२-२४.

एवं लक्षणलक्ष्याणि पुराणानि पुराविदः ।

मुनयोऽष्टादशप्राहुः क्षुल्लकानि महातिच ॥

ब्राह्मपाद्म वैष्णवंच शैवं लैंगं सगारुडम् ।

नारदीयं भागवत माग्नेयं स्कान्दसंज्ञित ॥

भविष्य ब्रह्मवैवर्तं मार्कण्डेयच वामनं ।

वाराहं मात्स्यं कौर्म्यं च ब्रह्मांडाख्यमिति त्रिषट् ॥

तेषां मन्थे अग्निपुराणं बौद्धावतारानन्तरं अभूदिति वक्ष्यमाणैः तत्पुराणगत वचनैरवगम्यते—तथाहि ।

अग्निपुराणे अ० १६.

वक्ष्ये ब्रुद्धावतारचपटतः शृण्वतोर्थदं ॥ पुरादेवासुरेयुत्थे दैत्यैः देवाः पराजिताः ॥ रक्षतेति शरणं वदन्तो जग्मुरीश्वर ॥ महामोहस्वरूपोऽसौ शुद्धोदनसुतो भवत् ॥ मोहयामास दैत्यांस्तांस्याजिता वेदधर्मकं ॥ ते च बौद्धा बभूवुर्हि तेभ्यां न्ये वेदं वर्जिताः ॥ आर्हतः सोभवत् पश्चादार्हता न करोमिरान् ॥ एवं पाषाडिनोजाताः वेदधर्मादि वर्जिताः ॥ ४ ॥ नरकाहं कर्मचक्रुर्ग्रहीष्यंस्व धमादपि ॥ सर्वे कलियुगांते तु भविष्यंति च सकराः ॥ * * * ॥ कल्कीविष्णुयशः पुत्रो याज्ञवल्क्यः पुरोहितः ॥ उन्नादयिष्यति श्लेच्छान् गृहीतास्त्रः कृतयुधः ॥ ८ ॥

अस्मिन् पुराणेयदुक्तं तत्सर्वं प्रसिद्धं स्मृतीरवलंब्यैव उक्तं
मिति भाति वक्ष्यमाणवचनैः ॥

अग्निपुराणे अ० १६२.

मनुर्विष्णुर्याज्ञवल्क्यो हारीतोभिर्यमोगिराः ।

वशिष्ठदक्ष संवर्तशानातप पराशराः ॥ १ ॥

आपस्तम्बोशनो व्यासः कान्यायन बृहस्पती ।

गोतमः शखलिलिखितौ धर्ममेते यथाश्रुवन् ॥ २ ॥

तथावक्ष्ये समासेन भुक्ति मुक्ति प्रदश्रुणु ॥

अस्मिन् पुराणेपि पूर्वोक्तं विवाहशास्त्रं वेदेषु स्मृतिषु च
प्रणीतं कर्त्तानिषिद्धं मितिनोक्तं प्रत्युन शास्त्रीयं मिति स्पष्टं
तथा उक्तं—तथाहि ॥

अग्निपुराणे अ० १५४.

सकृत् कन्याप्रदातव्या हरस्तां चौर इड भाक् ॥

अपत्यं विक्रयासक्ते निष्कृतिर्निर्विधायते ॥

कन्यादानं शर्चायागो विवाहोऽथ चतुर्थिका ॥

विवाहे मततृकथितं नामकर्म चतुष्टयं ॥

नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतौ ॥

पञ्चस्वाप्तसुनारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥

मृते तु देवरे देयात् तदभावे यथेष्टया ॥

कलौ उद्भूतं इदं पुराणं—अष्टादशमहापुराणानामध्ये एकं—
“कलौ पाराशरः स्मृतः” इति प्रसिद्धायाः स्मृतेः अविरुद्धं च—अस्मिन्
वेदस्मृतिमहाभारतादिप्रमाणेषु च यत् प्रणीतं—तत्—पूर्वपक्षिभिः पूर्वोक्तं
श्रुतिस्मृतिमहापुराणेषु अनुक्तवचनैः अशास्त्रीकर्तुं वर्षशतैरापि असाध्यं ।

केचित् पूर्वपक्षिण.तानि वचनानि आदिपुराणात् उद्धृतानि इति वदन्ति अन्ये—आदित्यपुराणादिति—अपरेतु इतर ग्रंथादिति—एतेषांमध्ये कोपिग्रंथः प्रसिद्धास्मृतिर्वा—पुराणंवान—अद्यादिपुराणानि—अष्टा-दश पुराणानांमध्ये कान्यपिन—तानि प्रसिद्धव्याख्यानकर्तृभिः नव्या-ख्यातानि—तेषां संपूर्णासंहितापि नकुत्रापिदृश्यते यदि वर्तेरन् यदि प्रमाणभूतानिभवेयुः तथापि इतर पुराणानि—तत्रापि—पूर्वोक्तं कलौ प्रवर्तितं अग्निपुराण—खडयितुं—अशक्तान्येवभवेत्तद्व्यानि—समानशास्त्रद्वैधे उभयमपि ग्राह्यमिति न्यायात्—स्मृतीःरोद्धृतानि अशक्तानीति किमु वक्तव्य—अस्मिन् विषये द्वैतिनः वैष्णवः उदाहरन्ति ॥

वेदाश्च पंचरात्राणि प्रमाण मुख्यमीरितं ॥ अविरुद्धानि यान्येषां पुराणानिचकानिचित् ॥ भारतादीनिचान्यानि प्रमाणानीति वैवेदुः ॥ श्रुतिस्मृतीतुतस्यान्ने तत्रोक्तं पुण्यमाचरेत् ॥ इति ॥

किंच “ऊढायाः पुनरुद्वाहं” निषिद्धकृत्यानांमध्येएक मिति वदन्ति—ऊढा-का’ उद्वाहः कः? या ससभवा—साऊढा—उद्वाहः पाणिग्राहणिकैः मंत्रैः संस्कारः संभवमद्वितः—तथासति—किंनिषिद्धं भवति—? संभव-सहितानां क्षनयोनीनां—पुनस्तस्कारः—एतत्कर्तव्य मिति वयं नब्रूमः ॥ “दत्ता कन्या नदीयते” इति अपरनिषेधकं शास्त्रं—दानंतुत्रिविधं—मनोदान । वाक्दानं । अग्निसाक्षिकदानमिति—एवं दत्तानां पुनर्दानं सर्व कालेपि निश्च निषिद्ध चेतिऋषयः वदन्ति तत् कलावेव निषिद्धमिति—एव सति अस्य निषेधस्य प्रयोजनं नपश्यामः किंच—वयंतु अनापदि तासां पुनर्दान अशास्त्रीयं अतः अयुक्तमिति—किंच—तासां परिगृहीतारः अपांक्तेयाः इति वदामः—आधुनिकाः सर्वे महात्मानः बुधाः एतत् कुर्वन्ति—उपदिशन्तिच । दानानंतरं बहुशः संस्कृतापि कन्या अनापद्यापि अन्यस्मै दातुं योग्या इति वदन्ति—ताः पुनर्भवः नेतिचमन्यन्ते

अतः आधुनिकाः पंडिताः महात्मानः बुधाः एतत् निषेधस्य शास्त्रत्वं नांगीकुर्वतीतिभाति ॥

किंच कलौ—“ न यज्ञे गोवधः कार्यः ” इति एकं निषेधकं शास्त्रमितिच वदति—कलेः पूर्वमेव—गोवधस्यनाचारोभूत्—श्रीमद्रामायण भारतादिषु कुत्रापि यज्ञे गोवधः न दृश्यते—कलिकालात्पूर्वमेव अस्य आचारस्य नष्टत्वात्—तस्य निषेधः अनावश्यकएव ॥

कमंडलु धारणमपि कलौ निषिद्धं—इतिच वदति—अस्य निषेधस्य शास्त्रीयत्वं षण्मतस्थापनाचार्यशिष्यैः श्रीमद्रामानुजपूर्णबोध शिष्यैश्च आधुनिकैः सर्वैरपिच नांगीकृत—यदि कमंडलुधारण निषिद्धं—तर्हि सर्वे आधुनिकाः महात्मानः बुधाः वयमिव कलिकालीयशास्त्र अपहाय—पौर्वयुग शास्त्रं—अवलंबते इतिभाति ॥

विधवायां प्रजोत्पत्तिरपि पूर्वोक्त वचनैः निषिद्धा—विधवायां प्रजोत्पादनं वयमपि प्रशस्तमिति नवदामः प्रजोत्पादनार्थं विधवायां सयोगः सर्वदा स्याज्यएव—कलिकाल मात्र इति न—विधवायां प्रजोत्पादनेन सा प्रजा उत्पादयितुः न भवति—किंतु—सा गोळक इत्युच्यते—सर्वकालेषु निश्चा भवति ॥

देवरस्य नियोजनमपि निषिद्धमिति पूर्वोक्ताः महात्मानः बुधाः वदन्ति—तत्—श्रीमहाभारतोदाहृत वाक्यैः अभ्युपगतत्वात् शास्त्रायेमेव ॥ निषिद्धवानवा तादिदानां अवश्यं कर्तव्यमेवेति वयं नवदामः ॥

बालिका क्षतयोन्याश्च वरेणान्येन संस्कारिरपि निषिद्धेति वदन्ति—अस्य निषेधस्य शास्त्रीयत्वं अंगी कुर्वन्तिः सर्वैः अक्षतयोनयः अन्यैः वरैः मांगल्यधारणानंतरमपि संस्क्रियन्ते—एवमेव इतरेषु वचनेष्वपि द्रष्टव्यं ॥

हेमाद्रौ उत्पृतो देवलः कमंडलु धारिणां—दीर्घ काल ब्रह्मचारेणांच
दत्तायाः कन्यायाः पुनर्दानकर्तृणांच कृच्छ्रशतैरपि मिष्टुतिर्नास्तीति
वदति—श्रीमदद्वैतिसन्यासिन.मठाधिपतयः उडापिवासिमाध्वसन्यासिनः
इदानीं कमंडलु धारयति । दीर्घ ब्रह्मचर्यं चरन्तिच—अतः
संस्कृताः पुनर्भवः स्त्रियः तासां भर्तारः पौनर्भवाश्च—एते सर्वे पूर्वोक्त
सन्यासिभिः समाभाति—उभयेषां एकागतिरिति निष्पन्न भवति—तथा
सति—अक्षतयोनीनां विवाहस्य युक्तत्वेन प्रतिपादकानां चिन्ता
नास्तीतिभाति ॥

अस्थिमंचयनादूर्ध्वं अंगस्पर्शनमपि निषिध्यमिति—महात्मानः
बुधाः वदति—अग्निपुराणवत् विष्णुपुराणमपि कलौ उद्धृतं (अ० ४
अ० २० द्रष्टव्य) तस्मिन् पुराणे पूर्वाक्तागस्पर्शस्य कर्तव्यता
उपदिष्टा भवति ॥

वि० पु० अ० ३—अ० १३ श्लो० १४.

चतुर्थं हनि कर्तव्यं भस्मास्थिचयननृप ॥

तदूर्ध्वं मगस्पर्शश्च सपिडानामपिष्यते ॥

पूर्वोक्तैः महात्माभिः बुधैः यद्यत् निषिध्य मिति उक्तं तत्तत्
निषिध्यमिति अस्मिन् पुराणेवा इतर महापुराणेष्वपिवा नोक्तं ॥

किंच—अभिहोत्र गवालम्भ सन्यासं पलपैतृकं ॥

देवराच्च सुतोत्पत्तिः कलौपच विवर्जयेत् ॥

अश्वालम्भ गवालम्भ सन्यासं पलपैतृकं ॥

देवरेण सुतोत्पत्तिः कलौपच विवर्जयेत् ॥

इति केचित् महात्मानः बुधाः वदन्ति ॥

मुचुकुदकृष्णसंवादात्पूर्वमेव कलि.प्रादुरभूत् इति श्रीभागवतादवग-
म्यते । एतत्संवादकालानंतरं भगवान् श्रीकृष्णः अश्वालम्भं पांडवैः

कारितवान् स्वयच अकरोत्-तथैव अभिहोत्रमपि-तदासन्यासिनः
 बहवः अभूवन्-एतावत्कालपर्यन्तं श्रीमच्छंकर-रामानुज-पूर्णबोधपरपरागत
 सन्यासिनः वर्ततएव-पूर्वोक्तश्लोकयोः वर्जनीयाइत्युक्तानाम्त्ये-त्रीणि-
 कलौदुर्धैः नवर्जितानीति दृश्यते-परंब्रह्म श्रीकृष्णः श्रीमच्छंकर-
 रामानुज पूर्णबोधाः सदाशिवानंतवायवः पूर्वोक्तश्लोकयोः उक्तस्य
 कलिकालीयशास्त्रस्य-शास्त्रं नांगीचकुः-इति दृश्यते-अतः इदंशास्त्रं
 नेतिवदामः ॥

१३. विवाहस्य ऐच्छिकत्वात् पूर्वोक्तायां आपद्यपि स्त्रियाः
 पुनः भर्तृपरिग्रहः ऐच्छिकएव किंच अन्य भर्तुरपरिग्रह आमु-
 ष्मिकफलविशेषोपि भवति सा इहापि साद्रिः साध्वीति
 चोच्यते ॥ अत्राहुः ॥

मनुः अ० ५ श्लो० १८६-१८७.

पाणिग्राहस्य साध्वी स्त्री जीवतेवा मृतम्यवा ॥

पतिलोकम भीप्सती नाचरे किंचिदप्रिय ॥

* * * *

न द्वितीयश्च साध्वीना कचिद्वर्तोपदिश्यते ॥

अ० ९ श्लो० २९.

पतिपा०नाभिचगति मनोवाक् देहसयता ॥

सा भर्तृलोक माप्नोतिसद्रिः साध्वीति चोच्यते ॥

विष्णुः अ० २५ प० ११०.

मृते भर्तारि साध्वीस्त्री ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता ॥

स्वर्गगच्छत्य पुत्रापि यथाते ब्रह्मचारिणः ॥

याज्ञवल्क्यः अ० १ श्लो० ७५.

मृते जीवतिवा पत्युयानान्य मुपगच्छति ॥

सेहकीर्ति मवाप्नोति मोदते चोमयासह ॥

पराशरः अ० ४ प० १५.

मृते भर्तरिया नारी ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता ॥

सा मृता लभते स्वर्गं यथा सद्ब्रह्मचारिणः ॥

१४. एवंच स्त्रीणां प्रव्रजन कालौ द्वैवर्तेते.

दानकालएकः आपत्प्राप्तौ अपरः एतयोर्मध्ये एकस्मिन् काले प्रव्रजेत प्रव्रजनानंतरं गार्हस्थे पुनः प्रवेशो नविद्यते यदि पुनः प्रविशेत् सा वांताशिनीति प्रकीर्यते भ्रष्टा भवतिच अतः कन्यादान काले आपदिच अक्षता कन्या प्रष्टव्यात्वं सकामावा निष्कामावेति यदि सकामा अथवा न निष्कामा तर्हि तस्याः मुंडनादिकं न कर्तव्यं यर्हिमा सम्यगालोच्य प्रव्रजितुं इच्छति तर्हि तस्याः मुंडनादिकं कर्तव्यं ॥

ननु इदानीं तनेषु एतच्छास्त्ररीत्या आचारो न दृश्यते एवं सति सज्जनैः आचारो बलीयान् इति न्यायात् आचारएव ग्राह्यः न शास्त्रं इति चेत्—मैवं—शास्त्रमेव अनुष्ठातव्यं नतु शास्त्र विरुद्ध आचारः ॥ तथाहि ॥

वृ० गौ० अ० १४ प० ५९९.

धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं प्रथमं श्रुतिः ॥

द्वितीयतु स्वशास्त्राणि तृतीयं लोक संग्रहः ॥

मनुः अ० २ श्लो०

श्रुतिस्मृत्यु दितंधर्मं मनुतिष्ठन् हि मानवः ॥

इहकीर्तिं मवाप्नोति प्रेक्ष्यचानुत्तमं सुखं ॥ ९ ॥

श्रुतिस्तु वेदोविज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः ॥

ते सर्वार्येष्वमीमांस्ये ताभ्यां धर्मो हि निर्वर्तौ ॥ १० ॥

योवमन्येत तेमूले हेतु शास्त्रा श्रया द्विजः ॥

स साधुभिर्बहिष्कार्यो नास्तिको वेद निन्दकः ॥ ११ ॥

श्रुतिद्वैधंतु यत्रस्यात् तत्र धर्मा बुभौस्मृतौ ॥ १४ ॥

गौतमः अ० ११ प० ४१५.

देशजाति कुलधर्माश्चास्त्रैरविरुद्धाः प्रमाणं ॥

व्यासः अ० १ श्लो०.

श्रुतिस्मृति पुराणानां विरोधो यत्र दृश्यते ॥

तत्र श्रुतं प्रमाणंतु तयोर्द्वेधे स्मृतिर्वरा ॥ ४ ॥

गो० गृ० सू० २ प्र० ३ कां० प० ३३०-३३१.

भुक्तोच्छिष्टं वध्वै प्रदाय यथार्थं ॥ २२ ॥

भाष्यं—स्मृतिमूलः खल्वाचारः तया विरोधे स्वयमेव बाध्यतेनजातुचि-
दपितां बाधितुमिष्टे । नहि पश्चिमसिधेनाचारेण पूर्वसिन्ध
शास्त्रमुपरोत्थव्य इति युक्त ।

* * * *

गृह्योक्तधर्माणां जनपदादिधर्माणांच विरोधे गृह्योक्तधर्माणा मेव-
करणं इति गृह्यकाणांमत विज्ञायते ॥ २२ ॥

आ० गृ० सू० १-७-२.

“ यत्तुसमान तद्वक्ष्यामः ” ।

भाष्यं—जनपदादि धर्माणां वक्ष्यमाण धर्माणांच विरोधे सति वक्ष्यमाण
मेवधर्मं कुर्यात् जनपदादि धर्ममिति यद्वक्ष्याम.तत् सर्वत्र समा-
नमेवेत्यर्थः ॥ वैदेहेषु सद्यएवव्यवायोदृष्टः गृह्येतु ब्रह्मचारिणी
त्रिरात्रं इति ब्रह्मचर्यं विहितं तत्र गृह्योक्तमेव कुर्यात् न देश
धर्म मिति सिद्धं ॥

स्मृतिसारे.

समयाचारिका धर्माः जाति देश कुलोद्भवाः ॥

ग्रामाचाराः परिग्राह्याः येच विध्य विरोधिनः ॥

चतुर्विंशतिमते.

स्मृतेर्वेद विरोधेतु परित्यागो यथा भवेत् ॥

तथैव लौकिक वाक्य स्मृतिबाधे परित्यजेत् ॥

भागवते—५ स्क० ६ अ०.

तेच ह्यर्वाक्तनयानिजलोक यात्रयांश्चपरंपरयाश्चस्ताः

तमस्यधे स्वयमेव प्रपतिष्यति ॥ १२ ॥

श्रीमत्कृष्णोपनिषदि—भगवद्गीतायां—अ० ४.

भगवानुवाच—इम विवस्वते योग प्रोक्तवानहमव्यय ॥

विवस्वान्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवे ब्रवीतु ॥ १ ॥

एवं परपरा प्राप्तं इम राजर्ष योविदुः ॥

सकालेनेह महता योगोनष्टः परतप ॥ २ ॥

कुरु कर्मैव तस्माच्च पूर्वैः पूर्वतर कृत ॥ १५ ॥

श्रीमच्छंकर भा०.

एव क्षत्रिय परंपरा प्राप्त इमं—राजर्षयो राजानश्चते ऋषयश्च राज-
र्षयौ विदुः इम योगं सयोगः कालेनेह महतादीर्घेण नष्टो विच्छिन्न
संप्रदायः सभूतः ॥ २ ॥ पूर्वैर्जनकादिभिः पूर्वतरं कृतं नाधुनातनं
कृत—निर्वर्तित ॥ १५ ॥

श्रीमद्रामानुज भा०.

योयतवोदितो योगः सकेवलं युत्थप्रोत्साहनायेदानीमुदित इतिन
मंतव्य—मन्वंतरादावेव निखिल जगदुत्थरणाय परमपुरुषः शक्तिगमोक्ष

साधन तयेमं योगमहमेव विवस्वते प्रोक्तवान् विवस्वांश्च मनवे मनुरिक्षा-
कवे इत्येवं संप्रदाय परंपरया प्राप्तमिमं योगं पूर्वं राजर्षयो विदुः समहता
कालेन तत्तच्छ्रोतृ बुद्धिमांदा द्विनष्टप्रायोभूत् १-२-पूर्वं विवस्वन्मन्वा-
दिभिः कृतं पूर्वतर पुरातनं तदानीमेव मयोक्त वक्ष्यमाणकारं
कर्मैवकुरु ॥ १५ ॥

श्रीमन्मध्व भा०.

पूर्वानुष्ठितश्चायं धर्म इत्याह इम मिति ॥ १ ॥

पूर्वं कृतं कर्म पूर्वभावीत्यर्थः ॥ १५ ॥

आनंदगिरिटीकायां.

ते तदैव संपाद्य कर्मकृतवन्तो न तदिदानीम प्रामाणि

कत्वात् अनुष्ठेयमित्याशङ्क्याह-पूर्वतर मिति ॥ १५ ॥

श्रीधरीयटीकायां.

एवंराजानश्चते ऋषयश्चेति अन्येपि राजर्षयो

निमिप्रमुखाः स्वपित्रादिभिरिक्ष्वाकु प्रमुखैः प्रोक्त

इमं योग विदुर्जानतिस्म अद्यत नाना मज्ञाने

कारणमाह सयोगः कालवशा दिहलोके नष्टोविच्छिन्नः ॥ २ ॥

पूर्वैर्जनकादिभिरपि मुमुक्षुभिः सत्त्व शुध्यर्थं

पूर्वतरं युगांतरेष्वपि कृतं-तस्मात्त्वमपि प्रथमं कर्मैवकुरु ॥ १५ ॥

तच्चतत्त्वविद्धिः सहविचार्य कर्तव्य

न लोक परंपरामात्रेणे त्याह किं कर्मेति ॥ १६ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतायां अ० १५ श्लो०.

यः शास्त्रविधिं मुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ॥

न ह्यसिद्धिं नवाप्नोति न सुखं न परांगतिं ॥ २३ ॥

तस्मात् शास्त्रं प्रमाणंते कार्याकार्य व्यवस्थितौ ॥

ज्ञात्वा शास्त्र विधानोक्तं कर्मकर्तुं मिहार्हसि ॥ २४ ॥

श्रीमच्छंकर भा०.

शास्त्रविधिं—शास्त्रवेदः तस्यविधिं—कर्तव्या कर्तव्य ज्ञानकारणं-२३.
शास्त्रमेवविधान—शास्त्रविधानं ॥ २४ ॥

श्रीमद्रामानुज भा०.

शास्त्र वेदाख्यविधिः २३. तस्मात् कार्याकार्य व्यवस्थितौ. उपादे-
यानुपादेय व्यवस्थायां शास्त्रमेव तवप्रमाणं धर्मशास्त्रेतिहास पुराणोप-
बृहितावेदाः ॥

आनंदगिरिटीकायां.

शिष्यते बोध्यतेनेन पूर्वोर्थ इति शास्त्रं ॥ २३ ॥

श्रीधरीयटीकायां.

शास्त्रविधि—वेदविहितं धर्मं ॥ २३ ॥

श्रीमहाभागवते पंचमस्कंधे षष्ठेध्याये १२ गद्ये.

आचाराणां आचारत्वं वेदमूलकं—अन्यथातेषां अप्र-
माणत्वमेव ॥ तथाहि ॥

श्रीधरः

तेच सर्वाक्तनयानिजलोक यात्रयाधपरंपरयाभस्तास्त मस्यंते
स्वयमेव प्रपतिष्यन्ति ॥ अर्वाक्तनया अवेदमूलया निजलोक
यात्रया—स्वेष्टाकृत प्रवृत्ता—आभस्ताः कृत विश्वासाः ॥ इति ॥

अतः सङ्गिः शास्त्रमेवानुसरणीयं तद्विरुद्धाचारः साज्यः
 अस्मिन् ग्रंथेऽन्यथाप्रोक्तं तच्छास्त्रीयमिति जाने—यदितत्
 अशास्त्रीयं तर्हि तस्य अशास्त्रीयत्व दर्शकाणि श्रुतिस्मृत्यापत्त-
 र्मीयाणि—प्रमाणानि प्रेषणीयानीति विनयपुरस्सरं सर्व पंडितान्
 आचार्यान् गुरुनपि श्रीमत्कृष्णमतानुयायी रघुनाथः प्रार्थये.

कल्यब्दे, १९८३.

चित्रभानुवर्षे तुल्यमासे.

समाप्तोऽयं ग्रन्थः

॥ केचित् महत्तम ॥ ॥ नश्यन्तां जन्तूनां ॥

पराशरः नष्टमृतेप्रव्रजिते ह्येवैवपतितेपतौ । पंचापस्तुचन
अत्रिः नष्टेन्यासमापले व्याधिग्रस्तेचर्भर्तारि । पुनःस्त्रीणांवि
गौतमः मरणानंतरं भर्तुर्यद्यनाहतयोनयः । स्त्रियो विवाहम
विधामित्रः अरुष्टृल्लिगयोनीनामाविंशतिवयःस्त्रियाः । पुन
नारदः उद्वाहितापि साकन्यानचेत्सप्राप्तमैथुना । पुनः सं
च्यवनः पूर्वं निषेकान्तरीणां मृतेपत्न्यीततःपरं । दशाहाम
वैशंपायनः पुरुषाणांभिवस्त्रीणांविवाहाःब्रह्मवोमता । भर्तृ
काश्यपः आषोडशवयो नार्योपदिता मृतभर्तृकाः । पुन
जाबालिः ब्राह्मणाःक्षत्रियाःवैश्याःशूद्राःस्वकुलयोषितां ॥
अगस्त्यः भर्त्रभावेवयःस्त्रीणां पुनःपरिणयोमतः । नतत्र
व्याघ्रपात् पत्निनाशेयथापुतो भर्तृनाशेतयोस्त्रियाः । पु
वसिष्ठः भर्तृसंबध शून्यानां भर्तृनाशेतुयोषितां । पुन
बृहस्पतिः अज्ञातभर्तृसंबधाः भवंतियदियोषितः । ग
विवाहेच्छायदा स्त्रीणांभर्तृनाशेतुजायते ।

मृकंदुः निषेकानंतरंस्त्रीणां भर्तृभर्तृकाः । पाणि
वाचस्पत्यः आ

॥ श्रीः ॥

1292 C

श्रीयज्ञेश्वरशर्मविरचिता

प्रस्थानचन्द्रिका ।

५

निर्णयमागरयन्त्रालयाधिपतिना मुद्रिता ।

१८८९

मूल्यमेक आणकः ।

आर्यविद्यामुधाकरकर्तृभिः मुरतनगरनिवासिभिर्मह्यज्ञेश्वरशर्म-
भिर्जलपर्यटनचिकीर्षूणां बांधाय नानाधर्मशास्त्रेभ्यो वचनानि सं-
गृह्य प्रस्तावचन्द्रिका नाम निबन्धो रचितः । तं च प्रकृतकालोपयु-
क्तवादावां मुद्रयितुं प्रवृत्ताः स्वः । एतं सम्यग्विचार्य बुधा यदु-
चितं तत्कुर्वन्त्विति ।

काव्यमालासंपादकौ
दुर्गाप्रसाद-कारिनाथौ ।

॥ श्रीः ॥

अप्राप्य यस्य महिमानमचिन्त्यशक्तिं वाचो भवन्ति मनसापि समं निवृत्ताः ।
त नित्यमेकमजमीश्वरमत्र लोके बुद्धिप्रकाशकमहर्निशमानतोऽस्मि ॥

धर्मशास्त्रप्रणेतरणां मन्वादीनां पदाम्बुजम् ।

नत्वा लोकहिताथोयं कुर्वे प्रस्थानचन्द्रिकाम् ॥

इह तावत्प्रवसता द्विजेन के देशा अभिगम्याः, के च परिवर्जनीया इति विचार्यते—

मनु.—‘सर्गस्वतीदृषद्वत्योर्देवनद्योर्यदन्तरम् । त देवनिर्मातृदेशं ब्रह्मावर्तं प्रचक्षते ॥ कुरुक्षेत्रं च मत्स्याश्च पञ्चालाः शूसेनकाः । एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्तादनन्तरः ॥ हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत्प्राग्विवनशनादपि । प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः ॥ आ समुद्रास्तु वै पूर्वोदा समुद्राच्च पश्चिमात् । तयोरेवान्तरं गिर्योरार्यावर्तं विदुर्बुधाः ॥’, तयोर्हिमवद्विन्ध्ययोः । ‘कृष्णमारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः । स ज्ञेयो यज्ञियो देशो म्लेच्छदेशस्त्वतः परः ॥’, स्वभावतः न तु बलादानीतः । परोऽन्यो म्लेच्छदेशो न यज्ञार्ह इत्यर्थे इति कुल्लुकभट्टः । ‘एतान्द्विजातयो देशान्संश्रयेन्प्रयत्नतः । शूद्रस्तु यस्मिन्कस्मिन्वा निवसेद्वृत्तिकर्षितः ॥’ एतावद्भिर्मेनुवचनैर्ब्रह्मावर्तकुरुक्षेत्रादयो देशा ये प्रदर्शितास्त एव प्रवासयोग्या नान्ये इति न नियम्यते, किं तु यज्ञियदेश एत इत्येव, अत एवान्यदेशोद्भवा अपि द्विजातयो यज्ञार्थत्वाददृष्टार्थत्वाच्चैतान्देशान्प्रयत्नादाश्रयेरन् । शूद्रस्तु वृत्तिपीडितोऽन्यदेशमप्याश्रयेदिति कुल्लुकभट्टो व्याचख्यौ ।

‘प्रनष्टाधमधर्माश्च देशा वर्ज्याः प्रयत्नतः’ इति वायवीये । तथा स्मृतिसारे—‘नैकवासा न च द्वीपे नान्तरिक्षे कदाचन । श्रुतिस्मृत्युदितं कर्म न कुर्यादशुचिः क्वचित् ॥’ इति । दिवोदासीये—‘म्लेच्छदेशे तथा राज्ञी सध्याया विप्रवर्जिते । न श्राद्धमाचरोद्विद्वाश्च चाकाशे कदाचन ॥’ इत्यादीनि वचनानि तु श्राद्धयज्ञादिकर्मणि प्रोक्तदेशानां वर्जनीयत्वबोधकानि, न तु प्रवासकर्मण्यपि वर्जनीयत्वबोधकानि । अत एव निर्णयसिन्ध्वादिमहानिबन्धेषु श्राद्धे वर्जनीयदेशान्तरूपणप्रकरण इमानि वचनान्युपनिबद्धानि ।

यद्यापि ‘सिन्धुसौवीरसौराष्ट्रास्तथा प्रत्यन्तवासिनः । अङ्गवङ्गकलिङ्गाश्च गत्वा संस्कारमर्हति ॥’ इति प्रार्थश्चत्तमिताक्षराधृतदेवलवचनेन सिन्ध्वादिदेशान्प्रति प्रवासं कुर्वतो द्विजस्य पुनरुपनयनं प्रदर्शितम्, इदं च तीर्थयात्राव्यतिरेकेण द्रष्टव्यमिति विज्ञानेश्वर आह, अन्यत्राप्युदाहरन्ति—‘सौराष्ट्रसिन्धुसौवीरानवन्तीर्दक्षिणापथम् । एतानि ब्राह्मणो गत्वा पुनः संस्कारमर्हति ॥’ इति बौधायनः, अन्यच्च त्रिस्थलीसेतौ—‘कर्मण्यशजलस्पर्शात्करोतोयाविलङ्घनात् । गण्डक्रीषाहुतरणात्पुनः संस्कारमर्हति ॥’ इति पठन्ति, तथापि व्यवसायार्थं तत्र तत्र गमनं नैव विधेयमिति नियमयितुं न शक्यते, अशब्दार्थत्वात् ।

यदि त्वेतेषां वचनानां सिन्ध्वादिदेशगमननिवृत्तावेव तात्पर्यं स्यात्, तदा तु ‘गन्तुर्गच्छेद निष्कृतिः’ इत्येव स्मृतिकारा ब्रूयुः । एतच्च तीर्थयात्राव्यतिरेकेण द्रष्टव्यमिति वदन्निज्ञानेश्वरोऽपि ज्ञापयति, यथा किल व्यवसायार्थं तत्र तत्र देशे द्विजाः प्रवासं कुर्वन्तीति ।

दृष्टवरम् । तस्मात्प्रायश्चित्तं कारयित्वा तथाविधेन संव्यवहारः कार्य इत्येव युक्ततर-
भाति । तथा चोक्तं याज्ञवल्क्येन—‘प्रायश्चित्तैरपैत्येनो यदज्ञानकृतं भवेत् । कामतो व्य-
वहार्यस्तु वचनादिह जायते ॥’ इति । अज्ञानकृते सर्वत्र पापक्षयः । यत्र तु—
‘ब्रह्महत्यापगुरुतत्पगमादपितृयोनिषन्धगस्तेननास्तिकनिन्दितकर्माभ्यासिपतिनान्या-
ग्वपतितत्यागिनः पतिता पातकसयोजकाश्च’ इति गौतमोक्तं महापातकार्दा व्यवहा-
र्यत्वं निषिद्धम्, तस्मिन्पतनीयेऽपि कर्मणि कामतः कृते व्यवहार्यत्वमात्रम्, न पापक्षयः । न
च पापक्षयाभावे व्यवहार्यत्वमनुपपन्नम् । द्वे हि पापस्य शक्ती—नरकोत्पादिका, व्यवहार-
निरोधिका च । तत्रेतरशक्यविनाशेऽपि व्यवहारनिरोधिकायाः शक्तेविनाशो नानुप-
पन्नः । तस्मात्पापानपगमेऽपि व्यवहार्यत्व नानुपपन्नमिति मितक्षरायां प्रायश्चित्ताध्याये
विज्ञानेश्वरः ।

इदमत्रावधेयम्, यदि महापातकार्दा कामकृते व्यवहार्यत्वनिषेधस्य गौतमोक्तस्यापि
प्रायश्चित्तानुष्ठानेन नाशः, तदोपपातकान्तर्भाव्येन नौकया समुद्रीयद्वापान्तरे म्लेच्छदेशा-
न्तरे वा गमनेन प्राप्तस्यासंव्यवहार्यत्वस्य प्रायश्चित्तानुष्ठानेन निरामो भवतीति किमु
वक्तव्यमिति ।

ननु म्लेच्छदेशे स्वाचारात्प्राग्भ्रश्यते गन्ता इति चेदाचारात्परिश्रमो हि प्रायश्चि-
त्तस्य निमित्त भवितुमर्हति, न तु यावज्जीवमसंव्यवहार्यत्वस्य अतो हि पश्चात्तापेन वा
परप्रेरणया वा स्वज्ञातिपरिचर्याभिभयादिना वा प्रायश्चित्तं कर्तुमिच्छति, सोऽवश्यमनु-
प्राप्तः शिष्टः ।

तथा चोक्तं पतितत्यागप्रकरणे मितक्षरादिमहानिबन्धेषु । एव महापातकार्दाभि-
पतितस्य प्रायश्चित्तमुक्तम्, यस्त्वाद्धृत्यादितत्र चिकीर्षति तस्य किं कार्यमित्यत आह—
‘दासी कुम्भं बहिर्भोमाभिनयेरन्ववाग्धवा । पतितस्य बहिष्कुर्युः । मन्वाकायेषु चैव
तम् ॥’ इत्याशुक्त्वा, अयं च त्यागो यदि बन्धुभिः प्रेयमाणोऽपि प्रायश्चित्तं न करोति
तदा दृष्टव्यः । ‘तस्य नु गुरोर्बान्धवानां राज्ञश्च समक्षं दोषानभिख्याप्य । अनुभाष्य च
पुनः पुनराचारं लभस्वेति । स यथेवमप्यनवस्थितमतिः स्यात्ततोऽस्य पात्रं विपर्यस्येत्’
इति शङ्खस्मरणात् । पतितस्य ये दोषा महापातकप्रभृतयस्ते बन्धवादीनां समक्षमभि-
ख्याप्य पश्चात्तापजननार्थमुदाहृत्य तच्च पतितं प्रत्याचारं लभस्वेति पुनः पुनरभिभा-
ष्योपदेशं कर्त्तव्यम् । एव कृतेऽपि तस्य मतिराचारस्वाकरणे न प्रवर्तते, तस्मिन् घटस्फोट-
पूर्वकं बहिष्कुर्यादिति स्मृत्यर्थः । एव हि दयालुभिः शास्त्रकृद्भिः पतितस्यापि सप्रहार्थं
प्रवर्तितव्यमिति स्पष्टमेवाभिहितम् । तस्माद्देशपयैतनार्थं तत्तद्देशीयविद्याशिल्पार्थपरि-
ज्ञानार्थं वा समुद्रमध्ये नौकया प्रयाणं कृत्वा गृहागतस्य स्वीयकुलाचारपरीप्सोः पुरु-
षस्य दोषतारम्येन प्रायश्चित्तैर्विशोधनं स्वीकरणं च शास्त्रविहितमवश्यमन्युपेयं दीधेद-
किमिदं विदोषैः ।

समुद्रयातुः किं प्रायश्चित्तं शास्त्र उपदिष्टमिति चच्छ्रूयताम्—प्रायश्चित्ताध्याये मितक्ष-
रावाह—‘समुद्रगमनं ब्राह्मणस्य न्यासापहरणम्, सर्वपण्यैर्व्यावहरणम्, मूत्रमृतम्, शूद्रसेवा,
क्षेत्रकृषावागभिजात्यते तेन यदप्यं च भवति, तेषां तु निर्दोषत्वपूर्वकालं मितमोजना अ-

पोऽभ्युपेयुः सवनानुकल्प स्थानासनाभ्यां विहरन्त एते त्रिभिर्वर्षैस्तदपहरन्ति पापम्' इति बोधायनेनोक्तम् । इदं च बहुकालशूद्रसेवाविषयमिति व्यवस्थापितं शूद्रसेवाविषये विज्ञानेश्वरेण । तन्त्रुत्यन्यायेन बहुकालसमुद्रयात्राविषयत्वमपि लभ्यत एव । एवं च दीर्घकालपर्यन्तं समुद्रप्रयाणे व्यब्दं प्रायश्चित्तं प्राप्नोति । तथा च शूद्रसेवासमुद्रप्रयाणयोस्तुल्यदोषाधायकत्वं स्फुटमभिहितं भवति । सप्रतिकाले शूद्रसेवामापद्यनापदि च कुर्वाणा दाक्षिणात्या नागरा गुर्जरादयश्च द्विजा अर्चीर्णप्रायश्चित्ता अपि संव्यवहियन्ते, तदा कोऽयं समुद्रयातुमेतानपराधो येनायं कृतप्रायश्चित्तोऽपि न सव्यवहियेत ।

अथापि त्रयात् । आपदि सेवादिकमभ्यनुज्ञानमिति । यथाह मनः—'विद्या शिल्प-श्रुतिः सेवा गोरक्ष्यं विर्पाणं कृषि । वृत्तिर्मेक्ष्य कुमीदं च दश जीवनहेतवः ॥' इति । आपत्प्रकरणाजीवनहेतव इति निर्देशाच्च । एषा मध्ये यया वृत्त्या भ्रष्टस्यानापदि न जीवनं तथा वृत्त्या तस्यापदि जीवनमभ्यनुज्ञायने, यया ब्राह्मणस्य श्रुतिसेवादिति । एवं शिल्पादावपि ज्ञेयम् । 'श्रुतिं प्रेष्ठ्यावेन वेतनग्रहणम्, सेवा पराज्ञापरिपालनम्' इति कुल्लुकभट्ट । एवं चाभ्यनुज्ञातत्वात्सेवादिकं कर्तव्यम्, समुद्रयानं तु नाभ्यनुज्ञातमिति तं न कर्तव्यमिति । बाटम् । विर्पाणर्वणिज्या वर्णकर्म तच्च सायात्रिकत्वमपि । सायात्रिकः पोतवर्णकः । अनया दिशा इदमप्यभ्यनुज्ञातं भवति । किंच 'आपद्रुतिः कलौ वज्या' इति प्रागभिहितं न विस्मर्तव्यम् ।

आपद्रुत्यापि जीवनं चिरकालं वंगपरम्परया वा न केनापि ऋषिणाभ्यनुज्ञातम् । लोभात्तथा कुर्वता प्रत्युत दोषोऽभिहितः । यथाह याज्ञवल्क्यः—'क्षात्रेण कर्मणा जीवेद्विज्ञां वाप्यापदि द्विजः । निस्तीर्यतामथात्मानं वापयित्वा न्यसेत्पथि ॥' इति । तथा—'जात्युत्कर्षो युगे ज्ञेयः पञ्चमे सप्तमेऽपि वा । व्यत्यये कर्मणां साम्यं पूर्ववत्साधरोत्तरम् ॥' इति । मूर्धावसिक्तादीनामनुलोमसकरजातीनामुत्कर्षो युगे जन्मनि सप्तमे पञ्चमे वा । अपिशब्दात्पष्ठे वा बोध्यः । व्यवस्थितश्चायं विकल्पः । व्यवस्था चैवम्—ब्राह्मणेनोढायां शूद्रायामुत्पादिता निषादी । सा ब्राह्मणेनोढा दुहितरं काचिज्जनयति । सापि ब्राह्मणेनोढेत्येवप्रकारेण षष्ठी सप्तमं ब्राह्मणं जनयति इत्यादि ज्ञेयम् । कर्मणां व्यत्यये यथा—'ब्राह्मणो मुख्यया वृत्त्या अजीवन्क्षात्रेण कर्मणा, तेनाप्यजीवन्वैश्यकर्मणा, तेनाप्यजीवन्शूद्रकर्मणा' इत्येवकर्मणा व्यत्यये सति यद्यापद्विमोक्षेऽपि तां वृत्तिं न त्यजति तदा सप्तमे षष्ठे पञ्चमे वापन्यजन्मनि क्रमेण शूद्रवैश्यक्षत्रियसाम्यम् । यस्य हीनवर्णस्य कर्मणा जीवति तत्समानजातिर्भवतीति विज्ञानेश्वरः । अलभनया प्रसक्तानुप्रसक्त्या ।

विनापि तीर्थयात्रा समुद्रमध्ये म्लेच्छदेशगमने बोधायनोक्तं व्यब्दं प्रायश्चित्तम् । तच्च 'मिन्धुसौवीरसौराष्ट्रान्' इति वचनेन पुनःसंस्कारसमुच्चितं कार्यम् । पुनःसंस्कारप्रकारस्तु ग्रन्थान्तरादवगन्तव्यः । अस्मिन् पुनःसंस्कारसमुच्चितव्यब्दप्रायश्चित्ते कृते इतरेषां पापानां प्रसङ्गसिद्ध्या न प्रायश्चित्तान्तरस्य प्रसङ्गः । यद्वा—'यद्यप्यसङ्कटव्यस्तं बुद्धिपूर्वमथ महत् । तच्छुद्धेदब्दकृच्छ्रेण महत् पातकादते ॥' इति मिताक्षरादृतसुमन्तुवचनबोधितेनैकाब्दात्मकसर्वप्रायश्चित्तेन समुच्चयः कार्यः । कृच्छ्रस्वरूपं तु—'त्र्यहं प्रातः कथं सायं त्र्यहमद्यादयचित्तम् । त्र्यहं परं च नास्तीयात्माजापत्वं चरन्मिदमः ॥' इति । एकैकतुमशक्तौ प्रत्याम्नाया आचरितव्याः ।

एकस्याब्दस्य त्रिंशत्कृच्छ्राणि भवन्ति । कृच्छ्रप्रत्याम्नायाश्चानेकविधास्तत्र तत्रोक्ताः । तथाहि, एकगोदानम्, दशसहस्रगायत्रीजपः, गायत्र्या सहस्र तिलहोमः, शतद्वयप्राणा-
बामाः, द्वादशब्राह्मणभोजनम्, यावत्केशशोषणं विरम्य तीर्थं द्वादश स्नानानि, वेदसं-
हितापारायणम्, योजनयात्रा, द्वादशसहस्र नमस्काराश्चेति । एतेषां मध्यादन्यतमप्रत्या-
म्नायेन गणनया यथायथं शक्यनुसारतोऽनुष्ठेयम् ।

उक्तं च याज्ञवल्क्येन—‘देशं कालं वयः शक्तिं पापं चावेक्ष्य यत्नतः । प्रायश्चित्तं
प्रकल्प्यं स्याद्यत्र चोक्ता न निष्कृतिः ॥’ इति । निमित्तानामानन्त्यात्प्रतिनिमित्तं
कर्तुमशक्तत्वात्सामान्येनोपदिष्टानुपदिष्टविषये प्रायश्चित्तज्ञानार्थमिदम् । यदुक्तं प्रायश्चित्त-
ज्ञातं वक्ष्यति च तद्देशकालादिकमवेक्ष्य यथा कर्तुं प्राणविपत्तिर्न भवेत्तथा विषयवि-
शेषे कल्पनीयम्, इतरथा प्रधाननिवृत्तिप्रसङ्गः स्यादिति विज्ञानेश्वरः ।

एवमुक्तप्रकारेण प्रायश्चित्तानुष्ठाने कृते तत्र तत्र देशे सचरतां द्विज्जातिप्रभृतीनां
स्वधर्मस्थितिः परिरक्षिता भवेत्, इतरदेशीयविद्याशिल्पादिकौशलानि नीतिव्यवहारा-
द्वितीयश्चानुभवगोचरी भवेयुः । एवं चानेकोदागुणप्रभवस्थानस्य प्रस्थानस्य सकांचो द्वि-
परमहानिकरः । यथाह विश्वासु—‘व्यापारान्तरमुत्सृज्य वीक्षमाणो वधूमुखम् । यो
गृहेष्वेव निद्राति दारिद्र्याति स दुर्मतिः ॥’ ‘आकिंचन्यादतिपरिचयाज्जाययोपेक्ष्यमाणो
भूपालानामननुसर्गणाद्विभ्यदेवाखिलेभ्यः । गृहे तिष्ठन्कमतिगल्स कृपकूर्मे सधर्मा किं
जानीते भुवनचरितं किं सुखं चापभुङ्क्ते ॥’ अनेकविधान्केशान्वपस्थापि सर्वत्र वसु-
धातले पर्यटनं विप्राः कुर्वन्ति स्म इति विष्णुपुण्येऽर्भाहृतम्—‘अटान्तं वसुधां विप्राः
पृथिवीदक्षिणाय वै । अनिकेता ह्यनाहारा यत्र सायगृहास्तु ते ॥’ इति । अनिकेतत्वम-
नाहारत्वं चानेकदिनसाध्ये निर्जनगिरिकाननानादिप्रदेशेषु चङ्क्रमणप्रसङ्गे प्राप्नोत्येव । प्रशंसित-
व्याभियुक्तः कविभिरपि देशाटनम्—‘देशाटनं पण्डितमित्रता च तथा महीपालसभाप्र-
वेशः । अनेकसच्छास्त्रविलोकनं च चत्वारि चातुर्यकणाणि लोके ॥’, ‘देशे देशे किमपि
कुतुकादद्भुतं वीक्षमाणाः सपाथैव द्रविणमार्गं सन्न भूयोऽप्यवाप्य । समुज्यन्ते सुचिर-
विरहोत्कण्ठिताभिः सनीभिः सौख्यं धन्या किमपि दधने सर्वसपत्समृद्धाः ॥’ तथा
धर्ममीमांसाविदा महाभाष्यसेतुकृता हरिणाप्युक्तम्—‘अयं निजं परं वेति गणना
लघुचेतसाम् । उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् ॥’ इति ॥

मन्वादिस्मृतिवाक्यानि ग्रन्थकारवचांसि च ।

प्रमाणमनुरूप्यैव विचारोऽत्र कृतो मया ॥

अथापि चेदविज्ञत्वात्स्खलनं मम लेखने ।

क्षन्तुमर्हन्ति विद्वांसः सारमायो द्विःपृक्ते ॥

श्रीकृष्णः शरणां मम ।

12989

विधवाविवाहखण्डनम् ॥

—ॐॐॐॐॐॐ—

श्रीकुम्भकोणनगरवासि-

श्रीभागवतश्यामाचार्यविरचितम्

शालिवाहनशाके १८२९ वैकमेऽब्दे १३४४

श्रीसखामाशये

—

संस्कृतमसिकपत्रे क्रमेण प्रकाशितम् ।

भीमध्वराजगुरुभ्योनमः ।

परिच्छेदास्त्रयश्चास्यग्रन्थस्यसमुदाहृताः ॥

प्राथमेसाधकमानानामभावस्यानिरूपणम् ॥ १ ॥

द्वितीये बाधकानां च प्रमाणानामुदाहृतिः ॥

तृतीये बाधिनोर्ग्रन्थ द्वयस्यापि निराहृतिः ॥ २ ॥

प्रकरणैः पञ्चभिः प्रोक्ता विस्तरेण च मार्मिकी ॥

नाम्यग्र-थे कृता कैश्चिन्मीमांसैतादृशीपुनः ॥ ३ ॥

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ
कपक	कल्पक	२	७
पुनर्भु	पुनर्भूः	७	१
मत्कायाः	त्यक्तायाः	"	४
बालात्त्यक्ता	बलात्त्यक्ता	"	२०
व्यया	व्यतायां	"	२६
कन्यता	कन्यला	८	४
सेह;	मेक्तः	"	८
अन्तर्गतेन	अन्तर्गतेन	"	६४
चात्वाना	चात्वाला	"	२२
व्याहकलेकना	व्याहृतलेइवनो	"	२५
ह—याय	ध्यायीय	९	१०
सदशुर्षी	सदृशी	"	१५
हसांत	, येति	"	२४
द्विविवाह	विवाह	१२	४
वियोगे	वियोगो	१३	२६
मीतिसूक्तं	मीत्युक्तं	१९	८
शून्यनां	शून्यानां	"	११
चतुश्चत्वारि	चतुश्चत्वारि	२१	१६
त्रय	त्रया	२२	१६
पाणीग्रहणं	पाणिग्रहण	"	२१
ताभ्यामेव	ताभ्यामेव	"	"
रजसज्जानां	रजसज्जानां	"	२४

विधवा विवाह खण्डनम् ॥

अथ प्रचार्यमाणे सद्धर्मे प्रमाणचूडामणिभिर्वेदैस्तदनुकूल-
शास्त्रैर्यतो ब्राह्मणादिवर्णधर्मव्यवस्था दृढमनादितः सम्प्रवृत्ता
सर्ववैदिकसज्जनानां निःश्रेयसकरीति निश्चयेन सयिस्तरं प्रति-
पाद्यते ऽस्मन्मित्ररत्नैः श्रीगयादत्तचतुर्वेदिभिरतस्तन्मूलदार्ढ्याय
भारतमहिलानां पातिव्रत्यपरमधर्मसंरक्षणाय गोलकादिवर्ण-
साङ्कर्याभावाय रिक्थपिण्डोदकव्यवस्थावस्थानाय च स्त्रीणां
देशकालवयोऽवस्थाधिकारानुचिन्तनस्य शास्त्रेष्वनुकृत्वा-
न्निवर्णविधवास्त्रीणां पुनर्विवाहः शास्त्रैर्निषिद्धः शिष्टैर्यथा
वदनादृतः सत्सम्प्रदायाचार्यैश्च घण्टाघोषेण निवारितो बहुभिः
पण्डितप्रकाण्डैर्गुरुतः ग्रन्थैश्च भूयोऽपि च यः खण्ड्यते तद्वि-
षयेऽत्रापि नवं ग्रन्थरत्नं प्रकाशयितुमुचितमिति चिन्तापरस्य
मम गृहे ऽत्रमथुरायामेव प्रयागादित्रिस्थलीयात्रां कृत्वा
बहुरूपा सम्प्राप्तैः श्रीभागवतश्यामाचार्यैः कुम्भघोषनगर
वाग्मव्यैर्बहुतरसद्ग्रन्थरत्नप्रणेतृभिर्विरचितो निबन्धोऽजसैव
तेभ्य उपलब्धः सोऽयं स्वसद्धर्मप्रणयिमहोदयेभ्यः शङ्कासमा-
धिग्रन्थान्तर्गततया वर्णव्यवस्थाग्रन्थेन सनार्थीभूतः क्रमेण
ममुपाह्रियते मयेति ।

पूर्णबोधहृदयाचक्षुषासं वादिगन्धगजभेदनदक्षं । सूत्रतीक्ष्ण-
नजरायुधधारं वादरायणमृगाधिपमीडे ॥ १ ॥ श्रीसत्यवीरगुरु-
वर्यपदाञ्जरागसंरक्षितगृहवेशितरामदेवः । कोपि . प्रबक्षि-
कलिकाक्षकिजृम्भमाजरब्धाभिवाहनिरसिष्णुसुमानपक्षिः ॥ २ ॥

यदुक्तं स्थाविवाहस्य विधिविहितत्वं अधुनाननैर्दुर्वादिभिः
 नदत्तम् । विधायकप्रमाणाभावात् । तथाहि दृष्टव्येदमसमाष्टकेऽष्ट-
 माध्याये ऽष्टादशे वर्गे स्थितः । 'कुहस्विदूदोषाकुहवस्तोरश्विना-
 कुहाभिपित्वंकरवःकुहोषतु । को वांशयुत्राविभ्रवेवदेवरंमर्यंनयो-
 षाकृण्णनेमधस्वभा । इत्ययं मन्त्रः न तावत्पुनर्विवाहस्य विधा-
 यकः । लिङ्गलाट्टनव्यप्रत्ययानामभावात् । नापि समिधो यजतीति
 वस्तुतः । लट्त्वपरिकल्पन । द्रव्यदेवतासम्बन्धादेर्लट्त्वकस्य
 प्रकृतेऽभावात् । अत्रातन्नापकत्वरूपविधिशक्तिप्रतिबन्धकस्य सि-
 द्धार्थनाबोधकस्यैवशब्दस्य सत्त्वात् । अन्तु वा विधायकत्वमस्याः
 श्रुतेः । तथापि न त्वदभिमतपुनर्विवाहसिद्धिः । श्यालाः स्युर्घ्ना-
 तरः पत्न्याः स्वामिनो देवृदेवगाविति कोशबलेन देवरशब्दस्य
 भर्तृसहोदरमात्रवाचकत्वेन विधायकर्तृकशय्याधिकरणकदेवरा-
 भिमुखीकरणस्यैव युगान्तरविषयकस्यात्राभिमतत्वात् ॥ यथा च
 विधवाकर्तृकदेवरगमनस्यकलियुगातिरिक्तयुगविषयकत्वं तथा
 प्रमाणानि वक्ष्यामः । नचैवं सति देवरोदीव्यतिकर्मेति देवर-
 शब्दस्य सन्तुसामान्यवार्त्तत्वेप्रतिपादकयास्कभाष्यविरोध इति
 वाच्यं । यास्कभाष्यस्य देवरपदस्यभर्तृभ्रातरि न केवलरुद्धिः
 किन्तु योगोपीति प्रतिपादकत्वात् अन्यथा योषा योने-
 रिति मर्योमरणधर्मेति वाक्यद्वयेन योषामर्यशब्दयोस्संमिश्र-
 वाचकत्वपश्चादिवचकत्वे सिध्यतां एतदभिप्रायेणैवैतन्मन्त्र-
 व्याख्यायां विद्यारण्येन देवरं भर्तृभ्रातरमित्युक्ता स्तोकार्थे
 सम्मतितया देवरो दीव्यतिकर्मेति यास्कभाष्यवचनमुदाहृतम् ॥ १ ॥
 एतेनैव 'अभिगावोभनूषतयोषांजाराभिवाप्रियमित्यपिमंत्रो न विधा-
 यकः । विधिशक्तिप्रतिबन्धकस्यैव शब्दस्यात्रासि सत्त्वात् निधि-
 कृत्या विद्यमानस्यापि 'विकिरिष्यामि' इत्याह्वानं कुरापं ब्राह्मणं यज्ञे-
 स्मादाविष इष्टान्तत्वंसम्भवात् । चन्द्रविम्बादिव विषं चन्दनां-

दिवं जानते । परुषावागितो वत्कादिस्त्रीदाविवासेभावितावि
 दृष्टान्तत्वदर्शनाच्च । २ । माण्डूक्येनरेवब्राह्मणतृतीयपञ्चिकागतविदो-
 तिसंख्येयं । तस्मादेकस्य बहुव्यो जाया भवति नैकस्यै बहुव्यो
 सहपत्य इतिवाक्यं विधायकं लिङ्गादीनामभावात् । नन्वेक-
 कालेबहुपतिनिषेध एव स्थितास्तौ कालभेदेनैकस्याः बहुपतिम-
 सामनुमनुत इतिचेन्न । सहशब्दस्य समानबोधकत्वेपि त्वदभि-
 मनसमानकालबोधकत्वे नियामकाभावात् सामान्यवाचकस्य
 शब्दस्य विशेषपर्यवसाने प्रकरणादिरूप-नियामकस्य वक्तव्य-
 त्वाच्च । समानकालेबहुपतिमसामान्यवाचकत्वाभावाच्च । किञ्च
 ऋक्च वा इदमग्रे इत्यारभ्य तस्मानिस्तुभि स्तुवन्ति तिरु-
 भिरुद्गायन्ति तिरुभिर्हि सामसम्मिमतमित्यन्तेन पूर्ववाक्य-
 नैकस्य साम्न ऋक्त्रय नत्वेकस्या ऋक्सामद्वयमिति ऋक्
 सामदृष्टान्तः कथितः । तत्र समानकाले भिन्नकाले वा नैकस्या
 ऋचि सामद्वयगान प्रमित तन्म्यायेनदार्ष्टान्तिकऽपि कालाविशे-
 पेणैव बहुपतिनिषेधो वक्तव्यः नन्वेवंमिति सहपदं व्यर्थमि-
 तिचेन्न पतिपदार्थान्वितसमानरूपार्थबोधकस्य सहपदस्य
 मनुष्यत्वेन सजातीय-बहुपतिनिषेधाय प्रयुक्ततया सार्थक्यात्
 ननु मनुष्यत्वेन सजात्यविषयायाः किं प्रयोजनमिति चेदत्रब्रूमः
 सामः प्रथमेऽविदिदेगन्धर्वोविदिद उत्तरः तृतीयो अग्निष्टेपति-
 स्तुरीयस्ते मनुष्यजा, इत्युक्तसोमाग्निदेवतारूपपतीनां बहुत्वमिव
 मनुष्यरूपपतीनां बहुत्वं माभूदिति ज्ञापनं प्रयोजनमिति । ननु
 बहुवचनेनैव बहुत्वे लब्धे बहुशब्दो व्यर्थ इति चेत्तदुभयतोऽपि
 सममेव स्पष्टीकरणं प्रयोजनमिति चेत्तदस्माकमपि सममेव ॥३॥
 'उदीर्घ्वनार्थमजीवलांकमितासुमेतमुपशेपहि पाणिग्राभस्यदि-
 शिरोस्त्वमेतन्पत्युर्जनित्यमभिसम्बभूवोति आरुणे चतुर्थप्रश्ने प्रथ-
 मस्तुवाके तृतीयपञ्चाशनीविद्यमानां मन्त्राणि च विद्वान् ।

लिङादीनामभधनात् लिटः लेट्त्वपरिकल्पकाभावाच्च अस्तुक् ।
 लिटो लेट्त्वं तथाप्याख्यातस्य न विधायकत्वं विधिशक्तिप्रति-
 बन्धकस्य त्वमित्यामन्त्रणस्य विद्यमानत्वात् नचामन्त्रणस्य
 विधिशक्तिप्रतिबन्धकत्वमसिद्धमिति वाच्यं जैमिन्याचार्येण
 द्वितीयाध्याय प्रथमपादे विधिमन्त्रयोरिति सप्तमाधिकरणे गुण-
 प्रधानकर्मविधायकाख्यातद्वयमिव तृतीयमभिधायकाख्यातमपि ।
 देवांश्चामभिर्यजतेयस्योभयं हविरार्तिमाच्छेत् वह्निर्देवसदनं
 दामि अग्नीदग्नीन्विहरेत्यादौ वर्ततइति निरूपितत्वेनामन्त्रणवि-
 भक्तेर्विधिशक्तिप्रतिबन्धकत्वस्य सिद्धान्तितत्वात् । तदुक्तं
 भाट्टदीपिकायां एवं अग्नीदग्नीन्विहरेत्यादौ सम्बोधनविभक्ते-
र्वत्कमिमुखभोतुमात्रविषयाया अभिमुखानभिमुखसाधारणविधि-
विरोधित्वमिति । यच्चविपक्षीयं एतन्मन्त्रोत्तरार्धस्य व्याख्यातं
 त्वम्पाणिग्राहस्य पाणिं गृहीतवतः दिधिषाः पुनर्विवाहेच्छाः
 पत्युः एतज्जनित्वं जायात्व अभिसम्बभूव प्राप्नुहीति । तदसत्
 दिधिषुशब्दस्य पुनर्विवाहेच्छुपगन्वे कोशादिरूपनियामकाभा-
 वात् एष्यत्कालीन पुनर्विवाहवतः पुंसः प्राक्कालएव पाणिग्रा-
 हपतिपदाभ्यामव्यवहार्यत्वाच्च नच भाविर्नो सङ्गाप्राप्तिमपेक्ष्यास्य
 सूत्रस्य शाटकं वयेति वदयं व्यवहार इति वाच्यं तथाकल्प-
 कस्य पुनर्विवाहस्यैव विप्रतिपन्नत्वात् एतज्जनित्वमित्यत्र एतन्प-
 दवैय्यर्थाच्च । तामुत्थापयति देवरादिः त्व पतिसालोक्यमे-
 भूयादितिच्छब्दैश्च पाणिग्रामस्य विवाहसमये मन्त्र-
 बद्धस्तं गृहीतवतः दिधिषाः गर्भस्यधातुः पत्युः एतज्ज-
 नित्वं जन्म लोकान्तरप्राप्तिरूपं अभिसम्बभूव पुरुषव्यत्ययः
 अभिसम्बभूविष्येति बहुच्चाः पठन्तीति भट्टभास्करकृतव्याख्या
 वेरोधापाताच्च । इयं नारी पतिलोकं कृणाना निपद्यत

उप त्वा मर्त्यसंप्रेत विश्व पुराणमनुपालयन्ती तस्यै प्रजां
द्विविणं चेह भेहीति पूर्वमन्त्राननुगुण्यापाताच्च । अस्मिन्निह संवे
विश्वं पुराणमनुपालयन्तीत्यंशस्य विश्वं कृत्वा पुराणं चिदं
तनं एकपत्नीनां व्रतं अनुपालयन्तीति भट्टपादादिभिर्व्या-
ख्यातत्वेन स्त्रिय एकपत्नीव्रतपरिपालनस्यैवोदितत्वात् ॥ ४ ॥

यच्चोक्तं 'नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते तथा । पञ्चस्थापत्सु
नारीणां पतिरन्यो विधीयत इति मनुवचनं पुनर्विवाहकर्त-
व्यतायां प्रमाणमिति तदसत् अधुना तनमनुस्मृति पुस्तकेष्वस्व
वचनस्यानुपलंभात् उपलंभेपि । कामन्तु क्षपयेद्देहं पुष्प
मूलफलैश्शुभैः । नतु नामापि गृहीयात्पत्यौ प्रेते परस्य च ॥ १ ॥

आसीतामरणात् क्षान्ता नियताव्रज्यचारिणी । यो धर्मं एकपत्नीनां
काञ्चन्ती तमनुत्तमम् ॥ २ ॥ नान्योत्पन्नाप्रजास्तीह न चाप्य-

न्यपरिग्रहे ॥ न द्वितीयश्च साध्वीनां कचिद् भर्तापदिश्यते ॥ ३ ॥

यस्मै दद्यात्पितात्वेनां भ्राता वा नुमतेपितुः । तं शुश्रूषेत जीवन्तं
संस्थितं च न लघयेत् ॥ ४ ॥ पाणिग्राहस्य साध्वीक्री

जीवनो वा मृतस्य वा । पतिलोकमभीप्सन्ती नाचरेत्किञ्चिद-
प्रियं ॥ ५ ॥ इति पञ्चमाध्यायवचनैः नान्यस्मिन्विधवानारी

नियोक्तव्या द्विजातिभिः । अन्यस्मिन्निह नियुञ्जानाः धर्मं हन्यु-
स्सनाननं ॥ १ ॥ नोद्वाहिकेषु मंत्रेषु नियोगः, कीर्यते कचिद्

न विवाहविधावुक्तं विधवावेदनं पुनः ॥ २ ॥ न दत्वाकस्य
चित्कन्यां पुनर्दद्याद्विचक्षणः । दत्वा पुनः प्रयच्छन्निह प्राप्नोति

पुरुषानृतं ॥ ३ ॥ सकृदंशो निपतति सकृत्कन्या प्रदीयते सकृ-
दाह ददानीति त्रीण्येतानि सतां सकृत् ॥ ४ ॥ इति नवमा-

ध्यायवचनैश्च विरोधपरिहारायात्राध्याह्नियमाख्यसप्तम्यन्तं पति
पदस्य स्मृतिमुक्ताफलोदाहृतं पाणिग्रहणसंस्काराभ्यां

त्वं सप्तमे पद इति यमवचनसिद्धसप्तपदीप्रयोज्यपरितत्वाति

रिक्तवाग्दत्तत्वं मनोदत्तत्वं कृतकङ्कणवन्धत्वं उदकदत्तत्वं पाणि
 गृहीतत्वान्यतमप्रयोज्यामुख्यपतित्ववदर्थकत्वस्यावश्यवक्तव्यं—
 तथा भवद्भिमतपुनर्विवाहासाधकत्वात् न च 'वाग्दत्तत्वादि
 प्रयोज्यपतित्ववतिपतिशब्दप्रयोगो नास्तीतिवाच्यं । यस्याः
 प्रियेत कन्यायाः वाचा सत्ये कृते पतिरिति नवमाध्याये
 अनुनैव तथाप्रयुक्तत्वात् ॥ १ ॥ एतेनैव नष्टे मृते प्रवर्जिते
 क्लीबे च पतिते पतौ । पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधी
 यते इति पराशरस्मृतिवचनमपि व्याख्यानं पतिशब्दस्या
मुख्यपतित्ववद्वाचकत्वात् पतावित्यस्य सप्तपदी प्रयुक्तमुख्य-
पतित्ववद्वाचकत्वाङ्गीकारोप यद्वै मनुरवदत्तदूभयजमिति भ्रूति
परिगृहीतत्वेन बहुत्वेनच प्रवच्येकदाहुतमनुवचनैरविरोधाय अपतौ
इत्यकारप्रभेदस्यावश्यकतया रागप्राप्तपत्यंतरनिषेधकत्वां—
 र्गीकारेण भवद्भिमतपुनर्विवाहासाधकत्वात् ॥ २ ॥ एवं सा-
 चेदक्षतयोनिः स्यात् गतप्रत्यागतापि वा । पौनर्मवेण भर्त्रा' सा
 पुनस्संस्कारमर्हतीति नवमाध्यायीयमनुवचनमपि न पुनर्वि-
 वाहासाधकतामश्नुते । तथाहि या पत्या वा परित्यक्ता
 विधवा वा स्वयेच्छया । उत्पादयेत्पुनर्भूत्वा स पौनर्मव उच्यत
 इति पूर्वश्लोकेयच्छब्देन निर्दिष्टावाः पतिपरित्यक्तायाः पुन-
 स्तमेव पति प्राप्तवत्या अत्र सेति तच्छब्देन ग्रहणात् ।
 पतिपरित्यक्ताया एवात्र पुन'संस्कारोत्तवा विधवापुनर्वि-
 वाहासिद्धेऽत्र । तच्छब्दस्य भवद्भिमतविधवाग्राहकत्वाङ्गी-
 कारे पतिपरित्यक्ताविधवयोस्संग्रहाय ते इति द्विवचनान्तस्य
 वक्तव्यत्वापाताच्च । सेति पदस्य विधवामात्रग्राहकत्वे प्रथ-
 मातिक्रमापाताच्च न विवाहविधवायुक्तं विधवावेदनं पुनरित्या-
 सुदाहुतस्ववचनव्याकाशोपाताच्च । किञ्च पौनर्मवेण भर्त्रेति
 पदद्वयं कर्तते मन्वार्थस्तु । पुन'भवति स्वां प्राप्नोतीति

पुनर्भुः भूषासाधितिद्यातुः पुनर्भूरेवपौनर्भवः आद्येऽयं तेनमप्रेति
 पूर्वमन्त्रवत्पाणिगृहीतपतिनेतियावत् । नच मृतमर्तुकायाः पौन-
 र्भवो भर्तास्ति । नन्वत्रत्यः पौनर्भवशब्दः पत्यन्ववाचक इति-
 चेन्न । तथाप्रमाणाभावात् । पतिपरित्यक्तायाः स्वपूर्वपतिनेव
 पुनर्विवाह्यत्वं विधवाया अन्येन विवाह्यत्वमित्यर्थकल्पने पुनः
 शब्दकारस्यमङ्गः वाक्यभेदकल्पनं चेति दोषद्वयापाताच्च ननु
 पौनर्भवलक्षणप्रकरणे पतिपरित्यक्तायाः पुनः संस्कार्यत्वोक्तिः
 कुत इति चेत्—भूमः प्राक्पतिपरित्यक्तायां मृततयोभ्यां पुन-
 र्विवाहसंस्कारानन्तरं जातस्य मृतमर्तुकायां जातस्य गोलक-
 स्येव न पौनर्भवत्वमित्यर्थसूचनायेति ॥ ३ ॥ एतेनैवेदानीं
 पुनर्विवाहसाधकतया वर्षवर्मानानि—पाणिग्राहे मृते बाला केवलं
 मन्त्रसंस्कृता । साचेदक्षतयोनिःस्यात्पुनःसंस्कारमर्हति । इत्यादि-
 वसिष्ठवचनानि । दत्तामपि हरेत्कन्यां त्रेयांश्चेद्वर आग्रजेत्
 इत्यादियान्नवल्क्यवचनानि “वरश्चेत्कुलशीलाभ्यां न युज्येत
 कदाचन । न मन्त्राः कार्यां तत्र न च कन्यानृतं भवेत् ।
 समाच्छिद्य तु तां कन्यां बलादक्षतयोनिकां । पुनर्गुणवते दद्या-
 दिति शातातपोऽब्रवीदित्यादि शातातपवचनानि च निरस्तानि
 एषां वचनानां पाणिग्राहवरपदघटितानां सप्तपद्याः प्रागेव-
 विवाहान्तरबोधकत्वेन गवदमिमत्पुनर्विवाहासाधकत्वात् ४ एवं-
 यदिसा बालविधवावाक्यात्त्यक्ता यथा कचित् । तदाभूयस्तुसंस्कार्या
 गृहीत्वायेन केनचित् । इतिप्रजापतिवचनमपिनिरस्तं याज्ञवल्क्य-
 पराशराभ्यां मन्वर्जतिवचने—भुनामेमानवा इमिवचनेच धर्म-
 शास्त्रप्रयोजकत्वेन प्रजापतेरपरिगणितत्वेनतदुक्तस्याभक्ष्यत्वात्
 भक्ष्यत्वेप्युदाहृतप्रबलमनुवचनाद्यविरोधायैतद्वचनस्य शूद्रादि-
 हीनजातिविषयकताया एव रूपनीयत्वाच्च ॥ ५ ॥ अतोविध-
 वाभिमत्पुनर्विवाहकर्तव्यतां न किञ्चिन्मानमिति सिद्धं ।

इति श्रीमदाश्वभागवतश्यामाचार्यकृतेपुनर्विवाहसूत्रेसाधक-
 मानामात्र निरूपणानामप्रथमःपरिच्छेदः ॥ प्रमाद्य-
 वाधितश्च पुनर्विवाहकर्तव्यत्वं । तथाहि । मन्त्रेप्रथमप्रश्ने-
 चतुर्थंशरणेऽखितः — कन्यतापितृभ्योवर्षापतिषोऽकमवदीक्षामदास्य
 प्रेतोमुज्जातिनामुनःसुवद्याममुतस्करत् । इत्ययंमन्त्रः । हरदत्तेन-
 व्याख्यातः । कन्यैव-कन्यताशब्दः पितृभ्यः पितृकुलात्पतिषोऽकं
 यतीगच्छन्तीदीक्षांकन्यामत्रं अवादास्य त्यक्तवती । हेइन्द्रमीदृशः
 वर्षणेनसेह; इमांश्चधूंइतः पितृकुलात्प्रमुज्जातिप्रमुज्जमन्तर्भा-
 वितप्यर्यः । नभमुतःपतिकुलात् किन्तु स्वर्गां प्रमुतः करत् अमु-
 ष्मिन्पतिकुलेतुष्टुवर्षां कुर्यादिति । अत्रकन्यतेत्येवार्थकेणताशब्देन
 कन्यामाधेनैवपतिकुलप्राप्तेः सुवद्यामित्यनेनवाचजीवं प्रथमप्राप्त-
 पतिकुलसम्बन्धानपगमस्य च स्पष्टमुदितत्वेन पुनर्विवाहस्यैतन्म-
 न्त्रेयवाधोदुर्वारः॥१॥ एवं कृष्णयजुषिपट्टेकायडेवष्टप्रश्नेतुर्येनुवाके-
 तृतीयपञ्चाशतिमन्त्रगतेन । यदेकस्मिन्पूषेद्वेरशनेपरिव्ययति-
 तस्मादेकोद्वेजायेविन्दतेयशैकांरशनांद्वयोर्युपयोः परिव्ययतितस्मा-
 शैकाद्वौपतीविन्दतइति । एकस्याः पतिद्वयनिषेधकेयानेनवाक्येन
 च बाधः । नन्विदं तावत् एककालावच्छेदेनैवैकस्याः पतिद्वय-
 निषेधतीतिचेन्न अभूतस्यैककालावच्छेदेनेत्यस्यकल्पनेमानामावात्
 भवदभिमतमानानां च पूर्वपरिच्छेदएवसखिडतत्वाच्च । मृतभर्तृ-
 कायाः पत्यन्तरेविनियोगः।ङ्काकारप्रथमतोयूपपरिधातायाः पशु-
 रशनायाः पशुविशसनानन्तरं अरातीयन्तमधरंकृणोमीतिमन्त्रेण
 चात्वाताख्यस्थानेदार्ष्टिकानुगुण्यार्थप्रक्षेपोनस्यात् । प्रसुवनस्या
 एव रशनायाः यूपान्तरेविनियोजनं स्यादिति दोषापाताच्च
 आयेयायहिरण्य इदार्ष्टिक्येनैकाद्वौपतीविन्दतइत्यत्रखटः लेद्वत्व-
 परिकल्पनेन नक्षत्रसममिव्याहकक्षेपतोमन्त्रस्यनिषेधकत्वसम्भ-
 वेनपुनर्विवाहस्यैतन्मन्त्रवाधोदुर्वारः ॥ २ ॥ एवं सोमोददु-

गन्धर्वायगन्धर्वोदददप्रये । रयिञ्जपुत्रांश्चादाहमिर्मममयोहमां ।
 इतिमन्त्रप्रथमप्रश्नेतृतीयकण्डे कितेन वाक्येनचविरोधः । तथाहि
 अयञ्चमन्त्रः पाणिग्रहीतापुरुषेणजप्तव्यः यदि भवग्रीत्याद्वितीया-
 पिमन्त्रवत्पाणिग्रहीतास्यास्तदायमापि मन्त्रस्तेनजप्तव्यः स्यात् ।
 न चेष्टापत्तिः अग्नेः प्राथमिकपतये कन्याप्रदातृत्वेन स्वस्मैकन्या-
 प्रदातृत्वाभावेन एतदुच्चरितस्य मन्त्रस्य बाधितार्थकत्वापा-
 तात् अग्निदत्तकन्यास्तत्त्ववतः पर्युर्ध्वतत्वेन दानकर्तुरेवामा-
 वेन इमामदादित्युक्तेरप्यसङ्कल्पापाताच्च तन्मन्त्रविरोधोपि
 दुर्वारः ॥ ३ ॥ एवं आग्नाये स्मृतितन्त्रे च लोकाचारे च
 सुरिभिः । शरीरार्द्धे स्मृता जाया पुण्यपुण्यफले समा ।
 यस्य नोपरता भार्या देहार्द्धे तस्य जीवति । जीवत्यर्द्धशरीरे
 ऽस्मिन् कथमन्यः स्वमाप्नुयात् ॥ इति बृहस्पतिवचनोपबृंहि-
 तेन कृष्णयजुर्वेदीयषष्ठकाण्डप्रथमप्रश्नाष्टमानुवाकीयपञ्चमपञ्चा-
 शदन्तर्गतेन अर्द्धो वै एष आत्मनो यत्पत्नीति वाक्येन च
 पुनर्विवाहो बाधितः । तथाहि न मर्तरि जीवति पत्यन्तर-
 विवाहो भवद्भिरप्यङ्गीक्रियते अनेन च वाक्येन पत्न्याः पत्य-
 र्द्धरूपताया एव वर्णितत्वेन पतिसङ्गावप्राप्त्या पुनर्विवाहः
 सुतरां निषिद्धतयैवामिप्रेत इति भूतिबाधो दुर्वारः ॥ ४ ॥
 प्रागुदाहृतैः कामन्तु क्षपयेद्देहं इत्यादि पञ्चमार्द्ध्यायामनुवचनैः
 ॥ १ ॥ नान्यस्मिन् विधवानारी इत्यादि नवमाध्यायीमनुवचनैः
 ॥ २ ॥ देवराज सुतोत्पत्तिर्दत्ताकन्याप्रदायते । न यज्ञेगोवधः
 कार्यः कञ्चनचकमण्डुलुः । इति स्मृतिमुक्ताफलोदाहृतवृद्ध-
 पराशरवचनेन ॥ ३ ॥ एतत्समानानुपूर्वीकेषामाधर्मीयोदाहृतकतु-
 वचनेन ॥ ४ ॥ ऊहायाः पुनरुद्गाहंज्येष्ठांशङ्गोवधंतथा । कञ्चोपश्चनं
 कुर्वीतभ्रातृजायाकमण्डुलमित्यादित्यपुराणवचनेन । दत्ताया-
 श्वैवकन्यायाः पुनर्दानं परस्वच । वर्ज्येति कथावितिवृद्धाश्वेदी-

अपुराणवचनेन ॥ ५ ॥ च पुनर्विवाहस्यबाधः स्फुट एव । उदा-
 हृतवचनेषु पुनर्विवाहाकर्तव्यताया एव साक्षात्प्रतिपादनात् ६
 एवं पुनर्विवाहस्य स्मृत्यन्तरविरोधोपि तथाहि अविप्लुतब्रह्म-
 चर्यैकचर्यां स्त्रियमुद्वहेत् । अनन्यपूर्विकांकान्तामसपियङ्गां-
 वीयसीमिति याज्ञवल्क्यवचनं । पुनर्विवाहं विरुणासि ॥ ७ ॥
 अनन्यपूर्विकां-दानेनउपभोगेन वा पुरुषांतरापरिगृहीतामिति विद्या-
 नेश्वरेण्यस्यस्यातत्वात् । एवं स्मृतिमुक्ताफलोदाहृतं ब्रह्मनासु-
 द्विजोयस्तु विधवामुद्वहेद्यदि । परित्यज्यविदित्वेनां प्रायश्चित्तं
 समाचरेदित्याश्रयायनवचनं 'सप्तपौनर्भवाः कन्याः वर्जनीयाः
 कुशाभमाः । वाचादत्तामनोदत्ताकृतकौतुकमङ्गला । उदकस्प-
 र्शिनीयाचयाचपाणिगृहीतिका । अग्निम्परिगताया च पुनर्भू-
 प्रभवाचया । इत्येताः काश्यपेनोक्ताः बहन्तिकुलमग्निवत् । प्ररो-
 हेदग्निनादग्धः पादपस्सुचिरादपि । नतुपौनर्भवादग्धं कुलं जातु-
 प्ररोहति । इति काश्यपवचनं ॥ ९ ॥ स्मृतिमुक्ताफलोदाहृतं
 दत्ताकृप्ताश्रयजंयदित्यापस्तंबवचनं ॥ १० ॥ गृहस्यस्सदशुचीं
 भार्यां बिन्देतानन्यपूर्वां यवीयसीमसमानप्रवरैर्विवाह इति
 गौतमवचनं ॥ ११ ॥ मिताक्षरोदाहृतं भर्तरि प्रेते ब्रह्मचर्यं
 तदन्वारोहणं वेति विष्णुवचनम् ॥ १२ ॥ प्राशुदाहृतं
 आम्नाये स्मृतितन्त्रेचेति बृहस्पति वचनं ॥ १३ ॥
 विधवाकबरीबन्धोभर्तृबन्धायजायते । शिरसोवपनं तस्मात्कार्यं
 विधवावासवेतिस्मृतिमुक्ताफलोदाहृतं वसिष्ठवचनं ॥ १४ ॥ एका-
 हारस्सहाकार्यो न द्वितीयः कदाचन । यवाभैर्वाफलाहारैः शाका-
 हारैः पयोव्रतैः । प्राश्यानां प्रकुर्वीत यावत्प्राणः कार्यं व्रजेत् ।
 पर्यङ्क्यायिनीनारीविधवापातयेत्पतिं । तस्माद्भूययनं कार्यं पति
 सौख्यसमीहसेति वसिष्ठवचनं ॥ १५ ॥ यावज्जीवं प्रेतपत्युदकस्पृशे
 दकमुकमशुभ्यां ब्रह्मचर्यं चारवचनमधुमांसवर्जयेति स्मृति-

मुक्ताफलोदाहृतमापस्तम्बवचनं ॥ १६ ॥ तत्रैवोदाहृतं “अस्या विप्र-
स्सकृद्गृत्वा विधवां कामपीडितः । न तस्य निष्कमिर्हृदा
कारीषगमनाहते” इतिपराशरवचनं ॥ १७ ॥ च तत्रैवोदाहृतम् “यो
विप्रो विधवां सार्धं गच्छेदागर्भधारणात् । स खण्डालसमो ज्ञेयः
पतितः स्यान्न संशयः” इति यमात्रिवचने ॥ १८ ॥ १८ तत्रैवोदाहृ-
ते “विधवाऽऽयुः भियं हस्ति सर्वं हस्ति पराङ्गमेति” मार्कण्डेयव-
चनं ॥ १९ ॥ इतिहासपुराणः पञ्चमो वेदानां वेद इति वेद-
तया श्रुतिपरिगृहीतमहाभारतखं । तस्मिन्कुलकमावातमाचारै-
चाचरेदुधः । सगरीयाम्महाबाहो सर्वशास्त्रोदितादपीतिव-
चनं ॥ २० ॥ आदिपर्वणि १०४ अध्याये ‘अद्यप्रभृति मर्यादा मया
लोके प्रतिष्ठिता । एकएव पनिर्नार्या यावज्जीवम्परायणं । मृतेजी-
वति वा तस्मिन्नापरं प्राप्नुवाञ्जरं । अभिगम्य परं नारी पतिभ्यति
न संशयः इति दीर्घस्तमसो वचनं ॥ २१ ॥ एवं वेदः प्राचतेसा
दासीत्साक्षाद्रामायणात्मनेति वेदन्वेनोदितरामायणाबोध्याकाण्डे
एकोनविंशतमो स्थितं “श्रुतिर्हि भूयते पुण्यं ब्राह्मणानां वश-
स्विनां । इह लोकं च पितृभिर्या स्त्री यस्य महामते । भन्नि-
र्हृता अघर्मणे प्रेत्यमावेपि तस्य सेति वचनंच ॥ २२ ॥ त्र्युदाहृतानि-
वचनानि विपक्षाभिमत—पुनर्विवाहकर्तव्यतां विकण्ठन्तीति
स्मृतिवाचोऽपि । एवं मन्त्रवरपुनर्विवाहकर्तव्यतायास्तदभावात्
दक्षशिष्टाचारविरोधश्च । नच शिष्टाचारस्याप्रामाण्यं पूर्वमी-
मांसाप्रथमतृतीयचतुर्थाधिकरणे “अपिवा कारणग्रहणइत्यनेन
जैमिन्वाचार्थेण शिष्टाचारप्रामाण्यस्य हि स्थापितत्वात् ।
ननूत्प्यां मृतमर्तृकार्या नामकन्यायां पुत्रोत्पादयिष्येतिनाचारः
पुनर्विवाहकर्तव्यतायां प्रमाणमिति चेन्न । विस्तरतः पाञ्चव-
कथाप्रतिपादकमहाभारतादियर्चोत्तर्गत—सप्तदशधिकविंशत्यनेन
ध्याये । तदनुसारिप्रधान्तरेणा । मृतमर्तृकोत्पत्यर्तुनेन मन्त्रवत्पर-

भिद्युद्दीतेत्यप्रतिपादनात् । अतएव भैरावतेन सा दत्ता ह्यनपत्या
 महात्मन इति परैर्भारतवचनतयोदाह्रियमाणं वचनं दत्तेत्य-
 स्य नियुक्तेत्यर्थकतया सावकाशं । अन्यथा चित्राङ्गदादि
 विवाहप्रकरणइवात्रापि महाभारतकर्त्ताव्यासः विवाहमेव
 ब्रूयात् । अस्तुवेन्द्रांशस्यार्जुनस्य नागकन्योलूपी विषये विवाहा-
 चारः सन्तु 'न देवचरितं चरेदिति न्यायेन नास्मत्कर्तृकमानुषीपुन-
 र्विवाहानुष्ठापकः । व्यतिक्रमसाहसदर्शनं तु धर्मबुध्वाऽननु-
 ष्ठीयमानत्वाच्चवैदिकमिति मीमांसकैरुद्धोषितत्वात् । अन्यथा
 श्रीकृष्णकर्तृकपरदारगमनाचारेण परदारगमनस्याप्यनुष्ठेयता-
 स्यात् । युगांतरीयब्राह्मणानां मद्यपानमांसभक्षणाचारेण तयो-
 रिदानीमप्यनुष्ठेयतास्यात् । नच मनुनैव पञ्चमाध्याये नमां-
 सभक्षणेदोषो न मद्ये नचमैथुने । प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृ-
 त्तिस्तु महाफलेत्युक्तत्वेनेष्टापत्तिरितिवाच्यं । अस्य वाक्यस्य
 न हि स्यात्सर्वाभूतानि नमांसमश्नीयात् नसुराभिपेक्षेत् न पर-
 दारान्गच्छेदित्यादिप्रबलधृतिवाक्यानुरोधाय "लोके व्यवयामि-
 वमद्यसेवाः नित्यास्तु जन्तोर्नाहि तत्र चोदना । व्यवस्थिति-
 स्तेषु विहाय यज्ञान्सुराग्रहैरासु रवृत्तिरिष्टेत्येकादशभागवतोक्तीत्या-
 क्षत्रियादिकर्तृकब्रह्मकालीनमांसभक्षण—सुराग्रहकालीनमद्यपानयो-
 र्वाग्मदेवयज्ञत्वानुसन्धानपूर्वके क्रियमाणत्वात्स्वीरमणेच दोषो
 नास्तीत्येवप्रतिपादकत्वात् । ननु महाभारत प्रारण्यके पर्वणि
 नलोपाख्याने आस्थास्थिति पुनर्भैमी दमयन्तीस्वयम्बरं । तत्र-
 गच्छति राजानो राजपुत्राश्च सवश इति वचनेन पुनर्विवाहोऽ-
 भिप्रेतः एवं पाण्डपुराणे पाण्डकलर—वृत्तान्ता—वेदनप्रकरणे उज्ज्वल
 नामक पाण्डिराट् तत्पुत्रकुञ्जरपक्षिणोः सम्बादेदिवोदासमृप-
 तिकृताः स्वसुतायाः दिव्यादेव्या एकविंशतिविवाहा-
 वदिताः । अतः पुनर्विवाहः प्रामाणिक इतिचेन्न । मानसस्य

मिचारेपि न भूयादित्यभिप्रायेणैव स्वपाणिग्रहणार्थं प्राप्तानपीन्द्रा
दिलोकपालानपरिगणय्य मानुषमात्रं नलं देवतासमक्षमेव परिणी-
तवत्या पतिव्रताशिक्षामणेः दमयत्याः पुनः स्वयम्बरवृत्तान्तस्य क्रतु-
पर्णं समीपत्वेन पर्णाद्विजवचनभवनोहितनलनयनमात्रप्रयो-
जनकं तेति पुनः स्वयम्बरवार्तायाः स्वजनकभीमराजादिभ्योप्यज्ञा
पित त्वेन युगान्तरेपि पुनर्विवाहवार्तायाः जगुप्सिततेतिच 'अयमर्थो'
न सम्बन्धो भीमे मातः कदाचनेत्यादि पूर्वोत्तरानुपूर्वीविमर्श
कैरवश्यं ज्ञातव्यं त्वेन दमयन्त्याः पुनर्विवाहो जातइत्यनुक्तत्वेनच-
भवदभिमतता सिद्धेः । एवं चित्रोपाख्यानेपि मृत्युभर्मज्जतो राजा
विवाहसमयेपिसः । यदा यदा महाभागो दिव्यादेव्यास्सभूमिपः ।
करोति सतताद्योगं विवाहायातिदुःखितः । भर्तापि म्रियते काले
प्राप्तलभस्तदातदा । एकविंशतिभर्तारः कालेकाले मृतास्तथा । ततो
राजा महादुःखी सञ्जातः क्यातविक्रम इत्यादिवचनेः स्मृतक
ञ्चित्पुण्यफलं दिवोदासपुत्रीत्वम्प्राप्तवत्याः दिव्यादेव्याः प्राग्वा-
राणस्यां सुवीराख्यवैश्यभार्यात्वावस्थायां कृतेन व्यभिचारादि-
दुराचारातिशयेनैव पाणिग्रहणानन्तरं सप्तपदीसंस्कारात्प्रागे-
वैकविंशतिभर्तारो मृता इत्येवोक्तत्वेन भवदभिमतपुनर्विवाहा-
सिद्धिः स्फुटैव । एतेनैव परोदाहृता "उतयत्पतयो दश स्त्रियाः
पूर्वं अभ्राह्मणाः ब्रह्मचेदस्तमग्रहीत् सपत्न्यं पतिरेकधा ब्राह्मण
एव पतिर्न राजन्यो न वैश्य इति" भूतिरपि न विपश्चा-
मिमत्पुनर्विवाहसाधिका । अस्याः भूतेः प्रथमं पाणिग्रहीजपू-
र्णसप्तपद्यन्तविवाहवद्राजन्यादेः पतिस्वनिषेधकत्वस्यापि सम्भ-
वेन सावकाशत्वात् । अतःपुनर्विवाहस्य कर्त्तव्यतायाः
शिष्टाचारविरोधोपिदुर्वारः ॥ २४ ॥ ननु पुनर्विवाहस्यसन्वासादि-
यत् उदाहृतवृद्धपराशरवचनक्रतुवचनावित्यपुराणवचनबृहदार-
दीयवचनेषु 'कृते सप्तपदे भर्तुर्वियोगे यदि जायते । न देवा

पुनरभ्यस्मे कलौ कन्या मनीषिमिरिति बाधव्यवसनेन कलि
 वध्यैवेव परिगणितत्वेन पुनर्विवाहः सर्वयुगेषु न निषिद्ध
 इति चेन्न । विधवाद्याह्नं कर्म चतुर्युगसहस्रके । न कर्तव्यं न
 । तैव्यवृषयः प्रवदन्ति हि । तेषां प्रमाणं हित्वा तु रौरवी नरकं
 व्रजेत् । इति स्मृतिसारसङ्ग्रहव्यवसनेन पुनर्विवाहस्य सर्वयु-
 गेष्वपि निषिद्धत्वात् । ननु विधवाद्याह्नं कर्मति व्यवसनेन सम्भो-
 गान्तविवाहव्यतिशून्यायाः स्तनयोभ्याः विवाहो निषिध्यते
 नाक्षतयोभ्याः सप्तपद्यन्तरकालीनपुनर्विवाह इति चेन्न । विवा-
 हस्य सम्भोगान्तत्वं प्रमाणाभावात् । हरिवंशत्रयोदशोऽध्यायेपा-
 णिग्रहणमन्त्राणाभिष्टास्यात्सप्तमेयइति याद्वारायणाचार्येण
 विवाहस्य सप्तपद्यतताया एव स्फुटमुदितत्वात् च ।
 साधकमानशून्यस्य बाधकमानवतश्चकर्मणः कालविशेषे निषे-
 धमात्रणतीक्ष्णकालेऽनुष्ठेयत्वासेखंश्च । तुलामासेनिवेद्यान्नं
 स्त्रीशेषं केशदूषितं । आश्वशेषं शूद्रशेषं घर्तयेत्तुविचक्षणइत्यादि-
 व्यवचनैः तुलामासेलशुभं भक्षणान्देर्निषिद्धतामात्रेणैतरमानेषु तत्क-
 लं व्यतायावदुदृष्टत्वाच्च । कलिघर्ज्यप्रतिपादकेषूदातृतपञ्चवय-
 नेषु कलाव्यवत्यवधारणस्याभावाच्च । अतः पुनर्विवाहस्सर्वदा-
 निषिद्धएवेति स्थितं । एवं पुनर्विवाहकर्तव्यतायां बहुविप्लवापा-
 तश्च । तथाहि । लोकेऽनुति स्मृति सदाचारनिर्बन्धवद्धाः स्त्रियः
 स्वयमकृणा अपि सुरुपात्रेपि धीमत्योपि कुलीना अपि जनवत्योपि
 युवत्योपि दैवधर्मान्मन्त्रवत्स्वपाणिग्रहीतृन् आमयाविनीपि
 कुक्षपानपि वैधेयात्रेसरानपि अकुलीमानपि नित्यदरिद्रानपि
 वृक्षानव्यकरित्यज्य “युवशीलांनुभनोवृद्धां जडारोग्यवनापिवा ।
 पतिःस्त्रीभिर्महातम्योकोकेषुचिरपस्तकीतिस्मृतिवचनार्थं मनु-
 सन्धादेव बाधजीवन्तान् सुधूषन्ते यदि च मृतमर्तृकायाः
 पुनर्विवाहोदेव । प्राधानिकविवाहवत्स्वर्गादिफलप्रदः स्यात्

तदा स्वनुमि पूर्वकं क्रियमाणस्य ऐहिकामुष्मिकोभयफलप्रदस्य पुनर्विवाहस्य स्वानुमतिं विनैव पित्रादिकृतादामुष्मिकमात्रफलप्रदात्प्राथमिकविवाहादुत्तमत्वेनोत्तमविवाहेच्छया सर्वा अपि स्त्रियः स्वस्याः पुनर्विवाहाधिकारसिद्ध्यर्थं प्रथमं परिगृहीतभर्तृनवद्वयं नानोपायैर्मारयेयुः । अतो बहुविधवापत्तिर्दुर्धारा ॥ २५ ॥ यदत्रोक्तं वंगालादेशीयेन केनचिदुर्वादिना । पुनर्विवाहानङ्गीकारे कामसुखोत्कटेच्छावतीनां जारसङ्गेन गर्भधर्त्रीणां लोकापवादभिया तन्निगूहयित्रीणां बालरंडानामौषधादिसेवनेनात्मनाशो भूणहत्या च स्यात् स्त्रीणां कामसुखनिर्वधकरणेन स्त्रीप्रकोपात्कुलनाशश्च स्यादिति । तदप्यनेनैव निरस्तं भूणहत्याद्यपेक्षया ज्ञानवृद्ध — ययोवृद्धभर्तृहत्यादिपापस्यैव ज्यायस्त्वात् । नहि वराटिकाहान्यभावमपेक्ष्य कोटिहानिमान्नान्तः किञ्च बालविधवापकारोद्देशेनैव पुनर्विवाहकरणे अशक्तेन स्वेनातृप्तायाः स्वस्त्रिय उपकाराय स्वेनैव स्वस्त्रियः पुनर्विवाहः कर्तव्यः स्यादित्यलं मृतमारणेन । अतः पुनर्विवाहकर्तव्यत्वं प्रमाणबाधितं चेत्सदेव सिद्धं । इतिभी मदाद्यभागवतस्यामाचार्यविरचिते पुनर्विवाहखण्डने बाधकमाननिरूपणं नाम द्वितीयः परिच्छेदः ॥ यच्चोक्तं आधुनिकाभ्यां चित्रभानुतुलामासे तारणभाद्रपदमासे च स्वस्वकृतग्रन्थस्यापकाभ्यां पुनर्विवाहवादिभ्यां विध्युक्तैववाहिकशास्त्रजिज्ञासाख्यग्रन्थे स्त्रीपुनर्विवाहजिज्ञासाख्यग्रन्थे च पुनर्विवाहाचारस्य सदाचारत्वसमर्थनाय पुरुषाणामिव स्त्रीणामपि विवाहस्यैच्छिकत्वं तदुपपादकतया विवाहविधेः परिसंख्याविधिरिव च प्रतिज्ञां तदुपपादनाय “न मांसमक्षणे दोषो न मद्ये न च मेशुने प्रवृत्तिरेषा भूतानामिति मनुवचनं” लोके व्यवयामिषमद्यसेत नित्यास्तु जन्तो नहि तत्र चोदनेत्येकादशभागवतवचनञ्चोदा-

त्यात्र व्यवायस्य रागतः प्राप्तत्वेन निवृत्तिफलकत्ववद्विवाह-
विधिरपि परिसंख्या विधिरित्याहुः अपिच विद्वानेश्वरोपि
स्वस्तीगमनमपि परिसंख्येति स्फुटमग्रवीदिति । तदसत् ।
इत्था वरमनुज्ञातो गुरोः कामंयदीश्वरः । गृहं वनं वोपविशेत्प्र-
मजेत्तत्र वा वसेदिति सप्तमभागवतोक्तरीत्या अनुशासनपूर्व-
कविशाध्यायव्याख्ययां यथा कृषिकृतामेव राजदेयं भवत्येवं
स्त्रीमतामेव दैवं पित्र्यञ्च ऋणमापतति स्त्रीमत्वंतु कामकृते
न वैधमिति इत्यभावे ऽय कस्यापि ऋणी न भवतीति प्रघ-
ट्टकार्य इति नीलकण्ठोक्तरीत्या च मार्कण्डेयादीनां विवाहा-
करणेपि प्रत्यवायाभावेन च पुरुषाणां विवाहस्यैच्छिकत्वेपि
“असंस्कृतायाः कन्यायाः कुतो लोकास्तवानग्रे । एवन्तु भुत-
मस्याभिर्देवलोके महाव्रते । तपः परमकं प्राप्तं न तु लोका
स्त्वयाजिताः । तन्नारदवचः श्रुत्वा साग्रवीदपिसंसदि । तपसो-
ऽर्थं प्रयच्छामि पाणिग्राहस्य सप्तम । इत्युक्ते चास्या जग्राह
पाणिं गालवसम्भव” इति । भीमहाभारत गदापर्वण्यवचनेन
स्त्रीणां विवाहाभावे प्रत्यवादस्योक्तत्वेन स्त्रीणां प्रदानकर्मैव
यथोपनयनं तथेति स्मृत्या च प्रदानात्मक विवाहाभावे स्त्रीणां
मसंस्कृतत्वस्योक्तत्वेन स्त्रीणां विवाहस्यावश्यकतयैच्छिकत्वो
क्तिरसङ्गतैव । ननु स्त्रीणां प्रदानकर्म न संस्कारः नाकरणे-
प्रत्यवाय—सम्पादकश्च । तथात्वे ‘भुतावनीनामत्रिभो कुमारी
ब्रह्मचारिणीति गदापर्ववचनेनैव कौमारब्रह्मचर्यवत्त्वेन प्रमिताया
भरद्वाजसुतायाः कथमुत्तमलोकावाप्तिः कथं वोत्तररामायणो
क्तायाः कौमारब्रह्मचारिण्याः वेदवत्याः प्रत्यवायाभावः कथं वा
चतुर्थभागवतोक्तयोर्विद्युनाधारिण्योः स्वधासुतयोरसंस्कृतयोः
प्रत्यवायाभावः कथं वा देवीभागवतपञ्चमस्कन्धोक्ताया मन्दोदरी-
नाम्या राजकुमारी असंस्कृतायाः प्रत्यवायाभाव इति चेन्न । भुताव-

त्वेन स्वस्वपितुसङ्कल्पपूरणायैव ताभ्यां तपसश्च कृतत्वेन
 तेप्रतिवरदानसमये 'तस्माद्योभिमतः कामः पितुसम्पत्स्यते शुभे इति-
 इन्द्राविष्णुभ्यामुक्तत्वेन 'तपसोमेण तं लब्ध्वा तेन रेमे सह-
 ऋतेति ग्रन्थकृतोक्तत्वेन च तयोस्संस्कारवत्त्वेनैव प्रत्यवाया-
 भावसम्भवात् । नापि वयुनाधारिण्योरसंस्कृतत्वं । तत्र माना-
 भावात् । उभे ते ब्रह्मावादिन्यौ ज्ञानविज्ञानपारगे इति-
 मूलवाक्येन विवाहाभावन्यानुक्तत्वात् । भवदुदाहृतस्य तयोस्तु
 सन्ततिर्नाभवत् जीवन्मुक्तत्वादिति श्रीधरीयव्याख्यानस्य
 वा सनकादिबद्धवैरेतस्के ते इतिभाव इतिवीरराघवीयव्या-
 ख्यानस्य वा यथाकथंचिद्व्यावाभावे मानत्वेपि तयोर्विवाहो
 नाभूदित्यत्रामानत्वात् । यद्यपि मन्दोदर्या अविवाहितत्वं देवी
 भागवते प्रतिपाद्यते । तथापि उत्तरग्रन्थे तस्या उत्तमलोका
 नुत्तया अज्ञानान्निपिद्धमाचरिष्या मन्दोदर्याः प्रत्यवायवत्त्व-
 मेवास्तु । अस्तुचोत्तरत्र तस्या उत्तमलोकप्राप्युक्तिः । तथा-
 'प्यष्टादशपुराणोपपुराणानन्तर्गतस्य सम्प्रतिपक्षात्तभावग्रन्थका-
 रानुदाहृतस्य मुख्यतः शक्तिपूजाद्यननुष्ठेयार्थप्रतिपादकस्य चोप-
 देवकृतस्य देवीभागवतस्याप्रमाणत्वेन तदुक्तकथाया अभि-
 देयत्वात् । भिदेयत्वेपि उदाहृतप्रबलभारतवचनानुरोधाय विवाहो
 न कृतइत्यस्य वाचनिकादिविवाहो न कृतइत्यर्थस्यैव वर्णनीय-
 त्वेन मन्दोदर्या अपि मातृनसप्रदानरूप संस्कारवत्त्वमव्याहृतमेव
 अतः स्त्रीणां प्रदानात्मको विवाहः संस्काररूप एवेति स्त्रीणां
 विवाहस्य नाकरणं प्रत्यवायासम्पादकत्वरूपमैच्छिकम् । अत्राह
 प्रथमवादी विध्युक्तैवाहिकशास्त्रजिज्ञासाग्रन्थे । स्त्रीणां विवाहो न
 संस्कारः । सकामत्वस्यैव विवाहप्रयोजकत्वाभिप्रायेण सकामानामेव
 स्त्रीणां विवाहस्य तत्रतत्रोदितत्वात् । 'अकामस्य क्रिया काचित्
 दृश्यते नेह कर्हिचित्, इति मनुनैवाकामानां स्त्रीणां

विवाहाभावस्योक्तत्वात् । पराशरमाधवीये 'द्विविधाः स्त्रियः ब्रह्मवादिन्यस्सद्यो बध्वश्चेति' अविवाहितस्त्रीणामुक्तत्वात् । मार्कण्डेयपुराणेऽपि द्विपञ्चाशेऽध्याये एवमुक्तत्वात् पापेऽस्ते नवमगतग्रहस्य तुल्यां प्रव्रज्यां युवतिरूपस्य संशयेनेति बृहज्जातकश्लोकं तद्व्याख्यायां च स्त्रीणां सन्यासस्योक्तत्वात् । महाभारते अम्बापाख्याने 'प्रात्राज्यमहमिच्छामि तपस्तपस्यामि दुश्चरमिति अम्बया सन्यासस्वीकारस्योक्तत्वाच्चेति । तदसत् मृगयन्तीं पतिं कामयानां अन्विच्छन्तीपतिं युक्तमित्यादिवचनैर्देवद्यूतादिविणादिस्त्रीणां विवाहसमये युवतिस्त्वस्यांक्तत्वेऽपि सकामत्वमेव स्त्रीणां विवाहे प्रयोजकमित्यत्रैतेषां वचनानामप्रमाणत्वात् । नन्वेतानि वचनानि प्राचीनाचारबोधकानि आपन्नवयस्काया विवाहे प्रमाणानि भवन्त्विति चेन्न । सर्वेष्वपि भवदुदाहृतापन्नवयस्काविवाहबोधकवचनेषु आपन्नवयस्कानां क्षत्रियकुमारीणां सावित्रीकुन्तीश्लोकमण्यम्बालिकोत्तराप्रभृतीनां विवाहस्योदितत्वेऽपि कुत्रापि ग्रन्थे आपन्नवयस्काया विप्रकन्याया विवाहस्यानुदिनत्वेनास्मदनभिमत आपन्नवयस्क विप्रकन्याविवाहे भवदुदाहृतवचनानामप्रमाणत्वात् । नहि भवत इव सर्वासामपि त्रैवर्णिककन्यानां रजोदर्शनानन्तरमेव विवाहस्य मुख्यकालः । रजोदर्शनादवकाशकालस्त्वमुख्यकाल एवेत्यस्माकं मतं किन्तु विप्रकन्यानां कन्यात्वगौरीत्वरं हिणीत्वावच्छिन्न एव विवाहस्य मुख्यकालः । कलातिक्रमे तु महान्प्रत्यवायः क्षत्रियवैश्यकन्यानां तु रजोदर्शनानन्तरमपि विवाहः शास्त्रीय इति । अतो भवदुदाहृतवचनानि आपन्नवयस्कक्षत्रियादिकन्याविवाहे प्रमाणानि न नास्मत्प्रतिपक्षभूतानि । एवं अकामस्य क्रियाकाचिदिति मनुवचनं तु अकामस्य पुंस एव पुल्लिङ्गप्रयोगेन विवाहाभावं बोधयति । माधवाचार्योऽपि 'ब्रह्म-

वादिभ्यः सद्यो वध्वश्चेति विभागवाक्येन देहाभिमानरहिता-
स्तत्सहिता एवाभिप्रैदिति नास्माकं विरोधः । एतेनैव मार्क-
ण्डेयपुराणवचनमपि व्याख्यातं बृहज्जातके प्रब्रज्यां युवति-
रूपैत्यसंशयेनेति युवत्याः संन्यासस्योदितत्वेऽपि तस्य सत्तम-
स्थपापग्रहफलत्वेन प्रत्यवायसंपादकतया ऽशास्त्रायत्वात् ।
नच पापग्रहफलत्वमभिद्वम् । पापेऽस्ते नवमगतग्रहस्य तुल्य-
मिति पूर्ववचने सत्तमस्थ पापग्रहफलतायाः स्पष्टमभिहितत्वात्
अम्बया प्रावाज्यमहमिच्छामीति मूके ऋषिभिः प्रब्रज्या द्वि सुदुःखेय-
मिन्युत्तरवचन एव स्त्रीणां संन्यासस्य दुःखसाधनताया
उदितत्वात् । अस्तु वा देवतांशत्वेन प्रमितानां गिषिञ्च-
कर्मकरणेऽप्यपरोक्षज्ञानमहिम्ना पापलेपशून्यानां माधवीसुखभा-
सत्यवतीकुन्ती दक्षिणाप्रभृतीनां कन्यानामाचारो यथा तथा । सत्वा-
चारो नाम्मदयिनां विप्रकन्यानां विवाहाद्याचारे प्रमाणं
नाभिर्धर्मबुद्ध्या ऽनुष्ठेयमानत्वात् तथा चाह बोधायनः ।
अनुष्ठितं च यदेवैमुनिभिर्यदनुष्ठितम् । नानुष्ठयं मनुष्यैस्तदुक्तं
कर्म समाचरेदिति । आपस्तम्बोऽपि । दृष्टो धर्मव्यतिक्रमस्साहसं
च पूर्वेषां तेषां तेजोविशेषेण प्रत्यवायो न विद्यत इति ।
अन्यथा दक्षिणादेवीकर्तृकस्य भ्रातृविवाहाचारेण अधुनापि
विप्रस्त्रियः स्वस्वभ्रातृनुद्वहन्तु अतो न देवताचाराः ऽस्मदनु-
ष्ठापकः । किन्तु तद्वचनमेव । एतेनैव शम्बरगृहस्थितचतु-
र्मुक्ताशापग्रस्तमायावतीदृष्टान्तेन पुनर्विवाहोपपादनमपि परास्तं
तस्य अपि मन्मथभार्यात्वेन देवतात्वात् । नच स्त्रीणां
विवाहोनावश्यकत्वबोधकं किमपि वचनं दरीदृश्यते विवाहा-
करणे स्त्रीणां प्रत्यवाय इति च वचनमुदितम् अतो विवा-
हस्य स्त्रीसंस्कारत्वादावश्यकत्वं सिद्धम् । यच्चैतदुपपादनाय
विवाहविधेर्योस्समुचित्य प्राप्तौ इतरनिवृत्तिफलकविधित्वरूपं

परिसंख्याविधित्वमुक्तं तदप्यसङ्गतं पञ्च पञ्चनखा
 भक्ष्या इत्यत्रेव अविप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षणया स्त्रियमुद्रहेदिति
 विहितस्य भस्मद्रीत्या मन्त्रपूर्वकसप्तपद्यन्त्रक्रियाविशेषात्मकस्य
 भवद्रीत्या सप्तपद्युत्तरकालीनमैथुनात्मकस्य वा विवाहस्य विधिं
 विना ऽन्यतोऽप्राप्तत्वेन द्वयोस्तमुच्चित्य प्राप्तेरन्वाभावात् । यथा
 विवाहविधेः परिसंख्या समर्थनाय मनुवचनं भागवतवचन-
 विद्वानैश्वरवचनैः केवलव्यवायस्य रागतः प्राप्तत्वसमर्थ-
 नम् । तत्तु विभिन्नार्थकयां व्यवायविवाहशब्दयोरर्था-
 परिज्ञानमूलकम् । एका निषाद्री तनयं प्रसूते एको निषादस्तु
 कथायपायीत्याभाणकप्रस्तञ्ज । नहि व्यवाय एव विवाहः येन
 व्यवायस्य रागतः प्राप्ततया विवाहाऽपि रागतः प्राप्तः
 स्यात् । अन्यथा ब्रह्माहिता तु या कन्या नञ्चेत्सम्प्राप्तमैथुनेति
 वचनं व्याहतं स्यात् । ननु ब्रह्मविंशुपयोरिव व्यवायविवाह-
 योस्तामान्यविशेषभावापन्नत्वेन सामान्यस्य व्यवायस्य रागतः
 प्राप्त्युपपादनं विशेषस्य विवाहस्य रागतः प्राप्तिमुपपादयतीति
 चेन्न । अलङ्कृतां कन्यामुदकपूर्वा दद्यादेष ब्राह्मो विवाह
 इत्याश्रयायनसूत्रे मन्त्रपूर्वकप्रदानस्यैव विवाहत्वोक्त्या मन्त्र-
 पूर्वकसप्तपद्युत्तरकालीनमैथुनस्य भवदभिमतस्य विवाहत्वे
 प्रमाणाभावेन च व्यवायविवाहयोस्तामान्यविशेषभावाभावापन्न-
 त्वात् । यच्चोक्तं विवाहस्यैच्छिकत्वात्कालकलृप्तिरसम्भविता
 स्यात् सत्यामपि कालकलृतौ प्रबुद्धदशायामेव स्यात् । नापि
 प्राप्ते द्वादशमे वर्षे यः कन्यां न प्रयच्छति , मासि मासि रज-
 स्तस्याः, पिता पिबति शोणितमिनि यमवचनेन माता चैव पिताचैव
 ज्येष्ठो भ्राता तथैव च । त्रयस्ते नरकं यान्ति इत्या कन्यां
 रजास्त्रिधांमिति संवर्तवचनेन चैच्छिकत्वस्य बाधः । इहाहा-
 तुपि त्रादीनां दानाभावप्रयुक्तदोषभवनात् विवाहाभावप्रयुक्त-

दोषदर्शनपराणीति स्पष्टं ज्ञायते किञ्च कन्याया दोष-
 दोशमपि नोक्तमिति च तन्न विवाहैच्छिकत्वोक्तेरविचार-
 रमणीयत्वात् तथा हि किमिदं विवाहस्यैच्छिकत्वम् इच्छा-
 प्रयोज्यत्वमिति चेन्न क्रियासामान्यस्येच्छाप्रयोज्यत्वेन नित्यस्य
 सन्ध्यावन्दनादेरप्यैच्छिकत्वापातात् नापि शास्त्रप्रयो-
 ज्येच्छाप्रयोज्यत्वमैच्छिकत्वं । उदाहृतविवाहेच्छाया अपि शास्त्र-
 प्रयोज्यत्वेन विवाहस्याप्यैच्छिकत्वाभावापातात् । नापि केवल-
 व्यवसाय एव विवाहः येन विवाहेच्छायाः शास्त्रप्रयोज्यत्वं
 स्यादित्यवादिष्वम अतो ऽकरणे प्रत्यवायासम्पादकत्वमैच्छि-
 कत्वं पारिभाषिकमभ्युपगन्तव्यं सतु स्त्रीणां विवाहे नास्ति
 इत्यवोचाम । अतः विप्राणां सन्ध्यावन्दनवत् स्त्रीणां विवाहस्य
 नित्यत्वेन विहितकालकल्प्तिरावश्यक्येव । यच्चोक्तं यमसंघर्षवचन-
 योरदातृपित्रादिदोषप्रतिपादकत्वं न कन्यायास्तद्वोदुर्वा दोषले-
 शप्रतिपादकत्वमिति तदप्यसङ्गतं यस्यास्तु न भवेज्जाता
 पिता वा भरत र्षभ । नोपयच्छेन तां जातु पुत्रिका धर्मिणीहिसेति
 महाभारतानुशासनपर्वचक्षत्रारिंशदध्यायखवचनेन दातृशून्य-
 कन्याया अविवाह्यत्वोक्त्या दातृदोषकथनेनैव तावत्पर्यन्तम-
 दत्तकन्यायास्तस्मात्कर्तुंश्चदोषस्यार्थत एव प्राप्तत्वात् इति
 प्रथमप्रकरण खडनम् ॥ यच्च पूर्वोक्तवचनैः स्त्रीणां रजोदर्श-
 नानन्तरमपि दानं कुर्यादित्यवगम्यते अमुमेवार्थं मन्वाद्यो-
 प्याहुरित्यारभ्य त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत कुमार्यृतुमती सती । ऊर्ध्वतु
 कालादेनस्माद्विन्देन सहस्रं पतिम् । अदीयमाना भर्तारमधिगच्छेद्य-
 दिस्त्रयम् । नैनः किञ्चिदवाप्नोति नच यं साधिगच्छति । इति मनु-
 वचनोदाहरणम् ऋतुत्रयमुपास्यैव कन्या कुर्यात्स्त्रयम्बरम् । ऋतु-
 त्रये ऽयतीतेतु प्रभवत्यात्मनस्सदा । पितृवेश्मनि या कन्या रजः पश्य-
 त्यसंस्कृता । सा कन्या वृषली ज्ञेया हरंस्तां न विदुष्यतीति विष्णु-

बन्धनेषु रजोदर्शनान्तरं विवाहः सोमगन्धर्ववह्निमोगानन्तरं
 तदाह्वयमानुषकर्तृक—विवाहो वा प्रतिपादितः येन प्रकृतोप
 युक्ततास्यात् यच्च भक्षतयोनिः कन्या यथाविधि ब्राह्मादिविवाहेषु
 परिणीतामती शुद्धयोनिरिति स्मर्यते आभ्यामक्षतयोनि—शुद्धयो-
 नि—शब्दाभ्यां युवत्येवेति गम्यते इति तत्तु दुराग्रहान्मादेन प्रल-
 पितं तथाहि कन्याया एव ब्राह्मणविवाहउदितः सा तु न युवतिः
 किन्तु भवन्मतेपि दशवर्षैव अतः कन्याया एव विवाहः
 भक्षतयोनि—शुद्धयोनिरित्योरदृष्टपरजम्कत्येव मुख्यार्थः । यच्च
 वैवाहिकमन्त्रा अपि युवत्येव कामुकीर्त्त्या विवाह्येति सगिरते
 तानप्युदाहरिष्याम इति प्रतिज्ञाय ऋक्मन्त्र—यजुर्मन्त्र
 साममन्त्रोदाहरणं तदपि प्रकृतानुपयुक्तं प्रयोगपरिज्ञानमूलं
 विरुद्धञ्च तथाहि उदीर्ष्यान्ते विश्वावसेनमसेलामहेत्वा ।
 अन्यामिच्छ प्रपूर्व्यं सजायां पत्यासृजेति मन्त्रभाष्ये सायनाचार्येण
 भतः स्यानात् कन्यासमीपावुदीर्ष्वं उचिष्ठ एषा कन्यापति-
 मर्ताहि सजाता अत उदीर्ष्वेति वा ऽतः शङ्कोराद्ये इति व्यक्तां
 भनूदेति परिरुक्तां विगतांजनां वा स्तनोदगमादिराहित्येनाप्रांढा
 मित्यर्थ इति च । सखा समपदी भवति सामवेद मन्त्र ब्राह्मण
 भाष्यकारेण समपदी समपदाक्रान्ता न्व कन्येति । समप्रतेने
 इदं दधानु ममचित्तमनुचितं न भवतु । ममवाचमेकमना
 जुषस्व बृहस्पतिस्त्वानियुक्तमह्यमिन् साममन्त्रभाष्य-कन्येनेन
 बहुव्यमिमि । सामः प्रथमो विविद इति ऋक्मन्त्रभाष्ये साय-
 नार्येण जातांकन्यामिति सोमोददादिति मन्त्रभाष्ये इमां
 कन्यामिति वध्वां कन्यापदप्रयोगस्यैव कृतत्वेन उदीर्ष्यातः
 तांपूषन्निति मन्त्रयोश्च विप्रकन्याविवाहप्रयोगेऽनुक्तत्वेन च
 भवदुदाहृतमन्त्रोक्त—शपथसंस्लापाः कन्यातपःपिग्रहीत्रोरेवंति
 तिधीयते नत्वेषु मन्त्रेषु युधति—बोधक किमपि पदमात्र

अस्तुथा सोमगन्धर्ववह्नीनां भोगः भवतु च तदनन्तरमेवा
 पुत्राविवाहश्च नचाष्टवर्षातिरेव रोमरजः कुचदर्शनानुपपत्तिः
 अस्माकं तद्दर्शनस्यानुपपन्नत्वेऽपि सूक्ष्मदर्शिनो दवानां तद्दर्श
 नस्योपपन्नत्वात् तत्रैतदनुपपन्नं पुरुरवसा ऽदृष्टायाऽपि जराया
 अश्विभ्यां दृष्टव्यस्यविष्णुधर्मोत्तरेकीकृतत्वात् अतोविनाप्रमाणं
 स्वात्प्रभयेव प्रजन्तममसगतमव यस्तुप्राप्तवयस्काववाहत्वाध
 कतया भविष्योत्तरपुराणिकानन्तरभाष्यलोचिन्नां यौवनेस्त्वना
 मितिवचनोदाहणं तदपि रजस्वलादानप्रत्ययायबोधकप्रबलसं
 घत्तादिस्मृतिवचनानुगोप्याशुप्राप्त्यमान्त्रांविस्थाया एष्यद्यौ
 वनायाः दशवर्षाया मार्या दानशोधकं ननु गृथ्याः अन्यथोत्तर
 याक्ये कस्मैवयामयावालेति बालशब्दपर्योगान्गत्यापातात् ।
 यच्च ऽष्टवर्षोष्टवर्षा वा धर्ममीदृशे सन्वरः इत्यष्टवर्षांग
 विवाहबाधकं मनुवचनस्य अत्रसन्वरपदप्रक्षपानं स्वराघाते गुण
 भङ्गरेलब्धं एवाष्टवर्षाया अपि विवाहः कार्यः इत्यर्थः अतो
 न मुख्यकाष्ठ इत्यनुमीयत इति भाववशेन तत्पामरजनमात्र
 मतो रजकं तथाहि सन्वरः ऽष्टवर्षः चतुर्विंशतियर्षोत्तरः अष्ट
 वर्षं मुकहेर्दितं मनुवचनेनाशोऽप्यने ननुस्वरावति गुणवङ्गरेलब्ध
 एवाष्टवर्षाया अपि विवाहः कार्यः इति येनाष्टमवर्षस्यामुष्य
 कालता स्यात् अतो भयदुक्तममङ्गलमेव किंचापञ्चवयस्काया
 विवाहाभ्युपगमे श्रीमहाभारतानुशासनपर्वस्थेन त्रिंशद्वर्षो दश
 वर्षा मार्या धिन्वेत नक्षिकां । एकविंशति वर्षो वा सप्तवर्षमवा
 पुन्यादिति वचनेन नीलकण्ठश्चित्तेन नक्षिकां एकवामसं अजा
 तस्त्रीव्यजनामिति यावत् नमः स्यादेकवामा इति स्मृतिः
 यस्यादशमेपि वर्षे कुचोद्भेदस्तत्प्रतिषेधार्थमेतद्विशेषणमिति
 इति तद्व्याख्यानेन 'मानिर्गता ब्रवाद्भूयोयोऽस्मिस्तार्थे समा
 हितः । वसंतरजनीमंकां तपयिन्वा द्विधौ कसः । चत्वारिंशतमष्टौ

च ह्येवाष्टौसम्यगाचरेत् । यां ब्रह्मचर्यं वर्षाणि फलं तस्य लभेत
 स, इति गदापर्ववचनेन चत्वारिंशत्तमष्टौचेति प्रति वेद् द्वादश-
 वर्षाणीतिवेदचतुष्टयाध्ययनायाष्टचत्वारिंशद्वर्षाणि ततोऽष्टौवत्सरै-
 र्नातकेन गुणैरानृण्यार्थमेवाकार्या ततोष्टवर्षां कन्यां परिणीय
 तस्या यौवनावध्यष्टवर्षाणीति अष्टपञ्चाशद्वर्षाणि ब्रह्मचर्यं सर्वं
 स्येष्टमिति तद्व्याख्यानेन च विरोधोऽनुवारः अतो न रजोदर्श-
 नानन्तर विप्रकन्यानां विवाह इति सिद्धम् ॥ इति द्वितीय-प्रकरण-
 खण्डनम् ॥ यच्चोक्त पतिसंयोगात्पूर्वं विवाहानान्त गच्छतीति
 पतिसंयोगात् परमेव स्त्री पितृगोत्रं विहाय भर्तृगोत्रं लभत इति
 तत् सम्भोगस्यैव विवाहपूरकत्वं सम्भोगानन्तर मेव भर्तृगोत्रप्रा-
 प्तिरित्यत्रप्रमाणाभावेन पाणिग्रहण मन्त्राणां निष्ठास्यान् सममे-
 पद इत्यनुशासनपर्ववचनेन कदातर्हि तदुत्पद्यत तदाह पाणीति
 यत्र तु दानादूर्ध्वं सप्तपदाभ्यां भर्तृमरणं सगोत्रत्वादि-
 ज्ञानं वा जातं तत्रान्यस्मै दानं मृषावाद्दोषोऽपि नास्तीत्यर्थः
 इति नालिकण्टकृतेन तद्व्याख्यानेन च सप्तपद्या एव विवाह-
 पूरकत्वोक्त्या च द्वितीयपरिच्छेदोदाहृत—कन्यलापितृभ्यो-
 यताति मन्त्रे कन्याभावेनैव पतिगोत्रप्राप्तेश्चोक्तत्वेनासङ्गततर-
 मेव । अत्राह कृष्णमतानुयायी प्रथमवादी न विवाहस्य
 सम्भोगान्तत्वं प्रमाणाभावे । ऋग्वेद—यजुर्वेद—सामवेदीय-
 विवाह—मन्त्रेषु आहवलायनापस्तबगाभिलादसूत्रेषु सायण-
 ह्यदत्तसुदर्शनसुर्धाविलोचनादिभाष्येषु च अधानश्चतुर्थीकर्म-
 अशेतिपूर्वप्रकृतार्थः । अथविवाहगार्त्र्याचतुर्थीरात्रस्तस्यां कर्म-
 चतुर्थीकर्मवर्तिष्यत इति शय इति-विवाहचतुर्थदिने-समावेशन-
 बध्वाभैथुनार्थशयनामिति । मधुनाहृदयकशयनत्वनोक्तसमावेशन-
 सङ्कल्पात्मक—चतुर्थीकर्मणउदितत्वात् । चतुर्थीकर्मणःविवाहपूर-
 कत्वे चैवैकावतारानन्तर प्रवृत्तस्य पराशरस्मृत्यनुसारिणः

कन्यादानं शर्चायागो विवाहो ऽथ चतुर्थिका । विवाहमे
तत्कथितं नाम कर्म चतुष्टयमित्यग्निपुराणस्य प्रमाणात्वादिति
तत्र । विवाहशेषहोमस्यैव चतुर्थीकर्मत्वस्य 'चतुर्थीहोममात्रेण
त्वहमांसहृदयन्द्रियैः । भर्त्रासंयुज्यते पत्नी तद्गोत्रा तेन सा
भवेत् । विवाहे चैव निर्वृत्ते चतुर्थेदनि रात्रिषु । एकत्व-
मागता भर्तुः पिडे गोत्रे च मृतके, इतिवचनाभ्यां स्फुटमुदि-
तत्वेन अनुक्रमणिकायां क्षत्रियविप्रकन्ययोर्विवाहानुष्ठाने प्रयोगभेदो
ऽवगन्तव्य इत्यभिप्रायेणैव तद्वात्रौ अन्यस्यां वा रात्रौ समावेशनं
करिष्य इति सङ्कल्पयेत्युक्तत्वेन प्रयोगरत्नादिग्रन्थेषु गृह्यसूत्र
तद्भाष्यायुक्तार्थनिबन्धकारैर्बहुज्ज्ञानारायणभट्टादिभिश्चतुर्थीकर्ममध्ये
समावेशनसङ्कल्पस्य आराहारमित्यादिमन्त्रजपस्य वा ऽनुक्तत्वेन
गर्भाधानप्रयोगमध्य एव उदीश्वान इति मन्त्रेणाश्वगन्धारस-
सेचनस्य तां पूजच्छातमामिति आराहोरुमुपबर्हस्त्रवाहमित्यत्र
मन्त्रत्रयस्योक्तत्वेन विवाहमन्त्रेषु कुत्रापि समावेशनस्यानु-
क्तत्वेन जनिष्यमागर्भमस्कारात्मकगर्भाधानस्य त्वासस्काररूप-
विवाहेऽनभूतायादस्यानुपपन्नत्वेन न विवाहस्य सम्भोगात्
प्रमाणाभावात् । ननुत्वहमांसहृदयन्द्रियैः संयुज्यते इत्यनेन
वचनेन विवाहचतुर्थीदनप्य साक्षात्परस्परेन्द्रियसंयोगसंयुक्त-
त्वेन सम्भोगात्मकमभव एव चतुर्थीकर्मत्वमिति चेन्न तत्रैव वचने
चतुर्थीहोममात्रेणति होमस्यैवाहृष्टाग्रेन्द्रियसंयोजकत्वात्तया
सम्भोगस्य तत्रानुक्तत्वात् । अन्यथा मात्रपदवैयर्थ्यापत्तश्च
अतश्चतुर्थीहोमान्तसप्तपद्या एव विवाहपूरकत्वं भर्तृगोत्र-
प्रापकत्वञ्चेति सिद्धम् ॥ इति तृतीयप्रकरणखण्डन ॥ यच्चोक्तं
संयोगान्नाविवाहान्पूर्वं आपदि कन्याकामुकी चेदन्यं परिणया-
दित्यत्रादाहरन्ति वासेष्टनारदादय इत्यारभ्य वासेष्टनारदमनु-
बोधायनब्राह्मणशातातपकात्यायनपराशरवचनादाहरणं अग्नि-

पुराणवचनोदाहरणं उदीर्घ्वनारीति यजुर्मन्त्रोदाहरणं यापूर्व-
 पतिवित्वेत्याथर्वणमन्त्रोदाहरणं च स्वाभिमतपुनर्विवाहसाध-
 कतया विधाय स्वमतानश्रुपगन्तुनुद्दिश्य अपरञ्च गतानु-
 मतिकन्यायेनैवमसारवाग्व्यापारव्यापृतमनस्कानां मुधैवायुःक्षय-
 मन्तरा न कापि समीहितफलसिद्धिरिति दूषणं । तत्तुच्छं
 तथाहि । विवाहस्य संयोगान्तत्वमसिद्धं । प्रमाणाभावात् ।
 कन्याकामुकीत्यपिव्याहृतं । दशवर्षवत्वेन प्रमितायाः कन्यायाः
 व्यवयकामनाया एवासम्भवात् ननु व्यवयकामनाभावेऽपि
 विवाहकामनास्तिवतिचेन्न । पुरुषाणां भ्रष्टवनिवर्तकपुनरुप-
 नयनेच्छावत् स्त्रीणां अप्रभितपुनर्विवाहेच्छाया एवानुदयात्
 ननु शास्त्रात् मृतभर्तृकाऽक्षतयोनिस्त्रीणां पुनर्विवाहेच्छोत्पद्यत-
 इति चेन्न । आपदि पुनर्विवाहेच्छा कार्येतिशास्त्रस्यैवाभावात्
 अत्राह विध्युक्तैवाहिकशास्त्रजिज्ञासाग्रन्थकारः । सर्वत्र
 विवाहप्रकरणे भूयमाणः कन्याशब्द आपन्नवयस्कापर एव
 ननु दशवर्षपर । 'यावच्च कन्यामृतवः स्पृशन्ति तुल्यैस्स-
 कामामभियाच्यमानामिति वसिष्ठसंहितायां ॥१॥ कन्या चाक्षतयेनिः
 स्यात्कुलीनापितृमातृनः । ब्राह्मादिषु विवाहेषु परिणीतायधाविधिः ।
 सा प्रशस्ता वरारोहा शुद्धयोनिः प्रशस्यते इति भगवद्वचनं ॥२॥ अपि
 त्वेवमिति या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृतेते विष्णुवचने ॥३॥ अपि
 यच्छन्समाप्नोति भ्रूणहत्यामृतावृत्तौ । गम्यं त्वभावे दातृणां
 कन्या कुर्यात्स्वयम्बरमिति याज्ञवल्क्यवचने ॥ ४ ॥ कन्यामृतुमर्ती
 हृष्टा कथं कुर्वन्ति याज्ञिका इति गृह्यसूत्रवचने ॥५॥ कीदृश्यः
 कन्याः अजिभगं अजाना अभिव्यक्तिं कुर्वाणा इति माध्यन्दिनी
 यथाजसनेयसहितासप्तदशाध्यायीयश्रुग्व्याख्याने महीधरकृत-वेद
 र्दीपे ॥ ६ ॥ कन्यासती देवमर्कमाजुहाव यशस्विनीति सातुनैच्छ
 वरारोहा कन्याऽहमिति भारतेत्यादिपर्ववचने ॥ ७ ॥ असंस्कृ

नायाः कन्याया इति गदापर्ववचने ॥ ८ ॥ कन्यायाः कनीनचेति
सूत्रतत्त्वबोधिन्यां कौमुद्याञ्च ॥ ९ ॥ औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तकः
कन्यकास्तु इति पराशरवर्मशास्त्रे ॥ १० ॥ पौनर्भवश्च कानीन
इति भारतीयपांडुवचने ॥ ११ ॥ उद्धाहिताऽपि या कन्या नचे-
त्सम्प्राप्तमैथुनेति नारदवचने ॥ १२ ॥ सकृत्कन्या प्रदीयत इतिभार-
तोक्त सावित्रीवचने ॥ १३ ॥ सावित्री नाम राजर्षे कन्येयं ममशो-
भनेत्यश्वपतिराजवचने ॥ १४ ॥ नमनुष्ठासिषं कन्यामम्बां ज्येष्ठां
नराधिप । अनुज्ञाता ययौ सातु कन्या साल्वपतेः पुरामित्युद्योग
पर्वस्थभीमवचने ॥ १५ ॥ कन्यैवानुभवोच्छित्तेऽकृतनये धूने जरां
गच्छतीति बृहज्जातके ॥ १६ ॥ आपन्नवयस्काश्चैव कन्याशब्दप्रयो-
गात् । नापि दशवर्षाभवेकन्येति पराशरवचनोदाहरणेऽसा-
ङ्गत्वं । भवदभिनतस्याष्टवर्षायाः कन्यात्वस्य बाधनार्थमेवास्माभिः
पराशरवचनस्योदाहृतत्वात् । दशवर्षायाः कन्यात्वस्यास्यदर्शना-
मतत्वाच्च । अतः कन्याकामुक्तीचेदिति वचने न व्याहतिरिति । तद-
सङ्गतम भनतुदाहृतवचनस्य कन्यापदस्य मुख्यवृत्तिबाधकक्रतुम-
त्यादिपदसमामन्याहारेण अमुख्यवृत्त्याचित्रलिखितसिंहसिंहश-
ब्ददशपन्नवयस्कास्वनूडास्तु रजस्यलास्तु प्रवृत्तन्वपि बाधक-
पदाघटितेषु विवाहविधिवार्क्येषु स्थितस्य कन्यापदस्य मुख्यवृत्त्या
अष्टवर्षादिबोधकत्वेबाधकाभावात् । आपन्नवयस्कानामपि क्षत्रिय
कन्यानां विवाहस्यास्माभिरन्युपगमनत्वेन तदूह्येति न विप्रकन्यानां
रजोदर्शनानन्तरं विवाहसिद्धिरित्यवादिष्य । ननु कन्याशब्दः
मुख्यवृत्त्या ऽऽपन्नवयस्कामवबोधयति नादृष्टरजस्कां मुख्यत्वा-
मुख्यत्वयोर्वैपरीत्यस्यापिसुवचत्वादिति चेन्न । त्वयैव परमप्रमाण
तया ऽऽयुपगते दशवर्षाभवेकन्येति पराशरवचने दशमे
कन्यकाप्रोक्तेति संवर्तवचने दशवर्षातुकन्यकेति काश्यपवचने
कन्याकुमारीत्यमरकोशे कन्याकुमारीतिद्वयं प्रथमवयस्काया इति-

तद्व्याख्यानेच कन्याशब्दस्य दृष्टरजस्कायामेव मुख्यत्वस्य प्रति-
पादितत्वात् । शक्तिग्राहकप्रमाणानाममुख्यार्थबोधकताकल्प-
नस्यायुक्तत्वाच्च । मुख्यार्थबाधपवानूदापरत्वस्य कन्यायाः
कनानचेति सूत्रबोधायां भट्टजिदीक्षितादिभिः प्रतिपादितत्वाच्च ।
'आपन्नवयस्कायां शब्दव्यवहारानभिज्ञैर्मल्लैस्तत्प्रयोगानुकृतृभिः
पुराणदिकारैश्च कन्याशब्दस्य प्रयुक्तत्वेपि विवाहविधिवाक्यस्थ-
कन्यापदस्य शब्दैकसमधिगम्यधर्माधर्माविप्लुत्युद्देशेन शब्दार्थ-
तत्त्वपरिपालनकार्यप्रसिध्यनुसारणैव—शास्त्रस्थादातान्निमित्त—
त्वादिनि न्यायेन शास्त्रप्रसिद्धादृष्टरजस्कापरत्वस्यैव न्याय्यत्वात् ।
तथाचोक्त यववराहाधिकरणे माधवाचार्येण । यवादिशब्दाः किं-
व्यर्था बोवार्यम्लेच्छमाख्यतः । दीर्घशृङ्गप्रियम्वाद्याः द्व्येप्यर्था
विकल्पिताः । यत्रान्या इति शास्त्रस्थप्रसिद्धिरनुवर्तीयसी ।
शास्त्रायधम तनात्र प्रियम्वाद न गृह्यत । इति तत्रैव यवाद्य-
र्थानिर्णयेन तडाक्य न प्रमेति चेत् । न । शास्त्रस्य बलित्वेन
तत्प्रसिद्धार्थनिर्णयादिति च—नाट्टदीपिकाकारेणापि—न च विनिगम-
नाविरहः । आर्यप्रभिक्षरेव नियामकत्वादिनि । अतो विवाहविधि-
वाक्यस्थ कन्याशब्दस्यापृथग्पादिपरत्वमेव न्याय्यम् नत्वापन्न-
वयस्कापरत्वमिति मुख्यो व्याघातः । ननु विप्रकन्याविवाह—
प्रयोगनिबन्धकारैर्नारायणभट्टादिभिर्विवाहप्रयोगमध्ये 'विवाहे
वितते तन्त्रे ह्येतकाल उपस्थिते । कन्यामृनुमती दृष्ट्वा कथं
कुर्वन्ति याज्ञिका इति वृद्धात्रिवचनोदाहरणपूर्वकं रजोदर्शन-
माशङ्क्य 'हविष्मत्या स्नापयित्वा त्वन्यवस्त्ररलंकृतां । युञ्जा-
नामाहुतिं कृत्वा ततः कर्मप्रचरेत् । इत्युत्तरवचनेनैव समाहित-
त्वात् आपन्नवयस्कानां विप्रकन्यानां विवाहः प्रयोगकारा-
भिमत इति चेन्न । कन्यात्वाद्यवस्थायामेव रोगादिवशाद्भ्रजो-
दर्शनप्रसक्तौ किं कार्यमित्याशङ्क्य वृद्धात्रिणा समाहितत्वात् ।

आपदि अन्यं परिणयादिति यत्तुक्तं तदप्यसङ्गतं । महा-
पद्यपि सप्तपद्यनन्तरं पुनर्विवाहकरणे साधकमानाभावस्य-
श्रुतिस्मृत्यादिरूपबाधकमानानां च प्रथमद्वितीयपरिच्छेदयो-
स्सपरिकरमुपपादितत्वात् । कृते सप्तपदे भर्तुर्विभोगोयदि
जायते । न देया पुनरन्यस्मै कलौ कन्यामनीषिभिरिति वा
भ्रव्यमहामुनिना च सप्तपद्यनन्तरं पुनर्दानस्य कलावपि निषि-
द्धत्वाच्च । ननु दानाभावोपि विवाहोऽस्त्विति चेन्न । ब्राह्मणस्य
विहितानां चतुर्विधानामपि विवाहानां दानरूपत्वेन तन्निषेधे
विवाहस्यापि निषिद्धत्वात् । नचात्र प्रमाणाभावः । ब्राह्मो-
दैवस्तथाचार्यः प्राजापत्यस्तथासुरः । गांयत्रो राक्षसश्चैव पैशाच
श्चाष्टमो मतः । चत्वारो ब्राह्मणस्याद्या राक्षान् गान्धर्वं राक्षसौ
राक्षसश्चासुरो वैश्ये शूद्रे चात्यन्तु गर्हित इति मनुवचनस्य
अलङ्घ्य कन्यामित्याद्याश्वलायनसूत्रादेश्वविद्यमानत्वात् । नचा-
स्मदुदाहृतवाभ्रव्यवचनप्रामाण्ये विवक्षितव्यं । तत्पूर्ववच-
नस्य पञ्चत्वञ्चेद्वरइत्यस्य शास्त्रप्रदीपाद्धृत्वेन सप्तपदात्परेति
पाठसप्तपदात्परमिति विभ्राम्य भवदूभ्यामेव प्रमाणतयोदा-
हृतत्वात् । भवदुदाहृतवचनानां सप्तपद्याः पूर्वं मृतभर्तृका-
परतायाः प्रथमपरिच्छेदे समर्थितत्वेन भवदभिमतपुनर्विवाहा-
साधकत्वान् । एतेनैव यापूर्वपतिं वित्वाऽथान्यं विन्दते पतिं
पञ्चौदनं च नावजन्ददानो नवियोषिनः । समानलोको भवति
पुनर्भुवापरपतिरित्याथर्वणमन्त्रोपि व्याख्यातः अस्य मन्त्रस्य
सप्तपद्या अर्वागेव मृतभर्तृकायाः भर्त्रन्तरपरिग्रहं प्रायश्चित्त-
कथनपरत्वात् । उदीर्घ्वनारीतिभूतौ विधिबुशब्दस्य पुनर्वि-
वाहेच्छुपरत्वे प्रमाणोपन्यासं विना पुनर्विवाहासिद्धञ्च । भव-
दुक्तश्रुत्यर्थाऽप्युपगमे भट्टभास्करकृतव्याख्याविरोधस्य प्रथम-
परिच्छेद उक्तत्वाच्च । नैकस्य बहवः सहपतय इति श्रुत्या-

कालत्रयेऽपि बहुपतिकताया निषिद्धत्वाच्च । ननु-एकस्यबहुव्यो-
 विहिता महिष्यः कुरुनन्दन । नैकस्या बहवः पुंसः भूयन्ते
 पतयः कश्चित् । इत्यादिपर्वभारतवचनव्याख्याने नैकस्यैवबहवस्स-
 हपतय इति श्रुत्या सहेति युगपद्बहुपतित्वनिषेधो विहितः ननु
 समयभेदेनेति नीलकण्ठेनोक्ततया एककालएव बहुपतित्वं
 निषिद्धं ननु कालभेदेनेतिचेन्न देवतारूपसोमादिपतीनामपि
 नैकदा कन्यापतित्वं किन्तु रोमरजः कुचदर्शनसमयभेदेनैवेत्येत-
 द्वाक्यतात्पर्यसम्भवेन तथा तात्पर्यवर्णनस्यैव तत्प्रकरणोपयुक्तत्वेन
 काल भेदेनपि मानुषबहुपतिकत्वस्य नीलकण्ठानभिप्रेतत्वात् ।
 एवं 'पाणि ग्रहणिकाः मन्त्राः कन्यास्त्रैवप्रतिष्ठिताः । नाक-
 न्यास्तु कचिन्नृणां लुप्तधर्मक्रिया हि ताः । इति नोद्वा-
 हिकेषु मन्त्रेषु नियोगः कार्य्यते कश्चित् । न विवाह-
 विधायुक्तं विधवावेदनं पुनरितिच मनुनैव पुनर्विवाहस्य निषि-
 द्धत्वाच्च । ननु एतद्वचनं पूर्वं विधवानियोगं प्रतिपादयितु-
 र्मनोभ्रात्यापादकमिति प्रक्षिप्तमेवाभ्युपगन्तव्यं अन्यच्च स्वगो-
 त्रोत्पत्त्यमानवेनराज्यकालीन— ब्राह्मणकृतविधवानियोगगर्हणं
 कथंवा मनुना ज्ञातं अतोप्येतद्वचनं प्रक्षिप्तं अस्य मनुवचन-
 त्वेऽपि यथा विवाहमन्त्रेषु नोक्तोऽपि विधवाविवाहोऽङ्गीक्रियते तथा
 नियोगोऽप्यङ्गीकार्य्य इत्यर्थः अतोनोद्वाहिकेति वचनविरोध
 इतिचेन्न । मनुना विधवानियोगं अमुख्यकल्पतया प्रथमत
 उक्त्वा मुख्यकल्पतया तदुत्तरमेवानियोगपक्षस्योक्तत्वेन त्रिकाल
 ज्ञानिनः सर्वश्रुषीणां धर्मोपदेष्टुर्मनोभारतादिग्रन्थकर्तुरिवानाग-
 तज्ञानित्वस्य न्याय्यत्वेन नोद्वाहिकेष्विति वचनस्य प्रक्षिप्त-
 त्वोक्तैर्बुराग्रहमुखकत्वात् । मनुवचनत्वमभ्युपगम्य भवद्भि-
 तार्थातरकल्पनस्य अङ्गीक्रियते अङ्गीकार्य्य इति अभुतपक्ष-
 द्धवकल्पनादिदोषप्रसक्तत्वाच्च । यच्चोक्तं प्रथमवादिना । कन्या-

दानं सकृदेवकर्तव्यमिति साधारणो नियमः । अस्त्यनु
 अपवादः भर्तुर्नाशादिपञ्चापत्प्राप्तौ पुनर्विवाहः कार्यः अय-
 न्तूत्सर्गापवादभावस्सर्वयुगसाधारणः । तथाचोक्तं श्रीनन्दनेन
 कन्यायां दत्तशुल्कायां प्रियेन यदि शुल्कदः । देवराय प्रदा-
 तव्या यदि कन्याऽनुमन्यते इति मनुवचनगव्याख्यायां अनु-
 मत्यभावे अन्यस्मै देया सकृत्कन्या प्रदीयत इत्यस्यायमपवाद
 इति अग्निपुराणे मृते तु देवरे देया तदभावे यथेच्छयेति ।
 अतुर्विंशतिमतव्याख्याने भट्टोजिदीक्षितेनापि पुनरुद्वाहनंकृत्वा
 ब्रह्मचर्यव्रतानुष्ठाने श्रेयोतिशयं दर्शयति । मृतइति । नच कलियुग-
 निषिद्धस्यापि युगान्तरीयधर्मस्यैव नष्टे मृते इत्यादिपराशरवाक्यं
 प्रतिपादकमिति वाच्यं । कलानुष्ठेयान्धर्मनेव वक्ष्यामिति प्रतिज्ञाय
 तद्वन्धप्रणयनादिति । माधवाचार्येणापि परिवेदनपर्याधानयोरिव
 स्त्राणां पुनरुद्वाहस्यापि प्रसङ्गात्कचिदभ्यनुष्ठानदर्शयति नष्ट-
 इतीति । तच्च । तत्तद्वन्धकारभावानवबोधनिवन्धनं । तथाहि
 पाणिग्रहणमन्त्राणां निष्ठास्यात्सप्तमे पदइत्याद्युदाहृतवचनैः
 अनुमंत्रितां गुरुं गोत्रेणाभिवादयत इति गोभिलकृतगृह्यसूत्रभा-
 ष्ये—सप्तमे पदे गतायां वध्वां पाणिग्रहणमन्त्राणां निष्ठां स्मर-
 तीतिच—पाणिग्रहणसंस्कारान्नियतं पतिलक्षणं । तेषां निष्ठातु
 विज्ञेया विद्वद्भिस्सप्तमे पदे । इति पराशरधर्मशास्त्रेण च
 स्वगोत्रादुद्भूयते नागी उद्वाहात्सप्तमे पद इति लिखितसंहिता
 वचनेन च स्वगोत्रादुद्भूयते नारीविवाहात्सप्तमे पद इति यमवचनेन
 च विवाहस्य सप्तपद्यन्तनाया एवोदितत्वेन सप्तपद्या अवार्क् प्राप्त
 पञ्चापत्कभर्तृकायाः कन्यायाः मनसावाचा अङ्गिश्च दत्तायाः
 पुनर्दानं कथं कार्यं कियत्कालपर्यन्तञ्च कार्यं अग्निपुराणादौ
 सकृत्कन्याप्रदीयत इति सकृत्कन्यादानस्यैवोदित्वादिति संशये
 सप्तपद्या अवर्गापत्प्राप्तौ पुनर्दाने न दोषः पुनर्दानमपि रजो-

दर्शनात् प्रागेव कर्त्तव्यमिति श्रीनन्दनादीनामभिप्रायः भट्टोजिदी-
क्षितेन एतादृशपुनर्दानमपि कलियुगे निषिद्धमित्याशङ्क्य अनिषि-
द्धमिति समाहितं । अतो भवदभिप्रेत उत्सर्गापवादभावोऽप्रामा-
णिकः । यातु नष्टमृते इति वचनस्य प्रमाणत्वसमर्थनाय भट्ट-
देवधृतत्वोक्तिः तथा तात्पर्यनिर्णयव्याख्यातृचेष्टेकोनेर्याचार्यो-
दाहृतत्वोक्तिः प्रथमवादिनः सा निष्फलैव । नष्ट इति वचनस्य
सत्तां प्रामाण्यञ्चाभ्युपगम्य वास्माभिस्सावकाशत्वकल्पनात् ।
एतेनैव विध्युक्तवैवाहिकशास्त्रजिज्ञासाप्रस्थांतिमपत्रे पुनर्विवाह-
साधकत्वेनोदाहृतानि पराशरात्रिगौतमविश्वामित्रनारदच्यवन-
वैशम्पायनकाश्यपजाबालभगस्त्यव्याघ्रपाद्वसिष्ठवृहस्पतिमुकण्ड-
याज्ञवल्क्यशौनकवचनानि च व्याख्यातानि । पतिनाशे यथा
पुंसो भर्तृनाशे तथा स्त्रियाः । पुनर्विवाहः कर्त्तव्यः कलावपि
युगे नथेत्यादिभवद्वचनानां दानानन्तर सप्तम्या अर्वाहमृतभर्तृका-
विवाहपरत्वेन भवदभिमतसप्तपद्युत्तरकालीनपुनर्विवाहा-
साधकत्वात् । अन्यथा सप्तपदीविधेः पूर्वं आद्यानां तिसृणां
मनोदत्तानां वाचादत्तानां अग्निर्पारगतानां सङ्कटे अन्येन
विवाहो भवतीति-ग्राह्यादिष्वपि कन्यादानोत्तरमपिसप्तपदी-
विधेः पूर्वं घरस्य पण्डत्त्वाद्ज्ञाने वरमृतौवा कन्या
अन्यस्मै देयेति धर्मसिधुवचनस्य 'सप्तपद्युत्तर भर्ता म्रियेत
यदि योषितः । विधवेन्युच्यते सैव न सस्कार्येति गौतम
इति स्मृतिमुक्ताफलवचनस्य । अर्वाक् सप्तपदाद्यस्या भर्ता
प्राप्नोति चापदः । पुनर्विवाहा सैव स्यात् यावत्सा स्याद्-
जस्त्रलेति बृहदात्रिवचनस्य । सप्तपद्युत्तर नैव विवाहः शास्त्र-
चोदितः । योषितां सर्वकालेपि कन्यानामिति सन्मत । इति
विभाण्डकवचनस्य । पूर्वं सप्तपदी विधेरधिगते दांसे वरे
वा मृते देयाऽन्येभ्येति मुहूर्तमात्रपण्डवचनस्य क्रान्तसप्तपदां

कन्यां नोद्धेह्य कलौ द्विज इति वायवीय - सहितावचनस्य ।
 दत्तायाश्चैव कन्यायाः पुनर्दानं परस्म्येचेति बृहन्नारदीयवच-
 नस्य दत्ता कन्या न दायत इति क्रतुवचनस्य दत्ताच्च
 तायाः कन्याया पुनर्दानं परस्म्येचेति हेमाद्रिस्त्रिदेवलवचनस्य
 पुनर्विवाहकरणं यत्रोक्तं राजमत्तम् ! तत्र सप्तपदात्पूर्वं
 स्त्रीणामुक्तं महादि । पूर्वभर्तूरजोदृष्टे पूर्व ब्राह्मणयोषितां
 यस्त्वन्यथा प्रमाणार्थं वदन्म वदद्वा मतः इतिबृहन्नारद्
 पुराणीययुधिष्ठिरनारदसम्वादस्यवचनस्यच व्याकोपापातात् ।
 ननु भवद्गुहादृतवचनान्यप्रमाणानीतिचेन्न । हेतूपन्यासं विना
 प्रतिज्ञयैवार्थाभिदे । एतेनैव चतयोनीतामपि मृतमर्तृकाणां
 विवाहं वदन्स्त्रीपुनर्विवाहजिज्ञासाग्रन्थकारोपि अश्मादि
 चालके आपादमानियमहावाते प्रवति शुष्कोच्छिष्टवर्णवस्त्रां
 चलयमवाप । सप्तपद्युत्तरं विवाहकरणस्य निषिद्धत्वे प्रमा-
 णाननुदाहृत-वात् । क्षतयोनिविधवाविवाहस्य भवद्गुहादृत-
 मतानुयायनमिममन्वाद्य । त्वयैव क्षतयोनि पुनर्भूजातस्य
 नि-व्यवर्तकश्च । यच्चाक्तं सप्तपद्युत्तरं मृतमर्तृका पुनरुद्धादा-
 कमुक्ती नाध्वी तस्याः ब्रह्मचर्यरूपेण श्रेयान्तितायः ।
 अनप्यत्र न द्वितीयश्च सार्धानां कचिदुभयोरपिदिश्यत इत्युक्तं
 यातु कामुकी अक्षतयोनिः पुनरुद्धादि सा तु न भ्रष्टा ।
 किन्तु तस्यः पुनर्भूरितिनाम । तत्रजानः पौनर्भवः सोऽपि न
 संस्कारायाग्यः । पौनर्भवस्याप्यौरसवत् बन्धुदायादृतया परि-
 गणितत्वात् । आज्ञानात्तु द्विजो यस्तु विधवामुद्धेह्यदि ।
 परित्यज्य विदित्वैनां प्रायश्चित्तं समाचरेत् । अद्वमेकं विधा-
 यादाववकीर्णिवत् चरेत् । पुत्रश्चेज्जायते तस्यां रक्षणलोक
 उच्यते इति । क्षेत्रजो गर्हितस्सद्भिस्तथा पौनर्भवस्तुत
 इत्यध्वलायनबृहस्पतिवचनादिपौनर्भवनिन्दावचनानाञ्च क्षतयो-

निपुनभूजानपरत्वात् । अस्य निन्द्यत्वेपि भृतकाध्यापकादिव-
च्छ्राद्धानर्हत्वसम्भवेन पाङ्कज्यत्वानपायादिति । तदसत् । पूर्वो-
क्तीत्या वाग्दानाद्यनन्तरं सप्तपद्या अर्वागपि भर्तुर्मरणे या भ-
र्त्रन्तरं न परिगृह्णाति सा साध्वी । तस्याः श्रेयोतिशयश्च ।
यातु पर्तिगृह्णाति सा तु न दुष्टा । तत्सन्ततिरपि श्राद्धान-
र्हत्वेपि न संस्कारायोग्येत्येव मन्वादिभिरुक्तत्वात् । नचात्र
प्रमाणाभावः । सप्तपद्युत्तरपुनर्विवाहनिषेधकवचनानामुदाहृत-
त्वात् यदुक्तं स्त्रीपुनर्विवाहजिज्ञासाग्रन्थकारेण । अद्यप्रभृति
मर्यादा मया लोकेप्रतिष्ठिता । एक एव पतिर्नार्याः याव-
ज्जीवं परायण । मृते जीवति वा तस्मिन्नापर प्राप्नुयान्नरं ।
अभिगम्य परं नारी पतिष्यति न संशय इति महाभारतादि
पर्वण्यदीर्घतमोवचनं पुरुषान्तरेण व्यभिचरन्ती भार्या इष्टा
प्रवृत्तमिति व्यभिचारनिषेधकमेव न पुनरुद्वाहनिवारकमिति
तत्पूर्ववाक्याज्ञानविजृम्भितं । नियत क्षत्रियकुले धनार्थश्च
भविष्यतीत्यादिपूर्ववाक्ये पत्न्याः व्यभिचारस्यानुक्तत्वाच्च ।
भारव्याख्याकारैरेवमुक्तत्वाच्च । अतो भारतवचनं पुनर्वि-
वाहनिषेधकमेव । यत्तुलोकहितार्थं पुनर्विवाहाभ्यनुज्ञा
देशा प्राचीनानां सर्वेषामपि लोकहितार्थमेव प्रवृत्तत्वात्
परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनमिति तत्र तत्रोक्तत्वा-
च्चेति प्रजल्पनं । नदप्यसङ्गतमेव । म्लेच्छहितार्थं गोव-
धाभ्यनुज्ञावत् सर्वदेशसर्वकालनिषिद्धपुनर्विवाहाभ्यनुज्ञाया
अदेयत्वात् । पुनर्विवाहाभ्युपगमे लोकोपकाराभावस्य स्वना-
शादिमहापकारप्राप्तेश्च सपरिकर द्वितीयपरिच्छेदान्ते समर्थं
तत्वाच्च । यच्चोक्तं विध्युक्तवैवाहिकशास्त्रजिज्ञासाग्रन्थकारेण
ऊहायाः पुनरुद्वाहं वृत्ता कन्या न दीयते । न यज्ञे गोवधः
कार्यः कलौ नच कमण्डलुः निधवायां प्रजोमत्तिर्देवरस्य नियो

जन । वालिकाक्षतयोन्याश्च वरेणान्येन संस्कृतिः । दत्तौरसे-
तरेषां च पुत्रत्वेन परिग्रहः । अस्थिसञ्चयनादूर्ध्वमङ्गस्थ-
र्शनमेव च । शिष्यस्य गुरुदारेषु गुरुवत् वृत्तिरीरिता । सव-
र्णानां तथा कुष्ठैः संसर्गः शोधितैरपि । बलात्कारादिविप्रेक्षी-
सग्रहो विधिविनाशिनः । तत्रोदकदशाह च दक्षिणा गुरु-
चोदिता । एतानि लोकगुप्त्यर्थं कलेरादौ महात्मभिः । निव-
र्तितानि सर्वाणि व्यवस्थापूर्वकं ब्रूयैः । इति क्रतुवचनं ऊढाया
इति स्मृत्यर्थसारादाहृतमाहस्यपुराणवचनं देवराष्ट्रेति क्रतुवचनं
समुद्रयातुः स्वीकारः कमण्डलुविधारणः । दत्ताक्षनायाः कन्यायाः
पुनर्दानं परम्य च । दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं वर्जयितुं कर्त्तव्यं ।
एतान्यस्तु द्विजो धर्मान्स द्विजो दोषभागभवत् । तस्मै
निष्कृतिर्नास्ति तप्तकुच्छशतैरपीति हेमाद्रिदाहृतदेवलवचनं
चावलस्य पुनर्विवाहनिर्गच्छाममङ्गत्वं । कर्त्तास्सामान्य-
पुरुषत्वात् । तेनोक्तस्य नवीनऋषिकर्मकप्रोचनार्थमनिवर्तनस्य
दुःभवत्वात् । पराशरशास्त्रस्य कलिकालीयशास्त्रत्वेन तदुक्त-
पुनर्विवाहस्य केनापि निवर्तयितुमशक्यत्वात् । पुराणपर्यालो-
चने कृते सर्वेषां पुराणोपपुराणानां कलाबुद्धतत्त्वनिश्चयम-
भवेन तथैव द्वादशभागवते उक्तत्वेन उपपुराणां नर्गताग्निपुरा-
णस्य च बौद्धावतारानन्तरमुद्भूतनायाः धर्म्ये बुद्धावतारं
चेति तदीयवचनावगतत्वेन तादृशाग्निपुराणे च पराशर-
स्मृतिवत्पुनर्विवाहस्योक्तत्वेन तादृशपुनर्विवाहनिवर्तनस्य क्रतु-
वचनेनासम्भवात् । तथा क्रतुवचनोक्तस्य सम्भागान्तविवाह-
वत्या ऊढायाः पुनरुद्वाहस्य सर्वदाप्यनङ्गीकृतत्वेन सर्वदा निषि-
द्धस्य तस्य सकृत् दत्तायाः पुनर्दानस्य गोवधस्य च सर्वकालेऽपि
निषिद्धस्य कलावेव निषेधकरणस्यासङ्गतत्वेन कमण्ड-
लुधारणस्य रामानुजश्रीमत्पूर्णाबाधशिष्यैरिदानीमपि क्रियमा-

णत्वेन विधवाप्रजोत्पादनस्य सर्वकालेऽपि अनुष्ठीयमानस्य कलावेव निषेधकरणे प्रयोजनाभावेन सप्तपद्या अर्वाग्बाहिकाऽक्षतयोभ्याः पुनर्विवाहस्येदानीमपि क्रियमाणत्वेन उडुपीसंन्यासिभिः कमण्डलुधारणदीर्घब्रह्मचर्ययोरिदानीमपि क्रियमाणत्वेन अस्थिसञ्चयनानन्तरमंगस्पर्शस्य मत्स्यपुराणश्विपुराणविष्णुपुराणैर्विहितत्वेन क्रतुवचनस्याप्रमाणत्वात् । आदित्यपुराणस्य आदिपुराणं वा आदित्यपुराणं वेति नाम्न्येव विप्रतिपक्षत्वेन अष्टादशपुराणोपपुराणानन्तर्गतत्वेन चाप्रमाणात्वात् । अग्निहोत्रं गवालम्भं सन्यासं पलपैतृकं । अश्वालम्भं गवालम्भं सन्यासं पलपैतृकं । देवरेण सुतोमत्तिः कलौ पञ्चविवर्जयेदितिवचनस्य कलौ निषिद्धतयोक्तस्याश्वमेधस्य कलावेव श्रीकृष्णं पाण्डवैः कारितत्वेन अग्निहोत्रस्याधुनिकं क्रियमाणत्वेन सन्यासस्याप्यधुनातनैरनुष्ठीयमानत्वेनाप्रमाणत्वात् । अतः पुनर्विवाहस्यानिषिद्धत्वमिति । तदुन्मत्तप्रलपिततुल्यमेव । तथाहि । एतच्छ्रवणकर्ताक्रतुः कलौ जातः कश्चित्सामान्यपुरुष इति भवदीयकल्पने प्रमाणाभावात् । नर्वानकृद्भिः प्राचीनकृष्युक्ताः धर्मानिवर्तिता इतिकेनाप्यनुक्ततया प्रत्युत तैरेव महात्मभिर्मन्वादिभिः 'अन्ये वृत्तयुगेधर्मास्त्रेतायां तापेर परं , अन्ये कलियुगे नृणां युगहासानुरूपत इति स्वाक्तधर्माणां कालभेदेन व्यवस्थितत्वमुक्तमित्युक्तत्वेन दुःभवत्वदूषणानवकाशात् । नच नष्ट इति वचनस्य कलिकालीयशास्त्रत्वमस्मिन्निरोधि । नष्टे मृते इति वचनस्य कलिकालीयशास्त्रत्वं पराशरोक्तत्वेन परमप्रामाण्यं चाभ्युपगम्यैव सप्तपद्युत्तरं पुनर्विवाहनिषेधकोदाहृतप्रबलबहुस्मृतिवचनानुरोधाय सप्तपद्या अर्वाक् पतिरन्यो विधीयत इति अर्थस्य वर्णितत्वेन भवदभिमतं पुनर्विवाहासाधकत्वात् । ननु नष्टे मृते इति पराशरवचनस्य सप्तपद्या अर्वा-

गिति भवदीयमर्थवर्णन अभुतपदाध्याहारादिदोषप्रस्तमिति
 चेन्न । यथाभुतार्थवर्णनदीक्षावता भवनापि द्वादश (अष्ट)वर्षपर्यंतं
 अन्नातवृत्ता-ते पत्यौ नष्टे अष्टमे सतीति पत्यौ जन्मतः क्लीबेनपुंमके
 सतीतिचाश्रुतपदाध्याहारं कृत्वैवार्थस्य वर्णनीयत्वात् अन्यथा पत्यौ
 राजस्थानादिकगते सत्यपि तस्य नष्टत्वेन तदापि पुनर्विवाह
 कर्तव्यतापातात् । एव देशकालविशेषेण स्वपत्नौ क्लीबे सत्यपि
 पुनर्विवाहकरणापातः । अतः प्रबलवचनानुरोधायाध्याहारकर-
 णाभ्यादोपन्वाङ्गीकारे अस्मदीयाध्याहारस्याप्यदोषत्वात् । मास्तु
 वा सप्तम्या अर्वागित्यध्याहारः । तथापि न भवदिष्टसिद्धिः
 पतिरन्यो विधीयत इत्यत्र अविधीयत इत्यपि पदच्छेदसम्भवात्
 ननु अ मा नो नाःप्रतिषेध इति निषेधार्थकस्य पत्यस्यस्य
 विद्यमानत्वेपि तस्य कुत्राप्यप्रयुक्तत्वेन नञश्च तिङन्तेनसमासा-
 सम्भवेन चैव पदविभागोऽयुक्त इतिचेन्न । नलोपो नञस्तिङि
 क्षेपे इति वार्तिकेन अ पचसि त्वं जालमत्यत्रेव नञस्तिङन्तेन
 समासस्य नलोपस्य च सम्भवेन अकारप्रक्षेपेण पदच्छेद-
 करणे बाधकाभावात् । नन्वेवं सति कोऽर्थ इतिचेत् ह्रमः ।
 पञ्चस्वापत्वपि रागप्राप्त भर्त्तरकरण कुत्सितमिति अतः परा-
 शरवचनस्य कलिकालानुष्ठापकत्वं नास्मद्विरोधि । द्वापरे
 समनुप्राप्त इत्यारभ्य ऋग्यजुस्सामाथर्वाख्या वेदाश्चत्वार
 उद्धृताः । इतिहामपुराणं च पञ्चमो वेद उच्यत इत्यादिना
 द्वापरयुग एव व्यामकृतपुराणोपपुराणप्रणयनस्य भागवतोक्त-
 त्वेन न पुराणानां कलाबुद्धतत्वं । नाप्यग्निपुराणस्य बुद्धा-
 वारानन्तरोत्पन्नत्वं । वक्ष्येबुद्धावतारमिति भवदुदाहृतवक्ष्ये
 बुद्धावतारानन्तरोत्पन्नत्वबोधकपदाभावात् । नच शुद्धौदगसुतो
 ऽभवदिति बुद्धावतारस्य भूतकालीनत्वोक्तिस्तद्वोधिकेति वाच्यं ।
 ब्राह्मणस्य मुखमासीदिति ब्राह्मणोत्पत्तेर्भूतकालीनत्वप्रतिपा-

दकभुनेरपि तत्पूर्वकालीनत्वाभावापानात् । विवाहस्य सम्भो-
 गान्ततायाः प्रागेव क्षण्डितत्वेन पुनरुद्वाहनिषेधस्य भवदनभि-
 मतत्वात् । क्रतुवचने कलावेवेत्यवधारणाभावेन अभुनाव-
 धारणां कल्पयित्वा दूषणकथनस्य देवानांप्रियैककर्तव्यत्वात् ।
 गोमेधादौ रन्तिदेवप्रभृतिभिर्युगान्तरंगोवधस्य कृतत्वाच्च ।
 कमण्डलुधारणसंन्यासपदाभ्यां ग्रामैकरात्रचरणरूपसप्तमभाग-
 वत-मोक्षधर्माद्युक्तसंन्यासस्य विवक्षितत्वेन तस्यैव निषिद्ध-
 त्वाच्च । मातृनियोगेन विधवायां प्रजात्पादनस्य युगान्तरे
 व्यासादिभिः कृतत्वेन सप्तपद्युत्तर बालिकाऽक्षतयोन्याः विवा-
 हस्याकृतत्वेन यावज्जीवं ब्रह्मचर्याश्रमस्वीकरणरूपदीर्घकालब्रह्म-
 चर्यस्योदुपीसंन्यासिभिरकृतत्वेन अस्थिसञ्चयनानन्तरमङ्गस्पर्श-
 नस्य कलौविहितताया अनुक्तत्वेनच भवदीयदूषणानवकाशेन
 क्रतुवचनस्य प्रमाणतमत्वात् । कलां पञ्च विवर्जयेदिति वच-
 नस्यकलिशङ्कस्याभिवृद्धकलियुगपरत्वेन दुर्योधनोत्पत्तिमारभ्य
 कलेःप्रवृत्तत्वेपि नन्दाभिषेकमारभ्यैव कलेरभिवृद्धतायाः द्वाद-
 शभागवतोक्तत्वेन नन्दाभिषेकानन्तरकलावध्वमधादनिषिद्धत्वेन
 न तत्पूर्वभाविपाण्डवतद्व्यशतानाककृताश्वमेधयोर्विरोधः ।
 संन्यासपदं ग्रामैकरात्रचरणरूपसप्तमभागवतोक्तसंन्यासपर-
 मितिप्रागेवोक्तं । अग्निहोत्रपदन्तु सर्वाधानाग्निहोत्रपरमिति निर्ण-
 यरत्नादायुक्तं । अतो न भवदीयदूषणावकाशः । अतः पुन-
 र्विवाहनिषेधकशास्त्रस्य प्रमाणतमत्वेन तद्विरोधात्सप्तपद्युत्तर-
 कालीनपुनर्विवाहः सर्वयुगेष्वपि पञ्चापन्तु न कार्य इतिसिद्धं
 ननु एतानि लोकगुप्त्यर्थं कलेरादौ महात्मभिः । निवर्त्तितानि
 सर्वाणीति क्रतुनैवोक्तत्वेन पुनरुद्वाहः पूर्वमासीदिति ज्ञायते
 अतो न सर्वयुगेषु निषिद्ध इति चेन्न । युगान्तरीयजनानां
 निषिद्धकर्मकरणेपि प्रायश्चित्तानुष्ठानसमर्थत्वेनैतद्युगीयजनानां

तद्वत्त्वायश्चित्तानुष्ठानासामर्थ्येन निषिद्धं पुनरुद्धाहकर्म इदानीं
विशेषतो न कार्यमिति महात्मभिः पृथङ्निषेधस्य कृतत्वेन
पूर्वमासीदित्यनभिप्रेतत्वात् एव विप्रतिपन्ननामकत्वं नादित्य-
पुराणस्याप्रामाण्यसाधकं । तथासत्यग्निपुराणस्यापि बह्विपु-
राण वेत्यादिविप्रतिपन्ननामकत्वेनाप्रामाण्यापातात् । स्मृति-
संग्रहाद्युदाहृतत्वेनादित्यपुराणवचनस्य प्रामाण्यानिश्चयाच्च ।
अतः । पुनर्विवाहानपेक्षकानि वचनानि प्रमाणानीतिसिद्धं
॥ इतिचतुर्थप्रकरणखण्डन ॥ श्री ॥ यच्चोक्तंशास्त्रविरुद्धाचारो
दुराचारत्वाद्गर्हणायपेवेतिप्रतिज्ञाय ब्रह्मगौतम मनु-गौतममया-
सर्गाभिलनदूभाष्यकार-वायुपुराण-भागवत-देवीभागवत संस्कार-
मञ्जरी गौतम लंगाभि सग्रह वैद्यनाथदाक्षित स्मृतिसार चतु-
र्विंशतिमत भगवद्गोता तदूभाष्यकारप्रय आनन्दगिरि श्रीधर
संस्कारकौस्तुभ विद्वानेश्वर वैदिकसार्वभौम हेमाद्रि
नन्दिपुराणवचनान्युदाहृत्य श्रुतिस्मृतीनां शास्त्रत्वं तद्विरुद्धे
आचारस्य दुराचारत्व । तदसङ्गतं । सप्तपद्युत्तरं पुनर्विवाह
निषधकेन केनापि श्रुतिस्मृत्यप्रामाण्यस्य तद्विरुद्धाचारे सदाचार-
त्वस्य वा ऽनुक्तत्वात् । तथावादिनं प्रति श्रुतिस्मृतितदनुसा-
रिग्रन्थेव तत्प्रामाण्यसाधनस्यासङ्गतत्वाच्च । अतः प्रकृता-
नुपयुक्तादाहृतवचनादाहरण तथा तेऽवदन्प्रथमाग्रह्याकिलिखे
इत्यादि ऋद्धमन्त्रनदूभाष्यादाहरणञ्च प्रथमवादिनः स्वधनव्य-
योपार्जितमुद्रितपुस्तकसमृद्धिमूचनार्थमेवेतिसेत्यति । यच्चोक्तं उद्धा-
हितापि या कन्या नचत्सम्प्राप्तमैथुना । पुनस्संस्कारमर्हेत
यथा कन्या तथैव मेति नारदवचनं पुनर्विवाहे प्रमाणमिति
तदप्ययुक्तं उद्धाहितेत्यस्य विवाहारम्भवतीत्यर्थकत्वात् । नचात्र
मानाभावः आदिकर्मणिकः कर्तरिचेति पाणिनीयसूत्रस्य आत्मकर्म-
णीति तद्व्याख्यानस्य विवाहारमर्थे कर्मणिकप्रत्ययविधाय-

कस्य विद्यमानत्वात् । सम्प्राप्तमैथुनानवेदित्यस्य सम्पूर्णसप्त-
 पद्यन्तविवाहवर्ता नचदित्यर्थकत्वात् । ननु व्यवयार्थकस्य
 मैथुनशब्दस्य कथं विवाहार्थकत्वं प्रमाणाभावादिति चेन्न ।
 द्वन्द्वाद्भुञ्जैरमैथुनिकयोरिति सूत्रव्याख्याने कृत्स्नकुशिकिका अत्रि-
 भरद्वाजिका अत्रिभरद्वाजानां विवाह इत्यर्थः मैथुनं विवाह-
 इति भट्टोजिदीक्षिणेन तत्त्वबोधनीकारेण तत्त्वद्वन्द्वेनिकट्यत्रावैर-
 मैथुनिकादिवुञ्ज इत्यमरव्याख्यारण्ये चोक्तत्वात् अन्यथा
 सम्प्राप्तमैथुनेत्यत्र समित्युपसर्गस्य वैयर्थ्यापातात् । अनो न
 नारद्वचनमपि भवदाभिमतपुनर्विवाहसाधकमिति सिद्धं । यच्च
 पुनर्विवाहस्य कर्तव्यत्वसमर्थनाय एकचत्वारिंशपत्रशेषे प्रथम-
 वादिना लिखितं परशुगमपन्तभावुनामा एको गृहस्थः पुण्य-
 पत्तने ऽभूत् ॥ तस्य कन्या वयावायी नास्तीति वभूव तस्या
 अष्टमे वर्षे सा पाणिगृहीती अभूत् पाणिग्रहणात्पञ्चदशदि-
 नात्पूर्वं पाणिग्रहो ममार तदा सा पुनर्भवितुं योग्या वा न
 वेति मइती जिज्ञासा ऽजनि पुण्यपत्तनवासिनः प्रासिद्धराम-
 शास्त्रिणः तस्याः पुनर्विवाहे प्रत्यवायो नास्तीत्यनिर्णयन् ॥
 तथापि तस्याः पिता काशीवासिनां पण्डितानामस्मिन्
 निषये किं शास्त्रमित्यपृच्छत् । तेषां तस्याः पुनर्विवाह-
 शास्त्रीयमित्यवदन् । वर्षशतान्पूर्वमेतदभूदिति । तच्च अत्यन्ता-
 सङ्गतं । पाणिग्रहणात्पूर्वं पाणिग्रहो ममारेत्यस्य निर्वन्धिर्वन्धि-
 मानिति वदव्याहतत्वात् । नचैतद्वाक्यमशोधितमेव अन्यदेव-
 वाक्यं मदुक्तमिति वाच्यं । अस्य वाक्यस्य शोधपत्रिकाया-
 मशोधितत्वात् । भवदाभिमतवाक्यस्य तत्रानुक्तत्वेनास्माभि-
 र्ज्ञातुमशक्यत्वाच्च । किञ्चैतास्मन्भवद्वाक्ये अनिर्णयनं पण्डिता-
 नामपृच्छदित्यादिकं वर्तते । एव भवदीयान्तर्यसम्प्रादकेण विर-
 षे — निर्वन्धिर्वन्धिर्वाक्यमाद्यन्तेपि २६ पत्रे नहि विवाहमन्त्रेषु

नियोगो न कीर्त्यत इति चेद्विधवाविवाहोऽपि मन्त्रेषु नोक्तोऽपि
 साचेदित्यादिपूर्वाक्तमनुवचनेन यथापुनर्विवाहः अङ्गीक्रियते तथा
 नियोगोऽप्यङ्गीकार्य इति अमुमर्थं मनसि निधाय मनुरवददि-
 तियोजनं न सङ्गतामिति वदाम इति कामुकी अन्यमुठहेदि-
 त्यर्थं कामुकी अन्य परिणयादिति प्रमाणयुक्तिभ्यां विग्रहादिति
 दोषलेशमपि नोक्तमित्यादिकं च प्रयुक्तं वर्तते । एतत्सर्वं साधु
 वा न वेति त्वदस्नेवासिनमेव वैकटेशाचार्यादिपण्डितजनं पृच्छ
 किञ्च भवदीयग्रन्थे त्वत्तात्पर्यसंग्राहकरचितग्रन्थे च स्थितान्य-
 सगताऽन्यनन्विताऽनि विपरिन्तार्थकानि विरुद्धलिङ्गवचनविभक्त्या
 दिकानि पदानि सहस्रमुखेन शोषणाप्यसंख्येयानीति ग्रन्थ-
 ऽवस्तरमीनैरस्माभिरन तान्युदाहृतान । किञ्च मृगभट्टकाया-
 निवाहकरणस्य शास्त्रायत्वाभ्युपगमे बालवैधव्यादीनां न तत्र तत्रो-
 च्यमानं तु त्वहेतुत्वरूपं पापफलत्वमेव भज्येत । भवन्तरपि
 ग्रहेण धर्म्यप्रजावृद्धिद्वारा सुखानि शयस्यैव सम्भवात् । न च
 बालवैधव्यादेः पापफलत्वमसिद्धमिति वाच्यं । क्रतुज्ञाता तु
 या नारी भर्तारं नोपसर्पति । मामृता नरकं याति वैधव्यं
 च पुनः पुनरिति पराशरवचनस्य 'सामर्थ्यं सति या नारी
 पितृभ्रातृभ्यु पश्यति । पाकक्रियां न कुरुते जामितां मोह-
 माश्रिता । सा जन्मजन्मनितरां दुर्भगा पितृघातिनी । एन्ध्या
 दग्निद्रा विधवा भवेदेष न संशयः । इति कपिलवचनस्य
 'अदुष्टां विनतां भार्या यौवने यः परित्यजेत् । सप्तजन्म
 भवेत्स्त्रीत्वं वैधव्यं च पुनः पुनरिति दक्षवचनस्य 'या भर्तारं
 न जानाति सा ऽज्ञाता कथ्यते बुधैः । अत्यन्तबाल्यसम्प्राप्त-
 वैधव्या ऽत्यन्तपापभूरिति कपिलवचनस्य । 'अष्टवर्षा तु
 विधवा विवाहात्परतो यदि । क्षित्यग्निसदृशी प्रोक्ता प्रथमेयं
 स्मृता किल । राहिणी विधवा चेत्तु चित्तधूमसमा ऽग्निरिति ।

अवीरे त्युच्यते नास्मा महापापैकसम्भवा । गौरी दशायां
वैधव्यमापन्ना तापिता स्मृता । खित्यन्मुक्तेषां सा ज्ञेया रज
सोऽर्वागितीवच । पुरोदिताभी रण्डाभिस्साकं भूयः परा-
हताः । सन्तिताश्च प्रवक्ष्यामि स्पष्टार्थं वै प्रसङ्गतः । दुर्भंगा
कुटिला काष्ठा चरमा चटुला ऽवशा । घोररगडा कुण्डरण्डा
बाधारण्डा तथा परा । दशानामपि चैतासां दशमाब्दात्परं
तथा । एकादशाद्वप्रभृति वैधव्यं कमतो यदि । रजसः
परतो भूयो भवेयुस्तानि शून्यतः । नामान्येतानि तुच्छानि
चैतासां कर्ममात्रञ्च इति लोहितवचनस्य रण्डापञ्चविधं ज्ञात्वा
प्रयत्नेन परित्यजेत् । इमंशानं चितिसंयुक्ते प्रज्वाल्योद्गीत
काष्ठवत् । कन्या वैधव्यमापन्ना ऽवीरेत्याचक्ष्यते बुधैः ।
रोहिणी विधवा चेत्तु सारण्डेत्यभिधीयते । दुर्भंगा दशवर्षा
या साऽकन्या समुदीरिता । रजसः परतस्सा तु यातुकी
विधवाभवेत् । असन्ततिश्च या नारी सारण्डेत्यभिधीयते ।
नानाभावैः प्रयत्नेन रण्डापाकं परित्यजेत् । घोरण्डा कुण्डरण्डा
बालपुत्रा ह्यपुत्रिणी । तासां पाकां नभोक्तव्यां भुक्ता चान्द्रा-
यणं चरेदिति विश्वामित्रवचनस्य च बालवैधव्यादः पापफल-
त्वे प्रमाणत्वात् । किञ्च वैधव्यस्य दुःखहेतुत्वानङ्गीकारे
शरण्यपर्वभारतोक्तस्य 'एहि सावित्रि गच्छस्व अन्यंवरय शोभने
सखत्सरेण सोल्पायुर्दहन्यासं करिष्यतीत्यश्वपतिराजवचनस्य
अवैधव्याशिषस्ते तु सावित्र्यर्थं हिताः शुभा इति अवैधव्या-
शीर्हिततावचनस्य 'तं दृष्ट्वासहसोत्थाय भर्तुर्न्यस्य शनैः
शिरः । कृताञ्जलिदवाचार्ता हृदयेन प्रवेपनीति वैधव्यप्रा-
प्त्युत्तरवृत्त एव सावित्र्याः महादुःखमभूदिति वचनस्य एव-
मुद्योगपक्षांक्तस्य सुपर्णास्य विघाते च प्रयतिष्यामि सत्तमेत्यादिकस्य
गुणकेशवैधव्यपरिहारकमातलिबचनस्य भविष्योत्तर पुराणान्त-

गनसोमामावतोपाख्यानाक्तस्य विप्रकन्या कृतस्त्रवैधव्यपरिहारो-
 देश्यकसोमाव्यरजकीगृहांगणसम्मार्जनाविसेवनस्य सोमावसपु-
 ण्यप्रभावेन मृतभर्तृवृज्जीवने कन्यातद्वबन्धूनां च सन्तोषो
 ऽभूदित्यादिवचनानां चासांगत्यापातात् । अतो वैधव्यस्य
 पापफलत्वेन प्रमितत्वात्तदुपपत्तये न विधवानां सप्तपद्युत्तरं
 विवाहस्सर्वयुगेष्वपि कार्यं इतिसिद्धम् । किञ्च न स्त्रीपुनर्वि-
 वाहजिज्ञासया प्रयोजनमिति । विधिविहितं प्रथमं विवाहं जिज्ञा-
 सेयम् निषिद्धं पुनर्विवाहं जिज्ञासया प्रयोजनासम्भवात् ।
 ननुप्रथमविवाहं जिज्ञासाप्यनुपपन्ना । विहितत्वज्ञानेसति प्रथमं
 विवाहं जिज्ञासायां प्रवृत्तिः । प्रवृत्तौ सत्यां विहितत्वज्ञानमित्य-
 न्योन्याश्रयादिति चेन्न । पित्राद्याप्तवचनेनैव प्राथमिकविवाह-
 जिज्ञासायां प्रवृत्तिसम्भवेनान्योन्याश्रयानवकाशात् । किञ्च भवं-
 दीयग्रन्थस्य विध्युक्तनैवाहिकशास्त्रजिज्ञासाग्रन्थ इति नाम यद्-
 भवनास्थापितं तदपि द्रष्टुमेव । तथाहि । विधिवाक्योक्तविवाहप्रति-
 पादकशास्त्रविचारइत्यर्थः किलभवतो ऽभिप्रेतः । तमर्थं त्विदं पदं
 बाधयितुं न शक्नोति । विध्युक्तविवाहपदात् ठक्प्रत्यये विधिपदं
 एवादिवृत्तेरन्याय्यत्वात् केवलविवाहपदात् ठक्प्रत्यये सविशेषणानां
 वृत्तिर्न वृत्तस्य विशेषणयोगोनास्तीति न्यायेन विध्युक्तपदार्थस्य
 विवाहपदार्थेऽन्वयासम्भवात् । अतोभवदीयग्रन्थनामापि द्रष्टु-
 मेव । भीमत्कृष्णमतानुयायीरघुनाथगयइत्यत्र भीमत्कृष्णमत-
 शब्दस्य भीमत्विषयुक्तं कृष्णमतं तमसमतमिति अतिताम-
 समतपरत्वं अस्मत्कृते भवदीयकृष्णमतसंज्ञनाख्ये सोपपत्तिकं
 उपपादितं तत्तत्रैव द्रष्टव्यं । किञ्च 'उभावप्यभुतग्रन्थौ उभा-
 वपि जडात्मकौ । अहो मोहस्य माहात्म्यं तत्रैकः शिष्यतां
 गतइत्युक्तीत्या 'अप्रमाणं वद्विष्यन्ति नीतिं पण्डितमानिनः ।
 शास्त्रोक्तस्याप्रवकारो भविष्यन्ति युगक्षये । सर्वे सर्वेहि

जानन्ति बुद्धाननुपसेव्य तु । इति हरिवंशोक्तरीत्या च अना-
 प्रातकाव्यशास्त्रगन्धयोरनुपसोवितगुरुचरणवोरदृष्टविद्वन्मुखयोश्च
 भवतोरपूर्वप्रमेयव्यवस्थापनाय यद्ग्रन्थकरणं तदुर्बालरपि
 हार्हाक्रियमाणमेवेत्यलमतिविस्तरेण ॥ श्रीसत्यवीरश्रीपादवाग्ग-
 ङ्गालहरीकणान् । संगृह्याकरवं ग्रन्थं तत्तन्तव्यममरसरैः ।
 पुनर्विवाहदुर्वाखण्डनेन जगद्गुरुः । सत्यवीरगुरुपास्यः प्रीयतां
 बाहरायणः ॥ २ ॥ कावेरीतटसम्प्रकाशितपुरी या कुमघोषा-
 मिधा श्रीशास्त्र्याद्यमरक्षमासुरयुता भूपायिता भूतले ॥ इया-
 माख्येन बुधेन तत्र वसता श्रीजामदग्न्यान्वयप्रोद्भूतेन
 कृतश्चिरं विद्वसतात् ग्रन्थः सुशब्दान्मकः ॥ ३ ॥ इति पञ्चम-
 प्रकरणखण्डनं सम्पूर्णं ॥ इति श्रीमद्भागवत-आचार्य—श्रीमदाद्य
 भागवतश्यामाचार्यविरचिते पुनर्विवाह खण्डने आधुनिकग्रन्थ
 दयाम्नाङ्गत्यनिरूपण माग तृतीयः पदिच्छन्द सम्पूर्णः ॥

ஸ்ரீவாஸ்யம் நம: ।

விவ ஹ்ஸாரணாவ்யம் சுயம் சூர்யம் ।

1. 11 E —
விவகாணாவ்யம்

ந ஸ்ரீவாஸ்யம் நம: ।

சுயம் சூர்யம் நம: ।

விவகாணாவ்யம் நம: ।

விவகாணாவ்யம் நம: ।

விவகாணாவ்யம் நம: ।

விவகாணாவ்யம் நம: ।

விவகாணாவ்யம் நம: ।

விவகாணாவ்யம் நம: ।

காநா ஊதாராயிற் செல்லுதலாயம் ! செந்தி கமலமகமலா

[illegible]

பூவெதும் கீழ்மெதும் கய்யும் உய்யும் தீ.
 உலலிஉலலி நகலுய்யும் விவனி விதருவாயம் "

சித்தார்த்தன் வித்தார்த்தன் கீழ்க் கொண்டு தயைபலம்.

சூயஸு நாகம் பாணி டூஷா கந்திரம் ரஜஸூரம் ।

உதி வாழ்க்கை 11

பாசாபெலவலிதாபெல கெஜ்ஷோஹா தபெலவல ।

தாயெழு நாகம் பாணி டிவட்டா கதிராம் ராஜேஸ்வரம் ||

தலாசி விவாஹபெதநாம் பாலாநதபு-நீதிமலேஸ்.

உதிரலங்குதேவன் :

நனாரு கநாபாஸுதனா தபா விதபுஸாபிககாஹாவெநாநா
 ரெண விதநுஜாஹ கநாபாஸுதெவாஹிதா ஹநாபாஸுதெவா
 ஹகவிதநுஜாபதெ தீணிதாதிநா மஹாஸாஸாரெஹிஷ
 ப்ரஹ்மநாநிஷ நிராஸெநதாவ துரகணாபுதகாநவயிகா
 வாரிதிகதாஹாநாஹவெநா ப்ரதீகாபெபாவகாரெள வித
 ராஹாஸுபு ஸுபரெவ ஹதபுபிபரெஹிஹாநாபுத ஹதிஸாஹ
 யாஹ தஸுபிதெபாஷ சாஹ கணதவனவ ஜாஹநெநா கிஹிதி
 தாதிநா வஹதாஹ விதபுஸாஸுதெவாஹிஷகவி தஸுபா
 ஹதபுஹதெபாஹவெதெவ விநா விதநுபிதா வஹதீ
 பிஹணஸுபு ஹாரபுதகாஹ ஹதிஸாஹயாஹ ஹதெநதப
 திதி ! தஸுபிதீணிவஷதாஹி துரபிஸாஸுபு கநாபிதெ
 ஹாஸுபிதீணாவாதி விநாபாஸுதெவ கபா வஹாஸாஸாதிவாஹெகஸு
 ஹெஹகவாஹ தாஹாவஹை காவெபாஹ விநாவாஹ ஹத
 நெந பிதெஹாஹ ப்ரஹ்மநாநிஷநாஹாஹ விதபுஹாஹ
 ஹெஹதாஹிதாஹி ஹெஹாவஹஹஹ ப்ரதீவிபிஹவெதி
 திஸீயதெ கஸுபா தீணிவஷதாஹி துரபிஸாஸுதெவாஹி
 பாஹாஹாஸுதெநா துரஹ வஷதபுபவபுதா கணாவிதாஹ
 கநாபாஸுதெவாஹிதாஹி தபாஹ தவாஹ ஹஹிஸாஸாதிதபாஹி
 பிதெநாஹ ப்ரதீரெஹாபாதிதி ஹஹாஸுதெவாஹி வஹகவித
 ஹஹாஸுதெவா ஹஹிதெவி கநாபா விதபுஸாஸுதெவாஹி
 தெஹ நத பிதெநாதிதி வஹாவஹதெநாஹாஹாஹாஹா
 ஹஹாபாஹி விதபுஸாஸுதெவாஹி ஹஹதெநாஹி
 ஹஹாஸுதெவாஹி ஹதி வஹாஹ ஹஹாஸுதெவாஹி
 ஹஹாஸுதெவாஹி பிதபாஸுதெவாஹி கபா ஹஹாஸுதெவாஹி
 ப்ரதீவிபிஹவெதி தபாஹிதெநவ பிதெநாஹ ப்ர
 தீரெஹாபாதிதி ஹஹதபுஸாஸுதெவாஹி ஹஹாவாஹி
 ஹஹதபுஸாஸுதெவாஹி துரபிஸாஸுதெவாஹி
 ஹஹ ஹஹதபுஸாஸுதெவாஹி ஹஹாவாஹி
 ஹஹ ஹஹதபுஸாஸுதெவாஹி ஹஹாவாஹி

வராதெவ்வென்பதி டெவ்வாக ஸ்ஞாஸவரோ நவ்யுதெ ததா
 ஸ்ஞாஸவரவ்யாவ்யெ வஷ்டுத் தயபயுதே ஸ்ஞாஸவராதெவ்
 ண ஶீஞ்ஞாயதெ ஸ்ஞாஸம் வதிதித்யுக்ஷாஸாரஸ்யாஸ வந்தெ
 ந த்ரீணவஷ்டாணீத்யாதிஸோகெந ஸீகொஃ வரவிவி வஷ்டு
 த்யாயயி விதொஃ சுந்யா ஸாரீகஸஸஸவெந ஸீகொஃ வரவிவி
 வித்யா சுந்யாநா கவெத்யுத்யா வராவ்ய நய ஸீகொஃ வர
 ஸீணாம் ஸ்யபவரவ்யாவெ ஸ்நாஸுநிவெகெந ந தாலாம் ஸீ
 கொஃ வடுவடிகெத்யாநா வுஷணீக்யா சக்ஷத்யுணாஹ வு
 ஷணீ வதிக்கா ஸஸஸாஷ்யாவாஷெயக்யாநீதி வாயு ॥ ஸா
 ஸுநிவெகெந பாநக சுந்நாரீவஸாவீய ஸ்யபவரவதீநாம்
 சக்ஷத்யுணாஹ நிராக்வாவஸஸஸ்யா நிராரணாஸ ॥
 ஸீகொவடுவடிக்யாவாநிதிசக்ஷ வுஷணீக்ய வுஷணீக்ய தாந்யா
 ஸீகொவடுவடிக்யாவாஸஸாஷ்யாவெத்யா ஸ்யபவரவாவி
 ஸாஸெணநிவ்யுத்யுதெஃ ॥ ஸீகொவெக்யாயா வித்யாஷெ
 ஷெத்யாவொ நிராவித்யு ஸாஸ்யாதி கஸ்யா ஸீகொத்யாவாஸஸ
 ஹத்யா ஷெத்யாவொ நிராவிதெ வித்யாஷெத்யாவா சுந்யா
 ரஜீவஸ்யுத்யு ஸாஸ்யாதி ॥ ஸுநிவெக்யா வித்யாஸஸ்யாவா
 சுந்யா வுஷணீஸ்யுத்யா ॥ யஸாம் ஸஸஸஸெத்யாவா ஸ்யாஷெ
 ணா ஶீகொஹித்யு ॥ சுஸஸாஷெத்யாவாஷெத்யா ஸஸஸ்யா
 வுஷணீ வதிஃ ॥ உதி வுஷணீயதெ ॥

யஸாம் ஸஸஸஸெத்யாவா ஸ்யாஷெணா ஶீகொஹித்யு ॥

சுஸஸாஷெத்யாவாஷெத்யா ஸஸஸ்யா வுஷணீ வதிஃ ॥

உதி வராயஸெணய ॥

உஷெணய யஸுதாம் சுந்யா ஸ்யாஷெணா ஶீகொஹித்யு ॥

சுஸஸாஷெத்யாவாஷெத்யா ஸஸஸ்யா வுஷணீ வதிஃ ॥

உத்யுமிரஸய ॥

ஸீகொஃ ஸ்யாஷெத்யாவா சுந்யாவா வுஷணீஸய தாஸ
 உதெ வுஷணீவதிக்கா வதிதித்யுத்யா ஸஸஸாஷெத்யா
 வாஷெத்யா விப்யெ ॥

நுரோநாநாம் ச்ரீணிவஷ்டுணித்ராபி வ்யூதீநாம் வ்யுஷணீவ
வ்யுஷணீவதிகா வுஷாஷ்டுபாபாபெஷபகவியஷபெ சுசிவநிவ
ஷகாச உஷாஸீநகாச | கருவா வாராஸாஸுதா உதி | தவ்யு
த்ரா | ந வாராஸாஸாஸுதா வாயவ்யு-சுருதெருகுவிச | உதி ரோ
யவாஸாபெபூத்ரா உ சுபிம-பாபெ) சுஷிவ காஸவிஸெஷெ
காஸீஸகதா சுவி வ்யூதீநாபெஷ்டு வாராஸாஸுதெருவ
வ்யுஷணீவ ரோணீவ உதோ வ்யுஷாஸுதீம் ஸாஸகாஸயி
தாம் உதோஸாஸா சுஷிவ்யுதீநாஸகெஸு ||

யடிவி ஸ்ரீனிவாச துணை, கந்திரியக் கூற்றுந் நய்யத்தி.
ஸகந்திரிய பூமின்குதிரியபெ பொஷ்டியுது ஸாஸ்பா ||
அயா உடுகு அமெலுவாஸ்தாஸ் பாருடு செக் வ்யாக் வ்யாக்,
எனெனெகூழித் திகள பெஷ்ட வா சுகா சிந் ராஸ்யூசிக் ||

॥ श्री गणेशाय नमः ॥

[illegible]

வ்யுத்திரபுரோணகாசு । சுயாஹுரோநாயாஹெசு கந்யாயாம் கி
தஞ்சுர வஷ்டுத்ய வரஜிநாவயி ஸூருணஹத்யாராருவஹ
ஷஷு வளயாபநோகஸ்யுரோவெவி வராஸராஹுதஸ்யு
ரஜி வ்ரநாருபஸ்யு தஸ்யுஜிபுநவவாஹெசு ந வ்யுஜிரஜோ
ஹபுநநிதிசுதெவ யாஹுரோநாயாஹுரோநக விரெஸஷா வி
நெவ வி சூரு ரஜிவாநஹெஷஸுஸவாசு ।

நநு கிகோ பரம் விவாஹபுத்தெஷெபொவி சுசுத
பூரபஸித் வ்விஷயபூரபஸி தவருவகம் விவாஹகரண
து நஹெஷா । சயாஹ நிணபுபவியுள குஸுமாயநம் ॥

கந்யாபீதாஹீஸாஹா ககாநிஷ்டுதிஜாதநம் ।
ஸாஸுஹ காரயகா சாஹகஹெஷாநு ஸாஸயீ ॥
விகா கிதஞ்சு வஸுபூரூஷு ஸணபெநாதிசஸுயீ ॥
ஹநாவியிஹெபதாசு வாகுபெது நஹெவகீ ॥
ஹஜாதஹுதாஸவ்யாஹாஸகூ கந்யா விகா பதி ।
ஹாதஹெஷகாவி நிஸுந ஹநெ தஸ்யு யயா வியி ॥
ஹஜாதா ஸூஹெணெஷுஹிதி நிஸுஷுஹிணம் ।
தஸ்யு கீசசுபு ஸாஸவ்யுஷா வராப புதிவாஹெசு ॥
உபெஷுதிஹிஹகந்யா நஹெசுள விகா வாஸபம் ।
ஹெஷு ரஜிஸு ஹஜாதாசு ககா ஹெப நகாருஷுணம் ॥
காஹகஹநு வராஸா விகாருஸா ஹெணெஷுஹெப அஜிஷுஹி

ஸாஸுர நகாஹாயம் ஸாஸகொவி ।

கந்யாபீதாஹீஸாஹா ககாநிஷ்டுதிஜாதநம் ।
விகா கிதஞ்சு வஸுபூரூஷு ஸணபெநாதிசஸுயீ ॥
ஹநாவியிஹெபதாசு வாகுபெது நஹெவகீ ॥
ஹஜாதஹுதாஸவ்யாஹாஸகூ கந்யா விகா பதி ।
ஹாதஹெஷகாவி பநெத ஹநெ தஸ்யு யயா வியி ॥
ஹஜாதா ஸூஹெணெஷுஹிதி நிஸுஷுஹிணம் ।
தஸ்யு கீசசுபு ஸாஸவ்யுஷா வராப புதிவாஹெசு ॥

[illegible]

[illegible][illegible]

விதபாஹாஸ்யம் அவிவாஹிதகுந்திரா சபரிமாவ்யஸி
 யாதெந சஸ்யாஹி வரினெடகூவரோகி । ஸஸ்யபுதா வரி
 க்யாஹி நவஸ்யாஹி காரெகதி சஸ்யாஹி வரித்யாமொகிர
 ஸாஹிதெவதி மெஹ உதகதிதிரா வித்யுபுதாநவிநா
 171 கத்யா க ஹி ஸஸ்யாஹி கத்யுபுதாஹி
 172 ஸஸ்யாஹி கத்யுபுதாஹி கத்யுபுதாஹி
 173 ஸஸ்யாஹி கத்யுபுதாஹி கத்யுபுதாஹி
 174 ஸஸ்யாஹி கத்யுபுதாஹி கத்யுபுதாஹி
 175 ஸஸ்யாஹி கத்யுபுதாஹி கத்யுபுதாஹி
 176 ஸஸ்யாஹி கத்யுபுதாஹி கத்யுபுதாஹி
 177 ஸஸ்யாஹி கத்யுபுதாஹி கத்யுபுதாஹி
 178 ஸஸ்யாஹி கத்யுபுதாஹி கத்யுபுதாஹி
 179 ஸஸ்யாஹி கத்யுபுதாஹி கத்யுபுதாஹி
 180 ஸஸ்யாஹி கத்யுபுதாஹி கத்யுபுதாஹி

விவாஹாஸ்யம் 171 கத்யாஹி கத்யுபுதாஹி

விவாஹாஸ்யம் 172 கத்யாஹி கத்யுபுதாஹி

173 ஸஸ்யாஹி கத்யுபுதாஹி கத்யுபுதாஹி
 174 ஸஸ்யாஹி கத்யுபுதாஹி கத்யுபுதாஹி
 175 ஸஸ்யாஹி கத்யுபுதாஹி கத்யுபுதாஹி
 176 ஸஸ்யாஹி கத்யுபுதாஹி கத்யுபுதாஹி
 177 ஸஸ்யாஹி கத்யுபுதாஹி கத்யுபுதாஹி
 178 ஸஸ்யாஹி கத்யுபுதாஹி கத்யுபுதாஹி
 179 ஸஸ்யாஹி கத்யுபுதாஹி கத்யுபுதாஹி
 180 ஸஸ்யாஹி கத்யுபுதாஹி கத்யுபுதாஹி

காபாப் ப்ரபொமஸிவெதாயுது ஸ்ருதிநெவ ஸம்ஹதாந்திரோ
 ணாப் ப்ரபொஜிநம் ஸம்ஹதாந்தம் காசி ஹவக்ஷுஷ்டம் ப்ர
 பொஜிநதி । சுதஃ கஜிஸம்ஸந்நிந்ருநிதாயுது நிஸ்பவஹீ
 நெந்ரெஹ்வெபுவாஹிக்ஷெத்ரஃ விவாஹ்யாயாப் ப்ராஸாக்ஷ
 ஸாயநநிந்ருநி கஜிவ ப்ரதாந ப்ராஸாதொரிஸ்யாதி ஸஹ
 ஸாலஜாதெந கிதொஃ ப்ராஸாதவநவ விவாஹஸ்ய கதபுத்ரா
 வதெந தசுத விவாஹ கிதாஜிஸிஸவத்யா கதெந்ரோநாநாநா
 வடுவெபுதஜிஸ்தாணாஜயுஸ்யா ஸாதகத்யாந்ருஷ்டாயுதா
 யாவநவ வத்யுக்ஷெதெ கஜிஸெத்ர கிதாஜிஸிஸவாஹிநெஃ
 சுபவா நெவவாஹிக்ஷெத்ரஃ தவிவாஹகாலவநவ ப்ரத்யகாசி
 க்ஷ ஹாஸாவிஸெஷகாண நியாநீஹடுதக ஸபொநிக்ஷாதிசாந
 யஜிதாந கிதாஜிஸிஸவாஹிதாந ப்ரதிவாஹிகம் க்ஷ
 நெ கிதா ஸ்ருதாந்ரபாபா துதாந்ருத காநெபெபெயஜி
 ஸாஹிஷ்யநி தாநவியாந வந்ருஸெந்ரேஜெத்ரஃ ப்ர
 வுதாந । சுதஃ விவாஹகாநெ ஸ்ருஷ்டாஸாயாஜிஸி கஜி
 ரெத்ர உபவத்யுநெ ஹந்ருஹ்நிஸெத்ரேஜெத்ரஃ சுதஃ
 ஜிவெந்ரகதாந்ருபுலிஸ்யாந்ருநெவ வாகாநவாணீந்ரு
 ஸ்யெஷ்டஃ வடுவத்யுநெ ப்ராணயாநணகதபுக்ஷாந்ருவ
 ஜிவவத்யுபுத்யுநிநித்யாந்ருவாநெ ஜிவெந்ருகி ஜிவவநாந
 ஸ்யாநாவவத்யுஸாக்ஷ க்ஷிஸவத்யுபுத்யுநெ ப்ராணயா
 நணகதபுக்ஷஸ்ய ப்ரவுத்யுநிநித்யாந்ருவெவி ஸடுதவாவி
 வந்ருபம் ப்ராணயாநணகதபுக்ஷாந்ருவ ப்ரவுத்யுநிநித்யா
 லாப கெந ஜிவெந்ருத்யுதா கதபுத்ராவ் வத்யுக்ஷாதி
 ப்ர ஹவிவாஹிக்ஷாந்ருவெநெஷ்டவ ப்ராஸுநெ உதி
 தகாஷ்யஸிநெத்ர கிதாஜிஸிஸவாஹிஸிஃ ॥

பரிசு ரெத்ரபுரணா விவாஹகாலவநவ வபாஜித்யவநவ
 தகாஷ்யஸ்யபுர ரெத்ரபுரணநிதி கஸ்தித்யுதபாஸ தந்ருத
 ஸ்ஹவொஹொஷாஹொபாஃ । கெவாந்ருகாநவந்ருபுலிஸி
 ஸ்ஹவநிஸ்யு உதி । பிபு வநிஸ்யு உதி । த்யுதப கஸ்தித்யு வநி

[illegible]

ஸாராஜீ ஸுஸாஹை உவ ஸாராஜீ ஸுஸாஹை நதாநாநி
ஸாராஜீ உவ ஸாராஜீ யிடுவூஷா | ஸுஷாணாம் ஸுஸா
நாணாம் உ ப்ரஜாபாஸு யாதஸ்ய உ | வசீகார டெவ்யுணாம் க்ரு
வஜா தாநா விராடா || சுத்ர ஸாராஜீ க்ராஹிநீதாபயஃ பாக்
ஸஃ வித்ஸாரீ துஸ்யஸுஸாந் துஸ்யஸுஸா ஸாஸுமதே பாயஸு
வித்ஸாரீ மஸெந ஸாஸுமதே சுதஃ வித்ஸாஹிஸுஸுஸா வசீ
ஸெ விய ஹஸுஸுஸுஸுஸுஸுஸுஸுஸுஸுஸுஸுஸுஸுஸுஸுஸுஸுஸு
ஸு
ஸு
ஸு

[illegible][illegible][illegible]

[illegible]

ஸதாநாரத்யாமிநஃ வதிதகொக்தஃ ।

ஸதாநாரண டெவகா பீஷிகா உ தபெயவ உ ।

பூபூவணி கூபொநிகா சிநுஷ்யாஸ்திவயபுபெ ॥ உதி

ஸதாநாரவரிவாஅகஸ்ய டெவகாடிஷ்யாடியஸ்ய தத்யா
மிநஃ ஸாஹிகுபொநிபூபெஸ ஸரணாஃ ।

வெநொ வா ஹரிஸ்திவபூ ஸ்திவபூவி சிமெஸுரெ ।

ஸதாநாரத்யாமிநஃ பூதி வெநாநீநாபிஷ்யகிவிதரகொக்தெஸு
கஸாஃ பீசாநி சிவிவாமெ ஸுபெகஃ ஸௌதயிஸ்ய உ
ஸிஷ்யாநாரஸ்ய நாராவாஃ ஐதாநி சிவிவாமெஸு கராம் ககா
யபு வனவெதி ஸிஷ்யிதி சிகீஸவபுசிநவபு

உத்யா மரண டெவகாசிகி தயஸுநிஷ்யு ।

வாலாவி ஹூபுபெ யாபு யாரயாநீநிராவதி ॥

பூபூபூதி வரிவநிதிபூ ஹி விவாஹமரணாஹபு ।

மாரணெ செஷ்யாஸஸ்ய ராக்ஸாஹாநஹாயபெ ॥

ஹூபுபுஸ்ய க்ஷெந பெநரிநிதந யா கூதஃ ।

நாபிஷ்யாஸஸ்ய க்ஷெநபெநாபெபுண யீசிகா ॥

புதி விவாஹமரணெ துதீயதாநி ஸரிஷ்யு ॥

சிவிகொணாநுநீராபிஷ்யாநாரயபூணாம் வபெநுண சிமொ
சிமொவாயபுபு ஸவபுதநுஷ்யுதநு உகாரிஸகிபுஸ்யுதி
சிபூணாஅகபுண ராக்ஸாஹாநஹாயபெபுண ஸிஷ்யுண
நா. நபெநாபெபுண நநிக விவாஹமரண ஸரிஷ்யு ॥

காமவொணஸு ஸீஷ்யாநாரயபூணாம் சிவிகொண

ககம். வரி. கமாஹி.

உச. உ வக

உச. உ வக

உச. உ வெபாந

உச. உ வாபா

உச. உ சாபா

உச. உ சாபா

உச. உ சாபா

உச. உ சாபா

உச. உ சாபா

உச. உ சாபா

உச. உ சாபா

உச. உ சாபா

உச. உ சாபா

உச. உ சாபா

உச. உ சாபா

உச. உ சாபா

உச. உ சாபா

உச. உ சாபா

உச. உ சாபா

உச. உ சாபா

உச. உ சாபா

உச. உ சாபா

உச. உ சாபா

உச. உ சாபா

உச. உ சாபா

உச. உ சாபா

உச. உ சாபா

உச. உ சாபா

உச. உ சாபா

உச. உ சாபா

கமாஹி.

வக

வக

வக

வக

வக

வக

வக

வக

வக

வக

வக

வக

வக

வக

வக

வக

வக

வக

வக

வக

வக

வக

வக

வக

வக

வக

வக

வக

வக

வக

॥ श्री ॥

॥ विचारिता विषयास्त्वमे ॥

१ प्रश्नः श्रीमन्मन्मतेनैव प्रवाहनोनादिरिति कस्मिन् ग्रये उक्तं.

उत्तरं—मन्नारगुडि रामचंद्राचार्याः उपाधितडनटीकार्या

अनाद्यविद्या कामकर्मनामत्तोयं परमार्थ एव अन्यथाकारो-

दुःखाद्यनये इत्येतद्वाक्यमपादाय मदारमंजाया व्याख्यातं ॥

अविद्याया स्वरूपतो अनादिना कामकर्मणोस्तु प्रवाहन इति

कामस्य चक्रत्वं गीताया द्वितीयाध्याये उक्तं ॥ आवृतं-

न तेनेन ज्ञानिने निःसंशयिणा ॥ भागवतेषु, तथा काम

मिच्छां समञ्चावचनया भ्रमन्ति ॥ ब्रह्मायुक्तोऽयथापार्थ

कामचक्रं महात्म्यमीति गीतायामुक्तं ब्रह्ममत्र भाष्ये द्वितीयाध्याय

प्रथम पादस्य दशमाध्याये, न कर्माविभागादिति चेन्नाना-

दि विदितं भवत्य भाष्येऽप्युक्तं फलद्वयं न तत्कर्म-

पश्येत् मां मेकार्थवर्तिनश्च ॥ निर्गोपितं त्वमित्वा इति चेन्न

न त्वं विषयं न त्वं रणमित्यनेति ॥ कर्मण ॥ पुण्यपापादिकं

न त्वं रणमित्यनेति ॥ अनादि कर्मणश्च न विरावः

इति चेति ॥ अनादिशक्त्या कर्मण्यपगत्या अनादित्वा-

न त्वं ॥ तत्र त्वं विद्याया कर्मणः प्रवाहनोनादित्वमिति ॥

नोरर्वाशामण्णाचार्याः सृष्टिप्रलयश्चैवमात्रो मुक्ति-

ये च ॥ देवर्षिप्रभृतयोऽन्तेका लोकाभ्यादयस्तथा ॥

अनाद्यनेतका गीनाम्भवेदेकप्रकारका ॥ जगत्प्रवाह स्तत्योयं

न त्वं विद्याया च ॥ तृतीयतात्पर्यं

प्रसृष्टादीनामनाद्यनतका गीनत्वमुच्यते ॥ तच्च स्वरूप-

नं न भवति ॥ प्रत्यक्षवाधित्वान् ॥ प्रमाणांतरविरुद्ध-

त्वाच्च ॥ किन्तु प्रवाहन इति निरुक्तममाराध्य बंधस्य प्रवा-

हनोऽनादित्व मिद्धिः ॥ अतएवाग्ने-जगत्प्रवाह इत्युक्तं ॥

जगत्प्रदेनपूर्वाक्तानामेवग्रहण मिति न कश्चित्पुद्गोपद्भवः ॥

10 Keshavnarayani Pothi

कूटाकूलशामाचार्याः अनाद्यविद्याकामकर्मोत्पत्त्याद्विद्या-
स्याप्यनादित्वं अत्रानादित्वं अविद्यायाः स्वरूपतः काम-
कर्मणोस्तुप्रवाहतः विवक्षितं.

अत्रप्रमाणं उपाधिखंडनमंदारमंजर्या ॥

एकप्रवाहमध्यपतितानेकप्रवाहिप्रतियोगिप्रागभावावच्छिन्नका-
लावृत्तित्वानविकरणप्रध्वंसप्रतियोगित्वमिति प्रवाहतोनादित्व
निरूपकश्रीमच्चंद्रिकाकारीयं वाक्यं ॥ अत्र कारिकापि ॥
प्रवाह इति गीयंते सजातीयाः प्रवाहिणः ॥ कालेनापाधिना
ग्रन्ता नानावृक्षा वनं येयति ॥ न कर्माविभागादिति सूत्रं तद्वा-
च्यं तटीका च ॥

कौलगी मुरार्याचार्याः उपाधिखंडनस्य मंदार मंजर्या अ-
विद्याया स्वरूपेण अनादित्वं इत्यगोस्तु प्रवाहनइति द्रष्टव्य
इति बध्यस्य प्रवाहतो अनादित्वं चंद्रिकाकारैरुक्तं न कर्मा-
विभागादिति चेन्नानादित्वादिति ब्रह्मसूत्रत्रात्र प्रमाण.

एवमेव अध्वर्यु कृष्णाचार्याः

सन्या ० कृष्णाचार्याः. उपाधिखंडन टीकाया अनाद्य-
विद्या कामकर्म निमित्तः अयं परमार्थ एव अन्यथाकारो दु-
खाद्यनर्थ इत्यत्र मंदार मंजर्या काम कर्मणोस्तु प्रवाहतो
नादित्वमिति । तथातत्त्वप्रकाशिका द्वितीयाध्याय प्रथमपाद
दशमाधिकरणे, न कर्माविभागादिति सूत्रव्याख्यानावसरे अनादित्वा-
दित्यस्य कर्मपरंपरायाः अनादित्वादिति व्याख्यातं । तैत्रदीपि-
कायां कर्मणां प्रवाहतोऽनादित्वात् इत्युक्तं ।

तु० रंगेशाचार्याः तैत्रदीपिकायां २ अध्याय. १ पाद. १०
अधिकरणे ॥ न कर्माविभागादितिचेन्नानादित्वात् ॥ इति

सूत्रे कर्मणां प्रवाहतो अनादित्वेन पूर्वं पूर्वं तत्तदीय
 कर्मापेक्षयोत्तरोत्तरं सृष्टतादि कर्मकारयित्वा फलं ददाती-
 त्यगीकारणेति ॥ तत्त्वप्रकाशिकायां ॥ अनादित्वात्
 कर्म परंपराया इति भावः इति च ॥ उपाधिसंज्ञनमंदारमं-
 जयांमपि ॥ विष्णुग्रहस्य ॥ १४ अ० कर्मणां हि प्रवा-
 होय एवमेवादि कालतः ॥ एवमेव कर्मणां बधप्रकारः
 कथितो विधेति ॥ ३९ ॥ ५४अ- ॥ मुमतुः ॥ कर्मा-
 नुमागिफलदः सर्वम्यजगदाश्वरः ॥ तर्हियत्नोत्थैवाम्यकि-
 मर्थयन्त्यतेनैः । १ मृतः ॥ अट्टष्टाज्जायतेयत्नः यत्ना-
 क्तमकरोत्यय ॥ जायते कर्माणाबन्धप्रवाहोऽनादिरेवहीति ॥ २
 प्रवाहतोनादित्वंच-पूर्वपूर्वकर्मणा उत्पत्तिविनाशेपि-पुनःपुनः
 कर्मांतराणां उत्पादे-प्रवाहतः विच्छेदाभावात्तत्रोपिदोष इति
 भावः इति मध्वसिद्धांतसारे ॥

मन्या ० रामाचार्याः ॥ ओं नकर्माविभागादिति चेन्नाना-
 दित्वात् ओं । इति ब्रह्मसूत्रे । विद्यते हि तदाजीवाः काल
 कर्मादिकंतथा । कान्यथाहिपुनःसृष्टिःपूर्वकर्मानुसारिणीति
 भागवतनात्पर्यधृतब्रह्मतर्कवाक्ये च । तथा । सर्वदास्थूलेन
 मृध्मेणवापुणेण युक्तो ननु जीवः । चतुर्दशोर्ध्वजीवीनिसंसारश्चा-
 दिवर्जितः । यदिमादिः स्यात्समारःपूर्वकर्माभावादत आसिः
 इति गीता भाष्ये च कर्मबंधम्यानादित्वमुक्तं । स्वरूपानादि-
 त्वं नृ नाम्नि । अतः अर्थापत्त्याप्रवाहतोऽनादित्वं सिध्यति ॥
 उपाधिसंज्ञनमंदारमंजयां कंठतोपि निर्वचनपूर्वकं कर्मण
 प्रवाहतोऽनादित्वमुक्तं ।

न्याये रामचन्द्राचार्याः बंधोद्विविधः स्वरूपतोऽनादिः प्रवाहतो
 नादिश्चेति । बंधोनाम । लिंगशरीरादि संबंधः तत्र किं-

शरीरस्यस्वरूपतो नादित्वात्. तत्संबंधोपि स्वरूपतोनादिरेव-
कामकर्मादीनां प्रवाहतोनादित्वात्. तत्संबंधरूपोबंधः प्रवाह-
तोनादिः. बध्यतेनेनेति बंधइति व्युत्पत्त्या अविद्याकामकर्मा-
दीनां बंधशब्दवाच्यत्वं. तत्र अविद्यायाः स्वरूपतोनादित्वं-
कामकर्मणोस्तु प्रवाहतोनादित्वं. इति उपाधिखंडनमंदार
मंजारी, श्रीनिवासतीर्थीय च. न कर्माविभागादिति सूत्र-
व्याख्या तत्रदीपिकायां कर्मणां प्रवाहतोनादित्वमुक्तं.

अथान्ये प्रकृतोदृष्टे नृषु प्रातिस्विकंस्थिते + + + अजेद्वे
अपितेप्रोक्तेइति श्रुतिगीता तात्पर्ये जीवाद्यादिकापरमाद्यादिक-
थोरनादित्वमुच्यते ॥

पाद्वेन्द्राचार्याः द्वैतिनामध्ये केचित् चेतनस्य बंधः अनादिमांत
इति, केचित् प्रवाहतो अनादिः सांत इति वदन्ति, द्वैतमत
भाष्यकारास्तु बंधः अनादिरिति कुत्रापिस्पष्टतया न अवोचन्
प्रत्युत प्रवाहतो अनादिरिति तत्र तत्र सूचयन्ति, अनादिमाय-
या मुक्त इत्यत्र अनादेः विष्णोः मायया इति वदति ॥
अद्वैतिविशिष्टाद्वैतिनोपि एवमेव वदन्ति

कृष्णमतीयास्तु बंधः सादिरितिस्पष्टतया वदन्ति भगवादिच्छया
जीवानांबंधः भवति इति अत्र प्रमाण ॥ यदधातुमतोब्रह्मन्
देहारंभोस्य धातुभिः ॥ यदृच्छयाहेतुनावा भवतो जानने
यथा ॥ भाग. २-८-७ शुकउवाच ॥ आत्ममायामृतं
राजन् परस्यानु भवात्मनः ॥ नघटेनार्थसंबंधः स्वप्नद्रष्टु-
रिवांजसा ॥ भाग. २-९-१.

द्वितीयःप्रश्नः. अविद्योच्छेदोपलक्षितः पूर्णानंदरूप आत्मा मोक्ष
इति अद्वैतिनोवदन्ति. मोक्षस्तुकाचित्स्थितिः सा जडात्मिका
आत्मातु चेतनः एतयोः कथं समन्वयः.

उत्तरं. तो० शामणाचार्याः प्रकृतस्थितिर्जडात्मिका न भवति ॥ प्रकृतस्थितेः आत्मस्वरूपत्वांगिकारात् ॥ मेद-
व्यवहारस्तु तन्मते जीवब्रह्मणोरैक्यमिति व्यवहारवदुपपद्यते ॥

कूटा० शामाचार्याः अविद्यास्तमयोमोक्ष इत्यंगीकारान्मोक्षस्य
ब्रह्मस्वरूपत्वांगीकागच्च समन्वयः ॥ अत्र प्रमाणं. माया-
वाद्वदनाढ्य प्रकरणे परमतदूषणायोपन्यस्तातन्मतीया
' यथाह ' आत्मैवा ज्ञानहानिः, वृत्त्युपलक्षित आत्मा मोक्ष-
इत्यंगीकारे जीवन्मुक्तौ प्रमंगइत्येषादिगिति आत्मैवाज्ञान-
हानिरिति पक्षोऽंगीकृत इत्याद्युक्तयः ॥

मन्याग्गुडि रामाचार्याः. अविद्यास्तमयोमोक्षः सासंसार
उदाहृतः इत्युक्तेः अविद्योच्छेदोपलक्षितात्मत्वावस्थामुक्तिः
तदुपलक्षित आत्मा मुक्तः.

यादवेन्द्राचार्याः. अद्वैतेनः अविद्योच्छेदोपलक्षितः पूर्णानंद
रूप आत्मा मोक्ष इति वदन्ति किं च मोक्षः काचित् स्थितिः
न किं च द्वित्वरहित आत्मैवेति च वदन्ति. विशिष्टाद्वैतिनस्तु
बंधनाशपूर्वक मारूप्य सालोक्य सामीप्य सायुज्य प्राप्तिर्मोक्ष
इति वदन्ति. द्वैतिनस्तु तत्तत्स्वरूपयोग्यतानुसारेण जीवानां
स्वरूपात्मकानंदसंसारनित्यदुःखानां अनुभवं मोक्ष इति
वदन्ति. कृष्णमतीयास्तु बंधनाशपूर्वकः सुखानुभवः मोक्ष इति
वदन्ति.

३. प्रश्नः तमोयोग्याः मोक्ष कांक्षिणो भवन्तीति केचित्. न
भवन्तीत्यन्ये. तत्प्राप्तयेयतं नीत्यपरे, न यतन्तीत्यन्ये द्वैतिनः
अवदन्. अस्मिन्नर्थे किं प्रमाणं ?

उत्तरं मन्ना० रामचन्द्राचार्याः तमोयोग्याः मोक्षकांक्षिणो भवन्ति
यन्ने च ॥ तदुक्तं महाभारततात्पर्यनिर्णयेनमे ' तेतव-

स्मुमहदास्थिताविमुं पद्मसंभवमवेक्ष्य चोचिरे । भूरि पापकृति
नोऽपि निश्चयान्मुक्तिमाप्नुम उदारसद्गुण । साधनोपचय-
कांक्षिणो हरौ शासतिक्षितिमशेषतोभवन् ॥ तथादशमे' भवे-
द्धिमोक्षोऽनियतंसुराणां नैवासुराणां स कथं च न स्यात् ॥
उत्साहयुक्तस्य च तत्प्रतीपं भवेद्धि राहोरिवदुःखरूपम् ॥

एवमेव मन्ना० कृष्णाचार्याः

तोरवी शामणाचार्याः. तमोयोग्यामोक्षाकांक्षिणएवभवन्ति
तदुक्तं महाभारततात्पर्यनिर्णये १७ अध्याये ॥ अथप्रहस्य
सौभराट्वचोऽजगादमागधम् ॥ + + + स्वधर्मएष नःमदा
दृढप्रतीपता हरौ ॥ स्वधर्मिणोहताअपि प्रयाममद्गतिं ध्रुव-
मिति ॥ अत्रप्रयामइत्यनेनेच्छाकार. दर्शितः ॥ हरिप्र-
तीपताया यत्रमपि चक्रुरितिस्पष्टमित्युपरम्यते ॥

कू० शामाचार्याः. भूरिपापकृतिनोपीति तात्पर्यनिर्णयनवमा-
ध्यायात्तमोयोग्यानां मोक्षेच्छा यत्रश्चास्ति ॥

अध्वर्यु कृष्णाचा० तमोयोग्याः मोक्षकांक्षिणो भव-
न्ति तत्प्राप्तयेयततिच मोक्षम्यमुखरूपत्वात् मुखमेवमेभ्या
दुःखमनागापिमाभूदितिनिखिळापेक्षितत्वाच्च अस्मिन्नर्थे ॥
श्रीमहाभारततात्पर्यनिर्णयःप्रमाणं ॥ तेमुराणकाः अंधनमो-
योग्या इत्यस्य तेनचांधनमईयुरामुराइत्युत्तरवाक्यं प्रमाणम्.

एवमेव. कौ. मुरार्याचार्याः.

तु. रंगेशाचार्याः तात्पर्यनिर्णये- ९. अ. ॥ अथकेचिदिति.

मन्या० रामाचार्याः अथकेचिदिति मारततात्पर्यं निर्णयो कृत्या
इच्छायत्नश्चास्तीति ज्ञायते ॥ दुःखरूपमोक्षोपेक्षातुनास्त्यव
अर्थ्यत्वाभावात् सत्साधनंतु दुःख साधनत्वा ज्ञानादनुनिष्ठानि ॥

स्वा०रामचंद्राचार्याः तमोयोग्याः मोक्षकांक्षिणः तदर्धयतंते च
मुगणका इत्यादि निर्णये ९ अध्या० तमोयोग्याः स्वसाधनं
हग्निप्रीति विग्रेधीनि ज्ञात्वैवानुतिष्ठन्ति स्वधर्मएषनः सदा-
दृष्टप्रतीपताहर्गे स्वधर्मिणो ॥ हता अपि प्रयाम सद्गतिं ध्रुवं ॥
इति निर्णये.

यादवेंद्राचार्याः सर्वमनानुमारिणः सर्वेजीवाः मोक्षप्राप्तुं यतंते.
बंधनिवर्तने प्रयत्न सर्वेषा रागत भवत्येव. न तु दुःखा-
विभावात्.

४ प्रश्नः. भगवान् विश्वस्य उपादानं, तथापि अविकारीनि वि-
शिष्टाद्वैतिनोवदन्ति. एवविधोपादानत्वेन भगवत् विकारित्वं
नेति च भाति इदन्तैव वा ' अत्र किं प्रमाणम् '

उत्तरं. एम्. आर. श्रीनिवासाचार्याः. ब्रह्म
उपादानमप्यविकार्येव परस्य ब्रह्मणस्सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेः
कार्यकारणोभयावस्थायामपि स्वशरीरभूतचिदचित्प्रकारतया-
वस्थितस्य एकस्यैव निर्मितत्वं उपादानत्वञ्चाविरुद्धमशरीरभूता
चिद्वस्तु गतो विकार इति कार्यावस्थावस्थितस्यापि शरीरिणः
परमात्मनोऽविकारित्वं मिद्धमेवचिदचिद्वस्तु शरीरिणा ब्रह्मण-
एवोपादानत्वंपि ब्रह्मण्यपुरुषार्थं विकारात्म्यं प्रतिपादनाय हि
' अस्मान्स्यायीमृजने विश्वमेतत्तस्मिंश्चान्योमाययासन्निरुद्ध '
इति व्यपदेश. इति वेदान्तदीपे प्रकृत्यधिकरणे श्रीभाष्य-
कारा ॥

कुटा०शामाचार्याः प्रागविद्यमानायाः अवस्थायाः परमात्मन्यं-
गीकारे मृष्टिप्रागविद्यमानायाः घटावस्थायाः अंगीकारे मृदः
यथाविकारित्वं एवं परमात्मनोपीति निर्विकारोत्तरः शुद्ध
इत्यादि प्रमाणविरोधश्च.

यादवेंद्राचार्याः भगवान् अविकारीति सर्वे वदन्ति. विशिष्टाद्वै-
तिनः भगवान् विश्वस्य उपादानकारणमिति च वदन्ति. भगव-
दुपादानत्वं तस्य अविकारित्वं न विरोधयतीति उपादान
शब्दस्य विशेषलक्षणकल्पनद्वारा वदन्ति.

तोरवी० शामण्णाचार्याः उपादानत्वं नाम विकारि कारण-
त्वमेवनान्यत् ॥ यतीन्द्रमतदीपिकाप्रामाण्यात् ॥ यत्तु श्रुत-
प्रकाशेभाव्यवस्था समानाधि करण प्रागवस्थावत्वमुपादानत्व-
मुक्तं तत्तु विकारित्वभिन्नमेव ॥ विकारोनामपूर्वावस्था समा-
नाधिकरणोत्तरावस्थैव ॥ नान्यथा ॥ यथामृदः विकारो-
घटएव ॥ पूर्वावस्था मृदावस्था ॥ उत्तरावस्था घटावस्था ॥
तद्विशिष्टत्व सामाधानाधिकरण्य संबंधेनेति ॥ एतदभिप्रेत्यै-
व यतीन्द्रमतदीपिकायां विकारयोग्यं वस्तुपादानमित्युक्तं ॥
ननस्य श्रुतप्रकाशविरोधः ॥ उपादानत्वलक्षण घटकदलानां
पूर्वापर्येषिशब्दभेदेऽपि च प्रमेयवैलक्षण्याभावादिति सूक्ष्मदर्शि-
भिर्विभावनीयमिति प्रार्थये ॥ एवं विधोपादानत्वेऽपि नेश्वरस्य
विकारित्व ॥ निरुक्तावस्था रूपस्य विकारस्य विष्णु शरीर-
भूतचिदचिद्वस्तुधर्मत्वादिनि नात्राग्रहः ॥

मन्ना० रामाचार्याः ब्रह्मणोविकारित्वं नास्तीति विशिष्टाद्वै-
तिनां सिद्धांत. तदुक्तं सुधायां ॥ केचित्तु गतानुगतिकनया ॥
एतानि सूत्राणि ब्रह्मणो जगदुपादानत्वपरतया व्याख्यायान्तं
दृष्टगणनाङ्गीताः सूत्रतात्पर्यं वर्णयन्ति ॥ परमसूक्ष्माच्चिच्छरीर
ब्रह्मयोऽव्यक्तेतिष्ठन्नित्यादि श्रुतिसिद्धमितीत्यादिना ॥ विका-
रित्वानङ्गीकारे कुतस्तन्निराकरण मित्याशङ्क्य भास्करमत-
निराकरणमित्यप्युक्तं ॥

५ प्रश्नः. कृतवः द्विविधाः नित्याअनित्याश्चेति केचिदवोचन्
अस्मिन्विषये किं प्रमाणं श्रुतिः स्मृतिः पुराणं वा ?

उत्तरं. कौ० मुरार्याचार्याः ज्योतिष्टोमात्याग्निष्टोमोक्थ्य-
षोऽदयस्तिरात्रवाजपेयाप्तोयामानित्याः ॥ अन्ये अनित्याः ॥
वसने वसने ज्योतिषायजेनेत्यादिश्रुतयः अत्रप्रमाणं.

म्वापेरामचन्द्राचार्याः सप्तमंस्थानर्भनाग्निष्टोमादिक्रतूनां नित्य
कर्मानर्भतत्त्व — पौडर्गिकादीनां अनित्यत्वं — गर्माधानपुंसवने-
त्यादि गौतमसूत्रे अ० ७ पत्र १०. चत्वारिंशत्संस्कारेषु
अग्निष्टोमादीनापरिगणनेन नित्यत्वावगमात् — पौडर्गिकादीनां
तद्वहिर्भूतत्वेनानित्यत्वमृच्यते.

तु० रंगेशाचार्याः. आपम्भ सूत्रे - प्र. खं ॥ सर्वक्रतूना
अग्नयः सकृदाहिनाः ॥ क्रतवः क्रियन्त इति आहवनीय-
माध्यानि अग्निक्रमाप्युच्यन्ते ॥ क्रतुपदेन अग्निमाध्यं कर्म
अभिधीयत इति ॥ गी० भा० ९ अ० अहक्रतुरहंयज्ञ
इत्यत्र क्रतवो अग्निष्टोमादय इत्युक्तेश्च ॥ दीक्षाद्यात्मकः क्र-
तुरनित्यः ॥ अकरणे प्रत्यवाया श्रवणात् ॥ गी० ९.
ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामोयजेनेति श्रुतिः त्रैविद्यामांसोमपाःपुत-
पापाः यज्ञैरिष्ट्वास्वर्गंति प्रार्थयन्ते ॥ ते पुण्यमासाद्य सुरैश्च
लोकं अश्नन्ति दिव्यान्दिविदेवभोगान् ॥ २० ॥ ते तं भक्ष्वा
स्वर्गलोकं विशालं क्षाणे पुण्यं मर्त्यं लोकं विशन्ति ॥ एवं
त्रयी धर्ममनुप्रपन्नागतागतां काम कामालभन्ते ॥ २१ ॥
भा० ३ अ० १ पा० ८ अ०. कृतात्ययेनुशयवानृष्टस्मृ-
तिभ्यां ॥ ननःशेषेणमं लोकमायातपुन कर्मकुरुते पुनर्गच्छ-
ति पुनर्गच्छतीति श्रुतेः ॥ मुक्तशेषानुशयवानिमां प्राप्य
भुवः पनः ॥ कर्मकृत्वा पुनर्गच्छन्त्यनरायाति नित्यश इति
स्मृतेश्च ॥

कू० शामाचार्याः फलकामनयाकृताः अनित्याः निष्कामाः नि-
त्याः अत्रप्रमाणं कृष्णामृतमहार्णवे ॥ निष्कामज्ञानपूर्वतु निवृ-

तमिह चोच्यते ॥ निवृत्तंसेवमानस्तु ब्रह्माभ्येति सनातनं ॥
 अतीतानागतज्ञानी त्रैलोक्योद्धरणक्षमः ॥ एतादृशोपिनाचार
 श्रोतं स्मार्तं परित्यजेत् ॥ अग्निहोत्रादेः कर्तव्यत्वे प्रमाणं
 अग्निहोत्रादितु तत्कार्ययैव तद्दर्शनादिति सूत्रं ॥ अग्निहो-
 त्राद्यापि मोक्षानुभावायैवेति भाष्यं च ॥ स एनमविदितः ।
 यदिहवा अप्यनेवं विनः ॥ ज्ञानी च कर्माणि । कुर्वन्नेवह-
 कर्माणि । यस्याग्निहोत्रमदर्शपूः । अपामसोमः । अमृतोवा-
 वमोमपां भवति । अथामृतानि कर्माणि ॥ प्रातरुत्थायाथ
 संध्यामुपासीत यत्संध्यामुपामते ब्रह्मैव तदुपामतेऽथ देवान्न-
 मेज्जृहुयाद्वेदानावर्तयति नान्यात्कचिदाचरेन्नमुरांपिबेन्नपलादं-
 भक्षयेन्नभृशवेदन्नविस्मरेदात्मानं मांमं पिबेद्धुतशेषेण वर्तयेदिति
 नित्यत्वं बोधकं श्रुतिममुदायः ॥ यज्ञदानतपःकर्म यस्य
 वेदश्चेत्यादयः स्मृतयश्च ॥

अध्वर्यु कृष्णाचार्याः यथा अहरहः संध्यामुपासीत पाणिग्रह-
 णादि गृह्यं परिचरेत् इत्यादि प्रमाण मित्थाना संध्यावदनो-
 पासनादीनां नित्यत्वं तथावसते वसंते ज्योतिषायजेनेत्यादि
 प्रमाणबलात् ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशी वाजपेयोनि
 रात्रो अतोऽर्यामश्चेति सप्त संस्थाः नित्याः अन्ये सर्वतोऽमृता-
 दयोनित्याः ।

मन्या० रामाचार्याः ज्योतिष्टोमादयः नित्याः वसते वसंतं
 ज्योतिषायजेतेति निमित्तं विशेषं मनभिधाय कालं विशेषं
 कर्तव्यत्वात्कृतः एतदेवहि नित्यत्वं यत्कारणं विशेषमनपेक्ष्य
 सर्वान्प्रत्यपि एकस्मिन्नेव काले कर्तव्यत्वेन प्राप्तिः । कारी-
 र्यादयः अनित्याः फलकामनामपेक्ष्य यस्य तत्कामना तस्यैव
 अनियतकाले कर्तव्यत्वेन वृष्टिकामः कारीर्यायजेतेति वाक्येन
 विधानात् । एतच्च नित्यानित्यं लक्षणं निर्णयं सिंघादाज्ञायते ।

मन्ना० रामचन्द्राचार्याः क्रतुषु सोमसंस्थाःसौतैव नित्याः
 अग्निष्टोमो अत्यग्निष्टोमो उक्थ्यःषोडशी वाजपेयो अतिरात्रः
 अतोऽर्याम इति ॥ तत्र प्रमाणं जायमानोवै ब्राह्मण स्त्रिभिर्ऋ-
 ण वान्जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया
 पित्र्यभ्य इति ॥ अनया श्रुत्या जन्मारभ्य विद्यमान ऋण
 परिहार प्रतिपादनान् नैय्यभिकंहोनट्टणत्रयं संस्तुनमिति
 वशिष्ठवचनेन मायं प्रातरन ऊर्ध्वं यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहो-
 ति इत्यापस्मभगृह्यवचनेन वमते वमते ज्योतिषायजेन ॥
 अग्निहोत्र्यपवित्र्याग्नीन्ब्राह्मण कामकारन. ॥ चांद्रायण च-
 रेन्मामर्वाग्रहृत्याममहित दिनमनुवचनेऽनित्यत्वं अभ्यतेक्षा-
 मवत्यादयेनैमित्तिका अनित्या ॥ एवमेव **मन्या०**
कृष्णाचार्याः.

यादवंद्राचार्याः. क्रतना नित्यानित्यत्व त्रिये द्वैताद्वैत वि-
 शिष्टाद्वैतन एका न भवन्ति. भिन्न भिन्न तया वदति. निरव-
 काश प्रमाणानि नोदाहरन्ति. कृष्णमनीयास्तु क्रतवः अनि-
 त्या माम अनश्रता निपित्थमितिच वदति. भृगुसंहिता भाग-
 वतादिपुगणानिच अम्मिन्नर्थं प्रमाणमितिच वदति. तथाहि,

मनुस्मृतौ ९ अ० वर्षे वर्षेऽश्वमेधेन यो यजेत शतं समाः ॥ मांसानिच
 नखादेद्य तयोः पुण्यफलं मम ॥ ९३ ॥ फलमूलाशनैर्मधै-
 र्मुन्यन्नाना च भोजनैः ॥ न नत्फलमवाप्नोति यन्मांसपरिवर्जना-
 त् ॥ ९४ ॥ मामभक्षयितामुत्र यस्य मांसमिहाद्व्यहं ॥
 एतन्मामस्य मासत्वं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ९५ ॥

भागवते ११ स्क० अ० ९ श्लो० ११. लोके व्यवयायिषमद्य-
 सेवानित्यास्तुर्जतोर्नहितत्रचोदना ॥ व्यवस्थितिस्तेषु विवाह
 यज्ञ सुराग्रहैरामु निवृत्तिरिष्टा ॥

मनुस्मृ० ११ अ० पुण्यान्यन्यानि कुर्वीत श्रद्धधानो जितेन्द्रियः ॥
 नत्वरूप दक्षिणैर्यज्ञैर्यजेतह कथंचन ॥ ३९ ॥ इन्द्रियाणि
 यशः स्वर्ग आयुःकीर्ति प्रजाःपशून् ' ॥ हंत्यल्पदक्षिणो
 यज्ञस्तन्मात्रालपधनोयजेत् ॥ ४० ॥

भागवते १ स्क० १८ अ० कर्मण्यस्मिन्ननाश्वासे धूम धूम्रात्मनां
 भवान् ॥ आपाययतिगोविंदपाद पद्मामवं मधु ॥ १२ ॥
 ३ स्क० ३२ अ० अथ यो गृहमेधीयान् धर्मानेवावसन्गृहे ॥
 काममर्थं च धर्माश्च दोग्धिभूयः पिपर्तितान् ॥ १ ॥ सचापि
 भगवद्धर्मात्काममृदः पराङ्मुखः ॥ यजेतेक्रतुभिर्देवान् पितृंश्च
 श्रद्धयान्वितः ॥ २ ॥ तच्छ्रुत्वयाक्रांतमतिः पितृदेवव्रत
 पृमान् ॥ गन्वाचांद्रममं लोक सोमपाः पुनरेष्यति ॥ ३ ॥
 यदाचाह्नादग्न्याया शेतेऽनंतामनो हग्निः ॥ तदा लोकालयं-
 यान्ति एते गृहमेधिना ॥ ४ ॥ येत्विहामक्त मनस कर्मसु
 श्रद्धयान्विता ॥ कुर्वन्त्यप्रतिपितृवानि नित्यान्यपि च
 कृन्न्तश ॥ १६ ॥ रजसाकुंठमनसः कामात्मानो जितेन्द्रिया
 पितृन्यजंत्यनुादन गृहं प्वभिरताशयाः ॥ १७ ॥ ऋगिंकाम्ने
 परुषा विमुखाहग्निमेवम ॥ कथायां कथनीयोरुक्चिक्रमभ्य
 मधुद्विषः ॥ १८ ॥ दक्षिणेनपथार्यम्णः पितृलोक व्रजन्ति
 ते ॥ प्रजामनुप्रजायते स्मशानान्तक्रियाकृतः ॥ २० ॥
 तनन्तेक्षीण मुकृता पुनर्लोकमिममति ॥ पतति विवशादेवै
 सद्योविभ्रशिनोदयाः ॥ २१ ॥ ४ स्क० १९ अ० अलं-
 क्रतुभिःस्विष्टैर्यज्ञवान् मोक्षधर्मवित् ॥ ३२ अ० २०
 श्रीभगवानुवाच एषतेकाशींङ्गहयमेधशतम्यह ॥ क्षमापयत
 आत्मानममुष्यक्षतुमर्हसि ॥ २ ॥ मुधियस्साधवो लोके
 नरदेव नरोत्तमाः ॥ नाभिद्रुहन्ति भूतेभ्यो यार्हिनात्मा

कळेवरं ॥ ३ ॥ पुरुषायदिमुह्यंति त्वाष्टशादेव मापया ॥
 श्रम एव परं जातो दीर्घया वृत्तसेवया ॥ ४ ॥ समाः
 ममानोत्तम मध्यमा धमः सुखे च दुःखे च जितेन्द्रिया शयः ॥
 मयोपहृता ग्विल्लोक संयुतो विधत्स्व वीराखिल लोक
 रक्षण ॥ १३ ॥ श्रेयः प्रजा पालन मेव राज्ञो यत्सां
 पराये मुकृता न पटमंशं ॥ हर्तान्यथा हत पुण्यः प्रजानाम-
 राक्षिता करहागेयमस्ति ॥ १४ ॥ अ० २७ ईजेचक्रतु-
 भिवोरैर्दीक्षित पशुमारुतैः ॥ ११ ॥ अ० २८ तं यज्ञ
 पशवेनेन संज्ञता ये दयालुना ॥ कुठारैश्चिच्छि दुःकुडाश्चरं-
 नोमीव मम्यतन् ॥ २६ ॥ अनंतपारेतमसिमग्नो नष्टस्मृतः
 समा ॥ शाश्वतीरनुभूयार्तिप्रमदा संगदूषितः ॥ २७ ॥
 तामेव मनसा गृणहन् बभूव प्रमदोत्तमा ॥

६. प्रश्न. उपनयनात्मककर्माणिकानि अत्र कान्यंगानि किमङ्गी ?

उत्तरं यं आर. श्रीनिवासाचार्याः स्मृतिषु अष्टवर्ष ब्राह्मणं
 उपनयित - गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयित गर्भाष्टमेष्टमेवाब्दे
 ब्राह्मणस्योपनायनमित्यादिभिः उपनयनस्य विधानादेव स्यत्वा
 मविनु प्रमव उपनयेसाविति एकाग्रिकाण्डमन्त्रेणानीय-
 क्रियमाण कर्मप्रधानम् - इतराणि वपनादीन्यङ्गानि -
 उपनयनार्थतया विधानात् - उपनयनस्य प्रधानस्यापि उपा-
 कर्मापेक्षया ह्यत्वमस्त्येव ॥

मन्त्रा० रामचन्द्राचार्याः गायत्र्युपदेशो आचार्यसमीपे
 नयनहंसाः मेधाजननं एतानि उपनयनसंज्ञानि तत्र
 गायत्र्युपदेशः प्रधानं अन्यान्यंगानीति चर्मासिंघाबुक्कं.

एवमेव मन्या० कृष्णाचार्याः.

कूटा० शामाचार्याः गायत्र्युपदेशः अंगी इतराण्यंगानि अत्र ॥

धर्ममधौ । उपनयननाम आचार्यममीपनयनांगकः गायत्र्युपदेश
प्रधानः कर्मविशेषः ॥ उपनयनपदस्य योगरूढत्वात् ।

कौ० मुरार्याचार्याः संकल्पपूर्वकब्राह्मणसमाराधन देवताप्रतिष्ठा-
विहितहोमः शिरःकुशलीकरणं यज्ञोपवीताजिनमेखलादंडा-
दिधारणं ब्रह्मोपदेशः देवतोत्थापन मेधाजननांतानि कर्माणि
उपनयनात्मककर्माणि तत्रब्रह्मोपदेशः अंगी अन्यान्यंगानि
अस्मिन्नर्थे आश्वलायनसूत्रं तद्वृत्तिश्च प्रमाणं बहुविधैश्चरितैरि-
ति चारुभिरित्यादि, इति गुरोस्त्रिजगद्गुरुशिक्षणइत्यंता,
पण्डिताचार्योक्तिश्च प्रमाणम्. एवं **अध्वर्यु कृष्णाचार्याः**

मन्या ० रामाचार्याः. मात्राभोजन क्षौरवस्त्र यज्ञोपवीतधारण
हे।मांजल्यवक्षारण गायत्र्युपदेशाद्यात्मकं उपनयनं । तत्र
गायत्र्युपदेशः प्रधानं तदर्थत्वादितरेषां । अन्यान्यंगानि ।
अत्र चोपनयनं व्याख्यास्याम इत्याद्यापस्तव सूत्रं तद्व्याख्या-
नादिकं च प्रमाणम् ।

तु० रंगेशाचार्याः गुरोस्समीपनयनकर्मकः— गायत्र्युपदेश-
प्रधानकः उपनयनाख्यः कश्चन संस्कारः ॥ ऋभाष्ये ॥
जप्येनैवतुसंसिद्धे द्वाह्मणोनात्र संशयः । कुर्यादन्यत्र वा
कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मणउच्यत इत्युक्तेः ॥ सअंगी ॥ कुशली-
कृतशिरसमिति क्षुरकर्म-होमः-मौजीत्रिवृत्समाश्लक्षणेत्यारभ्य -
भक्तपूर्वचरे वैश्वमित्यन्त - द्वितीयाध्यायेमनूक्तानि मेधा-
जननान्तानि च अंगानि ॥ एषप्रोक्तोद्विजातीनामौपनायनिको
विधिरिति मनुस्मृतेः ॥

तोरवी शामण्णाचार्याः अग्निसाक्षिक गुरुसमीपनयनमंगि
मंत्रपूर्वकाजिनदंडकमंडलुधारणादीन्यंगानि ॥

खा० रामचं० क्षौर वस्त्रधारण मेखला दंडग्रहण अंजल्यवक्षा-

लन मर्यप्रदर्शन होम गाय,युपदेश मेधाजननांत कर्मणि
उपनयनशब्दः । अत्र गाय,युपदेशोद्देश्यक गुरुस्समीपग-
मनसाधन गृहोक्तव्यापारः उपनयनशब्दार्थोमुख्यतः गाय-
,युपदेशः अगी तदितराण्यंगानि ॥ गृहोक्तकर्मणाद्येनसमीपं
नीयते गुणेः । बालोवेदायतद्योगाद्बालस्योपनयं विदुरिति
गोभिलभाष्यं प्रमाणम् —

अलकृतकुमार कृशलीकृतशिरसमित्याद्याश्वलायनसूत्रेण च
होमाद्यननरगाय,युपदेशप्रतिपादनात् - उपदेशस्य अंगित्व
सूच्यते - सूत्र १-१६-८ आरम्य १-२२-२६ पर्यंतम्.

यादवेन्द्राचार्याः. गुरुणाकर्तव्योपदेशः उपनयनात्मककर्मणां
मध्ये अगी ॥ वटोस्त्वसमीपे प्रापणं तदर्थकर्तव्यकर्माणि
अंगानि ॥ अंगित्व तु यस्य अकरणे कृतं अन्यत्सर्वं
अनुपयुक्तभवति तदैव.

७ प्रश्न. उपाकर्मात्मककर्माणि कानि तत्र कान्यंगानि किमगी ?

एम्. आर. श्रीनिवासाचार्याः. उपाकर्म - उपाकरणं -
इत्यभिन्नार्थं तच्च श्रावण्यादिषु विहितकालेषु यथाशास्त्रमुप-
क्रम. अर्धातस्यपठनं वा - तच्चोपनयन काण्डश्रुतिर्तर्पण
होमपूर्वकम् संस्कारपूर्वग्रहणस्यादृपाकरणं श्रुतेरित्यमरात्
- संस्कारपूर्वमुपनयनपूर्वकमिति तद्व्याख्यानाच्च - एतस्याङ्गा-
न्युपनयन सौरकाण्डर्षितर्पणादीनि अष्टवर्षब्राह्मणमुपनयीत
तमव्यपयेदिति स्मृतेः - वेदाध्ययनमङ्गि ॥

मन्ना० रामचन्द्राचार्याः तत्तच्छास्त्राप्रवर्तकश्रुतिहोमः वेदादि
होमः वेदारंभणचेत्यादीनि उपाकर्मात्मकानि ॥ तत्र वेदारंभणं
अंगिअन्यान्यंगानि ॥ श्रावण्यां प्रोष्ठपद्यांवाप्युपाकृत्य यथा-
विधि ॥ युक्तः च्छंदांस्यधीयीतमासान्निप्रोर्ध्वपंचममिति गार्ग्ये

केः ॥ उपाकरणे समापने च ऋषिर्यः प्रज्ञायते इत्यापस्तम्ब
सूत्रीय सुदर्शनभाष्ये उपाकरणं श्रावण्यां पौर्णमास्यां विहिन
होमपूर्वकमध्ययनारंभ इति प्रतिपादितत्वात् ॥ अत्रांगत्व
प्रधानापूर्वसाधनापूर्वजनकत्वमिति माट्टदीपिकायामुक्तं ॥

एवमेव मन्ना० कृष्णाचार्याः

कूटा० शामाचार्याः अथातः श्रावणेमासि श्रावणर्क्षयुतेदिने
श्रावण्यां श्रावणेमासि पंचम्यां हस्तसंयुते दिवसेविदधीतैतदु-
पाकर्मयथोदितम् ॥ अध्यायोपाकृतिं कर्त्तव्यम् ॥

मूत्रं च अथातोऽध्यायोपाकरणमोषधीनां प्रादुर्भवे श्रावणेन श्रा-
वण्यां पंचम्यां हस्तेनवा ॥

धनिष्ठासंयुतं कुर्याच्छ्रावण्यां कर्मयद्भवेत् तत्कर्मसकलज्ञेयमुपा-
करणसंज्ञितमिति कानीत्यस्योत्तरं ॥ अत्र वेदोपक्रमः अंगी ॥
इतराप्यगानि ॥

कौ० मुरार्याचार्याः पुण्याहवाचनं संकल्पपूर्वकमण्डलकाण्डादी-
नां ऋषि देवता ध्यानावाहनादि षोडशोपचारपूजनं तत्र
विहितहोमः यज्ञोपवीतधारणं वेदारंभणं चेत्येतानि उपाकर्मा-
त्मककर्माणि तत्रवेदारंभणमंगी अन्यान्यंगानि अत्रआश्वला-
यनापस्तंबसूत्राणि तद्दृत्तय श्रममाणानि ॥ उत्सर्जनात्मक
कर्माण्यपि प्रश्नाभिप्रायः श्रेत तत्राप्येवमेव अधीतानां वेदाना-
मुत्सर्जनमंगी अन्यानि गणत्त्वानतर्पणान्तानि अंगानि अत्रापि
पूर्वोक्तान्येव प्रमाणानि कोशानानुकूल्यात् स्पष्टं न लिखितानि.
एवमेव अथर्वयु कृष्णाचार्याः ॥

अन्या० रामाचार्याः ऋषिपूजन तर्पण होम वेदारंभ-
रूपाणि कर्माणि उपाकर्मात्मकानि तत्र वेदारंभः अंगी ।
अन्यार्थगानि । अत्रप्रमाणं अन्येषां तदर्थत्वकूपं अनुमान ।

उपाकरणे समापने च ऋषिर्यः प्रज्ञायते इत्याद्यापस्तंब-
सूत्रादिकं च ।

तोरवी शामण्याचार्याः अग्निसाक्षिकवेदस्वीकारएव उपा-
कर्म तदेवांगि ॥ तदुक्तमाश्वलायनसूत्रेतृतीयाध्याये ॥ अथा-
ध्यायोपाकरणमित्यादिना ॥ होमादीनि अंगानि ॥ तदुक्तं
तत्रैव ॥ श्रावणेन श्रावणस्यपंचम्यां हस्तेनवाज्यभागौहुत्वा
न्याहुतीर्जुहुयादित्यादिना ॥

त्वा० रामचन्द्राचार्याः महानद्यान्तान ऋषितर्पण मण्डल
देवताहोम दधिसक्तप्राशनमार्जनवेदारंभणादीनां उपाकर्म-
शब्दावाच्यत्वं-तत्रवेदारमणमंगी-मंडलदेवताहोमादीन्यंगानि ।
तत्रप्रमाणं-आश्वलायनसूत्रे ३-५-१

अथातोध्यायोपाकरणं १-आरभ्य-१२ पर्यंतमाप्यं अध्ययन-
मध्यायस्तस्योपाकरणं प्रारंभोयेनकर्मणा तदध्यायोपाकरणं ।
इति अत्र अध्ययनस्यप्रारंभः येनकर्मणेत्यनेन प्रारंभस्य
अंगित्वं कर्मणां साधनत्वेन अंगत्वंचसूच्यते.

यादवेन्द्राचार्याः. उपाकर्मात्मिककर्माणि वेदद्रष्टृ पूजनपूर्वक
प्रतिसांवत्सरिक वेदारंभः अयमारंभएव अंगी अन्यान्यंगानि
आश्वलायनगृह्यसूत्रं माप्यं च उपाकर्मकर्मणि प्रयुक्तानिवा-
क्यानिच अत्रप्रमाणं-तथाहि आश्व०गृ०सू० ३-५-१
अथातोध्यायोपाकरणं ॥ १ ॥ माप्यं-अध्ययनं अध्यायः
तस्य उपाकरणं प्रारंभोयेनकर्मणा तदध्यायोपाकरणं ॥
उपाकर्मप्रयोगे उपाकर्मांगऋषिपूजनं उपाकर्मांगविहितहोमे
विनियोगः

प्रश्न. ८. “ वर्जनीयाप्रयत्नेन सप्तमीसहिताष्टमी ” इति ब्रह्म-
वैवर्तपुराणवाक्यबोधः केन विशेषप्रमाणेन भवति ?

उत्तरं. मन्या०रामचन्द्राचार्याः निशीथव्यापिनीयास्यात्मो
 पोष्याह्यष्टमीव्रते ॥ दिनद्वयेनिशीथे च व्यापिनीस्याद्यदाष्टमी ।
 पूर्वामुपोष्य कुर्वीत परेद्युःपारणं निशि ॥ रोहिण्यावाथसोमेन
 बुधेनाप्युत्तरातिथिः ॥ युक्तातदापरदिने प्रशस्तमुपवासनं ॥
 इति सामान्यतः प्रोक्तस्तिथीनां निर्णयंबुधैः ॥ अलाभेतु-
 विशेषस्य सामान्यं बलवत्तरं ॥ कर्मणोय स्ययःकालस्तत्काल-
 व्यापिनीतिथिः ॥ ग्राह्यासाहिविशेषेण तत्राधिक्येन निर्णयः ॥
 दिनद्वयाष्टमीतत्र क्वचिदाधिक्य योगतः ॥ पूर्वापरव्यवस्था-
 स्यात्साम्ये पूर्वैवशस्यते ॥ इति वाराह विशेषवचनेनकार्या-
 वित्थापि सप्तम्या रोहिणीसहिताष्टमीतिछलारीयोक्तवचनेन च
 सावकाशस्य ब्रह्मवैवर्तवचनस्य बाधः ॥ तस्य सावकाशत्वं-
 तुपरदिने निशीथव्याप्तिवारनक्षत्रयोगसमाहार विषयेज्ञेयं ॥

एवमेव मन्या०कृष्णाचार्याः

कूठा०शामाचार्याः कार्यविद्धापि सप्तम्या रोहिणीसहिताष्टमी
 तिपाद्वचनं इति निर्णयसिद्धौ.

सप्तमीसहिताष्टम्यां निशीथे रोहिणीयदि । भवितासाष्टमी-
 पुण्यायावच्चन्द्रदिवाकरावित्यादि प्रमाणाविशेषैर्बाधः : ॥

अष्टम्याः अर्धरात्र व्याप्तिमुख्याऽतः सप्तमीवेधेपिग्राह्य-
 वाष्टमी ॥ वेधनिषेधस्तु अर्धरात्रव्याप्त्यभावविषयं ॥

मन्या०रामाचार्याः ग्राह्यासाहिविशेषेण तत्राधिक्येन निर्णयः ।
 द्विनाडीसंमितं प्रोक्तं मध्यरात्रादध.परं ॥ दिनद्वयेष्टमीतत्र
 क्वचिदाधिक्य योगतः ॥ पूर्वापरव्यवस्थास्यात्साम्ये पूर्वैव-
 शस्यते ॥ रोहिण्या बुधसोमाम्यां युक्तास्वल्पापि गृह्यते ॥
 तदोत्तराप्रकर्तव्या निशीथ व्यापिनीयतः ॥ वारनक्षत्रयोगेन
 नक्षत्रं बलवत्तरं ॥ निशीथ व्यापिनीपूर्वापरस्मिन्दिवसेयदि ॥

रोहिणी बधमोमाम्यां युज्यमाना निशीथगा ॥ तस्यां कृष्ण-
मुमंपुज्यनिशीथे विधिवन्नरः इति ॥ छलारियेप्येवमेवोक्तं ॥

कौ० मुरार्याचार्याः योगीश्वरः अर्धरात्रादधश्चोर्ध्वं एकार्ध-
घटिकान्विता ॥ रोहिणीचाष्ठमीग्राह्याद्युपवासव्रतादिव्यति ॥
येकार्धघटिकान्वितत्वं नाम एकघटिकान्विता अर्धघटिकान्विता-
चेत्यर्थं अर्धपदेन सप्तमीयुक्तानां रात्रिपूर्वार्धवसानं ऊर्ध्वपदेन
नवमीयुक्तानां राज्यत्तरार्धस्य आदिग्राह्या तथाच सप्तमी
संयुक्त रात्रि पूर्वार्धवसाने अष्टम्या अर्धघटिका घटिकाव्याप्ति-
र्वा नवमीयुक्ताया उत्तरार्धस्य आदौ अष्टम्या अर्ध घटिका
घटिकाव्याप्तिर्वा निशीथव्याप्तिरित्युक्तं भवति एतादृशव्याप्ति-
विधायक विष्णुधर्मोत्तरवचनेन ब्रह्मवेवर्त पुराण वचन बाधो-
क्तव्य इतिभानि दिनद्वयेपि निशीथव्याप्तौ अव्याप्तौ परदिने
एव व्याप्तौवा ब्रह्मवेवर्तपुराण वचनोक्तमित्यः पूर्वविद्धां परि-
त्यज्य पगवित्थैवग्राह्या संकल्पप्रदोष कालव्याप्त्योः सत्त्वात्
अस्मिन्नर्थे वगहपुगणे त्रिकांडमंडन सागर संहितादीनि
प्रमाणानिद्रष्टव्यानि.

एवमेव अध्वर्यु० कृष्णाचार्याः.

नारदी० शामण्याचार्याः वर्जनीयाप्रयत्नेन सप्तमी सहिताष्टमीति
वचन निगबाधमेव ॥ ननुकार्या वित्थापि सप्तम्या रोहिणी
सहिताष्टमीति वचनेन बाध इति चेन्न ॥ भिन्नविषयत्वात् तथाहि ॥
अष्टमीकर्क्षसंयुक्ता राज्येर्धयदिदृश्यते स एव मुख्यकालश्च तत्र
जान-स्वयं हरिरित्यनेनार्ध रात्रिव्याप्ता रोहिणीयुक्ताऽष्टमी
मूल्येति प्रतिज्ञानं ॥ एवं सति—उभयदिनेऽर्ध रात्रि निरुक्त
मुख्यकालप्राप्तौ कथं व्रताचरणमित्या शंकायामाह ॥ वर्जनीया
प्रयत्नेन सप्तमी सहिताष्टमीति ॥ तथा च पूर्वदिने मुख्यकाल
सत्त्वेपि सप्तमी वित्थत्वा तत्कालं परित्यज्य परदिनेऽर्ध रात्रि

व्याप्तकाल एव मुख्यतया ग्राह्य इति भावः ॥ अथैवं सति पूर्वदिने सप्तम्युपरितना रोहिणीयुक्ताचाष्टमी तद्दिने एवार्धरात्रं व्याप्यपरादिने सायंकालादर्वाक् यदावर्तते तदा कथमाचरणं पूर्वदिने मुख्यकालस्य सप्तमीवित्थत्वात् परदिनेचार्धरात्रव्याप्यभावात् इत्याशंकायामिदं वचनं ॥ कार्याविद्धापि सप्तम्या रोहिणी सहिताष्टमीति ॥ तथाच पूर्वदिने रोहिणी योगार्धरात्रव्याप्योत्सत्वात्परदिने तदभावात्सएव ग्राह्य इति भावः ॥ न च सप्तमीविधदोषः ॥ तस्य दोषानापादकत्वात् ॥

स्वापे० रामचंद्राचार्याः अर्धरात्रस्पर्शिनीस्यादष्टमीतु दिनद्वये ॥ नवमी संयुताकार्या प्रदोषत्व विशेषणात् ॥ दिनद्वयेर्धरात्रेतु यदाकृष्णाष्टमी भवेत् ॥ प्रदोष व्यापिनीग्राह्याकृष्णजन्मव्रती परे ॥ इत्यादिवचनात् ॥ वर्जनीयाप्रयत्नेन सप्तमीमाहिताष्टमतिवचनं ॥ दिनद्वये निशीथ योगेपरदिने उपवाम विधायकमिति. श्रीविद्याधीश श्रीपादप्रणीत जन्माष्टमी निर्णयेनावगम्यते ॥

यादवेंद्राचार्याः गोकुलाष्टम्यनुष्ठानविषये ब्रह्मवैवर्तपुराणे निरवकाश प्रमाणानि संति तैः विद्धाष्टमी प्रयत्नेन वैष्णवैः वर्जनीया इति विहिता अस्य विधेः कुत्रापिस्पष्टबाधः न दृश्यते - वाराहपुराणोत्पृथक्चातुर्मास माहात्म्ये बाधः अस्तीति द्वैतिनो वदन्ति. वाराहपुराणे एवं न दृश्यते. बहूनिमासस्थळपुराणानि ऋषिप्रोक्तानिनेति च भाति कुत्रापि निरवकाशतया वित्थाष्टमी ग्राह्या इति न दृश्यते.

मन्या० रामचंद्राचार्याः वाराहवचनैः ब्रह्मवैवर्त वचनस्य सावकाशस्य पूर्वदिने निशीथव्याप्यभावे. उभयत्र निशीथव्याप्यभावेउत्तरत्राधिक व्याप्ती उत्तरत्र बुधसोम रोहिणीनामन्यत-

मयेगेवा पूर्वनिषेधपरतयामंकोचन रूपोवाचः ॥ तथा च वाराह वचनानि ॥ निशीथव्यापिनीयास्यात्साचोपोष्याष्टमी वने. दिनद्वये निशीथे च व्यापिनीस्याद्यदाष्टमी ॥ पूर्वामृपो-
प्यकुर्वीतपरेद्युःपारणं निशि । नहिदोषस्तदाप्रोक्तो निशीथोत्त-
म्भोजनं ॥ राहिण्यावाथसोमेन बुधेनाप्युत्तरातिथिः ॥ युक्ता-
नदापरदिने प्रशस्तमृपवामनं ॥ दिनद्वये यदानस्या निशीथ
व्यापिनीतिथिः ॥ तदोत्तरामृपवेसद्यतस्मुर्योदय स्पृशा ॥ यां
तिथिममनुप्राप्य उदययाति भास्करः ॥ सातिथिः सकलाज्ञेया-
दानाध्ययनकर्मसु ॥ इति सामान्यतः प्रोक्तस्तिथीनां निर्णयो-
बुधेः ॥ अलाभेनुविशेषस्य सामान्यं बलवत्स्मृतं ॥ कर्मणो
यम्ययः कालस्तत्कालव्यापिनीतिथिः ॥

प्रश्नः. ९. आततायी हन्तव्य इति यो विधिः सः अस्मिन् कलि-
युगे अविधित्वं प्राप्त इति केचिन् महात्मानः बुधाः वदन्ति,
हन्तव्य इति श्रीकृष्णः कलियुगे अवदत्. एतदेव श्रुतिस्मृ-
तीतिहासेष्वपि उक्तं भवति न हन्तव्य इत्यास्मिन्नर्थे महात्म-
ना किं प्रमाणम् ?

उत्तरं. मन्ना० रामचन्द्राचार्याः आततायिनमायातं
हन्यादेवा विचारयन्निति मनुस्मृत्युक्तो विधिः कलावापि प्रव-
र्त्तन एवनेत्यत्र प्रमाणा भावात् कलाव प्रवृत्तिं वदतामयमाश-
यः ॥ सामान्य विधेः कलौ ब्राह्मणोत्तम विषये प्रवृत्तौ
सत्यां आततायि द्विजाड्याणां धर्मयुत्वेन हिंसनं ॥ एतान्व-
मान्कलियुगे वर्ज्यानाहुर्मनोषिण इति निर्णयसिद्धौ दाह्य आ-
दित्य पुराण वचनेन संकोचः इति ॥ सामान्यतः प्रवृत्तविधेः
कचित्संकोच मात्रेण नाविधित्वं तथा सति न हिंस्यात्सर्वा-
भूतानीति निषेधस्य विशेषशास्त्रेणाग्नीषोमीयपशौसंकोचेना-
निषेधत्वा वातात् ॥ वचनं इविना दानं स्थानातिरिक्तं तथा ॥

एषहि ब्रह्म बन्धूनां वधोनान्योस्ति दैहिक इति निषेधम्
सावकालीन वधार्हापराधि ब्राह्मण विषयः नतु धर्मयुत्वहन-
न निषेधपरः तथा सति भारत युत्वे द्रोणाश्वत्थाम कृपैःसह
युत्वस्याधर्मत्वापातात् ॥ परशुरामेण सह कृत भीष्मयुत्व-
स्याप्यधर्मत्वापाताच्च

कू० शामाचार्याः. आततायी वधार्हण इति प्रमाणाद्वध्य एव ॥
अवध्य इति महात्ममतंतु अततायिद्विजानान्नोधर्मयुद्धेपि हिस-
नमितिप्रमाण प्रमितं ॥

मन्या० रामाचार्याः आततायि वधव्यतिरिक्त स्ववधपरिहारो-
पायाभावे आततायिद्विजवरः हन्तव्यः तत्सत्वेतु न हन्तव्यः
इति आततायिनमायांतं हन्यादेवेति मनुवाक्य व्याख्याने उक्तं।
आनतायिद्विजाग्न्येण अन्यस्य वधकरणानंतरंतु तस्य वधप्रति
निधिरेवकर्तव्यः अन्यथा प्रतिनिध्युक्ति वैयर्थ्यापत्तेः । इति
वधतत्प्रतिनिधिवाक्य पर्यालोचनया गम्यते ।

कौ० मुरार्याचार्याः आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन्निनि
विधिः कलियुगे श्रीकृष्णवाक्यं श्रुतिस्मृतीतिहासोक्तिश्चयुक्तैव
न हन्तव्य इति वक्तृणां महात्मनां अभिप्रायस्तु एतादृश गोब्रा-
ह्मणादि विषये दैहिक वधविवक्षया वधापरपर्याय निर्यापणा
दिरूप हननं तेषामपि इष्टमेवेति भाति बन्धनं द्रविणादानं
स्थानान्निर्यापणंतथा ॥ एषहिब्रह्मबन्धूनां वधोनान्योस्तिदैहिक-
इत्युक्तत्वात् अन्यथा भगवद्वाक्वादि विरोधेन महात्मत्व
विरोधात् ॥

एवमेव अर्ध्वर्यु० कृष्णाचार्याः

मन्या० कृष्णाचार्याः आततायिवधः कलियुगे वर्ज्यइति निर्णय
सिंघी आदित्यपुराण वचनमुदाहृतं आततायि द्विजाग्न्याणां

धर्मयुद्धेनहिमन ॥ दत्ताक्षनायाः कन्यायाः पुनर्दानं परस्य
च ॥ एतान्धर्मान्कलियुगे वर्ज्यानाहर्मुनीषिण इति बन्धनं
द्रविणादानस्थानान्निर्यातनं तथा ॥ एष हि ब्रह्मबधूनां वधोना-
न्योस्ति दैहिक इति भागवत वचने च पारिभाषिकवधः
ब्राह्मण विषयेकार्यः ॥ मुख्यवधस्तुनकार्यः ब्रह्मबधुः नहंतव्यः
आनतायी वत्राहेणः ॥ मयैवोभयमाम्नातं इति भागवतोक्तेः ॥

नु० रंगेशाचार्याः निर्णयसिंधौ उ.प. ॥ आतनायि द्विजाग्रचाणां
धर्मयुद्धेन हिमन न युक्तमिति कलिनिषेध प्रकरणे उक्तं वर्तते ॥
भा० स्क० ७ अ. मैनपार्थाहिमित्रांतु ब्रह्मबधुमिमजहीति-हने-
न्युक्त्वा-ब्रह्मबधुनेहतव्य इति उत्तरत्र - नहनेत्युक्त - कृष्णा-
भिन्नायस्तु विप्राणा शारीरदण्डोनाम्नीनि ज्ञात्वैव - अर्जुनेन
मण्यपहागएव कृतो भामने ॥ दशमे ॥ विप्रकृतागसमपिनेव
द्रव्यमामका ॥ घ्नन् बहुगपत वा नम-कुरुत नित्यश
इति भगवद्वचनाच्च ॥ बन्धनद्रविणादान स्थानान्निर्यापण तथा ॥
एष हि ब्रह्मबधूना वधोनान्योस्ति दैहिक इत्युक्तेश्च ॥ अन्य-
च्च ॥ विष्णुरहस्ये ३६. अ० शारीरदण्डोविप्राणा नार्ह-
स्तस्मात्ततोऽन्यथा ॥ दंडयेद्विप्रजानीस्तु मानहान्यादिनानृपः ॥
भा. पा. रा१६ अ. एवंचवनरश्चेष्टरक्ष्या एव द्विजातयः ॥
मापगन्धानपिहितान्विषयानि विसर्जन ॥ विधीयते न शारीरं
दंडमेषा कदाचनेति ॥ ब्राह्मणो न हंतव्य इति श्रुतेश्च ॥

स्वापे० रामचंद्राचार्याः आतनायिनमायांतं हन्यादेवा विचा-
र्यन् इतिमनुवचनान्. आतनायीहतव्य एव. ब्राह्मणश्चेज्ज
हन्तव्यः ब्रह्मबधुर्नहंतव्य इति भागवत वचनात् ॥

यादचंद्राचार्याः कलियुगे वेदादिभिः विहितानि कानिचित्कर्माणि
निषिद्धानीति इदानींतनद्वैताद्वैतविशिष्टा द्वैतिनः वदन्ति. ते
केचनछोकाः आद्यादि पुराणोत्पृताः इतिउदाहरन्ति. तेपुनरुक्तेः

आदौमहात्मभिः बुधैः एतानि निर्वर्तितानीत्युक्तं भवति. कनौ-
जनिष्य माणानां आचारार्थमिति संकल्प्य व्यामेन प्रसिद्धी-
कृताष्टादशपुराणानां मध्येकेष्वपि एतानि न दृश्यन्ते. एतानि
वाक्यानि विज्ञानेश्वर्यार्तिकालपर्यन्तं नासन्निति दृश्यते. तेन
कृतमिताक्षरादिग्रन्थे एतानि न दृश्यन्ते. तत्कालानन्तरं पुरुषै-
रचिताः श्लोका इति स्पष्टमवगम्यते. अतः ते वेदादि प्रमाणानि
निरोत्थुं अशक्ता एव. तान् प्रमाणतया कृष्णमतीत्याः न
गृह्णन्ति. अतः आतनायी सदा, कलिकालेपि हंतव्यएव.

प्रश्नः १०. प्रत्यक्षविषये प्रत्यक्षविरोधि शास्त्रं प्रमाणं वा न वा.
अत्र किं प्रमाणम् ?

उत्तरं. मन्ना० रामचन्द्राचार्याः प्रत्यक्षविषये प्रत्य-
क्षविरोधिशास्त्रं शक्यार्थेन प्रमाणं तथाचोक्तमनुव्याख्याने ॥
यजमानप्रस्थरत्न यथानार्यः श्रुतेर्भवेत् ॥ पूर्वमीमांसायामपि
आदित्योयूप इति वाक्यस्य प्रत्यक्षविरोधादेव लाक्षणिकत्वं
स्वीकृतं ॥ न च चन्द्रप्रादेशत्वादिप्रत्यक्षमागमबाध्यं दृष्टमिति
वाच्यं ॥ तस्य दूरस्थत्वादिदोषयुक्तत्वेन स्वार्थासाधकत्वात्त-
दुक्तं तत्त्वोद्योते चन्द्रप्रादेशत्वादिप्रत्यक्षसंदूरस्थत्वादिदोषयुक्त-
त्वादपत्तिरिति ॥

कू० शामाचार्याः प्रत्यक्षं द्विविधं आगमोपजीवकं आगमानुप-
जीवकंचेति ॥ तत्रागमोपजीवकं प्रत्यक्षमुपजीव्यागमबाधेन
अप्रमाणमेव ॥ यथा रामकृष्णादिरूपः भगवान् जननमरणा-
दिदोषवानिति ॥ आगमेन रामकृष्णादिरूपाणामीश्वरत्वं गृ-
हीत्वैवैतादृशं प्रत्यक्षं जायत इत्यागमोपजीवकमेव तत्प्रत्यक्षं
तद्विरुद्धत्वादप्रमाणं च । अनुपजीवकं तु प्रत्यक्षं जगत्सत्य-
त्वग्राहितहिरोधेन मिथ्यात्वप्रतिपादकागमानां प्रतीतिप्रच्य-
वनलक्षणमप्रमाण्यं मृदब्रवीदित्यादिवचनानामिवांगीकार्यं ॥

मन्यारगुडी रामाचार्याः प्रत्यक्षविषये प्रत्यक्षविरोधिशास्त्रं न प्रमाणं । अतएव मीमांसकैः यजमानः प्रस्तरइत्यादौ यजमानादिशब्दानां तत्कार्यकार्यादौ लक्षणाश्रिता । अद्वैति-
भिश्च तत्त्वमसीत्यत्रभागत्यागलक्षणाश्रिता ॥ आचार्यैरपि न च प्रत्यक्षमिद्वयमन्येनकेनापिबाध्यं दृष्टमित्यादिना ।
तत्त्वोद्योतेनदुःशासनकृत ।

नारदीशामण्णाचार्याः प्रत्यक्षविषये प्रत्यक्षविरोधिशास्त्रं म-
प्रमाणमित्युत्तमर्गः ॥ यथा मत्यत्वेनाबाधित प्रत्यक्षमिद्वय-
जगत् मिथ्यात्वं प्रतिपादकं सूतसंहितादिशास्त्रं ॥ दूरम्भ-
त्वाद्विवाचकेमति तद्विरोधिशास्त्रम् प्रमाणं यथा प्रादेशमात्र-
परिमितिश्चद्रमा इति प्रत्यक्षबाधकं चद्रमद्वलपरिमाणाधिक्य-
प्रतिकागमः ॥

कां० मुरार्याचार्याः मृदब्रवीत् आपोब्रुवन् यजमानः प्रस्तर-
इत्यादि शास्त्रं प्रतीतिरर्थे अप्रमाणं अर्थान्तरे प्रमाणं अस्मिन्नर्थे
आममानिष्यपदेशम्नु विज्ञापानुगतिभ्यामित्यादि ब्रह्मसूत्रादी-
नि प्रमाणानि ।

गङ्गमन्त्र अध्वर्यु कृष्णाचार्याः .

मात्तार० कृष्णाचार्याः . प्रत्यक्षविषये प्रत्यक्ष विरोधिशास्त्रं
मुक्त्यर्थेन प्रमाणं ॥ तथाचोक्तं मनुव्याख्याने ॥ यजमान
प्रस्तरत्वं यथानार्थं श्रुतेर्भवेत् ॥ पूर्वमीमांसायामपि आदि-
भ्यांयत् इत्यत्र गौणार्थकत्वं मृदब्रवीत् आपोब्रुवन् इत्यादौ
प्रत्यक्षमूत्रकं नदत्त्वादि युक्ति विरोधादेव अभिमानि देवता-
परत्वं तथा तत्त्वमसीत्यादौ नाहं सर्वज्ञ इति प्रत्यक्ष विरोधा

देव विशेष्यमात्रपरत्वे परैरंगीकृतं अस्माभिश्चस्थानैक्यादिपर-
त्वं अंगीकृतं तदुक्तंमनुव्याख्याने ॥ स्वातंत्र्येच विशिष्टत्वं
स्थानमत्यैक्ययोरपि इति ॥

तु० रङ्गेशाचार्याः. मृदादीनां नडत्वेन वचनक्रियायाः चेतन-
धर्मत्वेन अनुभवसिद्धत्वात् ॥ एतादृशे प्रत्यक्षविरोधि
मृदब्रवीत् आगोब्रुवन् तत्तेज ऐक्षत ओषधयः संव-
दन्तेत्यादि वचनानां प्रामाण्यन्तु कथमिति चेदुच्यते ॥
भाष्ये २ अ० १ पा० ३ अ- अभिमानिव्यपदेशस्तु विशे-
षानुगतिभ्यां मृदाद्यभिमानिदेवता तत्र व्यपदिश्यतेति ॥
विरोधोवाक्ययोर्यत्र नाप्रामाण्यं तदेप्यते ॥ यथाऽविरुद्ध-
ताचस्यात्तथार्थः कल्प्य एतयोरिति ॥ जिज्ञा-मु-अनुव्या-
ख्यानयोः ॥ प्रत्यक्षादि विरोधेतो गौणार्थस्यापि सम्भवा-
त् ॥ अतात्पर्यं पदार्थेपि न कल्प्यमविरोधन इति ॥ ६४
प्रतीतार्थस्य प्रत्यक्षादिविरोधादेव अग्निर्माणवक इत्यादेरिव
अमृत्यार्थं कल्पनोपपत्तेरिति अभिमान्यभिमन्यमानयो-
रेक्यव्यपदेशान् ॥ अन्यथामृद्ववक्त्री जडत्वादिति युक्ति-
विरुद्धेव न मृदादिवचनादेरमत्वापत्तेः ॥ असदभिधायकत्वे
वेदस्याऽप्रामाण्यं प्रसज्येतिति ॥ पुत्रेति तन्मयतया तरवो-
पि नेदुस्तं सर्वभूतहृदयं मुनिमानतोस्मितिच.

स्वा० रामचन्द्राचार्याः. प्रत्यक्षविषये प्रत्यक्षविरोधिशास्त्रं न
प्रमाणं नच प्रत्यक्षसिद्धमन्येनकेनापि बाध्यन्दृष्टमितितत्त्वोद्यो-
तोक्तेः प्राबल्यमागमस्यैव जात्यातेषु त्रिषु स्मृतं उपजीव्यविरोधेन
न प्रामाण्यममुष्यहीति विष्णुतत्त्वनिर्णय धृत ब्रह्मतर्कवाक्यात्
प्रत्यक्षविरुद्धार्थं प्रतिपादकस्य वेदत्वे अर्थांतर कल्पनं ।
पौरुषेयत्वप्रमाणं

यादर्थेन्द्राचार्याः. प्रत्यक्षविषये यदि शास्त्रवाक्यं विरुद्धं भवेत्

तर्हि तस्य शक्यार्थः न प्रमाणं तस्य लक्षणार्थो ग्राह्यः —

यं आर. श्रीनिवासाचार्याः प्रत्यक्षविषये प्रत्यक्षविरोधि न

शास्त्रस्य प्रामाण्यं भवत्येव विधीयमानार्थस्तावक तथा —

दुषक तथा वा — तथाहि — प्रजापतिः प्रजाअमृततसाऽ

त्मन इत्यादीनां — स एतम्प्राजापत्यमजन्तूपरमाकृमेते-

त्यादिना प्रजापशुकामस्य यज्ञेविधीयमानस्य तुपरस्यस्तावक-

तथा - सोरोदीदित्यादिनाभिधीयमानस्य रोदनस्य रजत-

दक्षिणा यादुषक तथा च प्राभाण्यमस्त्येव - एवमेवहिजैमि-

निराह - विधीनांत्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेविधीनां स्युरिति ।

माधवाचार्योपि— विध्यर्थवादौ साकाङ्क्षौ प्राशस्त्यपुरु-

पाययोः । तेनैक वाक्यता तस्माद्वादानां धर्म मानता इति ॥

प्रश्न. ११. भूतप्रियहितेहा सर्वेषां वर्णानां धर्मो वा किं प्रमाणम्.

उत्तरं. मन्नारगुडी रामचन्द्राचार्याः सर्वभूत प्रिय-

हितेहा सर्वेषां वर्णानां धर्मो न ॥ किन्तु योग्या सर्व-

भूत प्रियहितेहा ॥ “ मगवन्निदया वेनो द्विजैस्तमपि पाति-

त ” इति भागवत वचनान्. “ ये भूता विघ्नकर्तार-

स्तेनश्यन्तु शिवाज्ञया ” ॥ “ गोब्राह्मणेभ्यो शिवंभव ”

त्विति प्रार्थनायाम्मर्वैक्रियमाणत्वाच्च ॥ “ क्षमा सर्वत्र

धर्मो न पापहेतुश्च दुर्मेन ” इति निर्णय वचनमप्यत्र

प्रमाण.

मन्या० कृष्णाचार्याः सर्वभूत प्रियहितेहा सर्वेषां वर्णानां

धर्मो न किंतुयोग्या सर्वभूतप्रियहितेहा ये भूता विघ्नकर्तार-

स्तेनश्यन्तु शिवाज्ञया ॥ गोब्राह्मणेभ्यः शिवंभवत्विति

प्रार्थनायाम्सर्वैः क्रियमाणत्वात् ॥ ता एता आपोवज्रीभूत्वा-
तानिरक्षांसिमदेहारुणं द्वीपे प्रक्षिपति तेन पाप्मानमव-
धुन्वन्ति इति श्रुते. भगवन्निदयावेनो द्विजैस्तमसिपातित इति
भामवतवचनाच्च ॥ अहिंसा सत्यमग्नेयं अकामक्रोधलोभता
भूतप्रियहितेहा च धर्मोऽयं सार्ववर्णिकः ॥ इति भागवतोक्ते
अयमेवाभिप्रायः अन्यथा उक्तप्रमाणविरोधात्

कूटा० शामाचार्याः भूतानि द्विविधानि दृष्टान्यदुष्टानि च
दुष्टप्रियहितेहा अधर्म एव. अदुष्टप्रियहितेहा धर्म एव, यथा
न्याय प्रियहितेहा ॥ ऋष्यादि प्रियहितेहा ॥ तत्रापि
न्यायप्रियहितं यदि गोवधादिकम्यात् तदा अधर्मः, यदा भूत-
द्रोहि प्राणिविषयस्यात्तदा धर्मः ॥

मन्या० रामाचार्याः. अहिंसा सत्यमग्नेयमकामक्रोधलोभता ॥
भूतप्रियहितेहा च धर्मोऽयं सार्ववर्णिक. इति भागवतोक्ते
सर्वेषां वर्णानां धर्म एव ॥ सर्वोष्वित्यत्र योग्य परतया सकोच
कार्यः

तु ० रंगेशाचार्याः श्री. भागवते. स्कं. भूतप्रियहितेहा च
धर्मोऽयं सार्ववर्णिक इत्युक्तं ॥ भारते. आश्वमेधिके ३८. अ०
सर्वभूतहितं लोके सताधर्ममनिदितमिति वचनात्

अज्जर्यु० कृष्णाचार्याः भूतप्रियाहितेहा सर्वपां धर्म एव न तु सर्व
विषयिका किंतु सज्जनविषयिकेव अग्निहोत्रैर्यस्य मृतुसता
सकलसन्मंगलानि संत्विनि सर्वपौराणिकरूढे. मत्वाद्बहुशिष्टो
क्तय प्रमाणं

एवं कौ० सुरार्याचार्याः

स्वामि० रामचंद्राचार्याः भूत प्रियहितेहा च धर्मोऽयं सार्ववर्णिक.
इति भागवते स्कं ११। अ० १७। श्लो० २१ वचनात् सर्वे-
षां धर्म एव.

नारदी०शामणाचार्याः भूत प्रियहितेहा च सर्ववर्णानां धर्मः ॥

यादवेन्द्राचार्याः भूत प्रियहितेहा सर्वेषां वर्णानां धर्मएव. अस्मि-
न्नर्थे प्रमाण भाग० ११ स्क० १७ अध्याये भूतप्रियहितेहा च
धर्मोयं मार्षवर्णिकः इति ॥ २१ ॥

१२ प्रश्नः. भगवान् चेतनस्य मत्वा इति वेदे उक्तं, तत्सखित्वं
किं रूपम् ?

उत्तरं. मन्नारगुडि रामचन्द्राचार्याः. यथावत्तयोपास्य
मोचकरूपं सखित्वं, इयं श्रुतिः सज्जीव विषयेति राषवेन्द्र
स्वामि कृत्वा खण्डार्थे उक्तत्वात् तत्र नियामकं वाक्यशेषे,
ममाने वृत्ते पुरुषो निमग्नो अनीशयाशोचतिमुद्यमानः जुष्टं
यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानं मिति वीतशोक इत्यत्र
मेव्यत्वमोचकत्वयोरेव प्रातिपादनात् संदिग्धेतुवाक्यशेषादिति
तयोरेव ग्राह्यत्वात्.

कूठा० शामाचार्याः उपकार्योपकारक भाव एव

मन्या० कृष्णाचार्याः यथा वत्तयोपास्यत्व मोचकत्वं रूपं
सखित्वं इयं श्रुतिः. सज्जीवविषयेति खण्डार्थे उक्तत्वात् ॥

अनिष्टपरिहारकत्वाच्च तस्य सखित्वं । इदमपि सज्जीवविषयं

नारदी० शामणाचार्याः वैषम्यं नैर्घृण्य प्रयुक्तं यत्फलदातृ-
त्वं तदभाव एव सर्वचेतन सखित्वं भगवतः ॥

मन्या० रामाचार्याः भगवान् जीवान् प्रतिसखित्वमनेकविधं-
द्वापुष्पर्णामयुजा इत्यत्र जीवेश्वरयोः परस्पर सखित्वोक्तेः तत्र
एकस्यानवामकर्तृत्वं सर्व जीवसाधारणं. सुपर्णोवेतौ सधु-
जौ सखायौ इति भागवत श्लोक व्याख्यावसरे विजयध्वजीये
तथैवोक्ते । योरायो^३वनिर्महान्सुपारःसुन्वतःसखा । इत्यत्र

सुखदत्वं सखित्वं । एतत् सज्जीवसाधारणं सुखदःसंमृतःपार
इति तद्भाष्योक्तेः । सर्वजीव साधारणं अन्यदपि । ईश्वर
निष्ठं सखित्वंनु चेन्नस्वरूपरक्षकत्वमेव, द्रव्यं कर्मच कालश्च
स्वभावो जीव एवच यदनुग्रहतः संति न संति षडुपेक्षया ।
इत्यनुव्याख्यानोक्तेः ।

अध्वर्युकृष्णाचार्याः वृक्षसमान धर्मदेहाख्य एकस्थानस्थितत्वमेव

भगवतः चेतनसखित्वं ॥ अत्रार्थेद्वामुपर्णितिव्याख्यानरूप
मुपर्णिवेतौ मटशौ सखायौ इति भागवत एकादशस्कंध गन
श्लोक एव प्रमाणं ॥ तट्टीका विजयध्वजीये वृक्षसमानधर्मे
देहेस्थितत्वात् सखायौ इति एकम्यानम्यित्वरूप सखित्वम्य
उक्तत्वात् .

एवं कौ० सुरार्याचार्याः.

मु० रंगेशाचार्याः. द्वामुपर्णा मयुजासखायाविति श्रुतौ श्रूयते ॥
तत्सखित्वंच ॥ तत्तत्कर्म निर्मित शरीरेस्थित्वा तत्तज्जीव
कर्म स्वरूपयोग्यतानुमारेण फलदातृत्वं ॥ तथाहि ॥
लक्ष्मी सूक्त ऋ. सं. ८. २४. २४. यन्तित्याज सचिविदं
सखायं न तस्य वाच्यपि भागोस्ति ॥ यदीशृणोत्यलकं शृणोनि
नहि प्रवेदमुकृतस्यपंथां ॥ श्रुत्यर्थस्तु ॥ यो जीवः-सचिः-कर्म-
संचयः-तवेत्तीति-सचिवित् ॥ तंकर्मसंचयवेत्तारं-सखायं-प्रीत्यै-
कदेशेन देहेस्थितत्वात्परमात्मानं-तित्याज तत्याज त्यजेत् ।
परमात्मनि भक्त्यादिमान्नभवेदिति यावत् ॥ श्रुतंच नरकावहं
भवतीति ॥ एतरेयभाष्ये ॥ कर्मसंचयवेत्तारं-त्यजेन्नारायणंहि-
यः ॥ प्रीत्यैक देशमंस्थत्वात्सखायमितिचोदितं ॥ न विद्या
याः फलं तस्य श्रुतंच नरकावहं ॥ नैवप्राप्नोति मृकृत्
सन्त्यागात्परमात्मन इति ॥

स्वा० रामचं० भगवतः चेतनप्रतिसखित्वं नाम उपकारकत्वं जीव-
स्य सखित्वं च उपकार्यत्वं-उपकार्योपकारकभावस्सखि-
त्वमिति आथर्वण खण्डार्थे व्याख्यातत्वात् सयुजौ सखायाविति
द्विवचनेन जीवे ईश्वरेच सखित्वं वर्तते तच्च एकरूपतया
निर्वक्तुमशक्यं । अनुगतधर्मानङ्गीकारात् ॥

यादवेंद्राचार्याः चेतनेषु भगवता मदा क्रियमाणं उपकार कार-
णं तस्य सखित्वं, अत्र वेदादयः प्रमाणं तथाहि.

ऋग्वेदे १ मं. १९४ सू० मं. ९. उरुक्रमस्य सहिबधुः

८ — १०० — ११. सखेविष्णो

तै० आ० ३ — ११ — ३ देवानां बन्धुनिहितं

१ — १ — ४ सनोबन्धुर्जनिता-

राजमनेयि मं. ३२ अ० १० मं. सनोबन्धुः

भाग. ६ स्कं. ९ अ० ३९ सर्वभूतप्रियमुद्धि-

११ — ७ — १८ नारायणं नरसखं

११ — १६ — ९- भूतानां मुहत्.

विजय० टी० मुहत् अनुपकृत बन्धुः

प्रश्नः १३. चेतनस्वरूपेषु लिङ्गविवक्षा अस्ति वा न वा ! “सदा
पश्यन्ति सूरयः ” इति सूरयः पुरुषाः वा स्त्रियोऽपि वा ?
स्त्रियोऽपीति चेत् वैकुण्ठेऽपि स्त्रीत्वादिलिङ्गभेदः नित्यो वा
न वा ?

उत्तरं. **मन्ना० रामचन्द्राचार्याः** वैकुण्ठचेतनस्वरूपेषु
लिङ्गविवक्षा अस्ति “ स तत्रपर्येतिजक्षन् क्रीडन्नममाणः
स्त्रीभिर्वायानैर्वाज्ञातिभिर्वेति छन्दोगश्रुतिः ” स्त्रीणां नैवहि
पुंस्त्वस्याद्बलवत्कारणैरपीति महाभारततात्पर्यनिर्णय वचनं
च प्रमाणं. एतेन सदा पश्यन्ति सूरय इत्यत्र सूरिशब्देन
स्त्रीणामपि ग्रहणं संभवति ॥ तेषां ज्ञान्त्वा भावे, वैकुण्ठादि

विष्णुलोके गमना संभवात् न च पुष्टिं सूरिशब्देन कथं स्त्रीणां ग्रहणमिति वाच्यं. सूरयश्च सूर्यश्च सूरय इति एकशेष-
द्वन्द्व समासाश्रयणेन तदुपपत्तेः उक्तनिर्णय वचनेन स्त्रीत्वस्य
नित्यत्वावगमात् चितिमात्रात्मकत्वादित्यौहुलोमिरिति सूत्रेण
मुक्त सर्वदेहानां चितिमात्रात्मकत्वं अतएव नित्यत्वं च
मित्यति.

५० शामाचार्याः चेतनस्य स्वरूपेषु लिंगविवक्षास्ति सदा-
पश्यंतीत्यत्र सूरिशब्दः ज्ञानिपरः । अत्र विवक्षानास्ति
स्त्रीभिर्वाज्ञानिभिर्वाज्ञाति भिर्वेति श्रुत्या वैकुण्ठोलिंगभेद
नित्यएव ।

गोरवी शामण्णाचार्याः. चेतनस्वरूपेषु लिंगविवक्षाऽस्त्येव ॥
यद्यपि सूरिशब्दः पुरुषवाचकः तथाप्यत्र पण्डित जनत्वेन
स्त्रीबोधको भवतीत्यङ्गीकारे बाधकामावः ॥ पण्डितजनत्व-
म्यपण्डित स्त्रीपुरुष साधारणत्वात् ॥ स्त्रीत्वादिलिंगोऽपि
वैकुण्ठे नित्यएवेति मध्वसिद्धान्तः ॥ तदुक्तं सूत्रभाष्ये ॥
परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स तत्र पर्येति-
जक्षन् क्रीडन् रममाणः स्त्रीभिर्वायानैर्वेत्यादि ॥

मन्या० कृष्णाचार्याः. लिंगविवक्षा अस्ति चेतनस्वरूपेषु वैकुं-
ठेषु, सतत्र पर्येति जक्षन् क्रीडन्नरममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा
ज्ञातिभिर्वा ज्ञातिभिर्वेति छंदोगश्रुतिः स्त्रीणानैव हि पुंस्त्व-
स्याब्दलवकारणैरपीति निर्णय वचनं प्रमाणं ॥

मन्या० रामाचार्याः. चेतनस्वरूपेषु लिंगविवक्षा अस्त्येव ।
सदापश्यंति सूरय इत्यत्र स्त्रियोपि सूरिशब्देन गृह्यते ।
स्त्रीत्वादि लिंगभेदः नित्यः मोक्षेऽप्यस्त्येव । अत्र प्रमाणं. यांति
स्त्रीत्वं पुमांसोपि पापतः कामतोपि वा । न स्त्रियो यांति पुं

स्त्वंतु स्वभावादेवयाः स्त्रिय । पुमा सहैव पुंदेहे स्थितिः स्या-
द्वरदानतः । तज्जन्मनिवराः पापजाताभ्यां निजसत्स्त्रियः ।
सर्वेषामपि जीवानां अन्त्यदेहोयथानिजः । मुक्तौ तु निजभाव
स्यान् कर्मभोगान्तोपि च । इति भविष्यत्पर्वणि । अत्र लिङ्ग-
भेदस्य स्वाभाविकत्वोक्त्या चेतनस्वरूपेषु लिङ्गविवक्षामोक्षेऽपि
लिङ्गभेदश्चास्तीति गम्यते । श्रुतिश्च स्त्रीभिर्वायानैर्वेत्यादिः ।

कौ० • मुरार्याचार्याः सुखमंविदात्मकतया वपुषां सुरभित्वमेव
बहिरन्तरपि ॥ हरिधाम्निदंपतिगणस्य नतो ननु मान्यतेपि
मुनिभि मुरत इति पण्डिताचार्योक्त्या मुक्त दंपत्याः वैकुण्ठ
रमणस्योक्तत्वात् चेतनस्वरूपेषु लिङ्ग विवक्षा स्त्रीणामपि
वैकुण्ठवाभिनेना मूर्तत्वं वैकुण्ठेऽपि स्त्रीत्वादिलिङ्ग भेदस्य नित्यत्व
वर्तते इति भाति । अस्मिन्नर्थे स्त्रीभिर्वायानैर्वेति श्रुतिः । आदावु-
क्तपण्डिताचार्योक्तिश्च प्रमाणम्

एवंमेव अध्वर्यु कृष्णाचार्याः.

तुलसी रंगनाचार्याः ॥ भाष्ये ॥ सतत्रपर्येति - जक्षन्
क्रौडन् रममाण स्त्रीभिर्वा - यानैर्वेति श्रुतेः ॥ तृ - ता - पशु-
वृक्षादिभेदेन जीवा एव स्वतः स्थिताः ॥ संसृतौ व्यत्ययस्तेषां
मुक्तौ तत्तत्स्वरूपता ॥ ता. नि. १२ अ. स्वभर्तृभिर्विमुक्ति
गा महैवना भवन्ति हि, विष्णु. २ अ. ॥ कतिचित्पुरुषाकारा.
कतिचित्स्त्रिय रूपिणः ॥ सिंहव्याघ्रमृगादीनां जगोजा
विपक्षिणा ॥ वृक्षगुल्मलतादीनां आकारं विधत्तेतरे ॥
स्वरूपेणैव ते जीवाः तादृशानंत संज्ञका इति ॥ सत्तत्त्वरज
मालाया ॥ सर्वे देवात्मधार्याश्च ॥ मुक्तास्संसारसागरात् ॥
स्त्रीपुमात्मपृथक्त्वतः ॥ प्रसादाद्वासुदेवस्य योगैः स्त्रीपुंस्वरूपिण
इति च ॥ गी. ता. यांति स्त्रीत्वं पुमांसोऽपि वास्तः कामतोऽपि-

वा, न स्त्रियां यांति पुस्त्वंतु स्वभावादेवयाः स्त्रियः ॥ निर्ण.
११ अ. स्त्रीणां नैवाहि पुंस्त्वस्याद्वलवत्कारणैरपि इति ॥

म्वा० रामच० वैकुण्ठेऽपि स्त्रीत्वादिलिङ्गभेदः नित्य एव, स्त्रीभिर्वा
यानैर्वाज्ञानिभिर्वाज्ञातिभिर्वेति श्रुतिः स्वभर्तृभिर्विमुक्तिगा-
मसहैवता भवन्ति हीति निर्णयवाक्याच्च.
चेतनस्वरूपेषु लिङ्गविवक्षा अस्ति । यांति स्त्रीत्वं पुमांसोऽपि
पापतः कामतोऽपि वा । न स्त्रियोऽयांति पुंस्त्वंतु स्वभावादेवयाः-
स्त्रियः । इति गीतातात्पर्ये । पुंसां स्त्रीत्वं भवेत्कापि तथा-
प्यन्तं पुमान्भवेत् स्त्रीणां नैवाहि पुंस्त्वस्याद्वलवत्कारणैरपीति
निर्णये - सदा पश्यन्ति मूरय इत्यत्र स्त्रियोऽपि स्युः मुक्तौ
स्त्रीमज्ञावप्रतिपादकप्रमाणोदाहरणान्.

यादवेन्द्राचार्याः चेतनस्वरूपेषु लिङ्गविवक्षा नास्त्येवेति भाति.
वेदादिषु तस्याः नोक्तत्वात् . यथा भगवति लिङ्गविवक्षा
नास्ति. तथैव चेतनेऽपि नास्तीति भाति. प्रायशः सर्वे
एतत् अङ्गीकृतमिति भाति.

१४ प्रश्नः. वैकुण्ठ ब्रह्माण्डात् बहिर्वर्तते वा अन्तर्वर्तते वा ?
अत्र किं प्रमाणम् ?

उत्तरं मन्ना ० रामचन्द्राचार्याः वैकुण्ठः ब्रह्माण्डान्तर्वर्तते-
तदुक्तं वाराहे चातुर्मास्यमाहान्त्ये " निधानं सर्वजीवानां
ब्रह्माण्डमिति कीर्तितं " मित्यारम्य " वैकुण्ठस्य च
विस्तारो यावदंडकटाहकः ॥ अष्टाविंशकोटयस्युर्यो जगन्ना
समतत " इति.

कू० श्यामाचार्याः वैकुण्ठः ब्रह्माण्डान्तर्गतः ॥ अत्र प्रमाणं तात्पर्यं
निर्णय २१ अध्याये अंतरिक्षत्वया प्रोक्त मित्यारम्य तत्रश्च

द्विगुण. प्रोक्त इत्यंतंश्लोक चतुष्टयं ॥ अत्र पाद्मसंमतिः
वाचस्पत्ये. उपरिष्ठात्क्षितेरष्टौकोटयः सत्यमीरितं ॥ सत्या-
दुपरि वैकुण्ठोयोजनानां प्रमाणतः ॥ भूलोकात्परिसंख्यातः
कोटिरष्टादशप्रभो ॥ यत्रास्ते श्रीपति माक्षात्सर्वेषामभयप्रद
भूमिः स्वांडकटाहेन पचाशत्कोटिर्विस्तरा ॥

मन्या० कूष्णाचार्याः वैकुण्ठः ब्रह्मांडान्वर्तते तदुक्तं वाराहे
चार्तुमास्य माहात्म्ये निधान सर्व जीवानां ब्रह्माडमितिकीर्तितं
इत्यारभ्य वैकुण्ठम्यनु विस्तारो यावदंडकटाहकः अष्टाविंश-
त्कोटय म्युः योजनाना समंतत तत्र वैकुण्ठलांके श्रीभागम्य
नित्यत्वाद्ब्रह्मांडनाशानंतरमपि वर्तते ॥

नारदी० शामणाचार्याः वैकुण्ठः ब्रह्मांडान्तः वर्तते । तदुक्तं
पाद्मे ॥ उपरिष्ठात्क्षितेरष्टौ कोटयस्सत्यमीरितं ॥ सत्या-
दुपरिवैकुण्ठो योजनाना प्रमाणतः ॥ भूलोकात्परिसंख्यातः
कोटिरष्टादशप्रभो ॥ यत्रास्ते श्रीपतिस्माक्षात्सर्वेषामभयप्रदः
प्रकाश संहितायाच १९ अ.

मन्यात्कोटि द्वादशोऽर्ध लोको वैकुण्ठनामकः ॥ भुवनानि
यथा भागत्रयं वैकुण्ठमभय अजाडस्वर्परस्पृष्टाः मध्ये प्राकार-
ममका ॥

मन्या० रामाचार्याः वैकुण्ठः ब्रह्मांडान्तेव वर्तते चातुर्मा-
वाराहं मन्यलोकमुक्त्वा अनंतरं । तत ऊर्ध्वतुमल्लोको वैकुण्ठा-
म्योहिर्वर्तते । षड्विंशल्लसहीनास्तु कोटयोऽवतन्मितिः ।
वैकुण्ठस्यनु विस्तारो यावदंडकटाहतः । अष्टविंशत्कोटयस्तु
योजनानां समंततः । इत्युक्तत्वात् । त्रिषादस्वामृतं द्विवीति

त्रिपाच्छब्दवाच्यरूपत्रयस्य द्युस्थत्वमुच्यते । भागवततात्पर्यं
अनतासनवैकुण्ठक्षीराब्धिस्थो हरिस्त्रिपादिति वैकुण्ठस्थस्यापि
द्युलोकस्य रूपत्रयांतर्भाव उच्यते । द्युलोकस्तु ब्रह्मांडा
तर्गत एव अतोऽपि वैकुण्ठः ब्रह्माण्डांतर्गतः ।

तु० रंगेशाचार्याः ता. नि. २१. पंचाशत्कोटि विम्बारे।
यांजनानां समस्तशः ॥ यावत् एतेमिलिताः तत्प्रमाण
उदीरित ॥ ९८ ॥ सत्याख्यो ब्रह्मलोकस्तु यत्र ब्रह्मा
विराजते ॥ ततश्च द्विगुण प्रोक्तः विष्णुलोकस्सनातनः ॥
उत्तरोत्तरगन्तव्येति ॥ विष्णुर. ३९. अ. गालवः ॥ अनता-
सनवैकुण्ठनारायणपुराणितु ॥ त्रीणिधामानिवै विष्णोःकुत्रम-
नीति तद्वद ॥ उक्त. महर्जनम्पश्चैव सत्यलोकस्तदूर्ध्वतः ।
भूचोकात्तु ततो यावत्. वैकुण्ठम्मत्यतः परः ॥ ४३ ॥ याव-
दडकटाहनु ऊर्ध्वमूर्ध्वव्यवस्थित ॥ मध्यभागः श्रियन्तत्रमन-
लोकम्मनानन इति ॥

म्बापे० रामचन्द्राचार्याः. वैकुण्ठ ब्रह्माण्डांतर्गतएव तत्र
प्रमाणं. अथाविंश ब्रह्माण्डंभ्यामहमहेश्वरः ॥ वैकुण्ठमात्रि-
शब्दां तत्रापश्यन्निजाकृती ॥ इति विष्णुरहस्य वचनं. तत-
ऊर्ध्वतुमल्लोकःवैकुण्ठाख्यो हि वर्तते. यावदडकटाहंतु वैकुण्ठस्यत
विम्बान्तर्गति चानुर्मास्य महात्म्ये वचनं च ॥

यादवेन्द्राचार्याः. वैकुण्ठ अथवा मोक्षानतरं भगवतामहमालोक्य
यत्र वर्तते सः लोकः ब्रह्माण्डानां बहिरेव. ब्रह्माण्डानां सृज्य-
त्वान्. तस्य लोकस्य नित्यत्वात्. ब्रह्माण्डांतर्गतिलोकानां
वर्णने एतादृशलोकस्य वर्णनाभावात् च, ब्रह्माण्डानां बहिरेव.
किंच प्रसिद्धपुराणेषु एवं वर्णितत्वात् च.

ब्रह्मैवर्ते कृष्णजन्मखंडे. अ. ४-१०-११.

वेन्द्र पद्मब्रह्म जगद्गुह्यं पर वायुनाधार्यमाणं च ब्रह्मा
इति उन्नेमुत्तमं इति.

प्रश्नः १५. ब्रह्माडाणि अनेकानि वा एकमेव वा ? अत्र किं
प्रमाणम् ?

उत्तरं. मन्ना० रामचन्द्राचार्याः. ब्रह्माड एकमेव. तदुक्तं
तृतीयस्कन्धे भागवत नात्रयं. एकमंडपृथक्केन प्रत्येकं रोमकूपं
ब्रह्मापश्यत्तथात्मानं हरेस्तेषु पृथक् पृथगिति ब्रह्माडपुगणे
बृहदंडमभूदेकमिति नात्रयोदाहृतभारतवचनाच्च एकमेव.
ब्रह्माड.

कृष्ण० शामाचार्याः अण्डमेकमेव ॥ एकमंडं बहुत्वेन प्रत्येकं
रोमकूपम् ॥ ब्रह्मापश्यत्तथात्मानं हरेस्तेषु पृथक् पृथक् ॥
विष्णुसामर्थ्यतोदना बहुत्वनान्यथा भवेत् ॥ प्रकाशमंहि-
ताया तृतीया याये ॥ एकस्मिन्परकाले तु एकमंड जगद्गुरु ॥
इशावर गमयुक्तं मृजन्त्यवतिहत्यन ॥ नैकदानाडवहृत्स्वप्न-
मिदंति रजव । ब्रह्माण गरुड शेषामिद्रप्राण रविमुरान् ।
एकमेक हरिमेक परकाले कर्गन्त्यन ॥ तथाप्यजाडाननाना
नियतानाडरूपवान् हरिस्तादृक्कारूपाननानंतानिहरेः ।
रोमाकृरेष्वनंतं प मत्रमतीति हि श्रुति ॥

मन्या० कृष्णाचार्याः एकमंडं पृथक्केन प्रत्येकं रोमकूपम् ॥
ब्रह्मापश्यत्तथात्मानं हरेस्तेषु पृथक् पृथगिति तृतीयस्कन्धे
नान्यथेभूतब्रह्माडवचनेन बृहदंडमभूदेकमिति भागवताप्तयै
वचनेन च ब्रह्माड एकमेव ॥

नोरवी० शामणाचार्याः. ब्रह्माडमेकमेव ॥ तदुक्तं
तृतीयस्कन्धे १२ अध्याये ॥ अण्डकोशोचहिरयं पंचाशत्कोटि
विस्मृत इति ॥ अत्रैकवचनेन प्रयोगादेकत्वं लभ्यते ॥
तृतीयताप्तयै ॥ एकमंडं बहुत्वेन प्रत्येकं रोमकूपमिति ॥

प्रकाशसंहितायां च प्रथमपरिच्छेदे तृतीयाध्याये ॥ एकस्मि-
न्परकाले तु एकमंडं जगद्गुरुः ॥ दशा वरणसंयुक्तं सृजत्यव-
तिहंत्यजः ॥ नैकदाजांडबहुलं स्वप्नुमिच्छति केशवः ॥

तु. रंगेशाचार्याः. भा. तृ. २७ अ. एतदंडं विशेषाख्यं तृ. ता०
अण्डंतुविकृतं ज्ञेयमिति भा. २. वर्षपूगमहस्वान्ते तदण्डमुदके
शयम् । भाष्ये तदण्डमभवद्भैरवमिति, सर्वत्र एकवचन-
श्रवणात् ॥ ननु तृ १२ अ. दशोत्तराधिकैर्यत्र प्रविष्टं
परमाणुवत् ॥ लक्ष्यते तर्गनाश्चान्ये कोटिशोऽह्यडराशय इति
ब्रह्मांडस्य बहको टिसंख्याकत्वोक्तेश्च कथमेकमेवेत्यवधारण-
मिति चे दुच्यते ॥ एकमेवाऽऽ परमत्मानासृष्टतच्च परमात्मना
धृत ॥ तस्य बहवो रामकूपाः तेषां परमात्मना सहाऽ
भेदाद्बहुत्वेन दृश्यंते न त्वेन कानि ब्रह्मांडानि भगवता
सृष्टानि ॥ अतोऽविरोधः । तत्र प्रमाण ॥ तृ. ता. एकमंडं
बहुत्वेन प्रत्येकं रामकूपग ॥ ब्रह्मापश्यत्तथात्मानं हरस्तेषु
पृथक् पृथक् ॥ विष्णुसामर्थ्यतोऽनां बहुत्वन्नान्यथा भवेदिति
यद्वा ॥ भागवंतं अनेकं ब्रह्मांडकथनं अतीतानागतवर्तमान-
कालोपेक्षया न त्वेकं ब्रह्म कल्पोपेक्षया प्रमाणं तृ. ता.
शरीराणां बहुत्वेन अतीतानागतस्तथा ॥ अम्येव देवकार्येषु
प्रति प्रति च दर्शनादिति चेति ॥

यादवेन्द्राचार्याः. ब्रह्मांडानि अनेकान्येव. तथाहि भागवत ३
स्कंधे ११ अ० दशोत्तराधिकैर्यत्र प्रतिष्ठः परमाणुवत् ॥
लक्ष्यते तर्गनाश्चान्ये कोटिशोऽह्यडराशयः ॥ ४० ॥
६ स्कंध १६. अ० सित्यादिभिरेषा किलावृत. सप्ताभिर्देशगुणो
त्तरैरण्डकोशः ॥ यत्र पतत्यणुकल्पः सहाडकोऽतिभिस्तदनतः
॥ ३७ ॥

१० स्कंध १४. अ० क्राहंतमो महदहंस्तचराग्रिवाभू संवे-

टिनांडवटमसत्रिनस्तिकायः केटुग्विधाविगणिनांडपराणुच-
यविनात्तवरोम विरस्यचनेमहित्वं ॥ ११ ॥ ८७. अ० ॥
द्युपतयएवनेनययुगनमननतयात्वमपियदंतरांडनिचयाननुसाव-
रणाः ॥ ४१ ॥

११ स्कधे ० १६ अ० मंख्यानं परमाणूनां कालेन क्रियते
मया ॥ न तथा मेविभृतीनां मृजतौडानि कोटिशः ॥ ३९ ॥

मन्या० रामाचार्याः. ब्रह्मांडं एकमेव. तत्र प्रमाणं भागवत
तात्पर्ये, शरीरगणा बहुत्वेन अतीतानागतैस्तथा ॥ अस्यैव देव
कार्येषु प्रति प्रतिच दर्शनात् ॥ विष्णु सामर्थ्यं तौडानां बहुत्वं
नान्यथा भवेदिति ब्रह्मर्के ॥ एकमंडं पृथक्केन प्रत्येकं रोम-
कूपगं ॥ ब्रह्मापश्य तथान्मानं हरेस्तेषु पृथक् पृथक् । इति
ब्रह्मांडं ॥ बृहदंडमभूदकमिति भारते ॥

श्रीनिवासाचार्याः यामुनाचार्यप्रणीतस्य स्तोत्ररत्नस्य :-

“ यदण्डमण्डान्तरगोचरं यत्
दशोत्तराण्यावरणानि यानि च ।
गुणप्रधानं पुरुष परम्पदम्
परान्तरं ब्रह्म च ते विभूतयः ॥ ”

इति सप्तदशम्य श्लोकस्य श्रीमद्देवान्ताचार्यकृतस्तोत्रभाष्ये :-

“ अण्डानान्त्तु महस्त्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च
ईदृशानां तथा तत्र कोटिकोत्स्युतानि च ॥ ” इत्युदाहृतं
विष्णुपुराणवचनादनन्तान्येव ब्रह्माण्डानि ॥

म्वा० रामचं० एकमंडं बहुत्वे न प्रत्येकं रोमकूपगं ॥ ब्रह्मापश्य-
तथान्मानं हरेस्तेषु पृथक् पृथक्. विष्णुसामर्थ्यतौडानां बहुत्वं
नान्यथा भवेत् + अतीतानागतैस्तह अस्यैव देवकार्येषु प्रति
प्रति च दर्शनात् इति तृतीयतात्पर्ये - - बृहदंडमभूदकमिति
भारते. प्रकाशसंहितायां एकस्मिन्परकाले तु एकमंडं जगद्गुरि-

त्यादि- अत्र भारतवाक्येन प्रकाशसंहितावाक्येनच ब्रह्मांड
 एकमित्युच्यते. कौर्मे ब्रह्मांडानां बहुत्वंच एकमंड ब्रह्मा बहु-
 त्वेनापश्यदिति तात्पर्येन च चतुर्मुखज्ञानस्य मिथ्यात्वं तस्य
 जगद्गुरुत्वान् अत इदं विरुद्ध एकस्य अनेकत्वेन दर्शनायो-
 गादित्यतो विष्णुसामर्थ्येन इत्युक्तं. अत्र एकमेव ब्रह्मांडं
 स्फटिकसदृशभगवद्रोमकूपेषु प्रतिफलितं ब्रह्मानेकत्वेनापश्यन्
 नचानेकत्वमप्रामाणिकं मिद्धांते बिंबप्रतिबिंबयोर्भेदस्य सत्त्वेन
 प्रति बिंबभूतस्य ब्रह्मांडस्यानेकत्वोपपत्तेः । ब्रह्मांडमेकमित्यस्य
 तात्पर्यं तु आदौ परमात्मनामृष्ट बिंबभूतं ब्रह्मांडमेकमिति--

यद्वा ब्रह्मणः अतीतादिज्ञानवत्त्वात् अतीतादिभिस्महानेकत्वे-
 नापश्यत् अथवा एकमपि ईशशक्त्या अनेकमामीत् यथा
 स्वरूपभेदशून्यस्य ईश्वरस्य रूपद्वित्वादि । एकस्यैव मीना
 भरणस्य द्विधा भवन तात्पर्यनिर्णयोक्त एकस्यैव चमसपात्रस्य
 ऋभूतामर्थ्यतः चतुर्धा भवनं ऋग्भाष्ये उक्त एकस्यैव भगव-
 त्किरीटस्य गरुडन गोमंतस्थितकृष्णशिरसिस्थापने तदिच्छया
 क्षीरवारिधिस्थितनारायणशिरस्यपि किरीटभवन इत्यादि ॥
 अत्रप्रमाण द्वित्वैकस्य युज्यते इत्यनुत्याग्यान् मीनायाया-
 निचैवासन्नाकृतेस्तानि सर्वेण । भूषणानिद्विधाभूत्वानान्ये-
 वामंस्तर्धेवचेति निर्णयवचन. तत्पूर्वकृतमवैकं चममं चतुरोक्क-
 तेति ऋग्भाष्यं.

तदिच्छयाचैव नारायणस्य शीर्ष्ण्यप्यासीद्युगपद्गुग्धवार्धविति
 निर्णयवाक्यं प्रमाणम् ॥

कूर्मपुराणे ४२६. अंडानामीदृशानां तु काट्यो ज्ञेयास्मह-
 त्तशः । सर्वगत्वात्प्रधानस्य कारणभ्याव्ययात्मनः ॥
 अण्डेष्वेतेषुसर्वेषु भुवनानि चतुर्दशेत्यादि ॥

प्रश्नः १६. किं सन्यासाश्रमस्य लक्षणम् ?

उत्तरं. मन्नारगुडी रामचन्द्राचार्याः. अनग्निरनिकेतस्स्या
 द्वाममन्नार्थमाश्रयेत् । उपेक्षकोपंकुशको मुनिर्भावसपाहितः ॥
 कण्ठं वृक्षमृष्टं वा कुचैलमसहायता ॥ समताचैवसर्वस्मिन्नते-
 न्मुक्तस्यलक्षणमितिमनूक्ते. ॥ मौनानीहानिलायामादण्डोवा-
 ग्देहचेतमां । एते यस्य न सन्त्यगवेणुभिर्नभवेद्यतिरिति
 भागवतवचनाच्च मौनादिमत्वे सति काषायादिमत्वं लक्षणमेव-
 गम्यते ॥

कृ० शामाचार्याः. कपालं वृक्षमूलानि कुचैलमसहायता ।
 उपेक्षामवभूतानामेतावद्विशुद्धलक्षणमिति भागवतोक्षधर्मे २४६.
 वेगग्यादिकं ॥ भिषाटनंजप स्नानमन्यादि च तल्लक्षणम् ॥
 निर्णयमिदं मन्यासे चानुविध्यमस्मि तल्लक्षणं ग्रन्थान्त-
 र्वेद्यम् ।

मन्ना० कृष्णाचार्याः. मौनप्राणायामादिमत्वं काषायादि
 बाह्यचिन्हवत्त्वं च मन्यामस्य लक्षणम् ॥ अनग्निरिति भागव-
 तोक्तेश्च.
 समताचैव सर्वस्मिन् एतन्मुक्तस्यलक्षणमिति मनूक्तेः । मौ-
 नानीहानिलायामादण्डोवाग्देहचेतमां ॥

तारवी शामण्णाचार्याः. भागवते मोक्षधर्मे २४६. अध्याय
 एकएवचण्डर्मास्यर्थमसहायवान् एकश्चरति यः पश्यन्
 न जहानि न हीयते ॥ अनग्निरनिकेतश्च ग्राममन्नार्थमाश्र-
 येत् ॥ + + + कपालंवृक्षमूलानि कुचैलमसहायता ॥
 उपेक्षा सर्वभूतानामेतावद्विशुद्धलक्षणम् ॥

मन्या० रामाचार्यः.
 मौनानीहानिलायामा दण्डो वाग्देहचेतमां ।
 नरोने यस्य सन्त्यङ्ग वेणुभिर्नभवेद्यतिः । इति भागवतोक्तमौ-

नादिकं सन्यासाश्रमस्य लक्षणं । काषायदंडकर्मडल्वा-
दिकं च.

तु० रंगेशाचार्याः गीतायां. यदृच्छालामसंतुष्ट इति सन्यासलक्ष-
णमुक्तं ॥ काम्यानां कर्मणां न्यासं सन्यासं कवयोविदुरि-
ति ॥ सर्वकर्मणां भगवति समर्पणं-कर्मणि कर्तृत्वाभिमान-
त्यागोवा ॥ गी. भा. ९ अ० सन्यासशब्दार्थं भगवानेव
वक्ष्यीत ॥ नायं सन्यासो यत्याश्रमः ॥ द्वंद्वत्यागात्तु
सन्यासान्मत्पूजैव गरीयसीति वचनादिति ॥ तानिवा एता-
न्यवराणिनपासि-न्यासएवात्यरेचयदितिच ॥

श्रीनिवासाचार्याः. मनुःमृत्याः षष्टेध्याये एकचत्वारिंशं
श्लोकमारभ्यो न षष्टपर्यन्तैः श्लोकैः उक्ताः एक संचरणान-
मित्वानिकेतत्वादयोऽहिंमान्ताधर्माः सन्न्यासिनो लक्षणानि
लक्षणं वा-एतैस्सहिताःकाषायदण्डाश्च-नतु काषायदण्डादय
एव लक्षणानि-शैलूषम्यापि तथात्वापत्तेः.
यथाहमनुः— ६-४१ आरभ्य ६० पर्यन्तम्.

खा० रामचन्द्राचार्याः.

सन्यासाश्रमलक्षणम् ॥ श्रीमद्भागवते ७ स्कंधे अ० १३.

कल्पस्त्वेव परिव्रज्य देहमात्रावशेषितः

ग्रामैकरात्रविधिना निरपेक्षश्चेरन्मही ॥ १ ॥

विभृयाद्यद्यसौ वासः कौपीनाच्छादनं परं

त्यक्तं न दंडलिंगादेरन्यत्किंचिदनापदि ॥ २ ॥

एकएव चरेद्भिक्षुरात्मारामोनपाश्रयः ।

सर्वभूतमुदृच्छन्तो नारायणपरायणः ॥ ३ ॥

नासच्छास्त्रेषुसज्जेत नोपजीवेत जीविकां

अतिवादांस्त्यजेत्तर्कान्पक्षकं च न संश्रयेत् ॥ ७ ॥

न शिष्या ननुब्रवीत ग्रंथान्नैवाभ्यसद्बहून्
न व्याख्यामुपयुंजीतनारभा नारभेत्कचिन् 'इत्यादि-

?? स्कंधे १८ अ०

मौनानीहानिलायामाः दडोवाग्देहचेतसां
न ह्येते यस्य सत्यगवेणुभिर्नभवेद्यतिरित्यादि ॥
मार्कंडेयपुगणे अ० २८ सर्व संग परित्यागो ब्रह्म-
चर्यमक्रोपिता । यत्तद्विद्यत्वमावामे नैकस्मिन्वसतिश्चि-
र । अनारभन्तथाहारो भक्षान्नैक कालिनेत्यादि-

गौतममृत्रे ३ अध्याये अनिचयोभिक्षु । ऊर्ध्वरेताः । ध्रुवशी-
लोवर्षाम् । भिक्षार्थीग्राममियान् । वाक्चक्षुःकर्मसंयत
इत्यादिकच ।

यादवेंद्राचार्याः स्मृतिषु भागवते सप्तमे एकादशस्कंधे च
सन्न्यामाश्रमं एव वर्णितं भवति. तथाहि.

मनु स्मृ० ६ अ०

यो दत्त्वा सर्वभूतेभ्यः प्रव्रजत्यभयंग्रहात् ॥ ३९ ॥

अगारादभि निष्क्रान् पवित्रोपचितोमुनिः ॥

ममुपोदेषु कामेषु निरपेक्षः परिव्रजेत् ॥ ४१ ॥

अतिशदा स्तिनिक्षेप नावमन्येतकंचन ॥

न चेमं देहमाश्रित्य वरकुर्वीत केनचित् ॥ ४७ ॥

क्रुद्धयन् न प्रति क्रुद्धये दाक्रुष्टः कुशलं वदेत् ॥

इन्द्रियाणां निरोधेन रागद्वेष भयं च ॥

अहिंसयाचभूतानाममृतत्वाय कल्पते ॥ ६० ॥

भागवते ७ स्कं० १३ अ० १ आरभ्य ८ पर्यन्तं.

प्रश्न १७. सन्न्यासाश्रमः कलौ निषिद्धो वा न वा ?

मन्नारगुडी रामचन्द्राचार्याः. यावद्वर्णविभागोस्ति यावद्वेदः प्रवर्तते ॥ सन्न्यासं पशुबंधं च तावत्कुर्यात्कलौयुगे इति निर्णयसिंधूदाहृतं देवलवचनात्कलौ वेदप्रवृत्तिवर्णविभागावस्थानपर्यंतं सन्न्यासो न निषिद्धः ॥ न च निर्णयसिंधूदाहृतं अंगीकारानर्हमिति वाच्यं ॥ चत्वार्यब्दसहस्राणि चत्वार्यब्दशतानि च ॥ कलैर्यदागमिष्यन्ति तदा त्रेता परिग्रहः ॥ सन्न्यासश्च न कर्तव्यः ब्राह्मणेन विजानतेति निर्णयसिंधूदाहृतं व्यासवचनं कृष्णाचार्यस्मृतावदाहृतं उक्तं देवलवचनं नोदाहृतं तथापि देवलवचनानुसारेण महतामाचारदर्शनेन च तत्प्रामाण्यागीकारे बाधकाभावः अन्यथा कृष्णाचार्यस्मृत्युदाहृतं व्यासवचनानुसारेण महदाचरितमन्न्यासम्याधर्मत्वापातात् अस्मदभिमतार्थाविरुद्धार्थं परोक्तार्थस्य स्वीकारदर्शनाच्च.

मन्नार० रामाचार्याः. चत्वार्यब्दसहस्राणि चत्वार्यब्दशतानि च । कलैर्यदागमिष्यति तदात्रेतापरिग्रहः । सन्न्यासश्च न कर्तव्यो ब्राह्मणेन विजानता । यावद्वर्णविभागोस्ति यावद्वेदः प्रवर्तते । सन्न्यासंचाग्रिहोत्रञ्च तावत्कुर्यात्कलौयुग । इति विधिनिषेधोभयवचनं बलात् । त्रिदंडसन्न्यासादिनिषिद्धः । इत्युक्तं निर्णयसिंधौ । धर्मसिंधौ तृतीयपरिच्छेदोत्तरार्धे ३३९ पृष्ठे विभागपूर्वं लक्षणान्युक्तानि ।

भागवत तृतीयस्कंध त्रयोदशाध्याये न्यामेकुटीचकः पूर्वमिति श्लोकस्थाने विजयध्वजीये कुत्थां स्वगृह एव पुत्रादि दत्ता-
न्नादिना चकते तृप्यतीति कुटीचकः चकतृसा विति धातुः
द्वितीयो बहुदः सवनत्रयस्नानं विनात्वकाले तीर्थं जलदर्शने

तत्र स्नानं कृत्वा स्त्रिदण्डो तृतीयचतुर्थोऽहंम एकदण्डो
यज्ञोपवीतोऽथ निष्क्रिय एक दण्डोहिमादाक्रियाराहितः परम
हम इति ।

कृ० शामाचार्याः धर्ममिधौ. चत्वार्यब्द महन्त्राणि चत्वार्यब्द
शनानिच । कलेर्यदा ममिष्यति तदात्रेतापरिग्रह ॥ सन्न्यास
श्च न कर्तव्यो ब्राह्मणेन विज्ञानता ॥ अर्धाधानं स्मृतं स्मा-
तान्यो न पृथक्कृति ॥ सर्वानान तयोरिष्य कृतिः पूर्वयुगा-
श्रया ॥

अभ्यापवाद . यावद्वर्णविभागोऽग्नि यावद्वेद प्रवर्तते ॥ सन्न्यासश्चा-
ग्निहोत्रश्च तावत्कुर्यात्कलौयुगे ॥

मन्या० कृष्णाचार्याः. यावद्वर्ण विभागोऽग्नि यावद्वेद प्रवर्तते ।
सन्न्यासमग्निहोत्रश्च तावत्कुर्यात् मानव इति निणयसिंभृदा-
दन वचनात्कलौ न निषिद्ध ॥

नारदी शामण्याचार्याः. सन्न्यासाश्रम कलौ निषिद्धो न
भवति ॥ अत्र प्रमाण ॥ यावद्वर्णविभागोऽग्नि यावद्वेद प्रवर्तते
सन्न्यासश्चाग्निहोत्र च तावत्कुर्यात्कलौयुगे ॥

स्वापे० रामचंद्राचार्याः. यदहरेव विरजेतदहरेव प्रव्रजेदिति
विजयध्वजोयव्यास्याधृतश्रुतेः । माप्यकारटीका कार प्रभृति-
भिस्सन्न्यासाश्रम ग्रहणाच्च न निषिद्ध इति भाति ॥

तु० रंगेशाचार्याः. निर्णयमिधौ ३ परिच्छेदे - कल्विज्यं प्रक-
रणे ॥ अश्वालंभो गवालभः सन्न्यासं पलपैतृकं ॥ देवरेणमु-
तात्पत्तिः कलौपंच विवर्जयेत् ॥ सन्न्यासश्च न कर्तव्यो
ब्राह्मणेन विज्ञानेति व्यासवचन मिति निषेधःश्रूयते ॥

यादवेन्द्राचार्याः. सन्यासाश्रमस्य नित्यत्वात्, कलावपि न निषिद्धः निषेधद्योतक प्रमाणाभावात्. केचित् कानिचित् कलि-निषेध वाचकानि वाक्यानि उदाहरन्ति तानि प्रक्षिप्तानि. तानि विज्ञानेश्वरैर्नोदाहृतानि. अर्वाचीनानि न प्रमाणानि.

प्रश्नः १८. भगवता कर्तव्यानीति उक्तानि यज्ञदानतपांसि कानि ? एतानि सर्वेषां वर्णानां आश्रमाणां धर्मा वा ? अस्मिन् विषये किं प्रमाणम् ?

उत्तरं. मन्नारगुडी रामचन्द्राचार्याः. ज्ञान यज्ञ विद्या भयदान तपमोहिते ॥ अयं शूद्र व्यतिरिक्त सर्व वर्णाश्रमाणां धर्मः ॥ तदुक्त गीता भाष्ये यज्ञभेद उक्तोद्भव्य यज्ञ इत्यादिना दानेत्वभयदानमंतर्भवति एतेषां मध्ये यत्किंचिद्यज्ञादिकं कर्तव्यमेवेत्यर्थः ॥ अन्यथा ॥ ब्रह्मचारी गृहस्थोवा वानप्रस्थो-थवायतिः ॥ यदीच्छेन्मोक्षमास्थातुमृत्तमाश्रममाश्रयेदिति व्यासम्मृत्यादि विरोधः ॥ ब्राह्मणाविविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेनेति श्रुत्या ज्ञानागत्वावगमाच्चावश्य कर्तव्यत्व-मवगम्यते ॥ नाग्निर्नयज्ञो न व्रतानि शूद्रस्येति सूत्रभाष्यो-दाहर्तैर्पिगिश्रुत्यानाग्निर्नयज्ञश्शूद्रस्य तथैवाध्ययन कुतः ॥ केव-लंवतुशुश्रूषा त्रिवर्णानां विधीयत इति स्मृत्याच निषेधादुक्तेषु शूद्रस्य नाधिकारः ॥

मन्थार० रामाचार्याः. यज्ञः ज्योतिष्टोमादिः । शुश्रूषादिश्च । दानं भूसुवर्णादेः विद्याभयादेश्च । तपःचांद्रायणादि सत्याप-वासादिकश्च । इति भगवदुक्तानि यज्ञदानतपांसि । एतानि सर्वेषां वर्णानामाश्रमाणां च धर्मा एव । उक्तमेतद्वीतातात्पर्यं । द्रव्य यज्ञादीनां मध्ये स्वीचितो यज्ञो विद्या दानादिषु स्वी-चितं दानं तपश्च सर्वैर्वर्णाश्रमिभिः अन्यैश्च कार्यमेवेत्यर्थः

विष्णुनामस्वाध्यायोत्पानां सत्योपवासादितपश्च ॥ बाबिको मानमो यज्ञोन्यामिनां विशेषतः । वनस्थस्याक्रतुर्यज्ञःकृत्वा-दिर्गृहिणोस्त्रिः । शुश्रूषाद्यात्मको यज्ञो विहितो ब्रह्मचारिणः । विद्याभयादि दानञ्च सर्वेषामपि सम्भनं । गृहिणो वित्तदानंतु वनस्थस्यान्नपूर्वक । सर्वे कार्यं तपोघोरं इति सर्वत्रिकर्मिण इति नारदीये ।

कौ० मुरार्याचार्याः. यज्ञ दान तपांमिनाम, यज्ञो अग्नि-ष्टोमादिः, दानं च स्वस्वत्वंपूर्वकं परस्वन्वापादनं, तपःकृच्छ्र-चाद्रायणादिः, एते त्रिवर्णाणां धर्माः, अस्मिन्नर्थे इज्या-ध्ययन दानानि सर्वेषां द्विजन्मना ॥ प्रति ग्रहोद्यापनञ्च ब्राह्मणस्यैव याजनमिति एकादशस्कन्ध भागवतश्लोक प्रमाणं. तद्धीका त्रिजयध्वनीये द्विजन्मना ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्याना-मिति व्याख्यातन्वात् न शूद्रस्य नाग्निर्नयज्ञो न क्रिया न संस्कारो न व्रतानि शूद्रस्येति पैगिश्चुत्तान्द्वर्माभिलापान् अथ शूद्रतपश्चर्यानिहन् विप्रपुत्रकर्मिणि श्रीमन्महाभारत तान्पर्य निर्णये अनर्थं श्रवणाच्च.

एवमेव अध्वर्यु कृष्णाचार्याः.

तु० रंगेशाचार्याः. गी० ४ अ० स्वाध्याय ज्ञानं यज्ञाश्च यतयः शमितं व्रताः ॥ २८ ॥ नाय लोकोत्थयज्ञस्य ॥ श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञान् ज्ञानं यज्ञः परंतप ॥ सर्वं कर्मास्त्रिल पाथे ज्ञानं परिममाप्यते ॥ यज्ञ दान तपः कर्म न त्याज्यं कार्यमेवतत् ॥ यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणां ॥ १ ॥ वृ० मनीषिणां-ज्ञानिनां-मुक्तौ-आनंदातिशय करणि ॥ अनस्मर्वैरपि वर्णाश्रमोचितं कर्माणि कार्याण्येवेति ॥ यतीना-मपि-ज्ञानयज्ञ-विद्याभयदान-ब्रह्मचर्यादि-तपांसि सन्त्येव. त्वो शूद्रादीनामपि-विष्णुनामाध्ययन रूपो यज्ञः-सत्त्ववचन-

उरवामादि व्रतश्रामस्येति ॥ (गी० ना० वाचिहानाननां
यज्ञान्यामिनानु विशेषतः ॥) गी० भा० १६ अ० तपो
ब्रह्मचर्यादि ॥ ब्रह्मचर्यादिकं तप इत्यभिधानमिति तद्धस-
णोक्ते ॥ एतेन—सर्वेषां वर्णानां—सर्वेषामाश्रमाणाञ्च धर्म
एवेति भाति ॥)

वा० रामच०. यज्ञदानतपांसि सर्वेषां आश्रमिणां वर्णानाञ्च धर्मा
एव, यज्ञदान तपांसिच भिन्नभिन्नानि वर्तन्ते. यतीनां ज्ञान
यज्ञविद्याऽभयदान ब्रह्मचर्यादि तपांसि सन्ति स्त्री. शूद्रा-
दीनां विष्णुनामाध्ययन रूपो यज्ञ. मत्स्यवचनमुपवासादि तपः
एवं तत्तद्योग्यतानुसारेण यज्ञदानतपांसि सन्ति. अत्र प्रमाणं
यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यं मेव तत्. यज्ञोदानन्तपश्चैव
पावनानि मनीषिणां । एतान्यपितु कर्माणि सङ्गन्त्यत्का
फलानिच । कर्तव्यानीतिमे पार्थ निश्चित मतमुत्तम इति—श्री
राष्ट्रवेन्द्रस्वामि कृत गीता विवृतां स्वयज्ञादीन्परित्यज्यनिरय-
यात्य सशयं इति स्वपद प्रयोगात्—यति स्त्री शूद्रयोग्य यज्ञ
दान तपसां विवेचनान्—इतरयोग्य यज्ञादीनि सन्ति ॥ स्पष्ट-
त्वान्नविवीचेतानीति ज्ञायते—गीता तात्पर्येच ।

यादवेन्द्राचार्यः. श्री कृष्णेनगीतादिषु उक्तानि यज्ञदानतपः
कर्माणि वक्ष्यमाणानि. यज्ञं भगवत्पुत्रा. दानं च दण्डन्यमन.
तप ध्यानादिआलोचनं. एते सर्वेषां धर्मा. अस्यप्रपचन
कृष्णेनैव कृतं गीतादिषु.

श्रीमद्भगवद्गीतायां १८ अध्याये यज्ञदानतपःकर्मन्त्याज्य-
कार्यमेव तत् ॥ यज्ञोदानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणा ॥

एतान्यपितु कर्माणि सङ्गन्त्यत्का फलानि च ॥ कर्तव्यानीतिमे
२५. पार्थनिश्चितं मतमुत्तमं ॥ भागवते ११ स्कन्धे १९ अध्याये

दडन्याम परंदानं कामत्यागमनपः स्मृतं ॥ ३७ ॥ यज्ञोहं
भगवत्तम ३९ अकामः सर्व कामो वा मोक्षकाम उदारधीः”
नेत्रिग भक्तियोगेन यजेन पुरुषपर भाग. २ — ३ — १०
अह सर्वेषु भूतेषु भूतात्मावस्थितः सदा ॥ अथमांसर्वभूतेषु
भूतात्मानं कृतालयं अर्हयेद्दानमानाम्या मैत्र्याभिन्नेन-
चक्षुरा भाग. ३ २०.

नारदीय शामण्णाचार्या यज्ञाना बहुरूपात्वं शांति पर्वणि
७०, अ० ॥ बहूनि यज्ञ रूपाणि नानाकर्मफलानि च ॥
तानिय संप्रजानानि ज्ञाननिश्चय निश्चित) (दानं नाम
प्रकृतं स्वस्वत्वध्वम पूर्वक परस्वत्वानुकूल प्रयत्न विशेष-
भाग० शा० तपो नाम अहिंसामत्य वचन मानृशंस्य-
दमोघृणा ॥ एतत्तपोविदुर्धोरानशरीरस्य शोषणं ॥ (गी.
भा. देवतेद्देशेनद्रव्यत्याग रूपयज्ञः) त्रिवर्णानां आश्रमत्र
याणा च धर्म ॥ ननु शूद्राणा संन्यासिनां च ॥ श्रद्धायज्ञस्तु
सर्वेषा वर्णाना आश्रमाणा च धर्म ।) तदुक्तं शांतिपर्वणि ६०
अ० ॥ यतोहिमत्वं वर्णाना यज्ञमन्यैव भारग ॥ अग्रे सर्वेषु वर्णेषु
श्रद्धायज्ञो विधीयते । (दान त्रिवर्णानामेव ॥ सर्वेषामाश्रमि-
णा च धर्म ॥ निरुक्तवपन् सर्वेषां वर्णानामाश्रमिणां च धर्मः ॥
शूद्राणा तपोनिषेधचनेन ब्रह्मणि अखंडाकारचित्तधारणा-
रूप तपो विषयमिति भाति ॥)

मन्या० कृदगाचार्या द्रव्ययज्ञज्ञानयज्ञाः, द्रव्यदान विद्या-
भयदानानि ब्रह्मचर्यकृत्त्रांद्रायणादितपांसि ॥ एतानि च
शूद्रव्यतिग्नित्वर्णानां धर्मः ॥ सर्वाश्रमाणां च धर्मः ॥
मूत्र भा. नाग्निर्नयज्ञः शूद्रम्यतयेवाध्ययनं कुत इति शूद्राणां
निषेधात् (द्रव्ययज्ञ स्तपोयज्ञा इत्यारम्य एवं बहूविधा-

R. Krishnaswami Sastri

यज्ञा इत्यंतंगीतावाक्यं यज्ञभेदे प्रमाणं) ज्ञानयज्ञ विद्याभ्य-
दानतपसोहिते इत्यादिना गीता भाष्ये च उक्तमेतत् प्रमथं ॥

कूटा० शामाचार्याः यज्ञ दानतपांसि यथा संभवं सर्ववर्ग-
धर्मः ॥ अत्र प्रमाणं ॥ यज्ञदानतपःकर्मन त्याज्यं काये-
मेव तत् इति गीता.

प्रश्न. १९. सत्यंवेदेति वेदोक्त विधिः ॥ पंच अनृतानि अयातकानीति
च शास्त्रेण उक्तं भवतीति केचिन् वदन्ति, अस्मिन् विषये
कः सिद्धान्तः ? तस्य किंप्रमाणम् ?

उत्तरं० मन्नारगुडी रामचन्द्राचार्याः. सत्यंवेदेत्युत्सर्गः
विशेषप्रमाणवज्जान् विषयविशेषे अनृतं पातकं न ॥ तथा
चोक्तं मनुस्मृतावष्टमाध्याये ॥ कामिनीषु विवाहेषु गवांभ-
क्ष्ये तथेधने । ब्राह्मणाम्युपपत्तौ च शपथे नास्ति पातकम् ॥
कुल्लूकभट्टीये वशिष्टः ॥ सुरतलाभार्थं कामिनीविषये विवा-
हविषये गवार्थं घामाद्युपहारे च अग्नौ होमार्थमिधनाद्यु-
पहारे ब्राह्मणरक्षणार्थमंगीकृत धनान्नौ वृथा शपथे पापं न
भवतीति.

मन्ना० कृष्णाचार्याः. सत्यंवेदेति सामान्यविधिः ॥ कामि-
नीषुविवाहेषु गवांभक्ष्ये तथेधने । ब्राह्मणाम्युपपत्तौ च
शपथे नास्ति पातकम् ॥ इति मनुवचनेन तथा सुरत-
लाभार्थं कामिनीविषये विवाहविषये गवामर्थं घामाद्युपहारे
अग्नौ होमार्थं इधनाद्युपहारे च ब्राह्मणरक्षणार्थं अंगी-
कृतधनान्नौ वृथा शपथे च पापं न भवतीति वशिष्टवच-
नेन च क्वचिद्विषये पातकं न भवतीति अनृतवचनं मन्वा-
दिवाक्यस्य विशेषवचनत्वेन बलवत्वात्सामान्यस्य सकोचः
भारततापर्यन्तिर्नये च सत्यस्यवचनं श्रयः सत्यज्ञानं तु
दुर्लभम् ॥ इत्यादिना इदमेवोक्तं ॥

कृ० शामाचार्याः. सत्यस्य वचनं श्रेयः सत्यज्ञानं तु दु-
ष्कर ॥ यत्सतां हितमत्यन्तं तत्सत्यमिति निश्चय इत्येत
त्सत्यशब्दार्थः सत्यवदेति वेदार्थोऽपि स एव सिद्धान्तश्च
पञ्चानृतान्यपि सकटादिविषयकत्वादपातकानीत्येव सिद्धान्तः
अत्र भारत भागवतादि सम्मतिः ॥

मन्या० रामाचार्याः. पञ्चानृतान्यपातकान्येवेति सिद्धान्तः ।
स्त्रीपुनर्मेविवाहेच वृत्यर्थे प्राणसंकेट । गोब्राह्मणार्थेहिंसा-
यां नानृतस्याज्जगुप्सितं ॥ इति भागवतोक्तेः । भारते-
पि पञ्चानृतान्याहुरपातकानीति ॥

नोरवी शामण्णाचार्याः. विवाहकाले रतिसंप्रयोगे प्राणा-
त्यये सर्वधनापहारे ॥ विप्रस्यचार्ये ह्यनृतवदेत पञ्चानृ-
तान्याहुरपातकानि ॥ कर्णपर्वणि ६९ अध्याये.

कौ० मुरार्याचार्याः. सद्धितार्थकसत्यत्वविशिष्ट सत्यंवदेति
वेदोक्तविधिः सद्धितार्थकानृतत्वविशिष्टपञ्चानृतानीति शास्त्रेण
एककण्ठोभवतीति विधिः शास्त्रंचेति उभयमपि युक्तमेवेति
सिद्धान्त इति भाति अस्मिन्नर्थे यत्सतां हितमत्यन्तं त-
त्सत्यमिति निश्चय इति श्रीमन्महामारतसात्त्विकनिर्णयोक्तिः
प्रमाणं तत्र सज्जनहितार्थकानृतस्यापि सत्यत्वनिर्बचनात्.

नृ० रंगेशाचार्याः. विष्णुरहस्ये ॥ ११ अ० ॥
येनसत्येनजायेत सज्जनानां निगमसां ॥ अहितश्चेन्नतत्सत्यं ॥
येनानृतेनजायेत परेषामुपकारिता ॥ अनृतं नैवतत्प्रोक्त
पुण्य वाचिकमेव तत् ॥ १९ ॥ मा० आनु० २३ अ०
गुर्वर्थमभयार्थं वा वर्जयित्वा युधिष्ठिर । येनृतं कथयन्तिस्म
ते वै निरयगामिनः ॥ ६० ॥ मा० शान्ति० १९ अ०
युधिष्ठिर ॥ किंस्वित्सत्यं किमनृतं किंस्विद्धर्म्यं सनातनं ॥
कस्मिन्काले वदेत्सत्यं कस्मिन्कालेऽनृतं वदेत् ॥ ३ ॥ प्र-

प्राप्त्यये विवाहे च वक्तव्यमनृतं भवेत् ॥ ता० नि० २७
 अ. यत्सतांहितमत्यंतं तत्सत्यमितिनिश्चयः ॥ मनः ॥ ८. अ.
 १०४. श्लो. ॥ शूद्रविद्वत्त्रयविप्राणां यत्रर्तोक्तांभवेद्वधः ॥
 तत्रवक्तव्यमनृतं तत्त्विसत्या द्विशिष्यते ॥ विवाहकाले ऋतु
 संप्रयोगे प्राणात्ययेसर्वधनापहारे ॥ विप्रस्यचार्येण नृतवदेत-
 पंचानृतान्याहुरपातकानि ॥ (पूर्वोक्त विषये अनृतभाषण-
 दोषोनास्तीतिसिद्धान्तः ॥)

स्थापे • रामचर्च० भारतवनपर्व. अ. २०८. धर्मव्याधः ।
 श्रुति प्रमाणोधर्मोयं इति वृद्धानुशासनं । सूक्ष्मागति हिं
 धर्मस्य बहुशास्त्राह्यनन्तिका । प्राणांतिके विवाहेचवक्तव्यम-
 नृतंभवेत् । अनृतेन भवेत्सत्यं सत्येनैवानृतंभवेत् । यद्भूतहि
 तमत्यंतं तत्सत्यमितिधारण ।

नानृतवचने दोषोजीवनचेत्तदधीनमिति गौतम सूत्रे १३. अ.
 भागवते ८. स्कन्धे. १८. अध्याये स्त्रीषुनर्मैविवाहे च वृत्यर्थे
 प्राणसंकटे । गोब्राह्मणार्थे हिंसायां नानृतस्याज्जु गुप्सित-
 मिति च — ४३.

तत्सत्यनिर्णये अ. २७. श्लो. ११९ सत्यस्यवचनंश्रेयः सत्य
 ज्ञानंतुदुष्करं । यत्सतां हितमत्यंतं तत्सत्यमिति निश्चयः ।
 कौशिकारूढो ब्राह्मणो हि लीनंभ्रामजनं क्वचित् । तत्स्करेष्व-
 भिधायैवानिरयं प्रत्यपद्यतेति ॥

भारते आदिपर्वणि अ. श्लोक. १६.

ननर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले ।
 प्राणांतिके सर्वधनापहारे पचानृतान्या हुरपातकानि इति.
 उदाहृतवचनैः समय विशेषे अनृतस्य पापजनकत्वाभावउक्तः
 अतःवेदोक्तविधिः उत्सर्गः स्यादिति भाति ॥

यादृक्प्राचार्याः. सत्यं वदेति विधिः नित्या वक्तव्यं सर्वं सत्य

मेव भवितव्यं नान्यत् असत्यं कैतवानां धर्मः अस्मिन्नर्थे
ऐतरेय ब्राह्मणं भागवते अष्टमस्कन्धे १९ आप्याये श्लोकाश्च
प्रमाणं तथाहि. बलिरुवाच ॥ स चाहं वितलोमेन प्रत्या
चक्षेकयं द्विज ॥ प्रतिश्रुत्य ददामीति प्राह्लादिः कितवो
यथा ॥ ३ ॥

नह्यसत्यात्परोधर्म इतिहोवाच मूरियं ॥ सर्वसोढुमलं मन्ये
ऋतेलीक परंनरं ॥ ४ ॥

ऐतरेय ब्राह्मणं.

ओमिति मत्पन्नेत्यनृतं तदेतत्पुष्पं फलं वाचो यत्सत्संहेश्व-
रो यशस्वी कल्याणकीर्तिर्भविष्यतिः पुष्पं हि फलं वाचः सत्यं
वदति अथेतन्मूलं वाचो यदनृतं तद्यथा वृक्ष आविर्मूलः शु-
ष्यति स उद्धर्त्तन एवमेवानृतं वदन्नाविर्मूलमात्मानं करोति स
शुष्यति स उद्धर्त्तने तस्मादनृतवदवदेत्येतत्त्वेनेन परम्वाएतद्वि-
क्तमक्षरं यदेतदोऽमिति तद्यन् किञ्चोमित्याह्रात्रैवास्मै तद्वि-
च्यने स यत्सर्वमोक्षुर्याद्विज्ञायादात्मानं स कामेभ्योनालंस्या-
त् अथेतत्पूर्णमभ्यात्मयन्नेति स यत्सर्वज्ञेतिज्ञायात्पापिकास्य
कीर्तिर्जायेत सैनं तत्रैव हन्यात् तस्मात् कालएवदद्यात्कालं
न दद्यात्तत्सत्यानृतं मिथुनीकरोति तथोर्मिथुनात्प्रजायते मू-
यान्भवति.

अत्र मायन भाष्यं.

ओमित्येवरूपं यत्सत्सं तदेतत्वाग्रूपस्य वृक्षस्य पुष्पफलस्था-
नीयं काण्डद्वयं प्रतिपाद्यकमज्ञानञ्च शब्दसम्बन्धित्वात्वागु-
वृक्षस्य पुष्परूपेणदुमयसाध्यं देवताजन्म मुक्तिश्चेत्युभयं तस्य
वृक्षस्य फलरूपं. तयोः पुष्पफलयोर्हेतुत्वादोक्तारस्ताग्रूपत्वेनोप-
चर्यते एवञ्च्यातापुमान्यस्मात्वाचःसम्बन्धी पुष्पं फलं च वदति
तस्मादयं लौकिकवनसम्बन्ध्यादियशोयुक्तो वैदिकपुष्पानुगुण-
कीर्तिपुक्तश्च भवितुंसमर्थः॥प्रसाङ्गात्पुष्टित्यमनृतवदमनिर्बन्धुल-

वार्धतया दर्शयति, अथैतन्मूलं वाचो यदनृतं तद्यथा वृक्षआवि-
 र्मूलःशुष्यति स उद्धर्त्तते एवमेवानृतं वदन्नाविर्मूलमात्मानङ्करो-
 ति स शुष्यति स उद्धर्त्तते तस्मादनृतं न वदेद्वयेतत्त्वेनेन इति.
 प्रकृतादुपासनात्तत्प्रशंसारूपाद्वाक्यादर्थान्तरकथनार्थः अथ
 शब्दः न प्रकृतमुपासनाङ्गमुच्यते किन्त्वन्यः कश्चित्प्रासङ्गि-
 कोऽनृतनिषेध इत्यर्थः यत्अनृतं मिथ्याभाषणं अस्ति तत् एतत्
 वाग्वृक्षस्य मूलस्थानीयसत्यस्य पुष्पफलस्थानीयत्वेसति तद्वि-
 परीतस्यानृतस्य मूलत्वं युक्तं तथामूलत्वेसति लोके यथा
 कश्चित्पुरुषः भूमेरुत्खातः सन् आविर्भूतमूलो भूत्वा प्रथमं शुष्य-
 तिपश्चात्तुद्धर्त्तते विनश्यति च एवमेवानृतं वदन्पुरुषो वाग्वृ-
 क्षरूपमात्मानं आविर्मूलङ्करोति मूलभूतानृतवदनस्य परेषाम-
 ग्रे प्रकटीकृतत्वात्तेनपापेनसः पुरुषःशुष्यति सर्वेस्तिरस्कार्य-
 त्वमेवास्यशेषःअयमनृतवादीननु प्रामाणिक इत्येवं सर्वेतिगस्कुर्व-
 न्तिसः तादृशः पुरुष उद्धर्त्ततेविनश्यति नरकं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

प्रश्न. २०. क्रतुषु पशुर्हिंसनम् पापजनकं वा न वा ?

उत्तरं. टोणपे. शार्ङ्गपाणिः. मनुस्मृतौ पंचमाध्याये यज्ञार्थं
 पशवस्मृष्टाः स्वयमेव स्वयंभूवा । यज्ञस्यभूत्यै सर्वस्य तस्माद्यज्ञे
 वचोऽवधः । अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति श्रुतेस्सद्वावाञ्च-
 याज्ञीयपशुर्हिंसनं पापजनकं नेति भाति ।

सा० रामच० क्रतुषुपशुर्हिंसनं पापजनकं न. अग्नीषोमीयं पशु-
 मालभेतेति श्रुतिविहितत्वात् । श्रुतिविहिता हिंसा अहिंसैव-
 उक्तं च वनुना-अ० १ श्लोक ४४. यावेदविहिता हिंसा
 नियतास्मिश्रराचरे । अहिंसामेवतां विद्याद्वेदात्त्वर्माहि निर्बभौ
 इति - किञ्चमनुः पशुवधस्य यज्ञोक्तव्यत्वमभ्युपैति - यज्ञार्थं
 पशवःस्मृष्टाः स्वयमेव स्वयंभूवा - यज्ञस्य भूत्यै सर्वस्य तस्मा-
 द्यज्ञेवचोऽवधः । आपण्यः पशवोवृक्षास्तिर्वधः पक्षिजस्तथा

यज्ञार्थं निबर्न प्राप्ताः प्राप्नुवंत्युद्धितीः पुनः ॥ मनुष्यकैश्च यज्ञे
च पितृदैवत कर्मणि ॥ अत्रैव पशवो हि स्थानान्यत्रे-
त्यब्रवीन्मनुः ॥ एष्वर्येषु पशुर्हि सन्वेदतत्त्वार्थविद्विजः ॥
आत्मा न च पशुर्नैव गमयत्युत्तमां गतिं इति अ० ९- श्लो०
३९ - ४० - ४१-४२-

कौ० मुरार्याचार्याः. ऋतुषु पशुर्हिंसनं पापजनकं न भवति
न हि स्यात्सर्वा भूतानीत्युत्सर्गस्याग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यप-
वादान् अस्मिन्नर्थे ॥ हिंसात्ववैदेकीयातुनयानर्थोभ्रवं भवेत् ॥
वेदोक्तया हिंसयातु नैवानर्थः कथंचनेति वाराहवचनं प्रमाणं
यज्ञार्थपशुर्हिंसनमाहिंसाप्रायमित्यर्थकं मनूक्तिश्चात्र प्रमाणं.

तु० रङ्गेशाचार्याः. मनुः ॥ ९ अ० ॥ यज्ञार्थं ब्राह्मणैर्व्याः
प्रशम्ना मृगपक्षिणः ॥ २२ ॥ यज्ञार्थं पशवःमृष्टाः
तस्माद्यज्ञेवयोऽवयवः ॥ या वेदविहिता हिंसानियनास्मिंश्चरा-
चरे ॥ अहिंसा मेव तां विद्यादिनि ॥ यजुर्वेदे न हि स्यात्सर्वा भूता-
नीत्युत्सर्गस्य-अग्नीषोमीयं पशुमालभेनेति-अपवादेन बाधदर्श-
नात् ॥ उत्सर्गापवादयोर्मध्ये अपवादस्यैव प्राबल्यमिति न्या-
यात् ॥ सू० भा० तृ० अ० १८ अ० वेदोक्तया हिंसयातु
नैवानर्थः कथंचनेति वचनात् ॥ (वैश्वी हिंसा न पापसाधन-
मित्यनुमानाच्च ॥)

तारुणी शामण्णाचार्याः. ऋतुषु पशुर्हिंसनं पापजनकं न
भवति ॥ तदुक्तमेकादश तात्पर्यं ॥ यज्ञेष्वालम्भनं प्रोक्तं देव-
तोद्देशतः पशोः ॥ हिंसानामतदन्यत्र तस्मात्तानाचरेद्भुजः ॥
यतो यज्ञे मृताऽऽर्च्यन्ति देवे च पतुः ॥ अतोऽपवादालम्भनं
स्वर्गस्य न तु मारणमिति ॥

मन्या० रामचन्द्राचार्याः ऋतुषु पशुर्हिंसनं पापजनकं

न भवति तच्चोक्तं भगवता सूत्रकारेण अशुद्धमिति चेन्नशब्दा-
दितिसूत्रभाष्ये वाराहेहिंसात्ववैदिकीयातु तयानर्थोऽध्रुवं भवेत् ।
वेदोक्तया हिंसायातु नैवानर्थः कथंचनेति
एवं मन्या० कृष्णाचार्याः

कू० शामाचार्याः हिंसात्ववैदिकीयातु तयानर्थोऽध्रुवं भवेत् ॥
वेदोक्तया हिंसायातु नैवानर्थः कथंचन ॥ अत्रभागवत तात्प-
र्यादिसंमतिः ॥
अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति श्रुतिः

मन्या० रामाचार्याः क्रतुषुपशुहिंसनं पापजनकं न अग्नीषो-
मीयपशुमालभेतेति श्रुतेः । अशुद्धमिति चेन्नशब्दात् । इति
ब्रह्मसूत्रान् । हिंसात्ववैदिकीयातु, तयानर्थो भवेत्तु । वेदो-
क्तया हिंसायातु नैवानर्थः कथंचन इति भाष्योदाहृतवाराह
वचनाच्च

एतच्चक्षत्रियादिपरं ब्राह्मणानांतु पापजनकमेव एकादशतानर्थे
तथैवोक्तेः । भारतेप्यस्मिन्विषये उपाख्यानमस्ति

यादवेन्द्राचार्याः पशुहिंसनं क्रतुष्वपि पापजनकमेव.

तथाहि श्रीमद्भागवते स्कं० १ अ. १८. श्लो. १२.

कर्मण्यस्मिन्ननाश्वासधूमधूमात्मनां भवान् ॥

आपाययति गोविंद पाद पद्मा सर्वमधु ॥

४ स्कं० २५ अ० नारद उवाच ॥ भोभो प्रजापते
राजन् पशून्पश्यत्वयाध्वरे ॥ संज्ञापितान्जीवसंवाग्निर्नृणेन
सहस्रशः ॥ ७ ॥ एतेत्वासंप्रतीक्षन्ति स्मरन्तो वैशसं तव ॥
संपरेतमयः कूटैः छिंदंत्युत्थितमन्यवः ॥ ८ ॥

२७-२८. ईजे च क्रतु भिषारदासितैः पशुमीरैर्केः ॥ देवान्
पितृन् भूतपतीन् नानाकामो ययामवान् ॥ अ० २८. ते

यज्ञपरावोऽनेन संज्ञप्रायेऽदयालुना ॥ कुठारैः चिच्छिदुः
कुद्धाः स्मरन्तोमीव मम्यन्त ॥ २६ ॥

अ. २९. श्लो. ४७—५१.

स्क. ७ अ. ७ श्लो. ४०

एव हि लोका क्रतुभि कृता अमी क्षयिष्णवः सातिशया न
निर्मलाः ॥

तस्माद दृष्टश्रुत दूषणंपरं भक्त्यैक्येशं भजतात्मलब्धये ॥

अ. १४. नह्यग्निमुत्वंतायवै भगवान् सर्वयज्ञ मुक् ॥

इज्यते हविषा राजन् यथा विप्रमुत्वेहुतः ॥ १७ ॥

अ. १५. श्लो. ८—११, ४०—५१.

स्कंध. ११. अ. ५. श्लो. १४.

येत्स्वनेवं विदोमंत. स्तब्धा. सदमिमानिनः ॥

पशून् दृष्ट्याति विस्त्रब्धाः प्रेत्यस्वादति ते च तान् ।'

११. अ. १०. श्लो. २३—२६.

अ. २१. श्लो. २७, ५०.

कामिनः कृपणालुब्धाः पुष्पेषु फलवृक्षयः ॥ अग्निमुग्धा

भूमतांताः स्वलोकं न विदन्ति ॥ २७ ॥ नतेमामंगजानंति

हृदिस्थ य इदं वनः ॥ उर्यशस्त्राहामुत्प्रेषयधानीहार

चक्षुष ॥ २८ ॥

प्रश्न २१ - याचयित्वा क्रतुकरणं पापजनकं वा न वा ?

उत्तरं मन्ना०रामचन्द्राचार्याः यात्रा लब्धद्रव्येण क्रतुकरणं

पापजनकमेव ॥ तदुक्तं मनुस्मृतावेकादशाध्याये ॥ यस्य त्रैवा-

र्षिकं भक्तं पयोसं भृत्यवृत्तये ॥ अधिकं वापि विद्येतससोमं-

पानुमर्हति ॥ अतस्स्वर्णयसि द्रव्ये यस्सोमं पिबति द्विजः ॥

स पानं सोमपूर्वोपि न तस्याप्नोति तत्कल ॥ ये शूद्रादधि

गम्यार्थं अग्निहोत्रमुपासते ॥ ऋत्विजस्तेहि शुद्राणां ब्रह्मवा-
दिषु गर्हिताः ॥ हंत्यल्पदक्षिणो यज्ञस्तस्मान्नाल्पधनोयजेदि-
ति च ॥

एवमेव मन्या० कृष्णाचार्याः.

तु० रंगेशाचार्याः. मनुः ॥ न यज्ञार्थं धनं शुद्राद्विप्रोभिक्षेत
कर्हिचित् ॥ यजमानोहिभिक्षित्वा चंडालः प्रेत्यजायतेइति स्मृतौ
शूद्रान्नाभिक्षेत्युक्त्या. द्विजेभ्योयाचयित्वा क्रतुकरणेदोषो-
नास्तीति भाति ॥ भा. शां. १३० अ योवैश्यः स्याद्ब्रह्मपशुः
हीनक्रतुरसोमपः ॥ कुटुंबात्तस्य तद्ब्रव्यमाहरेद्यज्ञसिद्ध्य
इति वचनं ॥ मनुरपि ११ अ. योवैश्यः स्याद्ब्रह्म पशुरिति च ॥

कूठा० शामाचार्याः. तात्पर्यं निर्णये यज्ञेश्वरेणाभियुक्तेषु
भक्त्यामहीं प्रशंसन्तु पृथासुतेषु ॥ यियक्षुरागान्निशि वि-
प्रवर्योयुषिष्ठिरं विक्तमर्भाप्समानः ॥ प्रातर्ददानीति नृपस्य
वाक्यं निशाम्य विप्रस्त्वरितोमत्तार्थे ॥ भूमंययाचे स नृपोक्त-
माशु निशाम्य चादाम्निजहस्तभूषणं ॥ इत्यादिना विप्रस्यक्रत्वर्थ-
याचनामुख्यैव ॥ बलाद्ब्रह्म क्षत्रियस्य आपस्तंबसूत्रं च ।
देव यजनयाचये दित्यादि । रविग्रहे कुरुक्षेत्रे अजामुभयतो-
मुत्सी ॥ चंडालादपिसंगृह्ययजेतावश्यकैर्मलैः ॥

कौ० सुरार्याचार्याः.

वरिद्रस्य द्रव्ययाज्ञया क्रत्वनुष्ठानं पापजनकं न भवेदिति
भाति अत्रार्थे प्रमाणं, चंडालादपिसंगृह्य यजेतावश्यकैर्म-
लैरिति ।

मन्या० रामाचार्याः. प्र० २० द्विजेभ्योयाचनां कृत्वा
यज्ञकरणं न पापजनकं । न यज्ञार्थं धनं शुद्राद्विप्रोभिक्षेत-
र्हिचित् । यजमानोहि भिक्षित्वा चंडालः प्रेत्यजायते । इति

मनवाक्ये शूद्रयाचनानिषेधात् । विशेष निषेधः शेषे
 विवि गमयति । धनार्जनं कृत्वायज्ञकरणापेक्षया अनार्जनं
 वर भाति. धर्मार्थं यस्य वित्तेहा वरंतस्यनिरीहता ।
 प्रक्षालनाद्विपद्भ्यः दूरादस्पर्शनं वरं ॥ इति भारतीकतेः ।
 भागवेन च । धर्मार्थमपि नेहेत यात्रार्थं वाऽधनो धनम् ।
 अनीहानीहमानस्य महाहेरिव वृत्तिदा ॥ इति.

स्वाप्ते रामचन्द्राचार्याः. मनुः अ० ११. श्लो० १९.
 आदाननित्याच्चादातुराहरेदप्रयच्छतः । तथा यशोऽस्यप्रथते
 धर्मश्चैव प्रवर्धते ॥ इति श्लोकस्य व्याख्यायां याचनायां
 कृतायां अददतो बलेन चौर्येण वा हरेत् — इत्युक्तत्वात्
 महा० तात्पर्यनिर्णये — प्रातर्ददामीति नृपस्य वाक्यं निशम्य
 विप्रस्त्वरितो मत्तार्थे । मीमं ययाचे सनृपोक्तमाशु निशम्य
 चादानिजहम्नभूषण मिति - ब्राह्मणेन यज्ञार्थं याचनस्य
 भीमेन हस्तभूषणदानस्य कथितत्वाच्च द्रव्यंयाचयित्वा क्रतु
 करणं न पापजनकमिति भाति.
 शूद्राद्याचिनेन द्रव्येण क्रतुकरणं मनुना एकादशाध्याये
 सम्यग्दूषितमिति पापजनकमेव.

यादवंडाचार्याः. याचयित्वा क्रतुकरणं पापजनकमेव.

७२ प्रश्नः. ब्राह्मणार्थं कृतसाक्ष्यं अपातकं वा ?

उत्तरं. मन्नारगुडी रामचन्द्राचार्याः. विषय विशेषे
 अपातकं ॥ तथाचोक्तं मनुस्मृतावष्टमाध्याये ॥ तद्दन्धर्मतोर्थेषु
 जानन्नप्यन्यथा नरः ॥ न स्वर्गाच्छ्रवते लोकादेर्धीवाचं वदंतितां ॥
 शूद्रविद्वत्त्र विप्राणां यत्रर्तोक्ता भवेद्द्वयः ॥ तत्र वक्तव्यमनृतं
 तत्विषयस्याद्विशिष्यते ॥ व्याख्यातं कुल्लूकभट्टीये ॥ प्रमाद-
 स्त्रलिताधर्मविषयत्वेन त्वत्यंताधार्मिकसंघिकारस्तेनादि विष-

यत्वे तथाचगौतमः नानृतवचने दोषो यज्जीवनंचेत्तदधीनं न
तु पापीयसो जीवनमिति ॥

श्रीनिवासाचार्याः. कूटसाक्ष्यं कस्यचिन्मरणान्निवृत्तेर्हेतुश्चे-
न्नदोषः—नानृत वचनेदोषो यत्जीवनञ्चेत्तदधीनमिति गौतम
स्मरणात्.

तु० रंगेशाचार्याः. विप्रस्यचार्थेत्वनृतं वदेनेत्यनेनैव दत्तोत्तरमे-
तत्.

कू० शामाचार्याः. तात्पर्येति. कौशिकारूपो ब्राह्मणोहि लीनं
ग्रामजनं क्वचित् ॥ तस्करेष्वाभिधायैव निरयं प्रत्यपद्येनेति
अनर्थं श्रवणादपानकमेव ॥

मन्या० कृष्णाचार्याः. क्वचिद्विषये अयातकं ॥ तदुक्तंमनु-
स्मृतौ ॥ शूद्रविदूक्षत्र विप्राणां यत्रर्तोक्तो भवेद्वधः ॥ तत्र
वक्तव्यमनृतं तत्थिमत्याद्विशिष्यते इति ॥ कुल्लूकः ॥ तथा
गौतमोपि नानृतवचने दोषो यज्जीवनंचेत्तदधीनं न तु पापी-
यसो जीवनमिति ॥

कौ० मरार्याचार्याः. आपदिसद्ब्राह्मणार्थं कूटसाक्ष्यं अपातक-
मिति भाति अस्मिन्नर्थे ॥ यत्सताहितमत्यंतं तत्सत्यमिति
निश्चयः ॥ इति श्रीमन्महाभारत तात्पर्यं निर्णय प्रमाण
पञ्चानृतानीति शास्त्रं च प्रमाणं ॥

तोरवी शामण्णाचार्याः. ब्राह्मणार्थं कूटसाक्ष्यं पातकमिति
न निश्चिनुमः किंत्वापातकमिति भाति । तथाहि ॥ प्रकृते कौट-
साक्ष्यं नाम ब्राह्मणेषु प्रमादादकृत्य संभवे तस्य तेन राज-
कीयनिर्बन्धप्रसक्तो विवादे वा तन्निर्णयार्थं साक्ष्यपेक्षायां
ब्राह्मणं तत्कृतदोषे प्रच्छाद्य तन्निवर्तनानुकूलवचनमेव ॥

तच्चापानकं पचानृतांतर्भूतं ॥ तच्चपूर्वं प्रश्नोत्तरलेखेन चरितार्थं ॥
यद्यपि कौटसाक्ष्यं सुदृढं एतौ सुरापानसमौ - इति निषेधः
विष्णुस्मृतौ श्रूयते ॥ तत्सामान्यमिति न विरोधः ॥

मन्या० रामाचार्याः. आपद्यपानकं । शूद्रविदूषत्रविप्राणां
यत्रर्त्तौ भवेद्बधः । तत्र वक्तव्यमनृतं तत्तिसत्याद्विशिष्यते ।
इति मनूक्तेः ।

२३. **प्रश्न** संध्यावंदनाख्य कर्मणि किमंगि कान्यंगानि ?

उत्तरं. मन्नारगुडी रामचन्द्राचार्याः. संध्यायां संध्या-
काले वंदनं देवतात्रयवंदनं संध्यावंदन शब्दार्थः ॥ ताश्च-
देवताः गायत्रीसावित्रीसरस्वत्यः ॥ तथा चोक्तं छलारीये ॥
मौजीबंधनमारम्य सायं प्रातश्च कालयो. ॥ मध्याह्नेऽपि च
कर्तव्यं संध्यावंदनमिष्टम् । गायत्रीचैव सावित्री तथैव च
सरस्वती ॥ मध्यात्रये च विज्ञेया देवता विष्णवधिष्ठिता इति
उक्तदेवता त्रयवंदनमंगि अन्यदंगं । अथवा संध्याभाष्ये ॥
उपाग्निष्मन्त्यौ सूर्यस्य निशायां दिवसेषु वा ॥ तामेव संध्यां
तन्माहि प्रवदंति महर्षय इति व्यासवचनात् गायत्रीजपः
अंगि अन्यदंग ॥

एवमेव **मन्नारगुडी कृष्णाचार्याः**

श्रीनिवासाचार्याः. तद्गृहाणते ब्रह्मवादिनः पूर्वाभिमुखा-
स्मन्ध्यायाङ्गायत्रियाभिमन्त्रिता आप ऊर्ध्वं विसिपन्ति ता
एता आपो वजीमृत्वा तानिरसाऽसि मन्देहारुणेऽङ्गीपे प्रसि-
पन्ति यत्प्रदाक्षिणं प्रक्रमन्ति तेन पाप्मानमवधून्वन्त्युद्यन्तमस्तं
यन्तमादित्यमभिध्यायन् कुर्वन् ब्राह्मणो विद्वान् सकलं
भद्रमश्नुतेऽसावादित्यो ब्रह्मेति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति य एवं
वेदेति वेदेन अर्घ्यदानादेः- ॥ उत्थायावश्यकं कृत्वा कृत

शौचस्समाहितः ॥ पूर्वा संध्यां जपंस्तिष्ठेदिति मनुनाजपस्य च संध्या वन्दनत्वेन प्रतिपादनात् - महाभारतेन उपस्थानस्य विधानाच्च एतानि त्रीणि प्रधानानि - अन्यान्यङ्गानि ॥

कूटा० शामाचार्याः. अर्घ्यजपरूपांगेद्वयात्मकं कर्म संध्या वंदनाख्यं प्राणायामादिपापपुरुषाविसर्जनांतान्यंगानि अर्घ्यमंगि ॥ भूतोच्चाटनादि ध्यानांतान्यंगानि ॥ जपः अंगी ॥

कौ० सुरार्याचार्याः संध्यावंदनाख्य कर्मणि गायत्रीजपः अंगी अन्यान्यंगानि अंगेष्वपि प्रधानांगं अर्घ्यप्रदानं अत्रोर्थं कुर्यादन्यन्नवाकुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यत इति प्रमाणं.

मन्या० रामाचार्याः. अर्घ्यदानमंगि. अन्यदंगं, अतएवाशौचेतन्मात्रानुष्ठानं इति छलारीये । क्वचिदर्थप्रदानजपोपस्थानानांत्रयाणामप्यंगित्वमुक्तं. स ग्रंथो न स्मर्यते । अतएव अर्घ्यप्रदानानंतरं ब्रह्मयज्ञकरणेपि. “न कर्मणि कर्मारंभ” इति निषेधोपि इति तत्रैवोक्तं । एतत् बृहच्छलारीये प्रायशः स्यात् । वंदनमुपस्थानांतर्गतं. अथवा तदपि पृथक् प्रधानं । अनन्यार्थत्वात् अनन्यार्थत्वयुक्त्याप्येषामंगित्वं जायते ।

टोणपे शार्ङ्गपाण्याचार्याः. मनुस्मृतौ द्वितीयाध्याये चतुःषष्टि पृष्ठे ॥ पूर्वा संध्यां जपं स्तिष्ठेत्सावित्रीमार्क दर्शनात् ॥ पश्चिमांतुसमासीनः सम्यगृक्षविभावनात् मनु. व्याख्या० प्रथम संध्यायां सूर्य दर्शनपर्यंतं सावित्रीं जपंस्तिष्ठेत् ॥ आसनादुत्थाय निवृत्तगततिरेकेत्र देशे कुर्यात् ॥ पश्चिमायांतु संध्यायां सावित्रीं जपन्सम्यङ्गृक्षत्र दर्शनं पर्यंतमुपविष्टः स्यात् ॥ अत्र च फलवत्त्वाज्जपः प्रधानमंगि ॥ स्थानासनेत्वंगे फलवत्सन्निधाव-फलं तदंगमिति न्यायात् ॥ संध्ययोर्वेदविहिप्रो वेदपुण्येन युज्यते ॥ सहस्रकृत्वस्त्वभ्यस्य इतिच उपस्थानादिकं तदंगमिति प्रतिभाति.

स्वापे रामचन्द्राचार्याः. अर्घ्यप्रदानं गायत्रीजपपूर्वकध्यान-
चेत्येतद्भुमयमंगि तदितराण्यंगानि ॥ रक्षासिंहवापुरोनुवाके
इति खंडे अर्घ्यदानस्योक्तत्वात्. सूर्यातर्गत मगवत्ध्यानस्यैव
संध्या शब्दार्थत्वेन—संध्या माप्यादावुक्तत्वात् आशौचादौ-
तावन्मात्रस्यैव कर्तव्यत्वविधानाच्चेति भाति.

तोरवी शामणाचार्याः. स्मृत्यर्थे सागरे अथवाऽध्यात एव
प्रधानं संध्या ॥ जपोपस्थानादिकं तदंगं ॥ अतएव सूत-
कादौ अध्यातमेव संध्यावन्दनं क्रियते ॥

यादवेंद्राचार्याः. संध्यायां गायत्रीजपपूर्वकं स्वांतर्यामिणः
वन्दनपूर्वकं ध्यानं अंगि अन्यत्सर्वं अंगं अयं अर्थः मंत्रलिङ्गात्
लभ्यते.

प्रश्नः २४. हिमवत्पर्वतात् उत्तरतः मनुष्यैः गंतव्यप्रदेशोस्ति वा.

उत्तरं. मन्नारगुडी रामचन्द्राचार्याः. नास्ति । तथाचाक्तं
मागवते पञ्चमस्कन्धे ॥ स्वर्गिणां पुण्यशेषोपमोगस्थानानि
भौमस्वर्गपदानि व्यपदिशन्तीति ॥

एवमेव मन्या० रामाचार्याः. मन्यार० कृष्णाचार्याः.

कूटा० शामाचार्याः. गन्तव्यः प्रदेशोस्ति न तु केवलमानुषैः ॥

अत्र भारतसंमतिः ॥ अत्रप्रमाणम् मोक्षधर्मे १९२. भृगुरुवाच
उत्तरेहिमवत्पार्श्वे पुण्येसर्वगुणान्विते । पुण्यःक्षेम्यश्च काम्य-
श्च सपरो लोकउच्यते ॥ तत्रह्यपापकर्माणः शुचयोत्यन्त
निर्मलाः ॥ लोभमोहपरित्यक्ताः मानवा निरुपद्रवाः ॥

कौ० मुरार्याचार्याः. हिमवत्पर्वतात् उत्तरतः मनुष्यैः गंतव्य-
प्रदेशोनेति भाति.

तु० रंगेशाचार्याः. मध्वविजये ७ स० अथहैमवतेतटान्तर-
इत्यत्र ॥ व्याख्याने अन्यतटं तटान्तरं हिमवत्पर्वतपार्श्वे

इत्युक्तं वर्तते ॥ उत्तरश्लोके ॥ श्रवणामृतगीर्गणैर्द्विजैरिति च ॥
एतेन मनुष्यैर्गतव्यप्रदेश एवेति भाति ॥

तोरवी शामण्णाचार्याः. भृगुरुवाच ॥ हिमवदुत्तरेपाश्व
इत्यादा, मानवा इत्यनेन मनुष्यचारो ज्ञायते ॥ शान्ति-
पर्वणि.

खापेरामचन्द्राचार्याः. हिमवत्पर्वतादुत्तरतो विद्यमान इळा-
वृतखण्डाख्य स्थलविशेषे सुद्युम्नगमनस्य नवमस्कन्धे ॥ मुकु-
मारवनं मेरोरधस्तात्प्रविवेशह - इत्यादिनोक्तत्वात् गतव्य.
प्रदेशोस्तीति ज्ञायते ॥ मोक्षधर्मे च अ० १९२.
उत्तरोहिमवत्पार्श्वे पुण्ये सर्वगुणान्विते । पुण्यः क्षेम्यश्च
काम्यश्च स परोलोकउच्यते ॥ तत्र ह्यपापकर्माणः शुचयो
त्यन्तनिर्मलाः इत्यादि.

यादवेन्द्राचार्याः. हिमवत्पर्वतात् उत्तरतः मनुष्यैः गतव्य
प्रदेशः उत्तरसमुद्रपर्यन्तं अस्त्येव. अत्र प्रत्यक्षं आगम
अस्ति च प्रमाणं — भागवते पंचमस्कन्धे १६. अध्याये.
भारते च मोक्षधर्मे १९२. अ० उत्तरे इत्यादि.

प्रश्नः २५. चन्द्रोपरागः भूच्छायया संभवतीति केचित्. त
त्सत्यं वा अस्मिन्नर्थे किं प्रमाणम्.

श्रीनिवासाचार्याः.

समकलकाले भूमा लगति मृगाङ्के यतस्तथा म्लानम् ।
सर्वे पश्यन्ति समं समकक्षत्वा झलम्बनावनती ॥
पूर्वाभिमुखो गच्छन्कुच्छायान्तर्यतः शशीविशति ।
तेन प्राक्प्रग्रहणं पश्चान्मोक्षोऽस्य निस्सरतः ॥
राहुः कुषामण्डलगः शशाङ्कं शशाङ्कमाच्छादयती न बिम्बम् ।

तमोमयः शम्भुवरप्रदानात्सर्वागमानामविरुद्धमेतत् ॥

इति मास्कराचार्यैः गोलाध्याये चन्द्रग्रहणं भूच्छायाया
श्रन्द्रच्छादकत्वमुक्तम् — तथात्वएव आसमोक्षयोः दिग्य-
वस्था चोपपद्यते — एवमेवाचार्यमष्टोऽपि 'च्छादयति शशी
सूर्यं शशिनम्महतीहि भूच्छाया' इत्यभ्यधात् ॥

ग्वापे रामचन्द्राचार्याः. यस्तुपर्वणि चन्द्रार्कावभिधावति
वैरधीरिति — भागवते ८. स्कंधे ९. स्कंधे च, सूर्याच-
न्द्रमसावभिधावति $\times +$ तदुपराग इति वदन्ति लोकाः इति ॥
एतत्केवलराहुणा न भवति किंतु भूच्छायाप्रविष्टेन, तदुक्तं
मात्स्ये १२७. ध्याये 'तुल्योभूत्वातुस्वर्भानुस्तदधस्तात्प्रसर्पति'
उत्पृत्य ॥

यादवेन्द्राचार्याः. चन्द्रोपरागः भूच्छाययैव भवति अस्मिन्नर्थे
ज्योतिषशास्त्रं पुराणानि च प्रमाणं तथाहि. सिन्धुआंतशि-
रोमणौ — राहुः कुभामण्डलगः शशांकं शशांकगःच्छादय-
ती न बिंबं ॥ तमोमयः शम्भुवरप्रदानात् सर्वागमानामविरु-
द्धमेतत् ॥

श्रीपतिः । भूच्छायायां प्रविष्टः स्थगयतिशशिनं शुद्ध-
पक्षावसाने राहुः । मात्स्ये - अ - १२७ च.

मन्नारगुडी रामचन्द्राचार्याः. सैल्लिकेयो यदा सूर्यं ग्रसते
पर्वमन्धिषु ॥ गजच्छाया च साप्रोक्ता तस्यां श्राद्धंप्रकल्पयेदिति
सर्वेषामपि वर्णानां सुतक राहुदर्शने, इति छलारीय देवी
पुराण वचनाच्च भूच्छायेत्यप्रामाणिकं ॥

एवमेव **मन्नार० कृष्णाचार्याः.**

कूटा० शामाचार्याः. 'राहुमुक्तःशशीयथेति' अनेकस्थलेषूक्तत्वा-
त्केवलभूच्छायया न संभवति ॥ अत्र मात्स्यपुराणे १२७

अव्याये “तुल्योभूत्वा तु स्वर्मानुस्तदधस्तात्प्रसर्पति ॥ उत्पृथ्व्य
पार्थिवी च्छायां निर्मितां मण्डलाकृतिं । ब्रह्मणा निर्मितं
स्थानं तृतीयं तु तमोमयम् ॥ आदित्यात्स तु निष्क्रम्य
सोमं गच्छति पर्वसु । आदित्यमेति सोमाच्च पुनः सौरेषु-
पर्वसु । स्वर्मासा तु दते यस्मात्स्वर्मानुरिति सस्मृतः ” ॥ ज्यो-
तिःशास्त्रेऽपि — राहुः कुमामण्डलगः शशांकं शशांकग-
च्छादयती न बिंबं । तमोमयः शंभु वरप्रसादा त्सर्वाग-
मानामविरुद्धमेतत् ॥ भूच्छायांतःप्रविष्टः स्थगयति शशिनं
शुक्लपक्षावसाने राहुर्ब्रह्मप्रसादात्समधिगतवरस्तत्तमोव्यासतु-
स्यः ॥ ऊर्ध्वं भानुबिंबं सलिलमयतनोरप्यधोवर्ति बिंबं स
सत्यैवं च मासव्युपरति समये स्वस्य साहित्य हेतोः ॥ २५ ॥

कौ० मुरार्याचार्याः इंदौपूष्णि च राहुणाग्रस्तेसति सोमो-
परागः सूर्योपराग इति शिष्टवार्ता श्रवणात्, कोशे च तथैव
दृष्टत्वात् राहुग्रहणमेव उपरागः भूच्छायेत्युक्तिर्मतांतर
विषयेति भाति उक्तार्थे “उपरागो ग्रहो राहुग्रस्ते त्विंदौ च
पूष्णिचेति ” कोश एव प्रमाणं

मन्या० रामाचार्याः चंद्रोपरागः भूच्छायया संभवतीत्येतन्न
सत्यं ॥ यददस्तरणेर्मण्डलं प्रतपति, तद्विस्तारतो योजनायुतमा
चक्षते द्वादशसहस्रं सोमस्य त्रयोदशसहस्रं राहोर्यः पर्वणि-
तव्यवधान कृत् वैरानुबंधात्सूर्या चंद्रमसावभिधावति ॥
तदुपराग इति वदन्ति लोकाः ॥ इति भागवतोक्तेः ॥

प्रश्नः २६. कन्यायाः दानं, कन्यायाः विवाहं, कन्याशरीरस्य
निषेकः केन क्रियते.

कूटाकूल शास्त्राचार्याः. कन्यादानादि सर्वं पित्रैव क्रियते.

कौ० मुरार्याचार्याः. कन्यायाः दानं कन्यायाः विवाहः

कन्याशरीरस्य निषेकः पित्रैव क्रियते अस्मिन्नर्थे आश्वलायन
मूत्रं प्रमाणं.

मन्या० रामाचार्याः. कन्या दाता । पित्रादिः । पिता
पितामहोभ्रातेत्यादि याज्ञवल्क्य वचनात् . विवाह शब्दस्य
दानार्थकत्वे कन्याविवाहकर्ता पित्रादिः । पाणिग्रहणार्थ-
कत्वे वरः । उभयथा प्रयोगदर्शनात् । कन्याशरीरस्य निषे-
काख्य संस्कार कर्तापिता । निषेको नाम गर्भाधानं । याज्ञ-
वल्क्य स्मृतौ 'निषेकाद्याःश्मशानांताः' इत्युक्त्वा अनंतरोक्ते-
निषेकाद्या इत्यस्य विवरणरूपे गर्भाधानं पुंसवनमिति श्लोके
गर्भाधानस्य प्रथममुक्तत्वात् .

मन्नारगुडी रामचन्द्राचार्याः. नारायणभट्टीये कन्यादातार-
माह याज्ञवल्क्यः ॥ पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी
तथा ॥ कन्याप्रदःपूर्वनाशेप्रकृतिस्थःपरःपरः ॥ अप्रयच्छन्स-
माप्नोति भूणहत्या मृता वृताविति ॥ नारदेपि ॥ पिता
दद्यात्स्वयं कन्यां भ्राताचानुमते पितुः ॥ मातामहो मातुल्यश्च
सकुल्यो बांधवास्तथा ॥ मातात्वमावे सर्वेषां प्रकृतौ यदि
वर्त्तते ॥ तस्यामप्रकृतिस्थायां कन्यां दद्युः स्वजातयः ॥
यदातुनैव कश्चित्स्यात्कन्याराजानमा व्रजेत् ॥ इति वच-
नाभ्यां पूर्वोक्ताः दातारः ॥ अविप्लुत ब्रह्मचर्यो लक्षण्यां
स्त्रियमुद्बहेदिति याज्ञवल्क्य वचनेन ॥ बन्धुशील लक्षण
संपन्नामृषयच्छेतेति आपस्तम्ब गृह्य सूत्राद्वरेणैव विवाहः
क्रियते ॥ एतन्मनुष्य विषयं ॥ दातारोगृहीतारश्च देवा अपि
भवंति ॥ तथाच श्रुतिः ॥ सोमः प्रथमो विविदे गंधर्वो
विविद उत्तरः ॥ तृतीयो अग्निष्ठेपतिः तुरीयस्ते मनुष्यज
इति ॥ निषेक कर्ता प्रजापत्याख्यःप्रद्युम्नः ॥ आसिंचतु
प्रजापातिरिति श्रुतेः ॥

मन्या० कृष्णाचार्याः. कन्यादातारः पित्रादयः “पिता पितामहो भ्राता” इति याज्ञवल्क्योक्तेः ॥ बंधुशील लक्षण-संपन्नामरोगामुपयुज्येत इति आपस्तंबसूत्रोक्तेः ‘अविप्लुत ब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्बहेत्’ इति याज्ञवल्क्योक्तेः वरः विवाहकर्ता विवाहशब्दस्य प्रदानार्थत्वमादाय पित्रादिकर्तृकत्वं ॥ पाणिग्रहणार्थत्वमादाय वरकर्तृकत्वं नारायण भट्टीये पुत्रोद्वाहान्नैव पुत्री विवाहोपि ऋतुत्रये ॥ इति उद्बहेदिति च उभयत्रापि प्रयोगात् । निषेकशब्दस्य गर्भाधानसंस्कारार्थत्वान् शरीरजनकएवंकर्ता ॥ तदुक्तं संस्कारायद्यविच्छिन्ना, इति मागवत ७-१२-१३. व्याख्यानावसरे-विजयध्वजीये कृष्णाचार्यस्मृतौ च ॥

टाणपे० शार्ङ्गपाणि आचार्याः. कन्यादानं पित्रा क्रियते तत्र याज्ञवल्क्यः ॥ पिता इति.

नोर्वी० शामण्णाचार्याः. कन्यादानं स्वपित्रा क्रियते ॥ श्रुतिस्मृतीति हासपुराणादौ-कन्यां दद्यात् ददौ देहीत्यादिना पितृसमवेतक्रियाया एव श्रवणात् ॥ विवाहं पत्या (— वरेण) क्रियते ॥ कन्यामुवाह अवहदित्यादिनावरसमवेत्तक्रियायाः श्रवणात् ॥ विवाहितकन्याशरीरनिषेकः पत्या क्रियते । तत्र प्रमाणं उत्तरप्रश्नोत्तरपत्रे स्पष्टं.

तु० रंगेशाचार्याः. नि. उप. नारदः ॥ पितादद्यात्स्वयं कन्यां भ्रातावानुमते पितुः ॥ मातामहो मातुलश्च - सकुल्यो बान्धवस्तथा ॥ मातात्वभावे सर्वेषां प्रकृतौ यदि वर्तते ॥ तस्यामप्रकृतिस्थायां कन्यांदद्युः स्वजातयः ॥ सकुल्यः पितृपक्षीयो बान्धवोमातृवंशजः ॥ इति पूर्वं पूर्वाद्यधिकारिणामभावे एते अधिकारिणः ॥

निषेकादि स्मशानांतमिति - संस्कारेषु मध्ये निषेकाख्यः -
 प्रथमः । गर्भस्यस्पष्टता ज्ञाने-निषेक इति विष्णुस्मृतौ विधानात्.
 मनु २. अ. ॥ वैदिकैः कर्मभिः पुण्यैः निषेकादि द्विजन्मनां ॥
 कार्यः शरीर संस्कारः पावनः प्रेत्य चेह च ॥ २६ ॥

आश्वलायन गृह्यसूत्रे ॥ गर्भलंभन संस्कारः ॥ गर्भोलम्ब्यते
 येन कर्मणा निषिक्तं वीर्यममोघं भवतीति च ॥ गर्भगत
 कन्या जीवस्य अयं संस्कारः पित्रा क्रियत इति भाति ॥

खापे० रामचंद्राचार्याः. कन्यादानं पित्रादिभिः क्रियते ॥
 विष्णुस्मृतिः अ. २४. पिता इति मनुः अ. ९. श्लोकः
 १९१. यस्मैदद्यामितात्वेनां भ्रातावानुमते पितुः । तंशुश्रूषेत
 जीवंतं संभितं च न लंघयेत् ॥ याज्ञवल्क्यः अ० १०
 ९३ श्लोके पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथेत्यादि ॥
 बृहत्पराशरः । अ० ४ पिता पितामहो भ्राता माता
 मातामहोपि वेत्यादि व्यास स्मृ० अ० २ श्लोक ९ पितृ
 तत्पितृ भ्रातृषु पितृव्यज्ञाति मातृषु (नारदः प्रकर० १२
 पितादद्यात्स्वयं कन्यां भ्राता वानुमतेपितुरित्यादि कन्या
 विवाहः पित्रादिभिः वधूवराम्यां च क्रियते ॥ विवाहमिति कर्म
 चतुष्टयस्य नाम कन्यादानं शचीयागः विवाहोऽथ चतुर्थिका ॥
 विवाहमेतत्कथितं नाम कर्मचतुष्टयं इत्यग्नि पुराणे अ० १९४
 अत्र कन्या दानं पित्रादिभिः । शचीयागः वध्वा विवाहः
 दानानंतरं चतुर्थीहोमात्प्राग्भावितव्यं कर्मकलापः तद्वधूवराम्यां
 अनया वध्वा सह विवाह प्रधानं होमं करिष्ये इति प्रयोग
 रत्ने विद्यमानत्वात् ॥ (चतुर्थी, शेषहोमादिकं तदप्युभाम्यां-
 कन्याशरीरस्य निषेकः पित्रादिभिः) । आवाभ्यां कर्माणि

कर्तव्यानीति अनुक्रमणिकायामुक्तत्वात् । निषेको नाम गर्भस्यस्पष्टताज्ञानेक्रियमाणकर्म विशेषः (गर्भस्यस्पष्टताज्ञाने निषेकः परिकीर्तित इति शंखस्मृतौ अ. २. श्लोक. १.

गर्भस्य स्पष्टताज्ञाने निषेक कर्म ॥ विष्णुस्मृतौ अ. २७. मनुः अ. २. श्लोकः २७. गर्भैर्होमैर्जातकर्म चौडमौजीनिबन्धनैः (नन्दनः) पित्रादिना कार्यैः गर्भैः निषेकादिभिरित्युक्तेः ॥

यादवेंद्राचार्याः कन्यादानं पित्रादि बांधवैः तस्याः विवाहं भर्त्रा-
तस्याः निषेकाख्यसंस्कारः पित्रादिना भवति - अत्रप्रमाणं .
विष्णु स्मृ. २४. अ. पिता इति.

अत्र - अग्निपुराणे - अ. प्रमाणं - निषेकः पित्रादिभिः अत्र
विष्णुः गर्भस्यस्पष्टता ज्ञाने निषेकः ॥

प्रश्नः २७. पुत्रस्य शरीरस्य निषेकात्मसंस्कारः केन क्रियते.

मन्या० रामचंद्राचार्याः. योनिक्लृप्तिर्वासुदेवाद्भूपसंकर्षणा.

ज्ञेयत् ॥ आसेक कर्म प्रशुम्नादनिरुद्धाच्चधारणमिति छांदो-
ग्यभाष्योक्तेश्च विष्णवादि देवतास्मरण पूर्वकं कन्याशरीरस्य
सप्तविंश प्रश्न विषय पुत्रशरीरस्य च निषेकाख्य गर्भाधान
संस्कारः पित्राक्रियते ॥

कू० शामाचार्याः पित्रैव ॥

कौ० सुरार्याचार्याः पित्रैव अत्रार्थे आश्वलायनसूत्रं प्रमाणम्

मन्या० रामाचार्याः पुत्रशरीरस्यापि पितैव निषेककर्ता.

टोणपे० शार्ङ्गपाण्याचार्याः कन्याशरीरस्य पुत्रशरीरस्यच
निषेकः पित्रा तत्प्रार्थित विष्णवादि देवताभिश्च क्रियते इति
आदि तत्र विष्णुर्योनिं कल्पयत्विति श्रुतिः मनम्भतिश्च

प्रमाणं ॥ वैदिकेः कर्मणि ण्यैः निषेकादि द्विजन्मनाम् ॥
कार्यः शरीरसंस्कारः नास्ति प्रेत्यचेह च ॥

स्वापे० रामचन्द्राचार्याः. पुत्रशरीरस्य निषेकात्मक सं-
स्कारः । पित्रादिना क्रियते - पूर्वोक्त मनुव्याख्यानात् ॥

नोरथी० शामण्णाचार्याः कृतपादादि शौचश्च भुक्त्वासायं
ततो गृही ॥ गच्छेदस्फुटितां शय्यामपिदारुमयीं नृप + + +
स्नातः स्तग्गंधधृक्स्फीतोनाश्रानं क्षुधितोपिवा सकामः सानु-
रागश्चव्यवायं पुरुषोव्रजेत् + + गच्छेद्व्यवायमतिमा-
नित्यादि विष्णु पुराण ३. अंशे च ॥ एतेन पुरुषकर्तृ-
कत्वमेव निषेकस्य प्रतीयते ॥

यादवेन्द्राचार्याः. सर्वेषां शरीराणां निषेकात्मकसंस्कारः पित्रा-
दिनैव भवति. विष्णु स्मृ. २७. अ. गर्भस्य स्पष्टताज्ञाने
निषेक कर्म ॥ शंख संहितायां ३ अ. गर्भस्य स्पष्टताज्ञाने-
निषेकः परिकीर्तितः ॥ मनुस्मृ. २ अ. २६. श्लोकेः निषेकादि
द्विजन्मनां ॥ सर्वज्ञ नारायणव्याख्या० निषेकः पित्रैव कार्यः.
भाग० १० स्कं. पृथार्थे १० अ. २१. श्लो. निषेक्तुः
श्रीधरः पितुः—

प्रश्नः २८. पूर्णाऽपूर्णवतारयोः किं लक्षणम् ?

उत्तरं. मन्नारगुडि रामचन्द्राचार्याः. भगवतः अपूर्ण-
वतार एव नास्ति ॥ सर्व एवैते पूर्णा अजरा अमृताः परमाः
परानन्दा इति सूत्रभाष्योदाहृत श्रुतेः ॥ एते स्वांश कलाः
पुंसः कृष्णस्तु भगवान्स्वयमिति भागवत वचनाच्च, नच
भागवत वचनं भवदुक्तार्थस्य विरोधि मत्स्यादीनामंशकलात्वं
प्रतिपाद्य कृष्णस्य स्वयमित्यनेन पूर्णत्व प्रतिपादनादिति

वाच्यं ॥ विजयध्वजीय टीकायां ॥ एतेवराहाद्याःस्वयं भग-
वान्कृष्णस्तु. मूलरूप्येवेति विधेय समर्पकतयाव्याख्यातत्वेना-
विरोधित्वात् प्रत्युत अस्मदुक्तार्थस्य साधकत्वाच्च ॥ पूर्णमद
पूर्णमिदमिति बृहदारण्यक श्रुत्या ज्ञानानन्दादि पूर्णत्वमवता-
राणां मूलरूपि भगवतश्च लक्षण ॥

नोरवी शामण्णाचार्याः. पूर्णावतारस्य स्वतंत्रत्वं अनन्ता-
नतिशय + ज्ञानानन्दादि स्वरूपत्वं लक्षणं ॥ अपूर्णावतारस्य
विशेषेण अस्वतंत्र सामानाधिकरण्यं लक्षण ॥

तु० रंगेशाचार्याः. अवताराः त्रिविधाः ॥ पूर्णः-अंशः-आवेश
इति ॥ भाष्ये ॥ वासुदेव. संकर्षण इत्यारभ्य - सर्व
एते पूर्णा इति श्रुति. श्रूयते ॥ अनुव्याख्याने ॥
आंशिनो यत्तुसामर्थ्यं यत्स्वरूपं यथा स्थितिः ॥ स एव
चेत्स्वरूपांशः प्रादुर्भावा हरैर्यथा ॥ सर्वे सर्वगुणात्मन
सर्वकर्तारएवचेतिच ॥ पूर्णमदः पूर्णमिदमिति श्रुतिश्च ॥
सर्वावतार रूपाणामपि चित्सुखरूपता ॥ अवताराहिविष्णोश्च
सर्वेपूर्णाः प्रकीर्तिताः ॥ पूर्णचतत्परं रूपं पूर्णात्पूर्णा
समुद्रताः ॥ इति बृहद्वाप्येक्तिः ॥ १. स्कं. ता. सर्वे सर्व-
गुणैः पूर्णाः सर्व भेद विवर्जिताः ॥ अन्यूनानाधिकाश्चैव गुणै-
स्सर्वैश्च सर्वत इति च ॥

यादवेन्द्राचार्याः. नश्वर शरीर चेतनेन सह सदा अथवा
किञ्चित्काले वर्तमाना विशेष भगवद्विभूतिः अथवा आविर्भावः
अपूर्णावतारः शाश्वत रूप सहिते यस्मिन् जीव सान्निध्यं न
भवति स आविर्भावः पूर्णावतारः—

मन्या० कृष्णाचार्याः. भगवतः अपूर्णावतार एव नास्ति ॥

सर्वे एवैते पूर्णाः अजराः अमृताः परमाः पूर्णानंदा इति श्रुतेः ॥

प्रश्नः. २९. श्री गोपालकृष्णस्य गो गोप गोपिकामिः दृष्टं स्पृष्टं अनुभूतं रूपं अथवा देहः विनाशी वा न वा ?

उत्तरं. **मन्या० रामचंद्राचार्याः.** गोपादिभिर्दृष्टं रूपं विनाशिनमवति तथाहि भागवते ताप्तये ११. स्कन्धे ३१. अध्याये ॥ नैष्ठत्प्रणेतुंवपुरत्रशेषितं मर्त्येनकिंस्वच्छगतिं प्रदर्शयन्नित्यनशेषितं वपुर्बलभद्रादीनां ॥ जगतोमोहनार्थाय भगवान्पुरुषोत्तमः ॥ दर्शयन्मानुषीं चेष्टां तथा मृतकवद्विभुः ॥ प्रकाशयेददेहोपि मोहाय च दुरात्मनां ॥ मायया मृतकं देवः तदामृष्ट्वा प्रदर्शयत् ॥ कुतोहि मृतकं तस्य मृत्यभावात्परात्मन इति ब्रह्मांडवचनाद विनाश्येव ॥

एवमेव मन्या० कृष्णाचार्याः.

यादवेंद्राचार्याः. गोपालस्य रूपं अविनाश्येव. सत्यज्ञानानंद-मूर्तिरेव.

कूटा० शामाचार्याः. अविनाश्येव । स्वर्गारोहणकाले दुर्जनमोहनाय “मृष्ट्वास्वदेहोपमितं शयानं भुव्यगादिवमिति” अजीवदेहवत्सर्जं नतावता विना.

कौ० सुरार्याचार्याः श्रीगोपालकृष्णस्य गोगोपिकामिः दृष्टं स्पृष्टं अनुभूतं रूपंचिदानंदात्मकदेहश्च अविनाश्येव अस्मिन्नर्थे ‘भगवानपिता वीक्ष्य विभूतीरात्मनो विभुरिति एकादशस्कंध भागवत श्लोक अत्र प्रमाणं तद्दीकाविजयध्वजीये आग्नेय्यायोगधारणया जातेनाग्निनातनुमदम्भापरं पदं स्वकंधामा-
विशत् इत्युक्तत्वात्.

एवमेव अध्वर्यु कृष्णाचार्याः.

मन्या० रामाचार्याः. भगवतः गोपिकाभिः दृष्टस्पृष्टानुभूत-
देहः अविनाशी । तदुक्तं भागवत तात्पर्ये । यदात्यागादि-
रुच्येत पृथिव्याद्यंगकल्पना । तदाज्ञेयानहिस्वांगं कदाचि-
द्विष्णुरुत्सृजेत् । इति ब्रह्मतर्के । पृथिवीलोक संत्यागो-
देहत्यागो हरेः स्मृतः ॥ नित्यानन्द स्वरूपत्वात् अन्यन्नैवो-
पलभ्यते । दर्शयन्नरमोहाय सदृशीमृतकाकृतिं । नटवद्भग
वान्विष्णुः परज्ञानाकृतिः स्वयं इति स्कोदे । राजन्परस्य
तनुमृज्जननाप्ययेहामाया विडम्बनमेवेहि परात्परस्य इति.

तु० रंगेशाचार्याः. भा. तृ. ४. अ. निधनमुपगतेषु वृष्णिभो-
जेष्वधिरथयूथपयूथपेषु मुख्यः ॥ सतुकथमवाशिष्ट उद्धवो-
यद्धरिरपि तत्त्यज आकृतिं त्र्यधीशः ॥ तात्प. आकृतिं-
पृथिवीं ॥ पृथिवीन्नैवोपलभ्यते ॥ यस्य पृथिवी शरीरमिति
श्रुतेः ॥ गी. भाष्ये. नतस्यमाकृतामूर्तिर्मांसमेदोस्थिसंभवा ॥
ऐतरे० भाष्ये ॥ कृष्णोऽत्यक्त देहोऽपि त्यक्तदेहवदेव च ॥
लोकानां दर्शयामास स्वरूप सदृशाकृतिं ॥ येन रूपेण कं-
सादीन् जघ्नेत द्रूपमेव हि ॥ पूज्यतेऽद्यापि शर्वादौ निर्मिताया दवा
कृतिरिति ॥

तोरवी० शामण्णाचार्याः. दृष्ट कृष्णरूपमविनाशि
स्पृष्टमपि तथा.

सापे० रामचन्द्राचार्याः. कृष्णस्य भगवतः गोपालादिभि-
र्दृष्टं शरीरं अविनाश्येव ॥ ऐतरेय भाष्ये । कृष्णोऽत्यक्त-
देहोऽपि त्यक्तदेहवदेव च ॥ लोकानां दर्शयामास स्वरूपसदृशा-
कृतिं ॥ येन रूपेण कंसादीन् जघ्नेत द्रूपमेव हि ॥ पूज्यतेऽद्यापि शर्वादौ
निर्मिताया दवाकृतिः ॥ अर्गा गोपालादेव अनाद्येनैव

मोहिता इति ॥ राजन्परस्यतनुमृज्जननाप्यवेहा मावाविडं-
नमवेहि यथा नटस्येत्यादि भागवते ॥

प्रश्नः. ३०. स्त्रीणां अनेक विवाहाः संति वा न वा ?
शास्त्रे ते विहिताः वा ?

उत्तरं. मन्यारगुडि कृष्णाचार्याः. स्त्रीणामष्टविधो
विवाहः ॥ तथा चोक्तं मनुस्मृतौ तृतीयाध्याये । ब्राह्मो दैव-
स्तथैवार्धः प्रजापत्यस्तथासुरः ॥ गांधर्वो राक्षसश्चैव पैशाच
श्चाष्टमो धमः ॥ अष्टाविम्वन्तमासेन स्त्रीविवाहान्नि बोध-
तेति ॥

एवं. कूटा० शामाचार्याः.

कौ० सुरार्याचार्याः. स्त्रीणां पाणिग्रहणानंतरं विवाह एव
नास्ति एतावत्कालपर्यंतं शिष्टेषु कुत्राप्यननुष्ठानात् स्त्रा-
स्त्रेऽविहित इत्यपि भाति.

मन्या० रामाचार्याः. अनेके विवाहाः नसंति प्रमाण
मावात् ॥

टोणपे. शार्ङ्गपाण्या०. न संतीति तत्रप्रयोगस्तन्नो दाहजवाह
वल्क्य स्मृतिः प्रमाणं ॥ अनन्य पूर्विकां कांतामस पिंडांय-
वीयसी ॥ अरोगिणीं भ्रातृमती मसमानार्ध गोत्रजा मिति ॥

तु० रंगेशाचार्याः. ता. निर्णय . व्याख्याने अहिपतौ
हि शेतइत्यत्र ॥ पताविति प्रयोग साधुत्वार्थ-नष्टेभूते प्रव्रजिते
स्त्रीवेच पतितेपतौ ॥ पंचस्वापत्सुनारीणां पतिरन्यो विधीयत
इति - स्मृति वचनं उदाहृतं वर्तते ॥ प्रयोगपारिजाते ॥
वसिष्ठः यत्तुनारदः ॥ उद्धाहितापि सा कन्या न चैसंप्राप्त-
मैथना ॥ पुनःसंस्कारमर्हेत यथा कन्या तथैवसा ॥ नोदकेन

न वा वाचा कन्यायाः पति रुच्यते ॥ पाणिग्रहण संस्कारा-
त्पतित्वंसप्तमेपदे इतिवत्सः ॥ मदन पारिजाते ॥ नारदः ॥
स्त्री पुंसयोस्तु संबंधाद्भरणं प्राग्विधीयते ॥ वरणात् ग्रहणं
पाणेः संबंधोयंत्रिलक्षणः ॥ तयोरनियतं प्रोक्तं वरणाद्दोष-
दर्शनात् ॥ पाणि ग्रहणिका मंत्रा नियतं दार लक्षण ॥
तेषां निष्ठा च विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमेपदे इति-एवं च सप्तम-
पदादर्वाक् परिणेतृमरणेन विधवात्वमव गम्यते इति ॥ एते
न शास्त्रीय एवेति भाति ॥

कूटा० शामाचार्याः. अष्टौ विवाहाः आदि पर्व ७३. अ.
अष्टावेव समासेन विवाहाधर्मतः स्मृताः

^१ब्राह्मो ^२दैवस्तथैवार्षः ^३प्राजापत्य ^४स्तथासुरः ॥ ^५गांधर्वो ^६राक्षसश्चैव
^७पैशाचश्चाष्टमः स्मृताः .।

खापे० रामचन्द्राचार्याः. गतेमृते प्रव्रजिते स्त्रीबेच पतिते
पतौ ॥ पंचस्वापसु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥ इति
पराशरस्मृतौ अ. २. श्लोक. ३१. वचनात् शास्त्रेताः विहिता
एव.

यादवेन्द्राचार्याः. स्त्रीणां अनेक विवाहाः कालभेदेन
संखेव ॥ ताः शास्त्रेषु विहिताः ॥ तासां उपपतियुक्तत्वं
अशास्त्रीयं ॥ ऐतरेय ब्राह्मणा दयः अत्र प्रमाणं —
ऐतरेयब्राह्मणे तृतीयपंचिकायां अ. १२. खंड. १२.
तस्मादेकस्य बह्व्योजाया भवन्ति नैकस्यै बहवः सहपतयः ॥
नीलकण्ठव्याख्या ॥ सहेति युगपद्बहुपतित्व निषेधः विहितः
नतु समय भेदेन.

प्रश्नः ३१. स्त्रीणां सहपतित्वं वर्ततेवा नवा ? अस्मिन्विषये वेदे
किं उक्तं !

उत्तरं. मन्या० रामचंद्राचार्याः स्त्रीणां सहपतित्वं नास्ति नैकस्यैव बहवः सहपतय इति श्रुतौ निषेधात् ॥

एवमेव मन्या० रामाचार्याः

कू० शामाचार्याः देवस्त्रीणां सहपतित्वनियमः अत्र प्रमाणं तात्पर्यनिर्णये ॥ कृतेपुरा मुरास्तथा मुरांगनाश्च केवलं ॥ निमित्ततोपिताः क्वचिन्नतान् विहायरेमिरे ॥ मनोवचः शरीरतो यतोहिताः पतिव्रताः ॥ अनादिकालतो भवंस्ततः सभर्तृकाः सदा ॥ स्वभर्तृभिर्विमुक्तिगाः सहैवता भवंति हि ॥ सोमो ददद्गंधर्वायेति श्रुत्या सहपतित्वाभावः प्रतिपाद्यते सचत्त्वयंतर विषयः ॥

टोणपे० शार्ङ्गपाण्या०. स्त्रीणां सहपतित्वं नास्तीति माति यथा एकयूपस्य अनेक रशनावत्वं तथा एकस्य पुरुषस्य बह्व्यः स्त्रियो भवंति नैकस्यै बहवः पुरुषा भवंति ॥ अस्मिन्नर्थे तस्मादेकस्य बह्व्यो जाया भवंति ॥ नैकस्यै बहव इति ऋग्वेद ब्राह्मणखंडः प्रमाणं ॥

कौ० मुरार्याचार्याः. ऐतरेयब्राह्मणे सायनभाष्ये ३-१२-१२. तस्मात्लोकेपि एकस्य पुरुषस्य सामस्थानीयस्य बह्व्यो ऋक्स्थानीया भवन्ति नतु विपर्ययेण एकस्याः बहवः पतयः परस्परैकमत्येन सह वर्तमाना दृश्यन्ते ॥

मन्या० कृष्णाचार्याः. स्त्रीणां सहपतित्वं नास्ति ॥ नैकस्यै बहवः सहपतय इति श्रुतौ निषेधात् ॥

स्त्रा० रामचं०. स्त्रीणां सहपतित्वं नाम एककाले भर्तृद्वयविशिष्टत्वं तन्नास्ति अत्र प्रमाणं ऐतरेय ब्राह्मण तृतीय पंचिकायां 'तस्मादेकस्य बह्व्यो जाया भवन्ति नैकस्यै बहवः सह पतय' इति ॥

ब्रह्म ३३: भगवत्पूजासु उत्तमा का ?

उत्तरं भक्ता० रामच०. सालग्रामपूजा उत्तमा, तदुक्तं शेषधर्मे— ‘सालग्रामशिला यत्र तत्तीर्थं तत्तपोवनं । तत्रैव मुक्तिं यास्यन्ति मदर्चनपरायणाः’ ॥ सूत्रभाष्ये— ‘प्रतिमा स्वप्रबुद्धानां सर्वत्र विदितात्मनाम्’ ॥ इत्युक्तत्वेन प्रतिमापूजा कार्या ॥ प्रतिमा एकादशविधा भागवते प्रतिपादिता— सूर्योऽग्निर्ब्राह्मणो गावः वैष्णवः खं मरुज्जलम् । मूरात्मा सर्वभूतानि भद्रपूजापदानि मे ॥ इति ॥ तत्रापि भूपदोक्त सालग्रामपूजा उत्तमा ॥ शैली दारुमयी लौही लेख्या लेप्या च सैकतीत्यत्र शिलाप्रतिमायाः प्राथम्येनोक्तत्वात् ॥

अध्वर्यु कृष्णाचा०. भगवत्पूजाया अनेकविधायाः सत्त्वेऽपि स्वाध्यायप्रवचनरूपा पूजा उत्तमेति भाति ‘ऋतं च स्वाध्यायप्रवचने च । सत्यं च स्वाध्याय प्रवचने च । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यमिति ऋतादिषु सर्वत्र स्वाध्यायप्रवचनयोरनुवृत्तिदर्शनात्. एवमेव— कौ० मुरार्याचार्याः.

कू० शामाचा०. वाङ्मनःकायकृता उत्तमा द्वितीयकृता मध्यमा एककृताधमा, तत्रापि त्रैविध्यं मनःकृतोत्तमा वाचनिकामध्यमा कायिकाऽधमा.

भक्ता० कृष्णाचा०. अहमुच्चावचैर्द्रव्यैः क्रिययोत्पन्नयानघे ॥ नैवतृप्योर्षितोर्चायां भूतग्रामावमानिनः ॥ अर्चादावर्चयेत्तावद्दीश्वरं मां स्वकर्मकृत् ॥ यावन्नवेद स्वहृदि सर्वभूतेष्ववस्थितं ॥ अथ मां सर्वभूतेषु भूतात्मानं कृतालम्बम् ॥ अर्हयेद्भक्तमानाभ्यां मे,याभिन्नेनचक्षुषा ॥ इति भागवतोक्तेः ॥ येनकेनापि विधिना यस्यकस्यापि देहिनः ‘संतोषं जनयेत्प्राज्ञः’

तदेवेश्वरपूजनमित्युक्तेश्च ॥ सर्वप्राणिनां संतोषजननम् सर्वत्र
स्थितरूपाणामैक्यज्ञानं च ॥ उत्तमापूजा ॥ श्रेयान्द्रव्य-
मयाद्यज्ञाह्यानयज्ञः परंतप इत्युक्तेः भगवद्गुणोक्तर्षज्ञान-
रूपा मानसीपूजाप्युत्तमा.

मन्त्रा० रामाच्चा०. यथायोग्यं सर्वभूतसमानात्मिका भगवत्पूजा
उत्तमा । तत्र प्रमाणम् । अहं सर्वेषुभूतेषु भूतात्मावस्थि-
तस्सदा । तमवज्ञाय मां मर्त्यः कुरुतेर्चाविडम्बनं । यो मां
सर्वेषुभूतेषु संतमात्मानमोश्वरं ॥ हित्वार्चां भजतेमौढ्याद्भस्मन्ये-
वजुहोति सः । द्विषतः परकायेमां मानिनो भिन्नदर्शिनः ।
भूतेषु बद्धैरस्य नमनःशान्तिमृच्छति । अहमुच्चावचैर्द्रव्यैः
क्रिययोत्पन्नयानवे । नृप्येर्चितोर्चायां भूत ग्राभावमानिनः ।
अर्चादावर्चयेत्तावदीश्वरं मां स्वकर्म कृत् । यावन्नवेदस्वहृदि
सर्वभूतेष्ववस्थितं । अथ मां सर्वभूतेषु भूतात्मानं कृतालयां ।
अर्हयेद्दानमानाभ्यामैश्वर्याभिन्नेन चक्षुषा । इत्यादि भागवते ।

टोणपे शार्ङ्गपाण्या०. ब्रह्मसूत्र भाष्ये प्रथमाध्यायप्रथमपादे ॥
अग्नौ क्रियावतां विष्णुर्योगिनां हृदये हरिः ॥ प्रतिमास्वप्र-
बुद्धानां सर्वत्र विदितात्मनामिति .॥ शालग्राम शिलास्पर्शं
येकुर्वन्ति दिने दिने ॥ वाञ्छन्ति करसंस्पर्शं तेषां देवाः
सवासवाः ॥ प्रतिमाशालग्राम पूजा उत्तमेति भाति.
अर्चनं संप्रवक्ष्यामि विष्णोरमिततेजसः ॥ यत्कृत्वामुनयः
सर्वे परं निर्वाणमाप्नुयुः ॥ पौरुषेण प्रकर्तव्यं निहन्तु
हरिपूजनं ॥ आसनाद्युपचारैस्तु यथा शस्त्रानुसारतः ॥
चत्वारो ब्राह्मणैः पूज्यास्त्रयो राजन्यजातिभिः ॥ वैश्यैर्द्वावेव
संपूज्या तथैकः शूद्रजातिभिरिति ॥ स्कन्दि च ॥ कामा-
सक्तोऽथवाक्रुद्धः शालग्रामशिलार्चनात् ॥ भक्त्या वायदिवा
भक्त्याकलौ मुक्तिमवाप्नुयात् ॥ वैवस्वत मयं नास्ति तथा

च कलिकालजं ॥ यः कथां कुरुते विष्णोः शालग्रामाशि-
लाग्रतः ॥ शालग्रामशिलायास्तु प्रतिष्ठा नैव विद्यते ॥
माहापूजांतु कृत्वादौ पूजयेत्तां ततो बुध इति ॥ आग्नेय
वचनैः स्कांदवचनैश्च शिष्टाचाराच्च भगवत्पूजासुप्रतिदिनं
क्रियमाणं शालग्रामश्रौतपूजा उत्तमेति प्रति भाति ॥

तु० रंगेशाचार्याः. पूजातृद्विविधा ॥ मानसी - बाह्याचेति ॥
तत्र मानसी उत्तमा ॥ मध्वविजये १४ स० ॥ तमरुणमणि-
वर्णं दिव्यं देहाख्यगेहे स्नपितमति पृथु श्रद्धानदीचित्तवार्भि-
ननु सयजति नित्यं हृत्सरोजासनस्तं नतुसकृदिति पुष्पैरष्टभि-
र्भावपुष्पैः ॥ ३७ ॥ मध्व० व्या० मानसे रूपचारैश्च
भोगैरर्घ्यादिभिः क्रमादिति च ॥ विष्णुरहस्ये ॥ १० अ.
ब्रह्मा ॥ कस्यां मूर्तेः प्रकर्तव्यं पूजनंतववैष्णवैः ॥ हयग्रीवः ॥
शालग्राम शिलायांतु पूजनं सर्वं संमतं ॥ तस्याः सहजमूर्ति-
त्वा लुपाकस्पर्शनादिना ॥ सान्निध्यं मम नापैति सर्वदा मम
सन्निधिः ॥ सौवर्णां राजती ताम्रीयाकाचिद्वाशिलामया ॥
द्विजैरेवहिपूज्यासान स्त्रीभिर्नैवपादजैः ॥ भा. तृ. ३०. अ. ॥
अर्चादावर्चयेत्तावदीश्वरं मांस्वकर्मकृत् ॥ यावन्नवेदस्वहृदि
सर्वभूतेष्व वस्थितं ॥ २५ ॥ एतेन बाह्याद्वितीयेति भाति ॥

स्वापे० रामचंद्राचार्याः. अग्नौ क्रियावतां विष्णुर्योगिनां
हृदये हरिः ॥ प्रतिमास्व प्रबुद्धानां सर्वत्र विदितात्मना,
मिति भाष्यो दाहृत प्रमाणात् तत्तदाधिकारिणां तत्तदाराधनं
उत्तमं मिति भाति ॥

अथवा - तृतीय स्कंधे. अ. ३. श्लो. २५.

आचादार्चयेत्तावदीश्वरं मां स्वकर्मकृत् ।

यावन्नवेद स्वहृदि सर्वभूतेष्व वस्थितं ।

अथमां सर्वभूतेषु भूतात्मानं कृतालयं ॥

अर्हये दानमानाम्भ्यां मैत्र्याऽभिन्नेन चक्षुषा ।

इत्यनेन सर्वत्र भगवानवस्थित इति ज्ञानपूर्वकाराधनं उत्तम
मिति भाति ॥

यादवेन्द्राचार्याः. अहिंसा भूतप्रियहितेहाच भगवत्पूजासु
उत्तमा. अत्र प्रमाणं
भूत प्रियहितेहाच धर्मोयं सर्वं वर्णिकः भाग ७-.

प्रश्न ३३. अन्यदेवस्य नैवेद्यं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् । अयं
श्लोकः श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिमध्ये कस्मिन्ग्रन्थेस्ति ।
अस्य द्वैतिमतरीत्या को वा अर्थः ; ?

उत्तरं. **मन्नारगुडी रामचन्द्राचा०** स्कान्दपुराणस्थोऽयं
श्लोकः ॥ तथाहि शंकर उवाच— साधु साधु महाभाग
साधु दानवनाशन । यन्मां पृच्छसि धर्मज्ञ केशवाराधनंप्रति ॥
इत्यारम्य— यावत्प्रलपते जंतुः लोकवार्तादिभिः सदा ।
तावच्चेत्स्मरतेविष्णुः को न शुध्येत पातकादित्यन्तं स्कन्द
महेश्वरसंवादरूप एकप्रकरणमध्यपतित्वादयं श्लोकः स्कान्द
पुराणस्य इत्यवगम्यते ॥ अस्यायमर्थः ॥ पावनं विष्णु-
नैवेद्यं सुभोज्यमृषिभिःस्मृतमिति पूर्वार्धे विष्णुनैवेद्यं पावनत्वा-
त्सुष्ठु भक्तिपूर्वकं भोज्यमिति ऋषिभिस्स्मृतिकर्तृभिरुक्तं यद्वा
सुभोज्यं सम्यग्भोज्यमेव न तत्रासम्यक्त्वर्चिताकार्येत्यर्थः ॥
विष्णुरिति विशिष्यग्रहणे कोहेतुरित्यत आह अन्येति चां-
द्रायणं चरेदितिच ऋषिभिस्स्मृतमित्यपि योज्यं एवं विवृल-
तीर्थीय व्याख्यातम् ॥ अथ प्राणमेवोद्गीथमुपासांचक्रिरे
इति श्रुत्या ॥ वायौ मुख्यधियोति भागवतवाक्येनच
वाय्वधिष्ठाने मुख्यतः उपास्य छंदोगत्वेन भगवतः वायु-

नैवेद्यत्वस्य भगवन्नैवेद्यत्वाविनाभूतत्वाद्वायुनैवेद्येनायं निषेधः
प्रसरतीत्यतिमंगलं सर्वम् ॥

स्वापे रामचंद्राचार्याः. अन्यदेवस्येति श्लोकः ॥ पुराणादुद्धृत्य
कृष्णामृतमहार्णवाख्ये ग्रंथे भाष्यकारैरुदाहृतः अस्यार्थः ।
ताम्रपर्णीयव्याख्याने— विष्णुनैवेद्यस्य पावनत्वात्सुष्टुभक्तिपूर्-
वभोज्यं इति ऋषिभिः स्मृतं । यद्वा सुभोज्यं सम्यग्भोज्य-
मेव न तत्रासम्यक्त्वचिंता कार्या । विष्ण्वति विशिष्यग्रह-
णे को हेतुरित्यत आह । अन्येति । चान्द्रायणंचरेदिति
ऋषिभिः स्मृतम्.

नारायणार्यकृतव्याख्याने— विष्णुनैवेद्यस्येव रमादीनां नैवेद्यस्यापि
स्वकीयत्वेनेत्याह । अन्येति । रमादेरित्यर्थः । रमाब्र-
ह्मादिदेवानां भक्तानां पुरुषोत्तमे । निवेदितं न भुंजीत
बुभूषुर्नृपसत्तमे त्यादि ब्रह्माण्डवचनेन रमादिभुक्तस्य भगव-
दुक्तत्वेपि तद्ब्रह्मेदोषश्रवणादितिभावः ।

मन्ना० कृष्णाचार्याः अन्यदेवस्येत्येतद्वचनं कृष्णामृतमहा-
र्णवे शंकर उवाच इत्यारम्य उदाहृतं ॥ अस्यार्थः पावनं
विष्णुनैवेद्यं सुभोज्यं ऋषिभिः स्मृतं इति पूर्ववाक्यं ॥ पाव-
नत्वात् विष्णुनैवेद्यं सुभोज्यं सुष्टुभक्त्याभोज्यं यद्वासम्य-
ग्भोज्यं नत्वसम्यक् ॥ विष्णुग्रहणस्य उपयोगमाह अन्येति॥

टोणपे शार्ङ्गपाण्या०. पावनं विष्णुनैवेद्यं सुभोज्यमृषिभिः स्मृतं
अन्यदेवस्य नैवेद्यं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥
इदंवचनं श्रीमदाचार्यकृत कृष्णामृतमहार्णवस्थं ॥

मन्वा० रामाचार्याः पावनं विष्णुनैवेद्यमितिप्रमाणं कृष्णामृ-

तमहार्णवे शंकरवचनत्वेनोक्तं । मूलस्थलंतु न ज्ञायते ।
पावनत्वाद्विष्णुनैवेद्यं सुमोज्यं इति ऋषिभिः स्मृतं स्मृतौप्रति
पादितं । पावनत्वाभावादन्यदेवस्य नैवेद्यं भुक्त्वाचांद्राय-
णंचरेत् । इत्यर्थः

यादवेन्द्राचार्याः. विष्णोः अन्यस्य नैवेद्यं न भोजनीयं मनुष्यैः
द्वैतिनः वायोः नैवेद्यं भोजनीयमिति वदन्ति स्वर्बिबेतर कृष्ण-
रूपाणां नैवेद्यमपि न भोक्तव्यं इति मन्वते.

कू० शामाचार्याः. सिद्धांत मार्ताण्डे । देवतांतर नैवेद्यं भोजनं
प्रतिषिध्यते ॥ सौरशाक्तादि नैवेद्यभुक्तौ कामादकामतः ॥
तत्र तत्र निबंधेषु प्रायश्चित्तं प्रपंच्यते ॥ शिव निर्माल्यसंसर्ग
निषेधः स्मृतरामतः । काचिद्विधिस्तुतद्भक्ते पंचदेवार्चकेयवा ॥
प्रवर्तते तदन्नादेः शालग्रामेण शोधनात् ॥ धर्मप्रवृत्तौ ॥
पावित्रं विष्णु नैवेद्यं सुरसिद्धिर्षिभिः स्मृतं ॥ अन्यदेवस्य नैवेद्यं
भुक्त्वा चांद्रायणं चरेत् ॥ ध० धृत पाद्वे । विष्णोर्नैवेद्यकं
शुद्धं मुनिभिः परिकीर्तितं ॥ अन्यदेवस्य नैवेद्यं भुक्त्वाचांद्रायणं
चरेत् ॥ मार्गशीर्षमाहात्म्ये स्कांदे १४ अ० २९ श्लो०
भोक्तव्यं ममचोच्छिष्टमित्यादिना विष्णुः स्वप्रसादस्यावश्य
भोक्तव्यत्वमुक्त्वा ३१ श्लो० अन्येषां दैवतानां तु न गृह्णीयाच्च
भक्षितं ॥

कौ० सुरार्याचार्याः पावनं विष्णुनैवेद्यं सुमोज्यमृषिभिः स्मृतं ॥
अन्य देवस्य नैवेद्यं भुक्त्वा चांद्रायणं चरेदिति श्लोकः
श्रीमदाचार्यकृत कृष्णामृतमहार्णवाख्य ग्रंथे वर्तते विष्णु
नैवेद्यं यतः पावनं अतः ज्ञानीभिः सुमोज्यं स्मृतं अन्य देव-
स्य नैवेद्यं भुक्त्वा चांद्रायणं चरेदिति श्लोकार्थः ॥

तु० रंगेशाचार्याः. कृष्णामृतमहार्णवे ॥ पावनं विष्णुनैवेद्यं

पवित्र मृषिभिःस्मृतं ॥ अन्यदेवस्य नैवेद्यं भुक्त्वा चांद्रायण
 चरेदिति आचार्यैरुपपादितं वर्तते ॥ एतद्वचनं स्कांदे शिव
 नैवेद्य भक्षण निषेध प्रकरणे धर्मप्रवृत्तौ पाद्रेच वर्तते ॥
 अस्यार्थस्तु ॥ अन्यदेवस्य शिवादिदेवस्य नैवेद्यभक्षणे
 चांद्रायणरूप प्रायश्चित्तं चरेदिति ॥ अत्र केषांचित्पक्षः ॥
 विष्णुनैवेद्यं पावनं पवनसंबंधी नैवेद्यश्च पवित्रं ॥ सर्वसंपूत-
 मश्नाति स्वदितं मातरिश्चनेति श्रुतेः । मातरिश्वा वायुः ॥
 गुरुत्वेन तन्नैवेद्य भक्षणं न देवतात्वेनेति दोषो नास्तीति ॥
 नच शिवाद्यंतर्यामि भगवद्रूपमूलरूपयोरैक्यात्तदनुसन्धानपूर्वकं
 तन्नैवेद्य भक्षणे दोषोनास्तीतिचेन्न ॥ गारुडे ब्रह्मकांडे ॥
 १ अ० निवेदयित्वा परदेवतायां विष्णौ हरौ श्रीपुरुषादि
 वंदिते ॥ इह परेदुःख बहूँश्च दत्त्वा पश्चाद्दुस्तेह्यधरंतमश्नेति॥
 दोष श्रवणात् ॥ इत्यशेष मतिमंगलं ॥

॥ श्री ॥

श्रीकुंभघोणे यागशालावीथिकायां श्रीलक्ष्मीनारायणस्य
६५ तमे आविर्भावोत्सवे मन्मथश्रावणकृष्ण २ बुधवासरमारम्भ
४ शुक्रवासरपर्यन्तं प्रातस्सार्यच प्रवृत्तायां सभायां मिळितां
विद्वज्जनाः ॥

पंडिताः

पाण्डुरङ्गी आनंदाचार्याः
कौलगी व्यासराजाचार्याः.
नदीतीर साम्याचार्याः.
धर्मशाल्मी रामाचार्याः.
अ० श्रीनिवासाचार्याः.
खापे वासुदेवाचार्याः.
राघवेंद्राचार्याः
पांडुरङ्गी श्रीनिवासाचार्याः.
खापे रामचंद्राचार्याः.
अ० वेंकटेशाचार्याः.
यल्लत्तूर गुरुराजाचार्याः.
कूटाकल शेषाचार्याः.
कौलगी चक्रराजाचार्याः.
अभ्वर्यु कृष्णाचार्याः.
काळहस्ती सीमयाजिनः.
कौ० रंगनाथाचार्याः.
जोशी अनंताचार्याः.
उमर्जी कृष्णाचार्याः.
कू० राघवेंद्राचार्याः
कौलगी वासुदेवाचार्याः.
मन्मथराय

मन्मथगुडी कृष्णाचार्याः.
तम्माचार्याः
पांडुरंगी व्यासाचार्याः.
तुळशी रंगेशाचार्याः.
यल्लत्तूर रंगेशाचार्याः.
कौलगी मुरार्याचार्याः.
मन्मथगुडी गोपालाचार्याः.
कल्याणी श्रीनिवासाचार्याः.
कू० कूळ श्यामाचार्याः.
शठकोपाचार्याः.
मन्मथगुडी रामचंद्राचार्याः.
प्रयागाचार्याः.
टोणपे कृष्णाचार्याः.
म. रा. रा. अय्यासामिशास्त्रिणः
” कृ. रंगरायः.
” रामचंद्ररायः
” हरीरायः
” कर्नूल जन्नरामरायः
” कृ. रामचंद्ररायः
” रंगनाथरायः
” मन्मथरायः

विमोचनमिति भाष्योदाहृतस्मृतेः समनाचासृत्युपक्रमादमृतत्वं
चानुपोष्येति सूत्रव्याख्यानावसरे लक्ष्म्यास्तसारोपक्रमाभावाद्
मृतत्वं अनुपास्येति भाष्यस्वारस्यात् । जीवानां ससारोपक्रमो
स्तीत्यवगमाच्च ॥

पाटञ्जल्यार्यरंगाचार्याः ॥ बंधोनाम कर्मसंबंधः कर्मच पुण्यपापरूप.
तच्च अनादि, अनादित्वच उत्तरोत्तरपुण्यपापकारणभूत पूर्वपूर्वं
पुण्यपापानामविश्रान्तिः । एवच कर्मसंबधरूपबधस्य जन्यत्वात्
तत्कर्तृत्वं ब्रह्मणो युज्यते कार्यसामान्यप्रति कर्तृत्वात् तच्चाद्वि-
तीयमिति श्रुतिसिद्ध ॥

तुळसीरंगेशाचार्याः ॥ बंधोनाम अनादिभूतत्रिगुणात्मकलिङ्गशरीर-
संबंधः । सच निरस्य जीवस्य प्रकृत्युपचयकाले स्पष्टो भवति ॥
तादृशबंधदातृत्वमेव तत्कर्तृत्वं । जीवस्य बधाश्रितत्वेन करणवा
तदधीनसत्ताकत्वंवा ॥

जन्माद्यस्ययतइतिसूत्रे भाष्ये बंधकर्तृत्वलक्षणमभिहित ॥ न्व मु
क्तिदो बधदोतोमतोनइति शांडिल्यश्रुतौच ॥ मांडूकेत् ॥ अन
दिमायया सुप्तइतिच

मांडूकभाष्ये ॥ अनादेर्मार्गया विष्णोर्मार्गयेतिच ॥ प्रकृतिर्वासेनेत्येव
तवेच्छानंतकथ्यतइति वचनात् ॥ माया प्रकृतिः ॥ तथा सुप्तो
बद्धइतिवा ॥ तत्रैव भाष्ये अतस्तविद्यतइतिह्यंगीकारोभवेद्यादि ।
तथापि भगवद्दानात्सनिवर्तेदसंशयमिति ॥ सुधायां सादिरय
निगडादिबंधः राज्ञा निवर्त्यतानाम ॥ अनादिरयं कथं निवर्त्यत
इति तत्रोक्तं भगवानिति ॥ भागवते स्कं० ११ अ० ११ श्लो
४ एकस्यैव ममांशस्य जीवस्यैवं मह्यमते ॥ बंधोस्या विद्ययाना
दिर्विद्ययाच तथेतरत ॥

ग्रीकायां । एवमुक्तविधस्य जीवस्या विद्यमानादि बंधः ॥ तथा विद्यया
इतरत् मोक्षलक्षण श्रेयश्चस्तः ॥

विष्णुरहस्ये अ० ५ अनादिकर्मणावद्धा जीवानित्याद्यनेकशः ॥ लिंग
देह युतास्तर्वे पतिता मूर्छिताइव ॥ अ० १२ अनादिकर्मणा
वद्धान् लिंगमात्र शरीरिणः ॥ वीक्ष्य तद्वंधमोक्षाय सिसृक्षुर्भग-
वानभूत् ॥ अ० १६ अथोपचयमापन्ना प्रकृतिस्त्रिविधा भवत् ॥
सत्त्वादिगुणयोगेन ॥ अ० १७ लिंगदेहोपि तत्रापि कला स्मूक्ष्मा
स्तु षोडश ॥ अनादिलिंगदेहोय स्याद्दर्शनतो मम ॥ प्रारब्धा-
ना तयः ॥ अ० २५ अनादिनातु लिंगेन सूक्ष्ममात्रेद्वियात्म-
ना ॥ लिंगदेहयुतास्तर्वे ब्रह्माद्या जीवरःशयः ॥ विरजायां स-
क्तलिंगाः ॥ अ० ३७ लिंगमुक्तः शुद्धरूपः स्वरूप निजमश्रुने
ब्रह्मणामहभुजानस्ततोनावर्तते पुनः ॥

पांडुरंगीव्यामाचार्याः ॥ बधस्यानादित्वेपि ईश्वरकर्तृत्वं नविरुद्ध त-
थाहि ईश्वरस्य विष्णोस्तावत् सर्वकर्तृत्वमभ्युपगतव्यं तदभावे
गुणपूर्य सिध्या जीवभेदकाभावेन जिज्ञास्यतानुपपत्तेः । अतः
श्रुतिमिद्वमवकर्तृत्वांगीकृतौ नियेष्वव्याकृताकाशादिषु तद्धट
यितव्य । तत्र नियत्वेन श्रुतिसिद्धेषु प्रमेयेषु तत्कर्तृत्वंच तन्नि-
यामकत्वमिति यथा अभ्युपगम्यते तथा बंधस्यानादित्वेन श्रुति
सिद्धत्वेपि ईश्वरस्य बधकर्तृत्वंच बंधनियामकत्वभेदस्यार्थपर्यवसानात्
नपरस्परविरोधइति भाति । प्रबलीभूतबाधकसद्भावे प्रतीतार्थ
परिख्यार्थांतरकल्पनायाः सर्वतंत्रसिद्धत्वात् ॥ अथवा ईश्वर-
स्य बधकर्तृत्वोक्तिस्सूक्ष्मरूपेणानादेर्बधस्य प्राकृताद्यंशैरुपचि-
त्वाभिप्रायेण संगच्छते । अतः परस्परं नविरुध्यते इतिभावः ।
बंधस्यानादित्वे प्रमाणं भागवते स्पष्टं भागवततात्पर्येचोक्तं ॥

मन्नारगुडीरामाचार्याः ॥ कर्मकर्म सुखदुःख बुद्धीन्द्रियविषयक्षरीरत-
द्धर्मलक्षणो बंधः । तत्र केषांचित्प्रवाहतोऽनादित्वं केषांचित्तु
प्रवाहतोपि सादित्वमेव अतर्ह्यश्वरस्य तत्कर्तृत्वोक्तिरुपपन्नैव ॥

पेरियकोळं मध्वरायाचार्याः ॥ बंधोद्विविधः दुःखात्मको अविद्याद्यात्म
कश्चेति तत्र आद्यः सादिः । तत्कर्तृत्वं तज्जनिकर्तृत्वमेव द्विती
यएव अनादिरिति यथा सर्वकर्तेत्यत्र अव्याकृताकाशादीनां
नित्यानां सर्वातर्गतत्वेन तन्निरूपितकर्तृत्वं च तन्नियामकत्वभि-
त्यर्थः ॥ तथात्रापि बंधकर्तृत्वं बंधनियामकत्वमित्यर्थकरणेन न
परस्परं विरोधः बंधस्य अनादित्वे प्रमाणं तु ॥ एकस्यैव ममांशस्य
जीवस्यैवं महामते ॥ बंधोस्या विद्ययानादिर्विद्यया च तथेतरादिति
भागवते ११ स्कन्धे ११ अध्याये ४ श्लोके द्रष्टव्यं ॥

मन्नारगुडीगोपालाचार्याः ॥ बंधस्तावद्विविधः अनादिस्सादिश्चेति
आद्योपि द्विविधः । स्वरूपतः प्रवाहतश्चेति ॥ आद्यस्तु अविद्या
प्रकृतिलिंगदेहमनआदिरूपः । द्वितीयस्तु कामकर्मरूपः ॥ तृती
यस्तु देहेन्द्रियविषयतद्धर्मसुखदुःखादिरूपः । तत्राद्यस्य कर्तृत्व
नाम विद्यदधिकरणोक्तन्यायेन पराधीनविशेषापादकत्वं द्वितीयतृ
तीययोस्तु स्वरूपं प्रतिनिमित्तत्वमेवातो न विरोधः ॥

मन्नारगुडीकृष्णाचार्याः ॥ बंधस्य प्रवाहतोनादित्वात् ईश्वरस्य तत्कर्तृ
त्वानुपपत्तिर्नास्ति ॥

तोरवीशामण्णाचार्याः ॥ बंधस्यानादित्वेपि तत्कार्यभूतनानायोनिप्राप्ति
सुखदुःखादिजननशक्तिकर्तृत्वं परमात्मनः संभवस्येव । तदुक्तं प्र
काशसंहितायां प्रथमपरिच्छेदे प्रथमाध्याये ॥ समस्तलिंगदेहानां
तत्तत्कर्मानुस्रवः ॥ नानायोनिप्राप्तिकास्ति शक्तिः सृष्टौ लये नहि ।
सुखदुःखप्रदा शक्तिः समस्तकृतकर्मणां । सृष्टौ लयेन सा विष्णो
रिति ॥ एतेन बंधस्यानादित्वे ईश्वरस्य तत्कर्तृत्वासंभवः स्यात्

तत्कर्तृत्वान्मथानुपपत्त्वा बंधस्य सादित्वमुररीकरणीयमिति परा-
स्तं ॥ यद्यप्येतद्वचने अनादिबंधस्य सृष्टिः श्रूयते नष्ट्यगंध
कर्तृत्वं तथापि अनादित्वाद्बंधस्य कर्ता कथं संभवतीति प्रश्नस्य
समाधानमेतद्वचनोदाहरणं ॥ तथाच तादृशबंधशक्तेः जीवोद्दे-
शेन कर्तृत्वादीश्वरस्य नाष्टकर्तृत्वहानिः ॥ अथवा सृष्टिकाळे
लिङ्गदेहस्य जीवोद्देशेन उपचयलाभाद्बंधकर्तृत्वमिति ॥

कूटाकूलशामाचार्याः ॥ प्रश्नवाक्यस्यैवं तात्पर्यं वक्तव्यं अनादित्वमु-
त्पत्तिशून्यत्वं कर्तृत्वंचोत्पत्त्यनुकूलोव्यापारः । स्वोपादानगोचराप-
रोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्त्वा तथाच ईश्वरस्य बंधकर्तृत्वमंगीकारे
बंधस्योत्पत्तिमत्वप्राप्त्या स्वोपादानत्वप्राप्त्याच अनादित्वोत्पत्तिम-
त्वयोः परस्परं विरोधइति ॥ तदुत्पत्त्यनुकूलव्यापाररूपकर्तृत्वं तदु-
पादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्त्वा न संभवतीति विरो-
धइति वाच्यं । तच्च न संभवति । बंधस्य भूतसूक्ष्मादिरूपप्रकृत्यादि
रूपत्वेनानादित्वेपि अनाद्यविद्याकामकर्मादिघटितत्वेन तत्रावि-
द्यायाः स्वरूपतोनादित्वेपि कामकर्मणोः प्रवाहतोनादित्वात् स्व-
रूपेणच सादित्वात् तत्कर्तृत्वं भगवतः संभवत्येव । वस्तुतः कर्तृ-
त्वंनाम स्वतंत्रः कर्तेति सूत्रोक्तं स्वातंत्र्यमेव तच्च यथोत्पत्त्यादिवि-
षये तथा बंधविषयेपि भगवतः संभवतीति न कश्चिद्विरोधः ।
अतएव उत्पत्तिस्थित्यादिप्रमाणभाष्यव्याख्यानानवसरे टीकाया
मेकराट् स्वतंत्रइति व्याख्यातं ॥ तथाच प्रमाणभाष्यस्यान्वयमर्थः ।
उत्पत्त्यादयः यस्मात्पुरुषाद्भवन्तीत्यध्याहारः । भूधातुः सत्तार्थकः
न पुनरुत्पत्त्यर्थकः तथा सत्युत्पत्त्यादेरनन्वयापत्तेः ॥ सत्तार्थत्वेन
पंचम्यर्थाधीनत्वस्य धात्वर्थसत्तायामन्वये यदधीनसत्तायः उत्पत्त्या-
दयः सहरिः एकराट् इत्यर्थकरणे न कश्चिद्विरोधः । नियदधि-

करणरीत्या भगवदतिरिक्तसर्वस्याप्यनादेरुत्पत्त्यंगीकारेणोत्पत्तिघटितकर्तृत्वांगीकारे न कश्चिद्विरोध इति भाति उत्पत्तिश्चानेकधेति विपदधिकरण एव स्पष्टं ॥

कुत्तालवासुदेवाचार्याः ॥ प्रवाहतो नादित्वाच्चाविरोधः ॥

कौलगीमाधवाचार्याः ॥ प्रवाहतो अनादेः बंधस्य ईश्वरकर्तृत्वेनानुपपत्तिः ॥ उषा धिखंडन श्रीनिवासतीर्थीयटिप्पण्या “अविद्यायाः अनादित्वं स्वरूपेण ॥ कामादेस्तु प्रवाहत” इति द्रष्टव्यं ॥ “अविद्यायाः स्वरूपेणानादित्वं इतरयोस्तु प्रवाहत इति” मंदारमंजर्या, द्रष्टव्यं ॥ भागवते एकादशस्कंधे एकादशाध्याये चतुर्थश्लोकं द्रष्टव्यं ॥ एकस्यैव ममांशस्य जीवस्यैवं महामते ॥ बंधोऽस्या विद्ययानादिः विद्यया च तथेतरत् ॥

यादवेंद्राचार्याः—श्रीमन्न्यायसुधायां अ० १ पा० १ अधिकरण १ न च जडस्य किंचित्करत्वं युक्तं. * * अतः परमेश्वर एव सत्त्वादिगुणमय्या विद्याविरोधित्वेनाविद्यया स्वाधीनया प्रकृत्या अचिद्याद्भुतया स्वशक्त्या च जीवस्य स्वप्रकाशमपि स्वरूपचैतन्यमाच्छादयतीति युक्तं. स एव च स्वाधिष्ठानलब्धपरिणाममहदहंकारादिप्रकृतिशैः संयोज्यकर्तृत्व भोक्तृत्व स्वातंत्र्यं कारकफलस्वाभ्यंचास्याविद्यमानमेवोपदर्श्य रागाद्युत्पादनद्वारा दुःखमनुभावयति ॥ तदेवं बंधस्य ईश्वराधीनत्वात् । प्रसन्न एवासौ स्वकीयां मायां व्यावर्तयतीति तत्प्रसादार्थं सर्वोप्ययं साधनसंदर्भ इत्युक्तं ॥

श्रवणः २. “अविद्योच्छेदोपलक्षितः पूर्णानन्दरूपआत्मा मोक्ष” इति अद्वैतिनो वदन्ति, मोक्षस्तु काचित् स्थितिः, सा जडात्मिका आत्मा तु चैतनः, एतयोः कथं समन्वयः ?

उत्तरं. कल्याणी श्रीनिवासाचार्याः ॥ अविद्योच्छेदोपलक्षितः पूर्णा
नन्दरूपआत्मैव मोक्षइत्यद्वैतिनो वदन्ति. नतु जडरूपस्थितिः
तद्वैतिनंप्रति द्वितीयप्रश्नएव नकार्यः ॥

तुळसीरंगेशाचार्याः ॥ अद्वैतिनां मते 'अविद्यास्तमयो मोक्षस्ता संसा
रउदाहृत' इति उक्तं. अविद्या निवृत्तिरूपएवं मोक्षः ॥ तन्निवृ-
त्त्यनंतरं पूर्णानन्दरूपेण आत्मैव उर्वरितो भवति. ननियपदा
र्थांतर यदि जडात्मिकास्थितिरिति पदार्थांतरमंगीक्रियते तर्हि
अद्वैतहानिः तेषां मते ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्य मिथ्यात्वात् ॥

पांडुरंगीव्यासाचार्याः ॥ अद्वैतिनां मते आत्मा मोक्षइति आत्ममोक्ष
योस्सामानाधिकरण्यं युज्यतएव तथाहि अनंतकालीनब्रह्म
मीमांसाशास्त्राध्ययनेन स्वप्रकाशत्वेन नित्यजीवस्यावरणभूतवि-
द्यायां निवृत्तायां मोक्षस्तु जायमानः सच मोक्षः नित्यः जीवस्व
रूपभूतः तात्कालीनस्थितिरपि जीवस्वरूपभूता नित्याच अतः
अविद्याग्रस्तत्वदशायां विद्यमाना नित्यजडात्मक बाल्ययौवनाव-
स्थानां यथा जडात्मकत्वं तथा अविद्या निवृत्त्यनंतरमभिव्यंग्य
नित्यस्वरूपेण स्थितिरूपमोक्षस्य जडात्मकत्वाभावात् आत्मसा-
मानाधिकरण्यं युक्तं भवतीत्यर्थः ॥

मन्नारगुडीरामाचार्याः ॥ यैर्मोक्षस्यात्मस्वरूपत्वं अंगीकृतं तैस्तस्य
जडरूपत्वं नांगीकृतमेव एवमेव मन्नारगुडी कृष्णाचार्याः.

पेरियकोळं मध्वरायाचार्याः ॥ अद्वैतिनां मते आत्मातिरिक्तस्य कस्या
प्यभावेनावस्थितेरप्यात्मस्वरूपत्वेनांगीकाराजडात्मकत्वं नास्ति.

मन्नारगुडीगोपालाचार्याः ॥ कृत्तिनिवृत्तुपलक्षितः पूर्णानन्दरूपआत्मा
मोक्षइति यैरुच्यते तैर्मोक्षस्य जडात्मकस्थितिरूपत्वं नांगीक्रिय
तएव परंतु तन्मते निवृत्तं मोक्षस्वरूपं ननु कर्णेभि सुधीभ्यः

मिति स्थितिस्तथा सुखानुभवेऽप्येवेक्षते ननु सुखंस्यामिति यथा
धनीरुद्यत्येताप्रेक्षते लोके ननु धनंस्यामिति ॥

तोरवीशामण्णाचार्याः ॥ अद्वैतिनाम यन्मशयः ॥ मुक्तिर्हितान्यथारूपं
स्वरूपेण व्यवस्थितिरेति वचनप्रामाण्यात्पूर्णानदस्वरूपेणावस्थि-
तेः मोक्षत्वोक्तौ अवस्थितस्वरूपस्य मुक्तित्वमुक्तं भवति ॥ तच्च
पूर्णानन्दरूपमेवेति ॥ अत्रेदमालोचनीयं ॥ अद्वैतिनामते अ-
विद्यास्तमयो मोक्षः सातसारउदाहृतः ॥ इति तदीयवचनप्र-
ामाण्यादविद्या निवृत्तरेव मोक्षत्वमुक्तमिति भाति ॥ सैवा विद्यो
च्छेदरूपेति निर्विवादं ॥ निवृत्युच्छेदयोरेकार्थत्वात् एवञ्च वि-
द्योच्छेदापरनामका विद्या निवृत्तरेवात्मस्वरूपत्वं श्रूयते ॥ आत्मै-
वाज्ञानहाभिरिति तदीयवचनप्रामाण्यात् ॥ नच वाच्यं आत्मनः
अज्ञानहानित्वाभावइति ॥ अद्वैतिनां अभावस्याधिकरणान्मक-
त्वांगीकर्तृभट्टनवामुसारित्वात् ॥ इदञ्च मत इष्टसिद्धौ तत्प्रदीपि-
कायाञ्च तदीयग्रन्थे स्पष्टमुक्तं भवति ॥ प्रकाशितं मायावाद-
खण्डने श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादैः स्वरूपत्वात्मोक्षस्य पूर्वमेवास्ति
इत्वात् इति ॥ व्याख्यातञ्च तद्वृत्ताकृतपादैः ॥

अज्ञाननिवृत्तिरुक्तोहि मोक्षः परेणात्मस्वरूपतयेष्टः यथाह आ-
त्मैवाज्ञानहानिरिति ॥ ज्ञातआत्मैवाज्ञानहानिर्नात्ममात्रमिति क-
श्चित् इति इत्थञ्चाविद्योच्छेदापरपर्यायाज्ञाननिवृत्तिरूपत्वात्मा
मोक्षइति फलितं एवंसति अविद्योच्छेदोपलक्षितात्मनः मोक्षत्वम-
गीकृत्य तत्कथमिति प्रश्नः पादस्यां विद्याधिनां विप्रलम्भक-
एवेति संक्षेपः ॥

कृष्णकुरुक्षेत्राचार्याः ॥ आत्मैकज्ञानहातिरिति मोक्षत्वात्मस्वरूपत्वं
गीकाराज्ज्ञानार्थगीकाराज्ज्ञानिोक्तः ॥

कृष्ण • वासुदेवाचार्याः ॥ अतन्मनसि च ॥

याद्वेष्टाचार्याः ॥ ब्रह्मेतरपदार्थस्य अभावात् मोक्षः आत्मत्वेन वर्णि-
तइति भाति ॥

प्रश्नः ३. अनन्तनिन्दु खानुभवः तमोयोग्यानां मोक्षइति द्वैतिनो वदन्ति
तथामति ते मोक्षकालिणः कथं भवेयुः, कथं तत्प्राप्तये यतेरन-
ते यतनेवा नवाः

उत्तरं कल्याणी श्रीनिवासमाचार्याः ॥ तमोयोग्याः स्वयोग्यमोक्षस्व-
रूपं दुःस्वरूपमित्यजानतएव मोक्षे यतन्तं सुखरूपमिति श्रान्त्या
मोक्षमिति यतन्ते ॥

तुळसी गंगाचार्याः ॥ ॐ अपिस्मर्यतइति सत्रे ॥ अमुगं अमुगैव
स्वभावेनच कर्मणा ॥ ज्ञानेन विपरीतेन तमोपाति विनिश्चया
तु इति तान्पर्यनिर्णये ॥ पुर्णदुःखात्मको द्वेषः सोनतोद्यत्र ति-
ष्ठते ॥ पतिताना तमस्यधे निःशेष सुखवर्जितेति यथा भक्ति-
विवर्धिता मुक्तिं प्रापयति एवं विष्णौ द्वेषो विवर्धितः अने क-
ल्पावमाने द्वैज्ञानधे तमसि पातयतीति ॥ तत्र मुख्यकारणं नव
विवद्वेषः ॥ जीवा भेदो निर्गुणत्वमित्यादि ॥ तादृशद्वेषकरणे
यतनएव ॥ यदि साधने यतते ॥ तत्स्वरूपयोग्यतैव तत्र कारण ॥

पांडुरंगी व्यासाचार्याः ॥ अनन्तदुःखानुभवएव तमोयोग्यानां मोक्षः सच
तमोयोग्यानां स्वरूपमेव । अस्मत्सिद्धांतरीत्या मोक्षशब्दार्थानि
वचन सामान्यतः मुक्तिर्हित्वा न्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिर्नि-
श्चय मूत्रभाष्ये स्पष्ट ॥ अतो न्यथारूपं हित्वा स्वस्वरूपमर्थय-
मानाः तत्प्राप्तये यत्नं कुर्वन्ते नच दुःखे प्रवृत्तिः कथंस्यादिति
वाच्य ॥ यथा लोके शुक्लौ रजतत्वभांश्या पुरुषः प्रवर्तते तथा
तमोयोग्यानां दुःस्वरूपे मोक्षे सुखत्वभांश्या प्रवृत्तिर्निश्चिताः दुःखे
सुखमागिनइत्युक्तत्वाच्च ॥ एवं मञ्जरावर्णादीः ॥

कालेज् रंगाचार्याः ॥ उत्तरावस्था समानाधिकरणे, नगावस्था भिन्न-
 र्वावस्थाश्रयत्वमुपादान-वमावेशिष्टस्य ब्रह्मणो न सम्भवति ॥ अ-
 विकारित्वान् ॥

शङ्गोपाचार्याः ॥ प्रपञ्चं प्रति ब्रह्मउपादानं भवति ॥ यथा घटप्रति-
 मृत् प्रपञ्चोहिनाम स्थूलचिदचिद्विशिष्टं ब्रह्मैव तथाच स्थूल-
 चिदचिद्विशिष्टब्रह्मरूपप्रपञ्चप्रति सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टब्रह्म उ-
 पादानं इति तदर्थः ॥ उपादानत्वञ्च कार्यावस्था समानाधि-
 रणप्रागवस्थानत्वं प्रकृते स्थूलविशिष्टब्रह्मरूपप्रपञ्चावस्थासा-
 मानाधिकरणसूक्ष्मविशिष्टत्वरूपप्रागवस्थावत्त्वस्य ब्रह्मणि सत्त्वा-
 त् समन्वयः । एवं मृदि उपादाने घटत्वरूपकार्यावस्थासमानाधि-
 करणत्वरूपप्रागवस्थावत्त्वस्य सत्त्वात्समन्वयः । अत्र केचिद्वदति-
 विषममिदं दृष्टान्तं सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टब्रह्मण्युपादाने विशेषणी-
 भूता चिदंशमात्रे विकारः ॥ विशेष्ये ब्रह्मणितु न विकारः ॥
 तस्यापि विकारित्वं न कस्यचिद्द्वामत मृदुपादाने तु साकल्येन
 विकारः इति वैषम्यात् ॥ इति अत्रेदं वक्तव्यं ॥ सर्वत्रैवोपादा-
 ने साकल्येन विकारेण भाव्यं ॥ इति नानियमः ॥ किंतु वि-
 शिष्टे उपादाने कचिदंशे विकारित्वं कचिदविकारित्वञ्च दृश्य-
 ते ॥ यथा शिलया दारुणावा प्रतिमायां क्रियमाणाया शिलायां
 दारुणिञ्च उपादाने कचिद्विकारित्वं कचिदविकारित्वञ्च भवति
 अस्ति हि तत्र स्थपत्याद्यस्पष्टः अविकार्यशः ॥ नच तदशप्रहा-
 णेन उपादानत्वमिति शङ्क्यं विशिष्टस्यैव उपादानत्वस्य सर्वसम-
 तत्वात् ॥ अविकार्यध्वसे उपादेयध्वंसस्य अनुभवसिद्धत्वात् ॥
 किंबहुना ॥ घटोपादाने मृद्यापि घटरूपविकारानाश्रयश्चणुकस्य
 णुकादिस्फूर्त्तशः अस्त्येवेति सर्वमनवद्य ॥

नारदी शास्त्रणाचार्याः ॥ ब्रह्मणः सूक्ष्मविद्विषिष्टत्वेनोपादानत्वेऽपि नविकारित्वं ॥ निर्विकारश्रुतिविरोधात् ॥ न चोपादानं सर्वं विकार्येव दृश्यते यथा घटोपादानं मृदित्वाच्च ॥ वैषम्यात् । मृदः स्वरूपेणोपादानत्वाच्चत्वरूपे विकारो युक्तः ॥ ब्रह्मणस्तु स्वरूपेणोपादानत्वाभावात् तत्स्वरूपेण विकारः किन्तु चिदचिदोर्विकारः यथा निर्विकारस्य जीवस्य शरीरे बाल्ययौवनादि विकारः तथेति नोक्तदोषः ॥ यथोक्तं यन्मोक्षमनदीषिकायां तदीयग्रन्थे बाल्ययौवनावस्थादयोदोषाः यथा शरीरगताः ननु शरीरिणि जीवे एवं चिदचिच्छरीरिणः परमात्मनोऽपीति ननिर्विकारश्रुति विरोधइति ।

यादवेन्द्राचार्याः ॥ विशिष्टाद्वैतमते भगवान् अविकारी अतः तस्य उपादानत्वं भिन्नमेव ॥

प्रश्नः. ५. यज्ञाः अयूपाः क्रतवस्सयूपा इति कुत्र उक्तं.

तुलसी रंगेशाचार्याः — यज्ञा अयूपाः क्रतवस्सयूपाः इत्यानुपूर्वीन्तु पठ्यमान वेदादिषु नदृश्यन्ते किन्तु गीतायां ९ अ० १६ श्लो० अहंक्रतुर्गृह यज्ञ इति श्लोकविवृतौ श्रीराघवेन्द्र स्वामिभिः क्रतु दीक्षाद्यवभृतांतकर्म कलापः यज्ञस्तु देवत्वे-द्वेष्टेन द्रव्यत्यागरूप प्रदानं कर्म इति ॥ गीताभाष्येऽपि ॥ उद्दिश्य देवान्द्रव्याणां त्यागो यज्ञ इतीरितइतिच सूत्रभाष्ये ३-३-३७ अ० ॐ भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथाच दर्शयति इत्यस्मिन्सूत्रे दीक्ष्य प्रायणीयोदयनीय सवनत्रयावभृतात्मकः क्रतुरिति च ॥ तत्र तत्र तादृशार्थं प्रतिपादकमपि वाक्यमिति दृश्यते ॥

पांडु० व्यासाचार्याः — भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वादिति सूत्रस्य-

प्ये यज्ञलक्षणं क्रतुलक्षणं चोक्तं. नत्वेतद्वाक्यं दृश्यते ॥

कौ० माधवाचार्याः — यज्ञाः, अयूपाः, इत्यादि भागवत पंचमस्कन्धे, श्रीधरीयव्याख्याने अस्ति ॥

यज्ञाअयूपाः क्रतवस्सयूपाइति कुत्रापि मया नावालोकि — प्रत्युत तस्मादग्निहोत्रस्ययज्ञक्रतोः । एकऋत्विक् ॥ तस्मादर्शपूर्णमासयोर्यज्ञक्रतोः । चत्वारऋत्विजः ॥ तस्माच्चातुर्मास्यानांयज्ञक्रतोः । पञ्चऋत्विजः ॥ तस्मात्पशुबन्धस्ययज्ञक्रतोः । षड्ऋत्विजः । तस्मात्सौम्यस्याध्वरस्ययज्ञक्रतोः । सप्तहोत्राःप्राचीर्विषट्कुर्वन्ति ॥ इति तैत्तिरीय ब्राह्मणस्य द्वैतीयीकस्याष्टकस्य तार्त्तीयोऽप्रपाठकसंबन्धिनि, षष्ठेनुवाके अयूपेषु अग्निहोत्र दर्श पूर्णमास चातुर्मास्यरूपेषु, सयूपेषु पशुबन्धसौम्याध्वरेषु च विशेषेण यज्ञक्रतुशब्दोद्दिश्यते, तस्मान्नासौ नामव्यवस्था समीचीना, किन्तु, तत्रैव तृतीयस्याष्टकस्य द्वादशप्रपाठके लोकैः काठकत्वेन व्यवह्रियते चरमप्रपाठकस्य षष्ठेनुवाके, तंयज्ञक्रतुभिरन्वैच्छत् । तंयज्ञक्रतुभिर्नान्विन्दत् । तमिष्टिभिरन्वैच्छत् । तमिष्टिभिरन्वविददिति दर्शनात्सायनभाष्यानुरोधाच्च दर्शमहर्णपूर्णमासंयज्ञंयथायज्ञै इति प्रथमेष्टके दर्शनाच्च सयूपा अयूपाश्च यज्ञाः क्रतवश्च ॥ अयूपा इष्टय इति युक्तमिव भाति.

यादवेन्द्राचार्याः — श्रीभागवतव्याख्याने श्रीधराचार्यैः उक्तं. यज्ञास्तु चतुर्विधाः— श्रुतिचोदिताः, स्मृतिचोदिताः, पुराणादि चोदिता वेदति चोदिता श्रेति.

श्रानम्नु, कपर्दिभाष्य — यज्ञशब्देन सांगोपांगोभिधीयते, सत्तु
 यज्ञो देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागात्मको याग इति, क्रियाविशेषः.
 यज्ञ इत्येकविंशति संस्थोयज्ञो जात्यभिमानेन व्यपदिश्यते.
 सप्तसोमसंस्थाः ॥ तथाहि— अग्निष्टोमः १. अत्य-
 ग्निष्टोम २. उक्थ्यः ३. षोडशी ४. वाजपेयः ५.
 अनिरात्र ६. आप्तोर्यामः ७. इति. सप्तहविर्यज्ञसंस्थाः॥
 तथाहि— अग्निहोत्रं १. दर्शः २. पूर्णमासः ३.
 आग्रयण ४. पिडापितृयज्ञ चतुर्मास्यानि ५. निरूढ-
 पशुबंध ६. सौत्रामणीनि ७. सप्तपाकयज्ञाः ॥ औ-
 पामनहोमः १. वैश्वदेवं २. पार्वणं ३. अष्टकाः ४
 मासिश्राद्धं २. सर्पबलिः ६. ईशानबलिः ७. इति
 हरदत्तभाष्ये आपन्नंबपरिभाषा भाष्ये च.

एता. अदुष्टकर्मणां अनुष्ठानसमर्थानां सपत्नीकानां कामिनां
 प्रत्येक उपदिश्यन्ते. यावतो मंत्राः आधानादिषु पत्नीभिः
 उच्चार्या ते सर्वं ताभिरध्येतव्याः —

श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये नवमेध्याये षोडशश्लोक व्याख्यान
 समये श्रीमच्छंकराचार्यैः यज्ञाः द्विधा विभक्ताः । अहं, श्रौ-
 तकर्मभेदां अहमेव ॥ अहं यज्ञः, स्मार्तः.

स्मार्तशब्दे तृतीय चतुर्थ भेदा यज्ञा अंतर्भूता इति
 भाति. मुरळीधरदाम कृत गीताव्याख्याने नवमेऽध्याये
 षोडशश्लोक — मयूपः क्रतुः अहं. अयूपो यज्ञोहं इति.

स्मार्त पुराणचोदिताः पंचमहा यज्ञाः हिंसारहिताः अयू-
 पाः, वेदांतचोदितास्तु ब्रह्मपूजात्मकाः हिंसारहिताः ज्ञान-
 सहिताः मुख्यतः मानसिकः.

प्रश्नः. ६. क्रतुः नित्यकर्मणां मध्ये एको वा उत अनित्योवा ?

उत्तरं. कौ० मुरार्याचार्याः ॥ सप्तसंस्थांतर्भूताग्निष्टोमा
त्यग्निष्टोमोक्थ्यातिरात्रादिक्रतूनां नित्यकर्मांतर्भूतत्वसप्तसंस्था-
बहिर्भूतर्षोडशीकादिक्रतूनां नित्यकर्मबहिर्भूतत्वमिति ॥

तुलसीरंगेशाचा० ॥ यजदेवपूजेतिधातोः यज्ञशब्दस्य विष्णु-
पूजापरत्वं यदा तदा तस्य नित्यत्वं । क्रियापरत्वे - वसंते
वसंतेज्योतिषायजेतेति - अनित्यत्वं ॥ विवक्षाभेदेन वक्तुं-
शक्यते ॥

वेरि० मध्वराया० ॥ आथर्वणखंडार्थेयज्ञाश्चसर्वैर्क्रतवस्सदक्षिणा
इत्यस्यव्याख्यावसरेसोमयागाः पश्वादिसंबद्धाः क्रतव इत्यर्थ-
करणेन क्रतुर्नित्यकर्मणांमध्ये अनित्य एवेतिभाति ॥

मन्ना० कृष्णाचा० ॥ अनित्यः ॥

तोरवीशामण्णाचा० ॥ क्रतुर्नित्यकर्मणांमध्येएकएव तदुक्तं
तैसिरीयसंहितायां ६ कांडे ३ प्रश्न १० वर्गे जायमानोवै-
ब्राह्मणास्त्रिभिर्ऋणवान्जायते “ ब्रह्मचर्येणऋषिभ्यो यज्ञेन-
देवेभ्यः प्रजयाषितुम्य इति ॥ याज्ञवल्क्यस्मृतौ प्रतिसंवत्सर
सोमः पशुः प्रत्ययनंतथा ॥ कर्तव्याग्रायणेष्टिश्च चातुर्मास्यानि
-चैवहीति ॥ मनुस्मृतौ ॥ अध्यापनं अध्ययनं यजनं याजन
तथा ॥ दानंप्रतिग्रहंचैव ब्राह्मणानामकल्पयदिति ॥

कू० शामाचा० ॥ क्रतुर्नित्यकर्मांतर्गतएव, अकरणे, यस्य-
वेदश्चवेदीच विच्छिद्येतेत्रिपूरुषं ॥ सर्वैर्दुर्ब्राह्मणोज्ञेयः सर्वकर्म-
मुर्गाहितइत्यादिनाप्रत्यवायश्रवणात् ॥

कुसालचामुदेवाचा० ॥ उभयविधोस्ति ॥

कौ० माधवाचार्याः ॥ क्रतुविशेषो अनित्यः क्रतुविशेषः
नित्य इति गौतमसूत्रे आपस्तंबसूत्रभाष्येष्वस्पष्टं.

कालेजरंगाचार्याः ॥ असोमपं आश्विनन्धूम्रलंलाममालंभेतेति
दौर्बाह्यस्य तत्परिहारस्य च तैत्तिरीयसंहितायाद्वैतीयीक-
काण्डीय प्रथमप्रश्ने श्रवणाद्यज्ञक्रत्वनुष्ठानं नित्यमेव ॥

यादवेन्द्राचार्याः — वेदान्तचोदितः अथवा ब्रह्मयज्ञस्तु
नित्य एव. पञ्चमहायज्ञाः केषांचित् आश्रमिणां नित्याः ॥
नान्ये, अपि गृहस्थानां क्रतुः पशुबंधात्मकः सः उरुवित्त-
भारेणैव कर्तव्यः, अन्यैः कृते पापजनकोभवति इति मनु
प्रभृतयः हिंसात्मककर्मणैवसाध्यत्वात् सः क्रतुः अनित्य
एव ॥ भागवते ४ स्कंधे पुरजनोपाख्यानं द्रष्टव्यं

किंच —

मनुस्मृतौ ११ अध्याये

यस्यत्रैवार्षिकं भक्तं पर्याप्तं भृत्यवृत्तये । अधिकंवापि विद्येत
स सोमं पातुमर्हति ॥ ७ ॥

अतः स्वल्पीयसि द्रव्ये यः सोमं पिबति द्विजः । सपीतसो-
मपूर्वोऽपि न तस्याप्नोति तत्फलं ॥ ८ ॥

पुण्यान्यन्यानि कुर्वीत श्रद्धधानो जितेन्द्रियः । नत्वल्पदक्षि-
र्णैर्यज्ञैर्यजतेह कथंचन ॥ ३९ ॥

इन्द्रियाणि यशः स्वर्गं आयुः कीर्तिं प्रजाः पशून् ।

हंत्यल्पदक्षिणो यज्ञः तस्मान्नाल्पघनो यजेत् ॥ ४० ॥

विष्णुस्मृतौ ९८ अध्याये

त्रैवार्षिकाम्यधिकान्नः प्रत्यब्दं सोमेन ॥

प्रश्नः. ७. वेदशाखाप्रणयनविवरणे व्यस्तानां वेदानां मध्ये वाजसनेयिशाखा एका नासीदिति भागवते उक्तं, तत् सत्यं वा न वा ?

उत्तरं. कौ० मुरार्याचार्याः ॥ वाजसनेयिशाखा व्यास-
विभक्ता अस्त्येव तस्यावैशंपायनोपदिष्टवेदानंतर्भूतत्वेपि
सूर्योपदिष्टांतर्भावस्य संभावितत्वात् वैशंपायनमैवैकं द्वितीयं
सूर्यमेव चेत्युक्तत्वाच्चेति ॥

मन्ना० रामाचार्याः ॥ वाजसनेयिशाखा व्यासविभक्त शाखा-
स्वतर्गतैव तात्पर्यनिर्णये सूर्यस्यापि, वैशंपायनमैवैकं द्वितीयं
सूर्यमेव चेति. व्यासेन स्वविभक्तशाखाप्रवर्तकीकरणोक्तेः ॥
तस्याश्च सूर्यप्रोक्तत्वात् ॥ अयमेवाभिप्रायः. मन्ना० कृष्णा-
चार्य. गोपालाचार्य. तारवीशामण्णाचार्य. कू० शामाचार्य.
कुत्तालवासुदेवाचार्य. कौलगीमाधवाचार्याणां.

मन्ना० रामचंद्राचार्याः ॥ भागवतेवेदशाखाप्रणयन प्रकरणे
वाजसनेयिशाखा व्यासविभक्तशाखा बहिर्भूतेत्यापाततःप्रती-
यते । तथान ॥ तथासतियजुस्संहितायाः एकोत्तरशतशा-
खात्वेन परिगणनविरोधस्स्यात् ॥ नचतथापरिगणनमसिद्ध-
मितिवाच्यं ॥ उत्सन्नान्भगवान्वेदानुज्जहार हरिस्स्वयं ॥
चतुर्धाव्यमजत्तांश्च चतुर्विंशतिधापुनः । शतधाचैकधाचैवत-
थैवचसहस्रधेत्यादिभाष्योदाहृतस्कांदोक्तेः ॥ अतः आचार्यै-
र्महामारततात्पर्यनिर्णयोक्तप्रकारेण काचिच्छाखा वैशंपायनाय
नोपदिष्टा सूर्यायोपदिष्टा याज्ञवल्क्यस्तस्माज्जग्राहति अभि-
प्रायवर्णनं युक्तमितिभाति ॥ अयमेवाभिप्रायः **पेरि०**
मथरायाचार्याणां ॥

यादवेंद्राचार्याः भागवत रीत्या वाजसनेयिशास्त्रा वेदव्यासेन
व्यस्तानां मध्ये एका शास्त्रा न भवति.

प्रश्नः. ८. किं नाम उपनयनम् ?

उत्तरं. कल्याणीश्रीनिवा० ॥ उपनयनं नाम गायत्री
मन्त्रोपदेशार्थं प्रथमतः गुरुसमीपगमनांगभूतयज्ञोपवीतधार-
णादिरूपः. अथवा योगेन गुरुसमीपगमनं रूढ्या ब्रह्मोप-
देशः उपनयनशब्दार्थः. अयमेवाभिप्रायः कौलगी
मुरार्याचार्य, पाण्डु० व्यासाचार्य, मन्ना०
रामाचार्य, कृष्णाचार्य, गोपालाचार्य,
पेरिय० मध्वरायाचार्य, तोरवी शामण्णा-
चार्य, कूटा० शामाचार्याणां.

तुलसीरंगेशाचा० ॥ प्र० ८. आश्वलायनगृह्यसूत्रे—
अष्टवर्षाब्राह्मणमुपनयेदित्युक्तं ॥ तत्र किं नाम उपनयनं.
गोभिलगृह्यसूत्रव्याख्याने वाचस्पत्येऽपि । वेदाध्ययनार्थं
उपसमीपे गुरोः नीयते येन कर्मणेति ॥ गृह्योक्तकर्मणा
येन समीपं नीयते गुरोः ॥ बालो वेदाय तद्योगात् बालस्य
उपनयनं विदुरिति. आपस्तंबगृह्यसूत्रे चतु. प. १-१०
स्त्रे १ सू० उपनयनं व्याख्यास्यामः ॥ उपनयनमिति कर्म
नामधेयं ॥ कुमारस्य आचार्यसमीपनयनं अस्मिन्कर्मणीति.
पंकजादिबन् योगरूढइति च ॥ धर्मसिंधौ ॥ प० ३ उप-
नयनं नाम. आचार्यसमीपनयनांगको गायत्र्युपदेशप्रधानकः-
कर्मविशेषः इति ॥

कुत्तालबासुदेवाचा० ॥ वेदाधिकार संपत्ति प्रयोजककर्म
विशेषः ॥ आचार्यसमीपनयनांगक गायत्र्युपदेशप्रधानकं-

कर्म. एव मेव कौलगी माधवाचा० ॥

टोणेपे शार्ङ्गपाण्याचा० ॥ गायत्र्युपदेशएव अतऊर्ध्वपति-
तसावित्रीका इति गृह्यसूत्रात् —

कालेज् रंगाचा० देवस्यत्वासवितुः प्रसवउपनयेसौ. इति मंत्रेण
ब्रह्मोपदेशार्थमाणवकः स्वसमीपमाचार्येणानीयते । अस्यमंत्र-
स्यार्थः ॥ देवस्य - सवितुः प्रसवे - आस्यां सत्यां - असौ.
हेमाणवक - त्वा त्वां उप (आत्मनः) समीपे नयेप्रापयामि.
एवं च उपनयनशब्दः समीपनयन वाचकोप्यत्र ब्रह्मोपदेश-
वति क्षौरादिनि चतुर्थेहनि अन्यस्य वाससः परिधानान्ते
कर्मणिरूढः ॥

यादवेन्द्राचार्यः—विद्योपदेशस्य पूर्वकालीनः — किंच, तद्यो-
ग्यतासिद्धये द्विजपुत्रेण शिष्येण कृतस्य कर्मणः उत्तरका-
लीनः गुरुणा क्रियमाण कर्मकलापः छांदोग्योपनिषदि
५-११-७.

तान् होवाच प्रातर्वः प्रतिवक्तास्मीति तेहसमिष्ठाणयः पूर्वाण्हे
प्रतिचक्रभिरेतान् हानुपनीयैवैतदुवाच ॥

शंकरभाष्ये. यत एवं महाशाला महाश्रोत्रिया ब्राह्मणाःसंत
महाशालत्वाद्यभिमानं हित्वा समिझारहस्ताः जातितोहीनं
राजानं विद्यार्थिनो विनयेनोपजग्मुः तथान्यैर्विद्योपादित्सुभि-
र्भवितव्यं । तेभ्यश्चादाद्विद्यां विवक्षुरनुपनीयैवोपनयनमकृ-
त्वैवतान् यथायोग्येभ्यो विद्यामदात् .

उपनयनं पादयोर्निपतनं छांदोग्यवेदेशीय टीकायां ५-११.
तान्हानुपनीय शिष्यतथोपगमनंप्रकारयित्वैव एतद्वक्ष्यमाण-
मुवाच ॥

आपस्तंबगृह्यसूत्रे १०-१.

उपनयनं व्याख्यास्यामः.

भाष्यं— उपनयनमिति कर्म नामधेयं । कुमारस्याचार्य ममी-
पनयनमाम्मिन् कर्मणीति ॥

शतपथब्राह्मणेपि ११-५-४.

प्रश्नः. ९. किं नाम उपाकर्म ?

उत्तरं. कल्याणी श्रीनिवासा० ॥ अधीत वेद अध्ये-
तव्य वेदानां ग्रहणाधिकार प्रापक उच्चारणरूप वेदस्वी-
कारः ॥ प्रथमतः वेदारंभणमिति. एवमेव पाण्डु०
व्यासाचार्याः ॥ मध्वरायाचार्याः, मन्ना०
गोपालाचार्याः ॥

कां० मुरार्याचार्याः ॥ संस्कारपूर्वं ग्रहणस्यानुपाकरणं श्रुते-
रितिकोशात् संस्कारपूर्वकवेदग्रहणं—

तुलसीरंगेशाचार्याः ॥ प्र० आपस्तंबगृह्यसूत्रे. तृ. प ८
खं १ सू० उपाकरणे समापनं च ऋषियः प्रज्ञायते ॥ श्राव-
ण्यां पौर्णिमाभ्यां विहितहोमपूर्वकमध्यायानामारंभ इति ॥
अधीयंत इति अध्यायाः वेदाः, तेषां संस्कारकर्म उपा-
करणं मदनपारिजातेपि ॥

उपाकर्म इति. उपक्रमपर्यायः तस्मैव स्वीकार इत्यर्थांतरं च ॥
स्वीकृतवैवेदाः इति प्रयोगदर्शनादिति.

मन्ना० रामाचार्याः उपाकर्मशब्दः ऋषिपूजाद्यंगकेवेदारंभ-
प्रधाने कर्मविशेषे योगकृतः अयमेवामिप्रायः मन्ना०
कृष्णाचार्याणां शामण्णाचार्याणां.

कूटा० शामाचार्याः मण्डल देवता होमपूर्वक वेदोपक्रमः
टोणपे० शार्ङ्गपाण्याचार्याः ॥ उत्सृष्टवेदानां पुनर्ग्रहण
 नूतनवेदारंभणं च.

कुत्ताल० वासुदेवाचार्याः ॥ अधीतानां उत्सृष्टानां अध्ये-
 प्यमाणानां वेदानां पुनर्ग्रहणवीर्यवत्तासंपादककर्म विशेषः ॥
 नूतनवटोः वेदाध्ययन संपादकश्चायं ॥

कौलगी० माधवाचार्याः ॥ संस्कारविशेष विशिष्टवेदारंभे
 उपाकर्मशब्दः रूढः । अथ अध्यायोपाकर्मेत्यादिआश्व-
 लायनसूत्रं तद्भाष्यं चात्र प्रमाणं । तत्र तावदध्यायोपाकरणस्य
 श्रावण्यां पौर्णमास्यां आचार्यः शिष्यैस्सहकृत प्राणायामो
 अध्यायमुपाकरिष्ये इति संकल्प्य महानद्यां विधिवत्स्नात्वा-
 पवित्रपाणिः नवऋषीस्तपैत् ततोऽग्रेरुपसमाधानाद्यग्निमुखांते
 अन्वारब्धेऽप्यंतेवासिषु नवाज्याहुतीर्जुहोति ॥ तत आचार्य
 प्रमुखाः दर्भेऽप्यासीना दर्भान्धारयमाणाः वेदस्यादिनश्चतुरो-
 वराध्या ननुवाकानधीयीरन्. अथ जयादिपरिषेचनाते.
 ब्राह्मणतर्पणं. एवमेवोत्सर्गेऽपि इत्यापस्तंब सूत्रभाष्ये ॥
 ८-१३ ॥

कालेज् रंगाचार्याः ॥ उपाकर्म उपक्रमः ॥ वेदाध्ययनारंभ
 इत्यर्थः ॥ इति सार्वभौमैरुपाकर्मशब्दार्थो विवृतः ततश्चो-
 पनयनशब्दवदुपाकर्म शब्दोऽपि स्वस्वगृहोक्त श्रावण्यादि-
 कालिके वेदोपक्रमवतियथार्हं क्षौरयज्ञोपवीतधारणादिमतिक्रिया
 समुदाये रूढः ॥

यादवेंद्राचार्याः— आश्व० गृ० सू० ३—५—१.
 अथातोऽध्यायोपकरणं ॥

भाष्यं :— अध्ययनं अध्यायः तस्योपाकरणं प्रारंभोयेन-
कर्मणा तदध्यायोपाकरणं ॥ इत्यादि. १३ तथो-
त्सर्गे ॥ १४ षण्णमासानधीयीत ॥

भाष्यं :— इदं वचनमुपाकृत्य नियमेन षण्णमासानधीयीत ॥
आपस्तम्ब गृ० सू० उपाकरणे समापने च ऋषिर्यः
प्रज्ञायते ॥

भाष्यं :— तत्र अध्यायस्योपाकरणं, श्रावण्यां पौर्णमा-
स्यां विहितहोमपूर्वकमध्यायानामारभः ॥
समापनं च तस्य तैथ्या पौर्णमास्यामित्यादिषु होमपूर्वकमे-
वाध्ययनोपमर्गः ॥

प्रश्नः. १०. ब्रह्मवैवर्तेपुराणे “वर्जनीया प्रयत्नेन सप्तमीसाहि-
नाष्टमी” इति गोकुलाष्टमीप्रकरणे उक्तं भवति, अनुष्ठानं तु
तथा न. अस्य किं कारणम्.

उत्तरं कल्याणीश्रीनिवासाचार्याः ॥ वर्जनीया प्रयत्नेन
सप्तमीमहिनाष्टमीति वचनम्यायमर्थः ॥ यदि परेद्युः अष्टमीनि-
शीथगा भवति तदा पूर्वद्युः न कार्या ॥ यदा पूर्वद्युरेवाष्टमी
निशीथगा भवति तदा पूर्वद्युरेव कार्येत्यर्थः ॥ अनुष्ठानमप्यने-
नैव प्रकारेण. अस्मिन् विषये प्रमाणं मयूखकारवाक्यं ॥
अयमेवाशयः कौलगी मुरार्याचार्याणां कूटा०
शामाचार्याणां ॥

पाट० रंगाचार्याः वर्जनीया प्रयत्नेन सप्तमीसंयुताष्टमीति सप्तमी
विद्धाष्टम्याः त्याज्यत्वे प्रतीयमानेऽपि विद्धाष्टमीद्विजग्राह्या
सप्तम्यारोहिणीवदि ॥ नषेत्परस्मिन् दिवसे निशानाशोदयेद्विज
'इति वचनेन परदिने' चंद्रोदयकाले रोहिण्यभावे सप्तमी-

विद्धापि पूर्वदिनाष्टमीग्राह्या परदिने चंद्रोदयेरोहिणीसत्त्वं
परदिनमेवग्राह्यं ॥ सएवब्रह्मवैवर्तवचनस्यपरदिने रोहिणी-
सत्त्वे सप्तमीविद्धपूर्वाष्टमीविषयत्वान्नदोषः ॥

पांडु० व्यासाचार्याः श्रीमच्छलारीय ग्रंथस्थाष्टमीतिथिनिर्ण-
यपर्यालोचनया, वर्जनीया प्रयत्नेन सप्तमीसहिताष्टमीति-
वचनं जयंतीपरंनतुजन्माष्टमी परमितिभाति.

मन्ना० रामाचार्याः ॥ विद्यायानिशीथव्यापित्वे विद्धैवाष्टमी-
ग्राह्या ॥ तस्याः निशीथव्याप्त्य भावेअविद्यायाः निशी-
थव्याप्तिसत्त्वेबुधसोमान्यतर रोहिणीयुतत्वेचाविद्धैव ॥ तथा
वाराहोक्तेः ॥ ब्रह्मवैवर्तवचनंनतुविद्यायानिशीथव्याप्त्यभावविषय
एवमेव कृष्णाचार्य गोपालाचार्या ॥

यादवेंद्राचार्याः. अनुष्ठानस्य कारणं न पश्यामः. शास्त्र-
रहितस्य, अथवा शास्त्रविरुद्धस्य आचारस्य किंमूलं इति
विचारयन्. वैदिकसार्वभौमः एवं आह. “एतादृशाचारस्य
किंमूलं इति चेत् भ्रांतिः ”. अंधपरंपरावा ”. “इति
वैष्णवत्वप्राप्तेः पूर्वं, इदानींतनाः वैष्णवाः स्मार्ताः अभूवन्
तेषां विद्धाष्टमीआचाररीत्या न त्याज्या. वैष्णवत्व प्राप्त्य
नंतरमपि सएवअचारः अथपरंपरया प्रवृत्तः इति भातिः.

प्रश्नः. ११. एधमानद्विद्. इति वेदवाक्यस्य, कोवा अर्थः

उत्तरं. तुलसी० रंगेशारचार्याः ॥ एधमान द्विद्वित्युक्तं
विवृणोति ॥ परापूर्वेषां सख्यावृणाक्ति. इति तात्पर्यनिर्णये ॥
इंद्रः पूर्वेषां उग्रशब्दोक्तानां तमोयोभ्यानां सख्यानि विहिता
चरण्यानि परावृणाक्ति न स्वीकरोति. इत्यर्थ इति. एधमान-

द्विदित्येव विष्णोर्नामहिदैदिकमिति ॥ सूत्रभाष्ये-१-४-६.
उपपूर्वमपीत्येकेभावशमनवत्तदुक्तं ॥ उपदेकत्वं चनापेक्ष्यमि-
त्येके इति ॥ “ स्वरूपयोर्म्यतापेक्षा अधिककांक्षिणां
अधःपातायितृत्वमेव एवमानद्विद्वत् ॥ अयमेवाशयः मञ्जा०
गोपालाचार्याणां.

पांडु० व्यासाचार्याः ॥ एवमानद्वेष्टोति एवमानद्विद्व- यस्त्व-
योग्यतानिकमेण साधनानुष्ठानं करोति तद्विषयनकारीत्यर्थः
एवमेव कौलगी० माधवाचार्याः कूटा० शामा-
चार्याः ॥ अमुरान्दमयन्विष्णुः सुरांश्च स्वपदनं यन् ॥ पुनः
पुनर्मानुषांस्तु मृतावावर्तयत्यसाविति मविष्यत्यर्चयन् सम-
स्यारूपं.

यादवेंद्राचार्याः — सायनाचार्याः एवं वदन्ति. तथाहि-
अयमिन्द्रो वीरो वीर्यवानिति शृण्वे श्रूयते. किं कुर्वन्
उग्रमुग्रं उद्गूर्णमुद्गूर्णं बाह्वि शत्रुं, प्रतिदमायन् दमः
दमनं बाधनमिच्छन् अन्यमन्यं प्रथमं नेतव्यमन्यं पश्चाज्जेतव्यं
चान्यं पूर्वमपरं परस्परव्यतिहारेण स्तोतृनतिनेनीयमानो अत्य-
न्तं पुनः पुनर्नयन् अपिच एवमानद्विद्वत् एवमानानां वर्धमाना-
नां अमुन्वतां द्वेष्टोमयस्य दिव्यस्य पार्थिवस्य च
राजेश्वरोयमिन्द्रो विशोनिवेशयितृन्. स्वस्य परिचारकान्
मनुजान् चोष्कृत्यते रत्नार्थं पुन पुनरावृत्ति इति.

प्रश्न. १२. स्त्रियः कतमे वर्षे कन्यासंज्ञां स्मृत्यनुसारेण कर्मते-
कामुस्मृतिषु एवमुक्तं ?

उत्तरं. तु० रंगेशाचार्याः ॥ स्त्रियः अमुकवर्षे एव कन्या
संज्ञाकर्मते इति वक्तुं न शक्यते. कुत इत्युक्तौ वक्ष्यमाणे

त्कन्येतिमनुस्मृतौ. संवर्तस्मृतावपि ॥ अक्षता स्त्रीकन्येति
 “ वाचस्पत्ये ” अनूढा इति केचित् ॥ अहल्या द्रौपदी-
 त्यारभ्य पंचकन्याः स्मरन्नित्यमिति ॥ त्रिंशद्वर्षे वहेत्कन्या
 द्वादशां द्वादशवार्षिकीं ॥ ऋतुत्रयमुपास्यैव कन्यान्यं वरयेद्द्वरं ॥
 विवाहस्त्वष्टवर्षायाः कन्यायाः प्रशस्यत इति अनेकमतभेदस्य
 विद्यमानत्वात् ॥

टोणेपे० शार्ङ्गपाण्याचार्याः — अष्टवर्षा भवेद्द्वौरी नववर्षा
 तु रोहिणी दशवर्षा भवेत्कन्या अतउर्ध्वं रजस्वलेति संवर्त-
 स्मृतौ प्रथमखण्डे, स्त्रियाः दशवर्षपर्यन्तं कन्येति मंज्ञा
 उक्ता.

कूट० शामाचार्याः — कन्याशब्दपर्यायत्वेन क्वचित्प्रयुज्यते.
 क्वचिदनूदापर्यायत्वेन. कन्या कुमारीति. कोशेतु कामारा-
 वस्था विशिष्टपर्यायत्वेनोक्तं. अष्टवर्षा भवेत्कन्या दशवर्षा
 भवेत्कन्येत्यादि स्मृतिवचनं चास्ति.

कौलगी० माधवाचार्याः — स्त्रियः दशमेवर्षे कन्यामंज्ञां
 लभते. पराशरस्मृतौ चतुर्थाध्याये ॥ दशवर्षा भवेत्कन्ये-
 त्युक्तं ॥ तथैव संवर्तकृष्णाचार्यहेमाद्रिप्रभृतयः ॥

कालेज्० रंगाचार्याः ॥ त्रिंशद्वर्षे वहेत्कन्यां द्वादशां
 द्वादशवार्षिकीं ॥ त्र्यष्टवर्षेष्टवर्षावाधर्मेसीदति सत्वरः ॥ इति
 मानन्या - अष्टवर्षा द्वादशवर्षा च ॥ आजन्मनस्तु चौलान्तं
 कन्यायत्रविपद्यते ॥ सद्यश्शौचं भवेत्तत्र सर्ववर्णेषु नित्यशः ॥
 इति ब्राह्मपुराणे नैकवर्षा द्विवर्षा त्रिवर्षा च ॥ अष्टवर्षा भवे-
 द्द्वौरी नववर्षा तु रोहिणी ॥ दशवर्षा भवेत्कन्या अतउर्ध्वं
 रजस्वला ॥ इति बहुषु वयस्सुकन्यात्वदर्शितं ॥

यादवंद्राचार्याः ॥ एकादशवर्षे कन्यामंज्ञां स्त्रीप्रजा लभेत्.

पराशरस्मृ. अ० ४. अष्टवर्षाभवेद् गौरी नववर्षातु
गोहिणी. दशवर्षाभवेत्कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला. संवर्तस्मृ०
एवमेव. स्मृत्यनुसारेण धर्मं वक्ष्यामः इति संकल्प्य, स्वाभिप्रा-
यरीत्या, धर्मवदन्तः निबन्धनकर्तारः अपि एवमेव
वदन्ति. तथाहि.

कृष्णाचार्यस्मृतौ.

संस्कारभास्कर.

बोधायनेवकटेशीये.

मदनपारिजाते

संस्कारमयूखे

निर्णयमिधौ

हेमाद्रौ दानखडे

वैद्यनाथदीक्षितीये

निर्णयरत्ने इति दिक्

प्रश्न. १३. कतमे कतमे वर्षे स्त्रीणां विवाहः श्रुतिस्मृतीतिहास
पुराणकाव्यनाटकादिषु वर्णितो भवति.

उत्तरं. १३. मन्ना० रामचंद्राचार्याः मविष्योत्तर-
पुराणे अनन्तव्रतकथायां ॥ “ पित्रादृष्टासुर्मतेनस्त्रीचिन्हा-
यौवनेस्थिता ॥ कर्मदेयामयाकन्या इति चिन्ताकुलोभवत् ॥
एतस्मिन्नेव समयं कौण्डिण्यो ब्राह्मणोत्तमः ॥ इत्यादिनायौवने
विवाहकरणदर्शनात्, यौवनेपि स्त्रीणां विवाहः ॥

कौलगी. माधवाचार्याः ॥ इतिहासपुराणकाव्यनाटकादिषु
विवाहः पुरुषसंप्रयोगयोग्येवर्षेवर्णित इति ज्ञायते ॥ अत्र
प्रमाणं सावित्री, बृद्धकन्या, दमयन्ती, सीता,
शकुन्तला, देवयानी त्वाष्ट्याख्यानं ॥

तुलसी रंगेशाचार्याः ॥ निर्णयसिधौ पराशर माधवी
इति. जन्मतोगर्भाधानाद्वापंचमाब्दात्परंशुभं ॥ कुमारीवरा
दानमेखलाबंधनं तथा ॥ भारते ॥ त्रिंशद्वर्षः षोडशाब्द
भार्या विंदेतनाग्रिकां ॥ दशवर्षोष्टमवर्षावा धर्मेसीदतिसत्वर
अतोप्रवृत्ते रजसिकन्यां दद्यात्पितासकृत् ॥ सप्तसंवत्सरादूर्ध्वं
विवाहः सार्ववर्णिकः ॥ कन्यायाः शस्यतेराजन्नन्यथ
धर्मगर्हितः ॥ विवाहोष्टमवर्षायाः कन्यायाश्शस्यतेनुषैः ॥

यादवेन्द्राचार्याः— ऋग्वेदे-मं०४, सू० ५८ ऋ०.

कन्याइव बहत्तुमे तवाउ अज्यंजाना अभिचा कशीमि ।

यत्रसोमः सूयते यत्रयज्ञो धृतस्यधारा अभितत्पबन्ते ॥ ९ ॥

सायनः— कन्याइव अनूढा बालिकाइव ता यथा बहत्तु उद्वाहं
प्राप्तुं एतवाउ एतुं पतिं, गतुं अज्यंजकं आभरणं तेजोवा
अंजना व्यंजयंत्यः एवं कुर्वत्यः कन्याइव ॥ ९ ॥

वाजसनेषि संहितायां सप्तदशेध्याये ऋ०

कन्याइव बहत्तुमतवाउ अज्यं जाना अभिचा कशीमि ।

ब्रह्मसोमः सूयते यत्र यज्ञो धृतस्य धारा अभितत्पबन्ते ॥ ९७ ॥

महीधर हस्त वेददीपे.

कन्या बहत्तुमिव बहति परिणयति बहत्तुर्मर्ता यथा बहत्तुं पतिं
एतवैप्राप्तुं कन्या अभिप्रबन्ते * कीदृश्यः कन्याः अंजि
मर्ग अंजनाः व्यक्तं योग्यं कुर्वाणाः अज्यते व्यक्तीक्रियते
स्त्रीपुंस्वाक्तिर्येनतत् तदंजनाः कन्या यथा वर्तिगच्छन्ति ॥ ७ ॥

बौधनदशा प्राप्त्यनंतरमेव स्त्रीणां विवाहः सर्वप्रबंधेषु वर्णितो-
च्यति.

ऋग्वेदे० मं १०-४९. पत्येशंसंती.

सायनः—पतिकामयमानां पर्याप्त यौवनाविस्मयः

मविष्योत्तर पुराणे अनंतव्रत कथायां—पिता दृष्ट्वा मुमंतेषि स्त्री
चिन्हां यौवने स्थितां ॥

वाल्मीकि रामायणे अथोच्या कां० ११८ अ०

पति संयोगं सुखं वयोदृष्ट्वा तु मे पिता ॥

मार्कण्डेयपुराणेपि—६२ अध्याये

देवीभागवते—पंचमस्कन्धे—अ० १७.

“मंदोदरीति नामास्याः पिताचक्रे मुदाम्बितः ।

दशवर्षा यदा जाता कन्याचातिमनोहरा ” ॥

महाभारते अ० १०४. तरुणीं रूपसंपन्नां प्रद्वेषी नाम ब्राह्मणी ॥

स्कांदे ब्रह्मोत्तरखंडे अ० ३.

आसीदियं पूर्वभवेशनैर् ब्राह्मण कन्यका ॥

साशनैर्यौवनं मेनेस्मरस्येव महाधनुः ॥

पित्रा दत्ताचकस्मै चिद्धिषिना द्विजसूनुवे ॥

मार्कण्डेयपुराणेपि.

तां यौवनवतीं दृष्ट्वा कन्यकां रूपशालिनीं ॥

समुनिश्चितयामासकोस्याः भर्ताभवेदिति ॥

पद्मपुराणे.

तत्रभार्गवकन्यांतु रूपेणाप्रतिभां मुवि ॥

मुनासां चारुसर्वांगीषीनोन्नतपयोधरां ।

अभिगम्यमुविश्रांतां कन्यां वचनमब्रवीत् ॥

श्रीमहाभारते वनपर्वणि अ० २९३.

यौवनस्थांतु तां दृष्ट्वा स्वांमुतां देवकपिनीं ॥

अवाच्य मानां चरैः नृपतिर्दुःस्त्रिस्तोऽजन्म ॥ ३१ ॥

श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अ० १७३.

भीष्मउवाच ॥

तथाश्रापं महाबाहो तिस्रः कन्याः स्वयंवराः ॥

रूपेणाप्रतिमाः सर्वाः काशिराजमुतास्तदा ॥ ९ ॥

अ० १७५. भीष्मः ॥

समनुज्ञासिषं कन्यामंबां ज्येष्ठांनराधिप ॥

अनुज्ञाता ययौ सा तु कन्या साल्वपतेःपुरं ॥ २ ॥

एवं बहुविधैर्वाक्यैर्याच्यमानस्तया नृपः ॥

नाश्रद्धच्छाल्वपतिः कन्यायां भरतर्षभ ॥ २ ॥

प्रश्नः. १४. के ते कन्यादोषाः ?

उत्तरं. तुलसी० रंगे० वृद्धपराशरसंहितायां ४ अध्याये
वर्जयेदतिरिक्ताङ्गीकन्यां इत्यादि. यादवेन्द्राचार्याः ॥

एवमेव टोणपे शार्ङ्गपाण्याचार्याः ॥

मनु अ० ३. ८. ?

नोद्वेहत्कपिलां कन्यां नाधिकाङ्गीं न रोगिणीं ॥ नालोमिका
नातिलोमां न वाचाट्यं न पिङ्गलां ॥

नारदः दीर्घकुत्सितरोगार्ताव्यङ्गासंस्पृष्टमैथुना ॥ दृष्टान्यगतभावा
च कन्या दोषाः प्रकीर्तिताः ॥

कौलगीमाधवाद्या ॥ अनन्यपूर्विकात्वादयः कन्यादोषा.
मनुयाज्ञल्क्योक्ताः ॥

किंच नारदः

दीर्घकुत्सितरोगार्ताव्यङ्गासंस्पृष्टमैथुना ॥ दृष्टान्यगतभावा च
कन्यादोषाः प्रकीर्तिताः ॥

कासेज्ज. रंगाचार्याः ॥ कन्यादोषाबहुभिर्बहुशोका आपस्तं

वप्रभृतिभिः दत्तां गुप्तामित्यादिना ॥

प्रश्नः. १५. विवाहानर्हता स्त्रीणां भवति वा न वा, यदि भवति तर्हि काम्बवस्थामु ?

उत्तरं. मन्नार० रामचंद्राद्या० स्त्रीणां विवाहस्य उप-
नयनप्रतिनिधित्वेन उपनयनस्य आपोऽशाढ्यात्मणस्य सावि-
त्रीनानिवर्तन इत्यनेन मत्तदशादौ मनुना निषिद्धत्वान्स्त्रीविवा-
होपि निषिद्धप्राय एव.

टाणोपे शार्ङ्गपाण्याचार्याः ॥ स्त्रीणां द्वादशवर्षमारम्य
विवाहानर्हता. अत्र प्रमाणं ॥ पराशरमंहितायां सप्तमा-
ध्याये ॥ प्राप्ते तु द्वादशवर्षे यः कन्यां न प्रयच्छति ॥ मासि
मामि रजःतस्याः पितरः स्वयं ॥ यस्तां समुद्रहेत्कन्यां
ब्राह्मणोऽज्ञानमोहिनः ॥ असंभाष्यो ह्यपाङ्गतेयः सविप्रोवृष-
ळीपतिरिति ॥ किंच मवर्तस्मृतौ प्रथमखण्डे, रोमदर्शनमप्रा-
प्तेसोमोभुङ्क्तेयकन्यका ॥ रजोदृष्टानुगंधर्वः कुचोदृष्टानु पावक
इति ॥

कूटाकोळ शामाचार्याः ॥ विवाहानंतरावस्थास्वनर्हता ॥
कौलगी माधवाचार्याः ॥ सदृशवरालाभे इच्छाभावे च स्व-
स्य क्षतयेनित्वादिदोषे च स्त्रीणां विवाहानर्हता भवति ॥
शांडिलीअंबामुलमाप्रभृतयो अविवाहिता इति भारते
आदि - उद्योग - शांतिपर्वमुत्पष्टं ॥

यादवेन्द्राचार्याः ॥ यदि अकामा, कन्यादोषसहिता सा
विवाहानर्हा. अकामास्तु.

भागवते चतुर्थस्कंधे अ० १.

तेभ्यो दधार कन्ये द्वे वयुनां धारिणीं स्वया ॥ ते उरु

ब्रह्मवादिन्यौ ज्ञानविज्ञानपरणे ॥ ११ ॥

श्रीधरः — तयोस्तु संततिर्न भवत्.

वीरराघवः — सनकादिवत् ऊर्ध्वरेतस्के ते इति भाषः ॥

भारते शल्यपर्वणि अ० ५२.

सा पित्रा दीयमानापि तत्र नैच्छदनिदिता ॥ आत्मनः सदृशं
सा तु भर्तारं नान्वपश्यत ॥

सुलभार्थे त्रेयी, गार्गीवाचक्रवी, बडवाप्राचीयेयी, इत्यादयः
निष्कामत्वात् अविवाहिताः बभूवुः ॥

प्रश्नः १६. के ते दश दोषाः ये विवाहप्रयोगे “ दशदोषविव-
र्जिते ” इति वाक्येन सूचिताः ?

उत्तरं— कूटाकोळ शामाचार्याः ॥ व्यंगत्वादयः कोशेष्व-
न्वेषणीयाः ॥

कौलगी माधवाचार्याः ॥ व्यंगत्वं १, पतितत्वं २, हीनक्रि-
यत्वं ३, वेदोक्षितत्वं ४, स्त्रीवत्त्वं ५, रोमशत्वं ६, कुष्ठित्वं ७,
अर्शत्वं ८, असदृशत्वं ९ अकामुकत्वं १० च, एते दशदोषा
इति भाति

मदनपारिजातोक्तास्तु — उन्मत्तः पतितः षण्डः कुष्टी सगोत्रजः
सर्पिडः— सप्रवरः अंधः बधिरः अपस्मारी ॥

मनुः — हीनक्रियं निष्पुरुषं निश्छन्दोरोमशार्शसं ॥ क्षय्यामयाव्य
स्मारिभिर्त्रिकुष्ठि कुलानि च ॥ अ० ३. श्लोक ७.

प्रश्नः १७. विवाहप्रयोगे “ वरार्थिनी ” इति वाक्यं वर्तते वा न वा ?

उत्तरं ॥ तुलसीरंगेशाचार्याः ॥ परिदृश्यमानेषु पुस्तकेषु
न दृश्यते ॥

टोणपे शार्ङ्गपाण्याचार्याः ॥ संस्कारकोशुमे बान्दानप्रकरणे
अस्ति.

कूटा० शामाचा० बहुपुस्तकेष्वभावात्तास्तीत्येव भाति ॥

कैालगी माधवाचा० ॥ विवाहप्रयोगे वरार्थिनीमिति वाक्यं

लिखितप्राचीननारायणमष्टीयपुस्तकेषु अस्ति ॥

यादवेन्द्राचा० ॥ विवाहप्रयोगे (वरार्थिनी) इति वाक्यं वर्तते.

नारायणमष्टीयप्रयोगपुस्तकस्य मुद्रितकालात्पूर्वस्थितानां बहुः ।

पुस्तकानांमध्ये दृश्यते ॥

प्रश्नः. १८. विवाहार्थं दत्तां कन्यां, अन्यस्मै दातुं, प्रतिगृहीतुः

अधिकारोऽस्ति वा ?

उत्तरं. मन्नारगुडी रामचंद्राचार्याः— अनेन वरेणा-

स्यां कन्यायामित्यादिना स्वेन पुत्रोत्पत्त्यर्थं भवे प्रतिगृहीतत्वे-

न अन्यस्मै न दातव्या ॥

तुलसीरंगेशा०— नियोगादिष्वधिकारोऽस्तीति भाति ॥

कूटाको० शामा०— स्वार्थं गृहीतकन्यां अन्यत्र दातुं

नाधिकारः ॥

कालेज् रंगाचार्याः— कस्मैचिद्विवाहार्थं दत्तायाः प्रतिगृही-

त्रा अन्यस्मै दानं शास्त्रप्रतिषिद्धं याज्ञवल्क्येन व्यवहार-

काण्डे स्वं कुटुंबाविरोधेन देयं दारमुताहृत इति पंचसप्त तेन

श्लोकेन तन्निषेधात् ! ॥ त न च प्रतिगृह्यतायाः प्राग्बिवाहा

दारत्वंनोत्पद्यत इति दंयेति वाच्यं तत्रैवा पुत्रे परस्मै इति

सप्तविंशस्य शतस्य श्लोकस्य व्याख्यायां 'यस्या म्रियेत

कन्यायाः वाचा सत्ये कृते पतिरिति मानववचनमनुसृत्य

बाम्दत्ताया दारत्वस्यापनेन अग्निर्दत्ताया दारत्वस्य कैमुति

कन्यायसिद्धत्वान् ॥ किंच प्रजासहस्रकर्मभ्यः प्रतिपाद-

यामीत्येव दानासंभवे प्रतिग्रहाच्चान्यस्मै स्वीकृतायाः कन्याया

दानमप्युक्तमेव ॥

कौ० माधवाचा०— कालविशेषे अधिकारोस्तीति भाति ।
 महाभारततात्पर्यनिर्णये एकाविंशतितमेध्याये “सुतोययो-
 शरणं तान्नमेशर्भोमार्जनान्सहदेवोस्य धीमान् । रथंस्वसारं च
 ददौसमारुतेननाम कृष्ण परथैव भक्त्या ॥ भीमः कन्या
 सहदेवस्य हेतोस्समग्रहीदनुजस्यात्मनस्सः ॥ १७० ॥

यादवंद्राचार्याः

श्रीमहाभारते विराटपर्वणि अ० ७१, ७२.

विराटः—उत्तरां प्रतिगृह्णातु सव्यसाची धनंजयः ।

अयं ह्यौपयिकोभर्ता तस्याः पुरुषसत्तमः ॥ ३४ ॥

अर्जुनः—प्रतिगृह्णाम्यहं राजन्स्नुषां दुहितरंतव ।

विराटः—किमर्थं पांडवश्रेष्ठ भार्या दुहितरं मम ।

प्रतिग्रहीतुं नेमां त्वं मयादत्तामिहेच्छसि ॥ १ ॥

अर्जुनः ॥ स्नुषार्थमुत्तरां राजन् प्रतिगृह्णामि ते सुतां ॥ ७ ॥

महाभारते उद्योगपर्वणि अ० १०५, ११९.

ययातिः—सुता मे प्रतिगृह्यतां ॥ १२ ॥

गालवः—इयं कन्या नरश्रेष्ठ हर्यश्व प्रतिगृह्यतां (पुनः दिवोदा-

साय) प्रादात्कन्यां महीपतेः ॥ विधिपूर्वंच तां राजा कन्या

प्रतिगृहीतवान् ॥ ७ ॥ उशीनरं प्रतिग्राह्य गालवः प्रययौ वनं ॥

विश्वामित्रः—प्रतिगृह्णामि ते कन्यां एरुपुत्रफलाय वै ॥ १७ ॥

भारते अ० १७२.

मयाभिषिक्तो राजेन्द्र यवीयानपि धर्मतः ।

विचित्रवीर्यो धर्मात्मा मामेव समुदैक्षत ॥ ७ ॥

तस्य दारक्रियां तात चिकीर्षुरहमप्युत ।

अनुरूपादिव कुलादित्येव च मनो दधे ॥ ८ ॥

तथाश्रौषं महाबाहो निम्न कन्याः स्वयंवराः ।
 रूपेणाप्रतिमाः सर्वाः काशिगजमुताम्नदा ॥ ९ ॥
 अंबा ज्येष्ठाभवत्तामां अबिका त्वथ मध्यमा ।
 अबालिका च राजेंद्र राजकन्या यवीयसी ॥ ११ ॥
 रथमारोपयां चक्रे कन्याम्ना भरतर्षभ ।
 वीर्यशुल्काश्चताः ज्ञात्वा समारोप्य रथं तदा ॥ १४ ॥
 ततोहं ताश्च कन्या वै भ्रातृगर्थाय भारत ।
 तच्च कर्म महाबाहो मन्यन्त्ये न्यवेदयं ' १४ ॥

अ. १७३.

इमाः काशिपतेः कन्या मया निर्मित्य पार्थिवान् ।
 विचित्रवीर्यस्य कृते वीर्यशुल्कादना इति ॥ २ ॥

प्रश्नः १९. मीमांसकानां मते इन्द्रादयः देवाः हर्वापि लब्ध्वा
 तद्दातृभ्यः स्वर्गादिफलानि दाम्यन्ते वा नवा?

उत्तरं मीमांसकनम्माचार्याः ॥ देवताया अनगीकर्तृ-
 णा केषाचिन्मीमांसकानां मते हविर्मन्यागकालीनविहितोच्चारण
 कर्मत्वं देवतात्वं न तु त्यागकालीनोच्चारणकर्मोभूतशब्दप्रति-
 पाद्यत्वं गौरवान् ।

किंतुशब्दमात्रं देवतेतिजमिनिमतनिष्कर्षः ममत्वेवंवदतःवाणी
 दुष्यतीति हरिस्मरणमेव शरणमिति नवमाध्यायेप्रतिपादितं ॥

कृटाकां० शामाचार्याः ॥ शब्दमयीदेवतेतिमतेमंत्राणांफलदा-
 तृत्वं शब्दभिन्नादेवतेतिमतेदेवतानामेव फलदानृत्वं हवि-
 र्ग्रहणं च ॥

प्रश्नः २०. भगवतःसर्वभूतमुद्धृत्यं किं नाम?

उत्तरं. मन्नारगुडी रामचं० ॥ भगवतस्सर्वभूतसुहृत्त्वंसंकु-
चितं दैत्यारि रितितस्यारित्वप्रतिपादनात् ॥

तुलशीरंगेशाचार्याः ॥ दुष्टनिग्रहपूर्वकं शिष्टपरिपालन-
कर्तृत्वं ॥

कूटा० शामा० ॥ भगवतस्सर्वभूतसुहृत्त्वंचास्त्येव । यथापितुःसर्व-
पुत्रसौहार्दं फलोत्पादस्तुयोग्येष्वेवनायोग्येषु अयोग्यानां स्व-
स्वदोषेणफलानुत्पादेपिनेश्वरस्य सर्वसुहृत्त्वंनष्टं तस्मात्सर्वशब्द-
संकोचोनकर्तव्य एव-लोकेपितुः अयोग्येष्वपि पुत्रेषु सौ-
हार्दसत्त्वेन फलानुत्पादेनदुःखसंभवेनिरभिमानस्य भगवतः
दुःखप्रसक्तेरेवाभावेन निर्दोषत्वं सर्वभूतसुहृत्त्वाख्यमहागुणव-
त्त्वंच संभवतीति सर्वशब्दसंकोचेनगुणसंकोचापत्यामहान्प्रत्य-
वायःस्यात् अतः असंकोचेन सर्वभूतसुहृत्त्वं सिद्धं ॥

कालेज् रंगाचार्याः ॥ निग्रहानुग्रहैःकर्मपाशंप्रमोच्य निरति-
शयसुखप्रदातृत्वमेव मातुरिवपुत्राणां सर्वभूतसुहृत्त्वं ॥

कौलगीमाधवा० ॥ सर्वभूतस्ययोग्यतानुसारेणहितकर्तृत्वं

यादवेंद्राचार्याः ॥ सर्वचेतनानांमोक्षदातृत्वं भगवतस्सर्वभूतसुहृ-
त्त्वं भवति तेषां साधनानां योग्यतामनादृत्य कृपयारक्षणमिति
दिक् ॥

**प्रश्नः २१. भूः गोळकारा वा ? यदि गोळकारा सा क-
स्मिन्प्रतिष्ठिता ?**

उत्तरं मन्ना० रामचंद्राचार्याः ॥ इयंभूः शेषस्य शिरसि
तिष्ठति तथाचोक्तं महाभारततात्पर्यनिर्णये— सहस्रमूर्णोस्य
वैतैकमूर्निमसप्तपाताळगिरिर्द्विसागरा ॥ वरासिलेयं ननु

सर्षपायति प्रसह्यको नाम हरेत्तमेनमिति ॥ एतन्प्रमाणे
सर्षपायतीत्यनेनैव गोळकारत्वमपि गम्यते ॥

कूटा० शामा० ॥ भूः गोलाकारैव । विभर्त्यहहरिः कूर्मो भंडेचा-
प्युदकमहत ॥ उदके कूर्मरूपस्य वायुः पुच्छं समाश्रितः ॥
वायोः पुच्छं समाश्रित्य शेषस्तु पृथिवीमिमामित्यादि प्रमाणानु-
सारेण कूर्ममारम्य शेषपर्यंताधारे प्रतिष्ठितावर्तते ॥

कालेज् रंगाचार्याः ॥ भूमेरन्याधारत्वं गोलाकारत्वं गोलान्त-
रैराकृष्टत्वं च भास्कराचार्यैः श्लोकत्रयेणाह ॥ ॥ भूमेःपिण्डश-
शांकज्ञ कवि रवि कुजेज्यार्के नक्षत्रकक्षावृत्तै वृत्तोवृत्तस्सन्
मृदुनिल सलिल व्योम तेजोमयोयं ॥ नान्याधारस्वशक्त्यैव
वियति नियत तिष्ठतीहास्यपृष्ठे निष्टं विश्वं च शश्वत्सदनुज-
मनुजादित्यदैत्य समंतात् ॥ ॥ मूर्तो घर्ता चैत्षाग्ध्या
स्ततोऽन्यस्तस्याप्यन्योऽन्येवमत्रानवस्था ॥ अन्येकस्याचे स्व-
शक्तिः किन्नरोभूमिस्साष्टमूर्तेश्च मूर्तिः ॥ ॥ आकृष्टशक्तिर्नि-
तरां महीयत्स्वस्थं गुरुस्वाभिमुख स्वशक्त्या ॥ आकृष्यते
नप्तनतीव भाति स मे समंतात्क पतत्विषं स्वे ॥

काल० माधवाचार्याः ॥ गोळकारा भूः आकाशेप्रतिष्ठिता-
भागवतसूर्यसिद्धांतादयः अत्रप्रमाणं ।

यादवंद्राचार्याः ॥ भूःगोळाकारा सा आकाशे प्रतिष्ठिता-भाग-
वते ५ स्कंधे १ स्कंधे । सूर्यसिद्धांते च । विष्णुपुराणे ।
भास्करीये गोळध्याये च द्रष्टव्यं ।

प्रश्नः २२. शास्त्रगीत्या, आततायी हंतव्यो वा न वा ?

उत्तरं. **मकार० रामचन्द्रा० ॥** आततायिनमायातिं हन्या
देवाविचारयन्निनि यद्यप्यस्ति । तथापि । आततायिहिनाम्बानां

वपेयुर्देन हिंसनं ॥ दत्ताभगायाः कन्यायाः पुनर्दानं परस्य च ॥
एतान्धर्मान्कलियुगेवर्ज्यानाहुर्मनीषिण इति निषेधादातनार्या
ब्राह्मणो न हंतव्यः ॥

तुलसी रंगेष्वाचार्याः ॥ नाततायिवधे दोषो हंतुर्भवति कश्चन ॥
प्रकाशंवाप्रकाशं वा मन्युस्तन्मन्युमृच्छति ॥ आततायी वधार्ह
एव । बंधनं द्राविणादानं स्थानवृत्तिर्यापणं तथा । एष हि ब्रह्मबंधू-
नां वधो नान्योस्ति दैहिक इति एतेषामपि वधरूपत्वोक्त्या
वधार्ह एव

कूटा० शामाचार्याः ॥ आततायिनमायांतं हन्यादेवाविचारयन्नि-
त्यादिप्रमाणानुसारेण हंतव्य एवेति भाति ॥ एवमेव **कौल०**
माधवाचार्याः ॥

टोणपे शार्ङ्गपाण्याचार्याः ॥ आततायी हंतव्य एव अत्र
प्रमाणं ॥ गुरुं वा बालवृद्धौवा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतं ॥ आत-
तायिनमायांतं हन्यादेवाविचारयन् ॥ नाततायिवधे दोषो
हंतुर्भवति कश्चन ॥ प्रकाशंवा प्रकाशंवा मन्युस्तन्मन्युमृ-
च्छति ॥ इति विष्णुस्मृतौ पंचमूध्याये उक्तं ॥ किंतु
तद्वधे विशेषमाह ॥ वधोद्विविधः ॥ शारीरदंडः ॥
स्वदेशात् बहिःप्रापणकृत्तांगादिरूपश्चेति ॥ तत्र शारीरदंडः
ब्राह्मणगोव्यतिरिक्तानां ॥ गोब्राह्मणानांतु ॥ कृत्तांगादि
रूप एव ॥ अत्र प्रमाणं ॥ विष्णुस्मृतौ पंचमाध्याये ॥
महापातकिनो ब्राह्मणवर्जं सर्वे वध्याः ॥ न शारीरो ब्राह्मणस्य
दंडः ॥ अपि तु स्वदेशात् ब्राह्मणं कृत्तांगं विवासयेत् ॥
तस्य च ब्रह्महत्यायां अशिरस्कं पुरुषं स्रष्टे कुर्यादित्युक्तं ॥
पादवेन्द्राचार्याः ॥ हंतव्य एव.

मनुस्मृतौ ८. अ० ३९०, ३९१.

गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतं ॥
आततायिकमायातं हन्यादेवाविचारयन् ॥
नाततायिके दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ॥
प्रकाशं वा प्रकाशं वा मन्युस्तन्मन्युमृच्छति

भीभागवते अ० ११-७-१

आततायी वधारणः. न हन्तव्य इति आदिपुराणे उक्तमिति
केचिन् वदन्ति. तत् असत्. कुतः? कलौ उद्धृतं अष्टादश-
महापुराणानां मध्ये एकं अग्निपुराणं "कलौपाराशरःस्मृतः"
इति प्रसिद्धा स्मृतिश्च. वेदतुल्या इति प्रसिद्धा मनुस्मृतिश्च,
आततायी हन्तव्य इति वदति. एतानि प्रमाणानि
अशास्त्रीकर्तुं कस्यापि प्रमाणस्य तेषां आदिपुराणस्य
सामर्थ्यं नैव, प्रमाणविषये द्वैतिनः एवमुदाहरन्ति.
वेदाश्च पञ्चरात्राणि प्रमाणं मुख्यमोरितं ॥
अविरुद्धानि यान्येकस्मिन् प्रमाणे विरुद्धाणि सन्ति ॥
भारतादीनिषान्त्वानि प्रमाणानीति वै विदुः ॥
श्रुतिस्मृती तु तस्याज्ञे तत्रोक्तं ~~प्रमाणमस्ति~~ इति.

प्रश्नः २३. दोषानकथयित्वा, जलेन विवाहं कृते स विवाहः
वितथो वा न वा? अत्र मनोरमिप्रायो वर्णनीयः.

४ उत्तर यादवेंद्राचार्याः मनु० अ० ९ स्तो० ११.

यस्तु दोषवर्ती कन्यामनास्यायोपपादयेत् ।

कनस्य तद्वितथं कुर्यात्कन्यादातुः दुरात्मनः ॥

अन्याः स्मृतयश्च, अयमेवाक्षयः तुलसी रमेष्टाचार्याणां, कौकमी
वाचस्पत्याचार्याणां, टोलेने आचार्याणां आचार्याणां.

॥ श्रीः ॥

श्रीवासुदेवां विजयते ।

श्रीकुंभघाणे द्वादशाक्षरपुरवीथिकायां
श्रीवासुदेवस्य ६० तमे आविर्भावो-
त्सवे प्रातस्मायं च मिलितेर्विद्व-
ज्जनैः चर्चितनिर्णीत-
विषयकग्रन्थः ।

अथ,

कुंभघाणे

"गोपालविलाम" मुद्राभरशालायां

मुद्रित ।

कल्पवृक्षे ४९९७.

शालीवाहनशकाब्दे १८१८.

म-मधुसूदन-मठे

१८९७.

—*—

॥ श्रीः ॥

श्रीकुम्भघोणे द्वादशाभगपुरवीथिकायां श्रीवासुदेवस्य
आविर्भावादाभ्य ६० तमः आविर्भावोत्सवः दुर्मुखफाल्गुन
शुक्लचतुर्दशी बुधवामर हृण १८९७ मार्च १७ सौरमीनषष्ठ
दिनमारभ्य प्रतिपदाशुक्लवामरपर्यन्तं त्रिदिनं प्रातस्माथं च
प्रवृत्तायां मभायां मिळिना विद्वज्जनाः ॥

मन्नारगुडी रामचन्द्राचार्याः.	तिरुकाटपल्ली अनन्ताचार्याः
मन्ना० कृष्णाचार्याः.	टोणपे कृष्णाचार्याः.
मन्ना० मन्वरानाचार्याः	चतुर्वेदी हर्याचार्याः.
मंगमेश्वर रामाचार्याः.	चतुर्वेदी रंगनाथाचार्याः.
क० रायवेन्द्राचार्याः.	देवळे मंजीवाचार्याः.
हंवल वैकटाचार्याः.	भुश्या माधवाचार्याः.
कौलगी चक्रगजाचार्याः	अवधानी नारायणाचार्याः.
कौ० मृगर्याचार्याः.	श्रीमुष्ण भूवराहाचार्याः.
उम्रजी श्रीनिवामाचार्याः	चक्रपाणि आचार्याः.
वग्व्हेडी श्रीनिवामाचार्याः	तिरु० श्रीनिवामाचार्याः.
शठकोपाचार्याः.	तिरु० चक्राचार्याः.
कालेज रत्नाचार्याः	चतु० गोपालाचार्याः.
तोरवी शामण्णाचार्याः	कुण्डली वेदव्यासाचार्याः.
कुटाकोल शामाचार्याः.	कौ० सेनुमाधवाचार्याः.
टोणपे सारंगमाचार्याः.	बुरडे सेनुमाधवाचार्याः.
कौल० माधवाचार्याः.	बुरडे राममूर्त्याचार्याः.
धर्मसास्त्री रामाचार्याः.	रोहणीकर श्रीनिवासाचार्याः.
धर्म० दादाचार्याः.	

*His Holiness
Joshi*

धर्म० प्रयागाचार्याः.	लौकिकाः ॥
कूटाकोल व्यासाचार्याः.	के. रङ्गराव.
खापे श्रीनिवासाचार्याः.	रामचन्द्रराव.
खापे वामुदेवाचार्याः.	रामराव
खापे रामचन्द्राचार्याः.	ताशीलदार अय्यासामिशास्त्री.
अध्वर्यु कृष्णाचार्याः.	टोमरे नारायणसामिराव.
पाटराचार्य अब्बुआचार्याः.	-----

॥ विचार्या विपयास्त्वमे ॥

१. प्रश्नः— ऋग्वेदस्य प्रथममण्डलस्य अष्टादशानुवाकस्य १२३ सूक्तस्य ६, १०, ११. ऋचः किं प्रतिपादयन्ति ?

उत्तरं— १. मन्त्रारगुडी रामचन्द्राचार्याः ॥ उदीरता इत्यादिमन्त्र. ६॥ तदर्थस्तु । यस्मात्कारणादुषःकालाभिमानिदेवताः तमसा अपगृढानि स्पर्हा स्तहणीयानि वस्तूनि यज्ञसाधनभूतानि हविरादीनि प्रकाशयन्ति तस्मादग्निः यूयमुत्कृष्टं स्तोत्रं प्रवर्त्तयन् प्रज्ञोपलक्षितानि कर्माणि प्रवर्त्तन्ता । अग्नयः देदीप्यमानाः उत्तिष्ठन्तु तथाच रात्रौ अन्वकारेण सर्वाणि कर्माणि प्रतिबद्धानि अभवन् उषोदेवताभि तमोरूपे प्रतिबन्वे नष्टे सति सर्वाणि कार्याणि प्रवर्त्तन्तामित्यर्थः । १० ऋक् कन्वेव । यथाकन्या अप्रगल्भेव सदा सचरति अनन्तरं प्रगल्भासती पतिं प्राप्नोति अनन्तरं स्वस्य तारुण्यं प्रकाशयति । तथा उषःकालाभिमानिदेवतापि अवस्थात्रयवती पतिं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १, मण्डले. १८, अनुवाके. १२३, सूक्ते. ऋक् ११. सुतंकाशा ० अस्याः अर्थः । यथा मात्रा अल-रुता सती योषा स्वलावण्यं सर्वेषां दर्शयति तथा त्वमपि

प्रकाशमाना स्वस्वरूप्य सर्वेषां दर्शयति भद्रा कल्याणशीला च
वर्तते । अतः च अस्माकं ज्ञानप्रतिबन्धकं तमोनिवर्तय । पुन
यथा तमो निवर्तने अन्येषां कर्तव्यावशयो न भवेत्तथा निवर्तयेति ।
अत्र दर्शितं अर्थः विश्वरूपभाष्यानुसारेण । ऋग्भष्ये “उष -
प्रकाशनाद्भूतं तद्विदम उच्यते” इत्युक्तगत्या प्रकाशरूपत्वेन उष -
शब्दवाच्यद्रव्यरूपं च ज्ञातव्यम् ॥

२. एवमेव मन्त्ररगुडो कृष्णाचार्याः ॥

३. एवमेव कः शामाचार्याः ॥

४. एवमेव पाण्डुरंगी मध्वरायाचार्याः ॥

५. टोणपे शार्ङ्गपाणि आचार्याः ॥ ६. ऋक । यजमानेन

ऋत्विजेन निजोपसृते । यस्मात् उषो देवता अवकारावृतस्पृह-
णीययजमानपदार्थान् प्रकटीकुर्वन्ति । तस्मात् स्तोत्रं प्रवर्तयन् ।
प्रतोपलक्षितकर्माणि कुरुष्व अग्नीं प्रज्वल्यन्ति ॥ १० ऋक । गर्ग-
राज स्पष्टतां प्राप्नुवती कन्येव क्रीडाशिले हे उषः च स्पष्टशरीरा
अभिमतं दानमिच्छन्त सूर्यं प्रयेयि । ततः यौवनोपेता पशून् सृषेस्य
पुनः ईषद्भूम्यं कुर्वता । वत्समा उपलक्षितानवयवान् प्रकटी-
करोष्यन्ति उषो देवी स्तूयते ॥

११. ऋक । यथा मात्रालकृता शोभना स्त्री स्वकीयशरीरं दर्श-
नाशविष्करोति । तथा च सर्वशरीरमाविष्करोषि । अतः च स्तुत्या
प्रसन्ना पदार्थनिकर अवकार विनाशय इति उषो देवी स्तूयते ॥

६. तोरणी शामाचार्याः ॥ १. म० १८. अ० १२३. सू०

६. ऋक । सायनभाष्यरीत्या लिख्यते ॥ ऋत्विजः प्रति य-
जमानोक्तिरूपेण श्रुतिः १. स्तुतिर्कर्तव्या च २. प्रकृतोपप्लुक्तकर्म-
भूति ३. प्रकृतोपप्लुक्तमिप्रज्वलनं ४. स्तुतिकल्य प्रतिपादयति ॥

१.मं० १८.अ० १२३.सू० १०.ऋ० अर्थः । यथा स्त्री क-
न्यात्वावस्थायां स्वाभरणाद्यलंकृतशरीरेण शोभमानासती स्वस्वा-
मिकर्तृकदानार्हं वरं प्रति गच्छति ॥ यथा च मदहासयुक्ता
सती वक्षःप्रभृद्यवयवानि आविष्कृणुते तथेति शेषं स्फुट ॥

१.मं० १८. अ० १२३.सू० ११.ऋ० यथा लोके मा-
त्रादिना स्वलंकृता शोभना सती स्वकीय लावण्योपेतं सर्वशरीरं
दर्शनायाविष्करोति तद्वस्त्वमपीत्यर्थः ॥

७. अवधानी नारायणाचार्याः ॥ यज्ञसाधनपदार्थप्रकटनं
कुर्वन्तो उषोदेवान् स्तुव्यः । यज्ञीयानि अग्निप्रज्वलनादीनि क-
र्माणि कुरुतेति यष्टा विज्ञाप्यन्ते ऋत्विजः । कन्ये अभिमत दा-
तुमिच्छन्ते सूर्यं प्रयेषीति एव उषोदेवी स्तुयते । स्तुत्या प्रसन्ना प-
दार्थावरणं विवासयेति ॥

८. यादवेन्द्राचार्याः ॥ ऋग्वेदे १. १८. १०३. ६. एतस्या ऋच
अर्थं मायनाचार्याः एवं वदन्ति । सूनृता प्रियमन्यामिका वाच
उदीरता उद्गच्छन्तु ॥ तथा पुरधी. पुरधय पुर शरीर यासु धीयन्ते
याभिर्वा ता पुरधयः प्रज्ञा प्रयोगविषया ता अप्युन्मिषन्तु प्रज्ञापल-
क्षितानि कर्माणि प्रवर्तन्तामित्यर्थः । तथाप्रय आहवनीया शुश्रूचाना
मो अत्यन्त उदस्थु. उत्तिष्ठन्तु प्रज्वलयन्वित्यर्थः । विभातोर्विविधं भा-
ममाना उषस उषोदेवतास्तमसापगूहान्पन्धकारेणाश्रितं गोपितानि
स्पर्हां स्तृहणीयानि वस्नि वामयोग्यानि यज्ञसाधनभूतहविरादीन्यावि-
ष्कृण्वन्ति यथा वस्तु प्रकटीकुर्वति तस्मात् स्तोत्रादिकं कुर्वीत्यर्थः ।
अथं भावः ॥ सूर्योदयकाल आगत ततः सूनृताः प्रियमन्यामिका
वाचः उदीरताः प्रज्ञया क्रियमाणानि कर्माणि प्रवर्तन्ताः अग्नय
प्रज्वलयन्तु ॥ ऋक् १८. सायनाचार्याः ॥ तन्वा शरी-

रेण शाशदाना शाशाद्यमाना स्पष्टता प्राप्नुवती कथ्येव ।
 तथा हे उषः त्वं दृश्यसे । हे देवि देवनशीले प्रियक्षमाणं
 यष्टुमिच्छन्त एषि युवतिरिति लुप्तोपमा । यथा लोके प्रग-
 ल्भा योषितुं पुग्स्ताप्रियतमस्य पुरतः सम्मयमाना दन्तप्रदर्श-
 नायेषद्धमनं कुर्वती वक्षामि वक्षसोपलक्षितानि आविष्करोति ।
 तथा त्वमपीत्यर्थः । अयं भावः । हे देवि तन्वा शाशदाना कथ्येव
 एषि । तस्मात् पुग्स्तात् सम्मयमाना युवतिरिव विभासि । वक्षामि
 आविष्कुरुषु ॥

ऋक् ११. हे उषो देवि मातृमष्टा मातृभिः जननीभिः गृही-
 कृता योषेव मुसकाशा प्रकाशमाना त्वं तन्वं स्वकीया तनुं दृशे
 आविष्कुरुषु प्रकटयसि । यथा लोके मात्रादिना स्वलंकृतान्यन्तं
 शोभमाना मनी स्वकीयं लावण्योपेतं सर्वशरीरं दर्शनायाविष्करोति
 नहन्त्वमपीत्यर्थः । हे उष यत एव करोष्यतो भद्रा कल्याणशीला
 मनुष्या वितरं व्युच्छ आवरकमन्वकारं विप्रकृष्टं यथाभवन्नितथा
 विवामय ॥

२. प्रश्नः— ऋग्वेदे १, १९, १३१. ३. ऋक् किं
 प्रतिपादयति ?

उत्तरं— १. यत्पारगुडी रामचन्द्राचार्याः ॥ मुक्त १३१. ऋक् ३
 विन्वा ननस्त्रे इति अस्यार्थः । इन्द्रं स्वभजनकर्तृणा गोधनवृद्धिं करोति
 अमुष्मिन्स्वर्गादिकं प्रापयति इति हेतोः द्रुपती पयोध्रतादिना-
 स्त्रिभ्यन्तौ कल्पप्रतिबन्धकं च परिहरन्तौ सन्तौ इन्द्रं प्राणयितुं यज्ञं
 कुर्वन्ते तेषां भजकानां मिथुनानां अनिष्टपरिहारार्थं वचायुधं च प्र-
 काशयतीति ॥

२. एवमेव यत्पारगुडी कृष्णाचार्याः ॥

३. क० शामाचार्याः ॥ १. १९. १३१. ३.. हे इन्द्र
त्वा त्वामुद्दिश्य मिथुनाः पत्नीसहिताः यजमानाः विततस्त्रं यज्ञं वि-
तन्वते यद्वा यज्ञे पयोव्रतादिना ॥

४. टोणपे शार्ङ्गपाणिआचार्याः ॥ हे इन्द्र पत्नीमहिता
यजमानाः त्वामुद्दिश्य वा वितन्वते । गोसमूहलाभार्थं इन्द्रतृ-
प्तिमिच्छन्तः विशेषेण हविष्यक्षयन्तः यतः स्वर्गं गन्तुमुद्यतां द्रौ
जायापतीसयुक्ताविवाभिमतफलयुक्तां करोषि इति इन्द्रः स्तूपते ॥३॥

५. तौरवी शामण्णाचार्याः॥ पत्यासह यज्ञकरणं देवतामुद्दिश्य
देहशोषणं वा पत्या सह यज्ञकरणादरेव सफलं भवति । गृहस्थाश्रमिण
पुरुषस्य पत्या सहैव स्वर्गप्राप्तिः पत्याः पतिमाहित्येनैव स्वर्गप्रा-
प्तिः स्त्रीणां पतिमाहित्येनैव विहितकर्माधिकारः । पुरुषस्य पत्या
सहैव विहितकर्मानुष्ठानं इन्द्रमहिमा इयंतान् विषयाः प्रतिपादयति
इत्यलं विस्तरेण ॥

६. अबधानी नारायणाचार्याः ॥ हविर्दानक्षमं दपती अग्नि-
मतफलयुक्तां करोषीति ॥

७. यादवेन्द्राचार्याः ॥ १. १९. १३१. ३ मायनाचार्याः
एवं वदन्ति । हे इन्द्र त्वा त्वामुद्दिश्य मिथुना पत्नीमहिता यजमाना
विततस्त्रं यज्ञं वितन्वते यद्वा यज्ञे पयोव्रतादिनाऽन्मानमुपक्षयन्ति । किमर्थं
गव्यस्य व्रजस्य माता गवाः संबन्धिनो पृथस्य लाभं निमित्तभूते
सति नक्षत्सर्वत्राग्निहोत्रादिनियवाक्येषु कारागिचित्रादिकाभ्यवाक्येषु
यस्योदयं यस्य गृहानिन्यादि नैमित्तिकवाक्येषु पुरुषस्यैवार्थिनादे
सद्भावात्तस्यैवाधिकारः त्रियास्तु मन्यप्यर्थिनेऽध्ययनाभावेन विद-
ताया अभावात् । अत एव सामर्थ्याभावाच्च । नास्यधिकारः
इति वाच्यम् । यद्यापि स्त्रिया नाम्नि पृथगाधिकारः । तथापि

पूर्वमीमामाया पठे अधिकाराध्याये । तृतीयचतुर्थाम्यामधिकरणा-
भ्या अस्याेव स्त्रिया अधिकारः स च पन्था महेति प्रपञ्चितत्वात् ।
चायापती अग्निमाद्रीयानामिन्याधानविधानात् । स्मृतिषु च ' नास्ति
स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रत म० १. १५५. इति पृथगाधिकारस्यैव
निवारितत्वादस्यैव पया सह स्त्रिया अधिकारः ' अध्ययनाभावेऽपि॥
वेद पन्थे प्रदाय वाचयेत् । आ० २. ११. इति सूत्रकारव-
चनात् 'पन्थन्वास्मि' इत्यादिविधिषु 'मुपजस्वा वयं'मित्यादि मन्त्रवच-
नभ्यानिभार इति न्यायान् तस्मान् मिथुना यज्ञ ततस्व इत्ये-
नद्युक्तः । कीदृशान् अवस्यव इद्रायामने तप्तिमिच्छन्त नि-
मज्ज निःशेषेण हविः यजन्त सत्तन्त सक्षानिर्गन्थः । स्वा सम्भ-
जमानाः पुनस्तत्रैव विशेष्यन्ते । निमज्ज. फलप्रतिबन्धक पाप
निर्गमयन्तः कस्तत्र विशेष इति तदुच्यते यत् यस्मात् कारणात् गव्य-
नागामामन इच्छन्तौ स्वर्गन्ता स्वर्गं यन्तौ गन्तुमश्रुतां दानना हे-
त्रायापतीरूपौ जनौ ममहमि । सयुक्तयोरिव अभिमतं स्वर्गादिकं
प्राप्नुयसि । यद्वा सम्यगनुष्ठितवन्तावियुहसि निश्चिनोपि अतः प-
नासिद्धता अनुनिष्ठानोऽर्थः । किञ्च हे इन्द्र त्व वृषण वर्षक का-
माना सत्त्वाभुवः शत्रुवशादिव्यापागमामर्थेन सहवोपन्न वज्रमाविष्क-
रिक्व आविष्कुवन् प्रकटयन् वर्तम इति शेषः ॥ ३ ॥

३. प्रश्नः— ऋग्वेदे १, २१, १५४, १६. ऋक्
किं प्रतिपादयति ?

उत्तरं— १. मन्त्रा० रामचन्द्राचार्याः ॥ तृतीयप्रश्ने १६. नास्ति ॥

२. एवमेव मन्त्रा० कुप्पाचार्याः ॥

३. अबधा० नारायणाचार्याः ॥ इन्द्रः स्तूयते ॥

४. कृत्वा० शामाचार्याः ॥ १, २१, १५४, ६. हेपती य-
जमाना वा युष्मदर्थं तां तानि गन्तव्यत्वेन प्रसिद्धानि वस्तूनि

मुखनिवासयोग्यानि स्थानानि गमध्वै युवयोर्गमनाय उश्मासि का-
मयामहे तदर्थं विष्णुं प्रार्थयाम इत्यर्थः ॥ तानान्युक्त कानीत्याह ।
यत्र येषु वास्तुषु गावो रश्मयो भूरिशृङ्गाः अत्यन्तोल्लस्युपेताः
बहुभिराश्रयणीया वा । अयासः अयनागन्तारः अतिविस्तृताः ।
यद्वा अयासः गन्तारः अतादृशाः अन्यन्तप्रकाशयुक्ता इत्यर्थः ॥
अत्राह । अत्रखलु वस्त्वाधारभूते द्युल्लोके उरुगायस्य बहुभिर्म-
हान्मभिः गातव्यस्य स्तुत्यस्य वृष्णः कामाना वार्षितुः विष्णोः तत्
तादृशं सर्वत्र पुराणादिषु गन्तव्यत्वेन प्रसिद्ध परमं निरतिशय पदं
स्थान भूरे अतिप्रभृतं अवभानि स्वमाहिम्ना स्फुरति ॥ तानि वा
वास्तूनि कामयामहे । गमनाय यत्र गावो भूरिशृङ्गा बहुशृङ्गा भू-
गीति बहूनां नामधेयं प्रभवतीति सत शङ्कं श्रयतेर्वा शृणोतेर्वा श-
स्त्रातेर्वा शरणायोद्गतमिति वा शिरोऽसौ निर्गतमिति वा अयामो अ-
यनास्तत्र तदुरुगायस्य विष्णोर्मेहागते परमं पद परार्ध्यस्थमवभानि
भूरिषादः पद्यतेरिति ॥ ६ ॥

४. प्रश्नः— स्मृतिषु कृत्रिमादयः ये पुत्रा उक्ताः ता-
वदतः? कया स्मृत्या निवर्तिताः सा स्मृतिः किं वदति? तस्या
व्याख्यानं वर्तते वा । यदि वर्तते तर्हि केन कथं वा व्याख्यातं ?

उत्तर— १. मन्मा० रामचन्द्राचार्याः ॥ नवमे मनुः ।

औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च ।

गूढोत्पन्नोपविद्धश्च दायादा बान्धवाश्च षट् ॥

कानीनश्च सहोदश्च कीतः पौनर्भवस्तथा ।

स्वयं दत्तश्च शौद्रश्च षडदायादबान्धवाः ॥ तदाह । बृहस्पतिः ।

उक्ता नियोगा मनुना निषिद्धाः स्वयमेव तु ।

युगकपादशक्योऽर्थं कर्तुमन्यैर्निबानतः ॥

तपोज्ञानममायुक्ताः कृतत्रेतायुगे जनाः ।
 द्वापरेच कर्त्ता नृणाः शक्तिरानिर्हि निर्मिता ॥
 अनेकधा कृता पुत्रा ऋषिभिश्च पुगतनैः ।
 न शक्यन्तेऽबुना कर्तुं शक्तिर्हानैरिदं नैरिति ॥

२. एवमेव मन्मा० कृष्णाचार्याः ॥ किंच ।
 औरमो दत्तकश्चैतो पुत्रौ कालियुगे स्मृता ॥
 अन्वान्दशविधान पुत्रान् कीनाद्यान्वर्जयेः कर्त्ता । इत्युक्ते
 औरमदत्तकव्यतिरिक्ता पुत्रा निषिद्धा ॥

३. एवमेव कृ० शामाचार्याः ॥
 ४. एवमेव तोरवी शामण्णाचार्याः ॥
 ५. एवमेव पाण्डुरंगी मध्वराजाचार्याः ॥

६. यादवेन्द्राचार्याः ॥ द्वादशविधपुत्राः स्मृत्यादिषु उक्ता तेषां
 मध्य केऽपि कदापि न निवर्तिता । केचित् दत्तैरसौ विना अन्ये
 पगशरेण निवर्तिता इति वदन्ति । पगशरमाधवीये एवं नेति
 व्याख्यातं भवति । तथाहि । पगशरस्मृतौ ॥ अ० ४.

औरम क्षेत्रज्ञश्चैव दत्त कृत्रिमकः सुत ।

माधवः ॥ एतच्च द्वादशविधानां पुत्राणामुपलक्षणं । तेच मनुना
 दर्शिता । * * अत्र द्वादशविधानां पुत्राणां यानि लक्षणानि
 मनुना दर्शितानि तानि सर्वाण्युपलक्षयितुं दत्तस्य लक्षणमाह ॥

स्मृतयः । मनुः ॥ ९. १५८. पुत्रान् द्वादशयानाहेति त्रिभिः ।
 १६ः औरसेति । * * * *

विष्णुः ॥ अ० १५. अथ द्वादशपुत्राः भवन्ति ।

वशिष्ठः ॥ अ० १७. बहूनां द्वादशेषेव पुत्रा इति । * *

याज्ञवल्क्यः ॥ अ० २. ओ० औरसेति पंचभिः ।

बृहत्पराशरस्मृतौ ॥ अ० ६.

औग्माद्या स्मृता पुत्रा भुनिभि द्वादशैव तु ।

* * * *

श्राद्धप्रदा क्रमेणस्य पूर्वाभावे पर पर ॥

५ प्रश्नः— स्मृतिषु अमरादिप्रसिद्धकोशेषु च क्षतयोनिव किमिति वर्णित ? ते स्मृतिकोशा के ?

उत्तरं— १. तोरवी गायणाचार्याः ॥ स्त्रीणां क्षतयोनिव नाम पुरुषसंयोगतन्ध्वमान्यतराधिष्ठानयोनिवमिति जायते । स्मृतिपर्यालोचनया ॥ स्मृतिस्तु ।

ऋष्यशृङ्गः ॥ स्त्रीणामाद्यस्य वै भर्तु यद्वात्र तेन निर्वपेत् ।

याद स्वक्षतयोनिभ्यात् पतिमन्यं समाश्रिता ॥

तद्गोत्रेण नया देय पिण्डं याद्व तथोदकं ।

अमरे, क्षतयोनि वशब्दो न दृश्यतेऽस्माभि ॥

२. टाण० शार्ङ्गपाण्याचार्याः ॥ याज्ञवल्क्यस्मृतौ ।

अक्षता च क्षता चैव पुनर्भृसंस्कृता पुन ।

मिताक्षरायां ॥ “ अन्यपूर्वा द्विविधा । पुनर्भृ स्वरिणां चेति । पुनर्भृतां द्विविधा । क्षताचाक्षताच । तत्र क्षता । संस्काराप्रागेव पुरुषसंबन्धदायिता ॥ ” एतेन संस्काराप्रागेव पुरुषसंबन्धव क्षतयोनिवमिति ॥

३. यादवेन्द्राचार्याः ॥ पुरुषसंयोगानन्तरं स्त्री क्षतयोनिरिति उच्यते. प्रसिद्धकोशेषु अपि । एवमेव उक्तं. शब्दकल्पद्रुमे ॥ अक्षतयोनि. पुरुषसंयोगेन अदूषिता ” इति । कन्या अक्षतयोनि अमथुनी इति च पुरुषसंयोगात्पूर्वं स्थित्यः उक्ता । अकन्या क्षतयोनिः स्पष्टपूर्वा इति पुरुषसंयोगानन्तरमेव स्थित्यः व्यवहियन्ते ॥

मनुः ॥ अथैतन्मनुः ६. श्रीनन्दनः अक्षययोगि ॥

वैद्यनाथदीक्षितयोगे वगागमकाण्डे कन्यालक्षणप्रकरणे प० ९३.

मरणोद्वाह नियममाह— मनुः ॥

अमपिण्डाच्च या नातृमृगयात्राच वा पितृ ।

मा प्रशम्य द्विजा निना दाम्कर्मण्यैतन्मनुः ॥

अथैतन्मनुः अक्षययोगि ॥

अक्षययोगि तु य स्त्रियाः वृगाद्धोणमानव । ८. २५. २६.

मात्रेण अक्षययोगि स्मृतान् ५. १७६.

श्रीनन्दनः ॥ अक्षययोगि स्मृतान् । २५. मन्त्रसंस्कार
अक्षययोगि स्मृतान् ॥ २६

वर्मिष्ठः ॥ यावच्च कन्या ऋचा मृगयात्रा नृन्यैस्सकामा अभि
याच्यमाना ॥ १७ १८. अथैतन्मनुः । अ० ८.

पाणिप्रहे । पाणिप्रहेनयान्मिष्यात् पुनस्संस्कारमर्हति ॥ अ० ७.

नन्दनः ॥ कन्यायैतन्मनुः पाणिप्रहेणदधिता ॥ इति

६ मन्त्रः— कन्यायाः भार्याय कदा सिध्यति ? भर्त-
मैरोग्यमन्तरं वा तत्र वा ? गद्यसूत्राणि तेषां भाष्याणि च
अस्मिन्मन्त्रे किं वेदयिष्ये ? तद्वयं लिख्यते ?

उत्तरं— १. टोणपे शास्त्रपाणि आचार्याः ॥ मनुस्मृतिः।
अ० ८. पाणिप्रहेणिकामन्त्रा नियतं दाम्कर्मणम् ।

तथा निष्ठा नृ विज्ञया विद्वाद्भि मन्त्रमे पदे ॥

कुल्लुकः ॥ वैशाहकमन्त्राः नियतं निश्चितं भार्याये
निमित्तं सन्वे यथाशास्त्रप्रयुक्तं भार्यायेन निश्चितः । तेषाम्तु
मन्त्राणां “ सत्त्वा सप्तपदी भवेति ” मन्त्रेण कल्पनया सप्तमे
दने पदे भार्यायनिश्चये शास्त्रार्थः निष्पत्तिर्विद्येया । एव च

सप्तपदीदानात्प्राग्भार्यात्वानिष्पत्तेः सत्यनुशये जह्यान्नेर्ध्वं ॥ कन्याया
भर्तृसंयोगात्प्राग्भार्यात्व सिद्ध्यति ॥

२. तोरवी शामणाचार्याः ॥ भर्तृसंयोगात्पूर्वं सप्तपद्युत्तर-
क्षण एव भार्यात्वं स्त्रियो लभन्ते ॥

अत्राह—यमः ॥ विवाहेचैव सवृत्ते चतुर्थेऽहानि रात्रिषु ।

एकत्वं सा व्रजेद्भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सूतकं ॥

स्वगोत्राच्छश्यते नारी उद्धाहात्सप्तमे पदे ।

भर्तृगोत्रेण कर्तव्यं दानं पिण्डोदकक्रिया ॥

बृहस्पतिराह— पाणिग्रहणिका मन्त्राः पितृगोत्रापहारकाः ।

भर्तृगोत्रेण नारीणां देयं पिण्डादिकं ततः ॥

चतुर्थीहोममन्त्रेण त्वडमांसद्वयेन्द्रियं ।

भर्ता संयुज्यते पत्नी तद्गोत्रा तेन सा भवेत् ॥

यमः ॥ नोदकेन न वा वाचा कन्यायाः पतिरुच्यते ।

पाणिग्रहणसंस्कारात्पतित्वं सप्तमे पदे ॥

कन्यायाः भार्यात्वं विना पतिव्यानुपपत्तेर्वरस्येति भावः ॥

यमुः ॥ पाणिग्रहणिका मन्त्रा नियतं दारलक्षणं ।

तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिस्तप्तमे पदे ॥

३. यादवेन्द्राचार्याः ॥ मनोदानान्परतः भार्यात्वमिद्विर्भवानि ।

श्रीमहाभारते वनपर्वणि अ० २९३. सावित्र्युवाच—

सकृदंशो निपताति सकृत्कन्या प्रदीयते ।

सकृदाह ददानीति श्रोण्येतानि सकृत्सकृत् ॥२६॥

दीर्घाबुरधवाल्पायुः सगुणो निर्गुणोऽपि वा ।

सकृद्भूतो मया भर्ता न द्वितीयं वृणोम्यहं ॥२७॥

ममत्ता निश्चयं कृत्वा ततो वाचाभिधीयते ।

क्रियते कर्मणा पश्चात्प्राप्तं मे मनस्ततः ॥२८॥

७. प्रश्नः— सूत्रस्मृत्यनुसारेण, कदा भर्तुः पिण्डे गोत्रे
सूतके च कन्या एकैव लभते ?

उत्तरं— १. मन्त्रार० रामचन्द्राचार्याः ॥ इन्द्रमनुः ॥

एकैवं सङ्गता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सूतके ।

स्वगोत्राच्छश्यते नारी विवाहा-मन्त्रमे पदे ॥

२. मन्त्रार० कृष्णाचार्याः ॥ विवाहहोमे सप्तपद्यन्तं संपूर्णे
ज्ञाते भार्याया भर्तृगोत्रादिकं सिद्धयति ॥ अत्र प्रमाण । “ स
इमा देवा अर्धमा प्रेतो मुचातु नामुत । स इमा देव पूषा प्रेतो
मुचातु नामुत । स इमा देवा वरुण प्रेतो मुचातु नामुत ॥ ” इति
मन्त्रत्रय ॥ “ स अर्धमा देव इमा इतः पितृगोत्रात् मुचातु मो-
चयतु इति ॥ स पूषा देव स वरुण देव इमा इतः पितृगोत्रा-
त् प्रमुचतु प्रमोचयतु । ” इति विवाहहोममन्त्रत्रय आश्वलायनसूत्रोक्तं ॥

३. एवमेव पाण्डुरङ्गी मन्त्रराजाचार्याः ॥

४. कृ० शामाचार्याः ॥ मनुः ॥- यमः ॥

विवाहे चैव निवृत्ते चतुर्थेऽहनि रात्रिषु ।

एक र मा गता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सूतके ।

मन्त्रमर एक ऋषिर्जायत इति सूत्रस्य अन्येत्वाहुरिति व्याख्यया
संवाच्यते ॥

५. टोणपे शर्कपाणि आचार्याः ॥ गोभिलसूत्रभाष्ये

बृहस्पतिः ॥ पाणिग्रहणिकामन्त्राः पितृगोत्रापहारकाः ।

भर्तृगोत्रेण नारीणा देव पिण्डादिकं ततः ॥

पाणिग्रहणमन्त्राणां पितृगोत्रापहारकत्वमाह ॥ न तेषामेष केषां
तर्हि तेषां चतुर्थीहोममन्त्राणाञ्च कस्मात् यस्मादनन्तरमेवाह—

बृहस्पतिः ॥ चतुर्थीहोममन्त्रेण तस्मात्तद्व्येभिर्वै ।

भर्ता संवृण्यते पत्नी तद्गोत्रा तेन सा भवेत् ॥

अथवा पाणिग्रहणिकामन्त्रा इति वचनं सप्तमे पदे गताया
बध्वामवगन्तव्यं ॥ हारीतस्मरणात् । तथा च मनुः ॥

पाणिग्रहणिका मन्त्रा नियतं दारलक्षणं ।

तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे ॥

पराशरमाधवीये । प. ४६९. एकत्वं सगता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सूतके ।

स्वगोत्राद्भक्ष्यते नारी विवाहात्सप्तमे पदे ॥

मार्कण्डेयपुराणे ॥ ब्राह्मणादिषु विवाहेषु यातृदा कन्यका भवेत् ।

भर्तृगोत्रेण कर्तव्या तस्याः पिण्डोदकाक्रियेति ॥

“ एतेन चतुर्थीहोमानन्तरं । भर्तृसयोगानन्तरमेव भर्तुः पिण्डे
गोत्रे सूतके च कन्या एकत्वं लभते ” ॥

१. सौरवी शामण्णाचार्याः ॥ १. यमस्मृतिः ॥ भवदेवभट्टा-
दाहृतमिति गोभिलभाष्योद्धृतमनुस्मृतिरपि ॥

विवाहे चैव निर्वृत्ते चतुर्थेऽहनि रात्रिषु ।

एकत्वमागता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सूतके ॥

विवाहे चैव निर्वृत्ते चतुर्थेऽहनि रात्रिषु ।

सन्ध्योद्धवैस्तथा मन्त्रैः अस्थिमासत्त्वं च स्मृतम् ॥

एकत्वं सहते भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सूतके ॥

आपस्तम्बधर्मसूत्रे पत्र ७४.

७. यादवेन्द्राचार्याः ॥ सूत्रस्मृत्यनुसारेण भर्तुः पिण्डे गोत्रे
सूतके च भर्त्रा सह एकत्वं तेन कन्यात्वभगानन्तरं स्त्री लभते ।

आश्वलायनसूत्रे ॥ १, ८, १२. संवत्सर वैकऋषिर्जायत
इति सूत्रस्य भाष्ये ब्रतान्ते एकऋषिस्तं पश्यते पितृगोत्रं विहाय
पतिगोत्रं भजत इत्यर्थः ॥ इति

आपस्तम्बधर्मसूत्रे २, ६, १५, १०.

विवाहे चैव निर्वृत्ते चतुर्थेऽहनि रात्रिषु ।

सन्ध्यां द्रवै तथा मन्त्रे अस्थिमांसवचैः सह ॥

एकत्वमहं भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सूतके ।

तस्माद्दुःकपिण्डे च भर्तुर्गोत्रेण दीयतां ॥

मुधीर्विलोचने ऋष्यशृङ्गः ॥ अनेकमर्तृकायाः प्रथमभर्तृ-
गोत्रेण तेन व्यवये मति ।

स्त्रीणा आद्यस्यैव भर्तुः यद्गोत्रं तेन निर्वपेत् ।

यदि त्वक्षतयानिस्स्यान् पतिमन्य समाश्रिता ॥

तद्गोत्रेण तथा देयं पिण्डं श्राद्धं तथोदकं ॥

गो० शृ० सू० २, ३, १३. अनुमन्त्रिता गुरुं गोत्रेणा-
भिवादयते ॥ भाष्यं ॥ अनुमन्त्रितैव वधगभिवादयते * *

पितृगोत्रेण - * सप्तमे पदे गताया वध्वा पाणिग्रह-
णमन्त्रः । त्रिंशत् स्मरति * * वृत्ताया खलु चतुर्थी
तथैव तगादिममर्गादेः स्मरति च निष्पन्न ॥

गो० शृ० सू० २, ५, १. अथातश्चतुर्थी कर्म ॥

भाष्यं ॥ विवाहे चैव निर्वृत्ते चतुर्थेऽहनि राशिषु ।

एकत्वमागता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सूतके ॥

चतुर्थीहोम मन्त्रेण त्वहमामहदयेन्द्रियैः ।

भर्त्रा सयुज्यते पत्नी तद्गोत्रा तेन सा भवेत् ॥

लिखितसंहिताया ३७७ पत्रे यमस्मृतौ च २९. पत्रे मुंवर-
मुद्रिते एवमेव ।

भवदेवमहमाधवाभ्यां उत्वृतां मनुः ॥

विवाहे चैव निर्वृत्ते चतुर्थेऽहनि राशिषु ।

एकत्वमागता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सूतके ॥ इति ।

एकत्वमागता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सूतके ।

स्वगोत्राद्भक्ष्यते नारी विवाहात्सप्तमे पदे ॥

एतेन स्त्री भर्त्रा सह व्यवयानन्तरमेव तस्य सपिण्डा सगोत्रा समूतका भवति । न तु संयोगात्पूर्व ॥

८. प्रश्नः— किं तत् विवाहाख्यं कर्म. एतत् कलकत्ता रायल् येतियाटिक् सोसैटि इति प्रसिद्धमभया प्रसिद्धीकृत अभि-
पुगणे स्मृतिषु च कथं वर्णितं तद्वदत ?

उत्तरं— १. मन्मर० कृष्णाचार्याः ॥

कन्यादानं शचीयागः कन्याप्राप्तिश्चतुर्थिका ।

इमेतत्कर्मचतुष्टयं विवाहाख्यं कर्म । अत्र प्रमाणं ॥

कन्यादानं शचीयागः विवाहोऽथ चतुर्थिका ।

विवाहमेतत्कथितं नाम कर्म चतुष्टयं ॥ इति ॥

२. म० रामचन्द्राचार्याः ॥

कन्यादानं शचीयागः विवाहोऽथ चतुर्थिका ।

विवाहमेतत्कथितं नाम कर्म चतुष्टयमिति ॥

३. कू० शामाचार्याः ॥ अभिपुराणरीत्या कन्यादानं शची-
यागः चतुर्थीकर्म विवाह इति कर्मचतुष्टयरूपं ॥

स्मृतिसूत्रव्याख्यया च मन्त्रपुरस्सरकन्यास्वीकार. विवाहाख्यं कर्म ।

४. टोणपे शारङ्गपाणिआचार्याः ॥ अभिपुराणे ॥

कन्यादानं शचीयागः विवाहोऽथ चतुर्थिका ।

विवाहमेतत्कथितं नाम कर्म चतुष्टयं ॥

एतेन कर्म चतुष्टयात्मकं विवाहमिच्युच्यते ॥ ९

कन्यायाः दक्षिणकुक्ष्यभिमर्शनं उदकाभिषेचनं कंकणमांगल्यव-
न्धनं अक्षतारोपणं होमः पाणिग्रहणं स्नानहोमः सप्तपद्यन्तं विवाह-
शब्दार्थ इति ॥

एनेन चतुर्थीहोमानन्तरमेव कन्याया शाखाभेदेन भर्तृसंयोग उक्तवान् भर्तुः पिण्डे गोत्रे मृतके च कन्या एकत्र लभते ॥

९. तोरवी शामणाचार्याः ॥ पुष्टिगविवाहशब्दार्थः अग्नि-
पुगणे न दृश्यते ॥ नपुमकविवाहशब्दार्थः वक्ष्यमाणकर्मसमुदा-
यरूपो दृश्यते ॥

कन्यादान शचीयागं विवाहोथ चतुर्थिका ।

विवाहमेत-कथिन नाम कर्म चतुष्टयमित्यग्निपुगणवचन ॥

अत्र मम किञ्चिद्वाति ॥ पुष्टिगविवाहशब्दार्थः वरसम्बन्धि-
विवाहसंस्कार । कन्यादानं तु स्त्रासंस्कार । एनेन कन्यादानमिमेनेनैव
विवाहस्याभेः पुनः विवाहोक्तिरमगतेति निरस्त ॥ तादृशसंस्कारस्तु
वरकर्तृकपाणिग्रहणं ॥

अत्र वमिष्ठः— स्त्रापुमयोस्तु सवन्धे वरण प्राग्विधीयते ।

वरणाद्ग्रहणं पाणं संस्कारो हि विलक्षणः ॥

६. यादवेन्द्राचार्याः ॥ विवाह इति पदं यदा नपुंस-
कलिङ्गा भवति । तदा प्रथमातोपि भवति । अस्य पदस्य अर्थस्तु ।
नाम कर्म चतुष्टयामक कर्म । तथाहि— अग्निपुगणे अ० १५४.

कन्यादान शचीयागं विवाहोथ चतुर्थिका ।

विवाहमेत-कथिन नाम कर्म चतुष्टय ॥

९. प्रश्नः— विवाहमिति प्रथमातशब्दो वर्ततेवा नवा । यदि
वर्तते स कुत्रउपपुक्तः । विवाहः विवाहं इति शब्दयोः अर्थभेदो
वर्तते वा नवा । वर्तते चेत् कोर्यं भेदः ?

उत्तरं— १. मन्त्र० कुष्माचार्याः ॥ विवाहमिति प्रथमातश-
ब्दो वर्तते । सः कन्यादानादिकर्मचतुष्टयसमुदायरः ॥ विवाहः

विवाहमिति शब्दो भिन्नार्थकौ । पुल्लिङ्गः एकदेशपरः अन्यः
समुदायपरः ॥

२. तौरवी शामणाचार्याः ॥

कन्यादान शचीयागो विवाहोऽथ चतुर्थिका ।

विवाहमेतत्कार्थनं नाम कर्म चतुष्टयं ॥

इति वचनेन विवाहमिति प्रथमातशब्दो वर्तते इति ज्ञायते ॥

सः कुत्र प्रयुक्त इति प्रश्नाशयो भासते ॥ तस्योत्तरं । विवा-
हमिति नपुंसकान्तशब्दः उक्तकर्मचतुष्टये प्रयुक्त इति ॥
कुत्रोपयुक्त इति प्रश्नाशयेतु शब्दस्योपयोगंतु नवयं जानीमः । अतो
ऽयंश्रुतः सम्यग्विचार्यः नोपेक्षणीयः ॥

विवाहः विवाहमिति पुन्नपुंसकशब्दयोरर्थभेदो वर्तते ॥ पुल्लि-
ङ्गविवाहशब्दः क्रियाविशेषवाचकः ॥ नपुंसकान्तस्तु निरुक्तकर्म-
चतुष्टयान्मकममुदायवाचक इति ॥

३. कृ० शामाचार्याः ॥

कन्यादान शचीयागः विवाहोऽथ चतुर्थिका ।

विवाहमेतत्कथितं नाम कर्म चतुष्टयमित्यनेन प्रथमातो वर्तते
विवाहमिति ॥ अर्थभेदोऽपि वर्तते । पुल्लिङ्गविवाहशब्दः कन्यादान-
शचीयागरूपकर्मद्वयवाचकः ॥ नपुंसकविवाहशब्दस्तु कर्मचतुष्टय-
वाचकः ॥

१०. प्रश्नः— स्त्रीणां द्वितीयादि विवाहे वेदवन्त्र सं-
स्कारो वर्तते वा न वा यदि वर्तते कस्मिन् प्रकरणे ?

उत्तरं— १. यज्ञ० कुष्णाचार्याः ॥ मनुस्मृतौ पौन-
र्भस्मृत्तप्रतिपादनावसरे उक्तं ।

साचेदक्षतयोनिस्स्याद्भूतप्रयागतापि वा ।

पौनर्भवेन भर्त्रा मा पुनस्मस्कारमर्हति ॥

मन्त्रार्थमुक्तावलिः— तेति । सा स्त्री यद्यक्षतयोनि अयमा-
श्रयेत् । तदा तेन पौनर्भवेन भर्त्रा पुनर्विवाहाख्यं संस्कार मर्हति ।
इत्युक्तेः स्त्रीणां द्वितीयादिविवाहे वेदमन्त्रसंस्कारो वर्तते ॥

२. एवमेव पाण्डुः मध्वराजाचार्याः ॥

३. कृ० शामाचार्याः ॥ साचेदक्षतयोनिस्स्याद्भूतप्रयागतापि वा।
पौनर्भवेन भर्त्रा मा पुनस्मस्कारमर्हती युक्ता वेदमन्त्रसंस्का-
रोऽस्तीति मन्त्रे ॥

४. टोणपे शार्ङ्गाणि आचार्याः ॥

चतुर्थोमध्ये ज्ञापने दद्या यदि परस्य चन ।

दत्तामपि पुनर्दद्यात् पिताऽप्यस्मै विदुर्बुधा ।

प्रत्येकयादिदोषा म्यु पतिमगादयोपि न ॥

दत्तामपि हरेद्दद्यादप्यस्मै इति केचन ।

एतेन स्त्रीणां द्वितीयादिविवाहे वेदमन्त्रसंस्कारो मनुः अभ्ये-
वेति भवति ॥

साचेदक्षतयोनिस्स्याद्भूतप्रयागतापि वा ।

पौनर्भवेन भर्त्रा मा पुनस्मस्कारमर्हति ॥

५. तारवी शामण्णाचार्याः ॥ स्त्रीणां द्वितीयादि विवाहेषु
वेदमन्त्रसंस्कारो वर्तते इति ज्ञायते ॥ मनुः ८. अ० ३२६.
भोक्तव्याख्यायां देवलेन तु ॥

गान्धर्वेषु विवाहेषु पुनर्विवाहिको विधिः ।

कर्तव्यश्च त्रिभिर्नर्णैः समयेनाभिप्रायिकः ॥

क्षत्रियविषयमेतत् । ब्राह्मविषयेतु द्वितीयविवाहनिषेधदर्शनात्तस्य
वेदमन्त्रसंस्कारो नास्तीति ज्ञायते ॥ संस्कारकौस्तुभे पत्र २७२
* * अग्निं परिगता सप्तपदं नीता * * एता. न विवाद्या ॥

बौधायनसूत्रे- अग्निं परिगता सप्तपदं नीता तां गृहीत्वा
न प्रजां न धर्मं विन्देतेति । अत्रेद भाति । पुनर्विवाहमनगी-
कुर्वतां मते पुनर्विवाहनिषेधकशास्त्रप्रामाण्यात् स्त्रीणां द्वितीया-
दिविवाहः वेदमन्त्रैः तत्संस्कारश्च नास्ति । तदंगीकुर्वता मते
पुनर्विवाहविधायकशास्त्रप्रामाण्यात्तासां द्वितीयादिविवाहे वेदमन्त्र-
संस्कारो वर्तते ॥ पुनरुद्वाहविधायकप्रमाणानितु त्रयोविंशतिप्रश्नो-
त्तरपात्रिकायां लेशतो लिखितानि ॥

६. यादवन्द्राचार्याः ॥ मनु. अ० ९ श्लो १७६.

साचेदक्षतयोनि स्यात् * * पुनस्संस्कारमर्हति ॥

अ० ८ श्लो० २२६. पाणिग्रहणिकामन्त्रा. कन्यास्वेव प्रति-
ष्ठिताः ॥ नाकन्यासु ॥

वसिष्ठः— अ० १७. पाणिग्रहे मृते बाल्य केवल मन्त्रसंस्क्रुता
साच त्वक्षतयानि स्या.पुनस्संस्कारमर्हति ॥

नारदः— उद्वाहितापि सा कन्या नचे सप्राप्तमथुना ।

पुनस्संस्कारमर्हेत यथा कन्या तथैव सा ॥

बौधायनः— साचेदक्षतयानि स्यात् * * पुनस्संस्कारमर्हति ॥

विष्णुः ॥ ऋतुत्रयमुपास्यैव कन्या कुर्यात्स्वयंवर । अ० २४

याज्ञवल्क्यः— एवमेव अ० १ -- ६४

अक्षताच्च क्षताच्चैव पुनर्भू. सस्कृतापुन । अ० २.

११. प्रश्नः— वेदान्तिनः अपूर्वविधिं कथं वर्णयन्ति ?

उत्तर— १. म० कृष्णाचार्याः ॥ असन्ताप्राप्ते विधिः
अपूर्वविधिः । तदुक्तं न्यायामृतं— तनीषपरिच्छेदे । विचारादि-
विधिस्त्वपूर्वविधि ब्रह्मज्ञाने वेदविचारहेतुताया अयन्ताप्राप्तत्वादिति ।
निदिध्यामनस्य अव्यक्तस्वभावब्रह्मसाक्षात्कारहेतुता नान्यतः प्राप्तेति
म तावदपूर्वविधिरिति ॥ २. एवमेव कृ० शामाचार्याः ॥

३. एवमेव पांडु० मध्वगजाचार्याः ॥

४. टोणपे शार्ङ्गपाणिआचार्याः ॥ प्रमाणा-तरादप्राप्तप्राप्तको
योय विधि मोऽपूर्वविधि ॥ अहर्हस्तस्म्यामुपार्सतेत्यादिविधि प्रत्यक्षादिप्रमाणा-
न्तरादप्राप्त इति तस्याप्येव ॥

५. तोरवी शामण्णाचार्याः ॥ प्रमाणा-तरादप्राप्तो यो विधिः
म अपूर्वविधि अहर्हस्तस्म्यामुपार्सतेत्यादिविधि प्रत्यक्षादिप्रमाणा-
न्तरादप्राप्त इति तस्याप्येव ॥

६. यादवेन्द्राचार्याः ॥ द्वैतभाष्यकारावा तेषा टीकाकाराश्च
विविप्रयत्नक्षणात्तत्र किमपि नावेचन इति भाति । यादवे-
न्द्रो वृत्तशास्त्रमार्गेण अपूर्व निरूप्य परिमप्ययति, अपूर्वस्तु यच्छा-
स्त्रकवेद्यं यमदाकर्तुमशक्यमिति मत्वा कस्मिंश्चिकाले किञ्चित्
अवश्यं कर्तव्यमेवेति विधीयते । यस्य अकरणे प्रत्यवायो वर्तते
तस्य विधि अपूर्वविधि अथवा विधिरिगुच्यते । यथाऽहरह-
स्तस्म्यामुपार्सतेति ॥

१०. प्रश्नः— वेदान्तिनः परिसङ्ख्याविधिं कथं वर्णयन्ति ॥

उत्तरं— १. म० गणचन्द्राचार्याः ॥ अन्यनिवृत्तिकलको
विधिः परिमप्यया तदुक्तं न्यायामृतं— इतरेण श्रुत्यादिविचारस्य
आपातप्रतीतब्रह्मनान्यज्ञानमाधनत्वे प्राप्तेऽसम्भाभिधानी मादृश इति-

वदेकस्य शेषस्य शेषिद्वयसम्बन्धप्राप्तौ शेष्यन्तरनिवृत्तिफलकपरि-
संख्येत्याहुः ॥

२. मन्ना० कृष्णाचार्याः ॥ श्रुत्यादिविचारस्याऽऽपातप्रतीतब्र-
ह्मतदन्यज्ञानसाधनत्वे प्राप्ते इति अश्वाभिधानी मादत्त इतिवत् एकस्य
शेषस्य शेषिद्वयसम्बन्धप्राप्तौ शेष्यन्तरनिवृत्तिफलकपरिसंख्येति न्या-
यायुक्तोक्तः । एकस्य शेषस्य शेषिद्वयसम्बन्धप्राप्तौ शेष्यन्तरनिवृ-
त्तिफलको विधिः परिसंख्याविधिः । तत्रचान्यत्रच प्राप्तौ परिसंख्या
विधीयते इत्यन्यत्रच ॥ ३. एवमेष पा० मध्वराजाचार्याः ॥

४. तोरवी शामण्णाचार्याः ॥ प्रकृतोद्देश्यभिन्ने प्रकृताविधे-
यसंसर्गव्यवच्छेदः परिसंख्या ॥ पंच पंचनखा भक्ष्या इति विधिः ।
प्रकृतोद्देश्यभूतपंचनखभिन्नपडाद्याधिकसंख्याकपंचनखेषु प्रकृताविधेय-
भूतभक्ष्यत्वनिषेधबोधकपंचपदघटित इति तस्य परिसंख्यात्वं ॥

५. कू० शामाचार्याः ॥ निषेधैकतात्पर्यको विधिः । परि-
संख्या यथा । पंच पंचनखा भक्ष्याः ॥

६. यादवेन्द्राचार्याः ॥ यत्सदा त्यागं यद्वागतः प्राप्तं
यस्य अनाचरणे प्रत्यवायो न विद्यते प्रत्युत उत्तमफलमप्यस्ति । तस्य
सदा त्यागं अक्षय्यमिति मत्वा कदाचित् किञ्चित् तस्य कर्तव्यता
विधानं परिसंख्येति भण्यते । यथा पंच पंचनखा भक्ष्या इति ॥

११. वक्षः— स्मृतिषु अकन्याशब्दस्य कोवा अर्थः ?

उत्तरं— १. मन्ना० रायचन्द्राचार्याः ॥ अकन्याशब्दो
स्मृत्याहितस्त्रीपरः “कन्यायाः कनीनच” इति सूत्रव्याख्यानावसरे
अनूलाय अग्रजमित्यर्थ इति कौमुकुतेः ॥

२. टोणपे शार्ङ्गपाणिआचार्याः ॥

अकन्येति तु यः कन्यां ब्रूयाद्द्वेषेण मानवः ।

स शतं प्राप्नुयाद्वण्डं तस्या दोषमदर्शयन् ॥

अकन्येति— नेपं कन्या क्षतयोनिरियमिति यो मनुष्योद्द्वेषेण ब्रूयात् तस्या उक्तदोषमविभावयन् पणशतं राजा दंडं प्रकल्पयेत् ॥ एतेन अकन्याशब्दस्य क्षतयोनिरित्यर्थः ॥

३. तोरबी शामणाचार्याः ॥ कुत्र नेतव्यमिति चिन्ता ऽविषयत्वं अकन्यात्वं ॥ वस्तुतस्तु लुप्तधर्मक्रियावत्तेति स्त्रीत्वं ॥ विवाहकन्यायाः अकन्यात्ववारणाय विशेषणद्वयं ॥ पतितादिपुरुषेष्वकन्यात्ववारणाय विशेष्य ॥ स्मृत्युक्ता कन्याशब्दे स्त्रीत्वस्यापि विवक्षितत्वात् कश्चित्तु द्वोपद्रवः ॥ अथवा मनुस्मृतौ १८. अष्टादशाध्याये २२९. श्लोक अकन्येति तु यः कन्यां ब्रूयाद्द्वेषेण मानवः । इति व्याख्याने नेपं कन्या क्षतयोनिरिय इति अकन्याशब्दार्थदर्शनादकन्याशब्दस्य क्षतयोनिः पुरुषभुक्तस्त्रीति अर्थो ज्ञायते ॥

४. यादवेन्द्राचार्याः ॥ भर्तुः अन्यस्य संगदोषात् क्षतयोनित्वं प्राप्ता स्त्री अकन्येति चोच्यते ॥

मनुः— ८. अकन्येति तु यः कन्यां ब्रूयाद्द्वेषेण मानवः ।

स शतं प्राप्नुयाद्वण्डं तस्या दोषं मदर्शयन् ॥ २२९.

कुल्लूकः— नेपं कन्या क्षतयोनिः इव इति यो ब्रूयात् ॥

मीनन्दनः— अकन्या क्षतयोनिः ॥

भारते आदिपर्वाणि अ० १११.

“यदाय तस्यै कन्यात्वं पुनः सपरमकुतिः” ॥

आमरः— नयनकन्ये अ० २४.

“योनिर्विना न दुष्येत कर्ताहं ते तुल्यमे” ॥

श्रीधरः— कन्याहमितिचेत्तत्राह—यथा योनिः न दुष्येत तथाहं
कर्ता करिष्यामि ॥

१४. प्रश्नः— विवाहात् पूर्वं वरस्य पुंस्त्वपरीक्षा स्मृत्यनु-
सारेण कर्तव्या वा न वा । यदि कर्तव्या सा कासु स्मृतिषु वर्तते ?

उत्तरं— १. म० रामचन्द्राचार्याः ॥

यस्याप्सु प्लवते बीजं ह्रादिमूत्रं च फेनिलं ।

पुमान्स्याल्लक्षणैरैतैः विपरीतस्तु षण्डकः ॥

२. म० कुण्डाचार्याः ॥ बन्धुशीललक्षणसंपन्नः श्रुतवानरोग-
इति आपस्तंब शृङ्गसूत्रात् वरपरीक्षा कर्तव्या ॥

यस्याप्सु प्लवते बीजं ह्रादिमूत्रं च फेनिलं ।

पुमान्स्याल्लक्षणैरैतैः विपरीतस्तु षण्डकः ॥

चतुर्दशविधः शास्त्रे षण्डो दृष्टो मनोविभिः ।

इति नारदवचनं ॥

३. टोणपे शार्ङ्ग्याणिआचार्याः ॥ याज्ञवल्क्यस्मृतौ आचार-
काण्डे । एतैरेव गुणैर्युक्तः सवर्णः श्रोत्रियो वरः ।

यन्नात्परीक्षितः पुंस्त्वे युवा धीमान्जनप्रियः ॥

परीक्षोपायस्तु नारदेनोक्तः—

यस्याप्सु प्लवते बीजं ह्रादिमूत्रं च फेनिलं ।

पुमान्स्याल्लक्षणैरैतैः विपरीतैस्तु षण्डकः ॥

एतेन वरस्य पुंस्त्वपरीक्षाकर्तव्येति ॥

४. खेरवी व्यावर्णाचार्याः ॥ परास्परवाचसीचे वयस्व्यतिः—

कुलं च शीलं च वपुर्वपश्च विद्याश्च दिवं च सनायतां च ।

एवागुणान्प्राप्तपरीक्ष्य देवा कन्या नृपैश्छेपयन्तिनीचं ॥

याज्ञवल्क्यः— यत्नात्परीक्षितः पुंस्त्वे युवा धीमान् जनप्रियः॥ पत्रं ४७९

बृहत्पराशरमाहेतार्या अ० ४ पत्रं ११७.

जान्यादिगुणयुक्ताय पुंस्त्वे माने वराय च ।

क-गान्कृत्य दीयेत विवाहो वेधसस्ततु ॥

एतेन वरस्य पुंस्त्वादपरोक्षा कर्त्तव्येतिज्ञापने ॥

५. कू० शामाचार्याः ॥ बन्धुशौन्मलक्षणसंपन्नः श्रुतवानरोग
ज्ञाने आपस्तम्बमूत्रात् । यत्नात्परीक्षितः पुंस्त्वे युवा धीमान् जनप्रिय
इति स्मृत्या च पुंस्त्वपरीक्षागश्यकर्त्ता ॥

६. एवमेव पा० मध्वराजाचार्याः ॥

७. यादवेन्द्राचार्याः ॥

याज्ञवल्क्यः— अ० १. एतरेव गुणैर्युक्तः सवर्णः श्रोत्रियो वरः ।

यत्नात्परीक्षितः पुंस्त्वे युवा धीमान् जनप्रियः ॥

नारदः—यस्याप्सु ब्रूते बीजं द्वादिमूर्त्रं च केनिलं ।

पुनस्तस्याष्टक्षरणैः विपरीतैस्तु षण्डकः ॥

१५. प्रश्नः— आश्वलायनगृह्यसूत्ररीत्या कन्यायाः पितृगृहे
प्रथमदिनकर्तव्याविवाहानन्तरं दंपती निवस्तुं योग्यौवा नवा ?

उत्तरं— १. म० कृष्णाचार्याः ॥ दंपती पितृगृहे निवस्तुं
योग्यौ न भवतः प्रयाणः उपपद्यमाने, पूजात्वेतो नयतु हस्तगृह्णेति
शानमारोहयेदिमादिना पातगृह्णति प्रयाणकथनात् गृहप्रवेष्टानीच्छो-
र्वाचि आश्वलायनसूत्रे

२. एवमेव पा० मध्वराजाचार्याः ॥

३. म० रामचन्द्राचार्याः ॥ नेपुंसकपक्षपक्षपक्षे-

४. टांजपे शार्ङ्गाणिभाचार्याः ॥ आश्वलायनस्मृतौ--
विवाहप्रकरणे श्लोकं १३. दंपतीनियमेनैव ब्रह्मचर्यव्रतेनतु ।

वैवाहिकगृहे चैव न वसंती चतुर्दिनं ॥

भोजनं शयनं ज्ञानं तथैकत्रोपवेशनं ।

गृहप्रवेशपर्यन्तं दंपती मुनयो विदुः ॥

गृहसूत्रमन्त्रे-- इह प्रियं प्रजयाते समृध्यतामिति गृहं प्र-
वेशयेत् अनया वधू गृहं प्रवेशयेत् ॥ इदमादयो विध्वयः स्व-
ग्रामेऽपि विवाहे भवन्ति ॥

आपस्तम्बसूत्रे- द्वितीयपटले ८९ पत्रे. ६ सूत्रे. गृहानुत्तर-
यासंकाशयति वरः स्वगृहान् ज्ञाति धनसंयुक्तान् वधूं दर्शयति
पूर्वोक्तस्मृतिसूत्रसङ्काशात् पितृगृहे दंपती निवस्तुं न योग्यावितिभाति ॥

५. तौरवी शामण्याचार्याः ॥ सू० ब्राह्मण्याश्च वृद्धायाः
जीवपत्न्याः अगार एतां रात्रिं वसेत् ॥

भाष्यं ॥ ग्रामान्तरगमने यद्यन्तरावसतिः स्यात् तदा एवगुणयु-
क्तायाः ब्राह्मण्याः गृहे अनन्तरां रात्रिं वसेत् । वसतिं कुर्यादित्यर्थः ।
स्वग्रामे विवाहश्चेत् नायं विधिः । एतेन ज्ञायते । दंपती एकस्मिन्
गृहे निवस्तुं योग्याविति ॥

६. कू० श्वाधाचार्याः ॥ ब्राह्मण्याश्च वृद्धायाः जीवपत्न्याः
जीवपत्न्याः अगार एतां रात्रिं वसेत् इति सूत्रेण प्रथमदिनकर्तव्य-
विवाहोत्तरं कन्यापितृगृहे दंपती निवस्तुं न योग्यी ॥

७. चापदेन्द्राचार्याः । न योग्यी । तथाहि-ऋग्वेदे १०. ८५. २५.

सावकः- विवाहानन्तरमाविनि प्रयागे पूजात्वेतो नयन्तित्यनया
पानवारीहयेत् । सूत्रितं च- आप० वृ० सू० १. ८. १.

पूजात्वेतो नयन्तु इत्यनुशासितान्यामनवहतां रथेन । गृहान्गच्छ
गृहवती वधातो वधिगीत्वं विदधमावदाति ॥

साधनः— गृहान् भर्तृसम्बन्धिनो गच्छन्तं । गृहपत्नी यथासौ
न्यासे स्वगृहस्वामिनी भवति । वशिनी सर्वेषां गृहागतानां वशी प्रा-
पयित्री पत्युर्वशे वर्तमानाया विदथं पतिग्रहमाकृष्टाया आकृष्टसि गृह-
स्थेन भूयादेजनं आवद ॥

आश्व० शृ० सू० १. ८. १.

प्रयाण उपपद्यमाने पूजितेनो नयतु हस्तगृध्रेति यानमारोहयेत् ।

भाष्यं— विवाहहोमानन्तरं स्वगृहं गन्तव्यं ॥

१३. प्रश्नः— अर्जुन विधवापाणिग्रहणं कृतवान्वा नवा ।
यदि अकरोत् तर्हि कुत्र कस्मिन्प्रकरणे एतदुक्तं ?

उत्तरं— १. मन्वा० रामचन्द्राचार्याः ॥

अर्जुनस्याऽप्यत्र श्रीमानिरावाक्षाम वीर्यवान् ।

मनायां नागराजस्य ज्ञानः पार्थेन धीमता ॥

ऐश्वर्येण सा दत्ता दानपत्या महात्मना ।

पार्था हने सुपुत्रेण कृपाया दानवधतना ॥

भार्यायां ना च जग्राह पार्थ कामवशानुगाविति भारव-
धीत्यपवचननादर्जुन विधवापाणिग्रहणमकरोत् ॥

२. मन्वा० कृष्णाचार्याः ॥ * * *

हिंसा नस्याः विवाहं गृहस्थेनातः परः पुत्राकृष्टो बोधयामास पार्थ ।

पुन पुनर्याचमानस्तः पार्थः पुत्रार्थमभ्या भुजगेन तास्यं ॥

उत्वादयामास सा कृमांशं नाभेराशं वरुणावेशमुष्माभिनि
नाम्नैर्विजये ॥ एव च अर्जुनपरिगृहीतक्ये विधवायां गतित ।
कृतान्तरेण तस्याः विधवायां वर्ति । अतः न कृत्वाविति ।

१, तोरवी शाम्णाचार्याः ॥ अर्जुनः विधवापाणिग्रहणं न कृतवान् ॥ किंतु कामपूतिं पुत्रोत्पत्तिं च कृतवानिति ज्ञायते । तदुक्तं श्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णये— २० अध्याये. १५६ पत्रे. १५७ श्लोकयोः ।

तस्याः पिता गरुडेनात्तपत्याः पुत्राकांक्षी चोदयामास पार्थ ।
पुनःपुनः याचमानस्स पार्थः पुत्रार्थमस्याः भुजगेन तासां ॥
उत्पादयामास सुत कुजांश्च नाम्नेरावंतं वरुणावेशयुक्तं ॥
भारते— आदिपर्वण्यपि २१५ अध्याये एवमेवोक्तं न तु पाणि-
ग्रहणविषये निरवकाशप्रमाणमुक्तं ॥

४. कू० शामाचार्याः ॥ अर्जुनः विधवापाणिग्रहणं न कृत-
वान् किंतु नागवधू पित्रा नागवध्वाः पुत्रार्थं याचितत्वात्पुत्रोत्पादनं
कृतवान् न तु पाणिग्रहणरूपविवाहः । अत्र प्रमाणं तात्पर्यनिर्णये—
तस्याः पिता गरुडेनात्तपत्या इत्यादि०

५. टोणपे शार्ङ्गपाणि आचार्याः ॥ भारते आदिपर्व० अध्याये
२१४. साह शरणमभ्येमि रोरवीमंच दुःखिता ।
याचेत्तां चाभिकामाहं तस्मात्कुरु मम प्रियं ॥
सत्वमात्मप्रदानेन सकामा कर्तुमर्हसि ।
एवमुक्तस्तु कीर्तेयः पन्नगेश्वरकन्यया ॥
कृतवान् तत्तया सर्वं धर्ममुद्दिश्य कारणं ।
सनागधवने रात्रिं तामुषित्वा प्रतापवान् ॥
उदितेऽभ्युत्थितः सूर्ये कौरव्यस्य निवेशनात् ।
आगतस्तु पुनस्तत्र गंगाद्वारं तथा सह ॥
शरवण्य गता साध्वी उलूची निजमन्दिरं ।
उलूचा प्रार्थितः भर्जुनः तथा सह एकां रात्रिं उषित्वा ययौ ।

एतेन अर्जुनः पाणिग्रहणं न कृतवानिति भाति । अत्र अन्यत्वमार्गं
सात्पर्यनिर्णये—

तस्याः पिता गरुडेनात्तपत्याः पुत्राकांक्षी बोदयामास पार्थ ।
संवत्सरं ब्रह्मचर्ये तु पार्थः कृष्णाहेतोस्तमये साधुष्वरं ॥

६. पां० मध्वराजाचार्याः ॥

अर्जुनस्यात्मजः श्रीमानिरावाक्षाम नामतः ।

मृतायां नागराजस्य जातः पार्थेन धीमता ॥

ऐरावतेन दत्ता सा ह्यनपत्या महात्मना ।

प-या हने मृपणेन रूपणा दीनचेतना ॥

भार्यार्थं तांच जग्राह पार्थः कामवशानुगां । भारत कीष्मपर्व०

७. यादवेन्द्राचार्याः ॥ अर्जुनः एकां विधवां वलीत्वेन स्वी-
चकार तयोः पुत्रं बभ्रुवाहनः अर्जुनस्य भौरसपुत्रत्वेन व्यासेन
वर्णितः ॥ भारते भीष्मपर्वणि अ० ९०.

अर्जुनस्यात्मजः श्रीमानिरावाक्षाम नामतः ।

मृतायाः नागराजस्य जातः पार्थेन धीमता ॥ ७ ॥

ऐरावतेन सा दत्ता ह्यनपत्या महात्मना ।

प-या हने मृपणेन रूपणा दीनचेतना ॥ ८ ॥

भार्यार्थं तांच जग्राह पार्थः कामवशानुगां ॥ ९ ॥

प्रययौ सिंद्धनादेन यत्रार्जुनमुतो युवा ॥ १२ ॥

अर्जुनस्य मुतं वीरमिरावन्तं यशस्विनं ॥ ७० ॥

तस्मिन्नु निहते वीरे राक्षसेनार्जुनात्मजे ॥ ७८ ॥

अज्ञानमूर्खजन्मापि निहते पुत्रभौरसं ॥ ८२ ॥

भारतसात्पर्यनिर्णये अ० २०— १५९.

कुर्वन् ज्ञानं मायया नागवन्ता इतो लोकं पुनरागतं क्षमेन् ॥

तस्याः पितेःवादि ॥

१७. वृक्षः— स्त्री पुनर्भूः भवतीति ज्योतिष्शास्त्रेणा ज्ञा-
तकपरीक्षया ज्ञातुं शक्याना नरा । अस्य शास्त्रस्य पङ्क्तिं भाष्येण
सह वदत ?

उत्तरं— १. व० कुन्नाचार्याः ॥

दुष्टा पुनर्भूः सुगुणा कलाद्या ख्याता गुणैश्चासुरपूजितर्षे ।

स्यात्कापटी जीवसमा सती च वीधे गुणाख्या प्रविकीर्णकामा ॥ १

अथ बुधशुक्रशेखयोः अन्यतमे लगने चन्द्रगेवा कुजादित्रिं-
शांशकजातायाः स्वरूपं इन्द्रवज्रया भाद्व दुष्टेति ॥ अंशकेषु
वकार्किमीवेन्दुजभार्गवानामिति सर्वत्र अनुवर्तते । असुरपूजितः
शुक्रः तस्यर्षे वृषतुल्योरन्यतमे लगने चन्द्रगेवा कुजादित्रिंशा-
शके जाता दुष्टा दुःशोला भवति ॥ शनिर्वैशांशके जाता पु-
नर्भूः षाणिग्रहणानन्तर पुनरन्यस्य भार्या भवति जीवत्रिंशाशके
जाता सुगुणा गुणवती भवति । बुधत्रिंशांशके जाता कलाद्या
गीतवाद्यनृसचिन्नादिषु कुशला भवति ॥ शुक्रत्रिंशांशके जाना
गुणैःशीलादिभिः ख्याताभवति स्यात्कापटीयादि ॥ १ ॥

भाष्यैर्विधयाऽस्तराशिसहितैर्मिश्रैः पुनर्भू भवेत्

कूरे हीनवक्त्रेऽस्तगे स्वपतिना सौम्ये क्षिते प्रोक्षिता ।

अन्योन्यांशगयोः सितावनिजयोः अन्यप्रसक्ताङ्गना

यूनेवा यदि जीतरश्मिसहितौ भर्तुस्तद्वानुब्रया ॥

२. खेरवी आचर्याचार्याः ॥ पुनर्भूज्योतिष्शास्त्रेण ज्ञातुं श-
क्या षाणिग्रहांशके जाता पुनर्भूः षाणिग्रहणानन्तरमन्यस्य भा-
र्या भवति ॥

१. खेरवे आचर्याचार्याः ॥ कृद्भातके स्त्रीजातकाध्यायं

१. दुष्टा पुनर्भूस्तदुवा कलाद्या कस्तर्षे गुणैश्चासुरपूजितर्षे ।

स्यात्कापटी जीवसमा सती च वीधे गुणाख्या प्रविकीर्णकामा ॥

दृष्टेति शनित्रिंशदशके जाता पुनर्भूः पाणिग्रहणान्तरं भ-
-गस्य भार्या भवति । एतेन स्त्री पुनर्भूः भवतीति ज्ञातुं श-
-क्यते ॥

४. कृ० शम्भाचार्याः ॥ दुष्टा पुनर्भूरिति श्लोकव्याख्याया
शनित्रिंशदशके जाता पुनर्भूः पाणिग्रहणान्तरं पुनरभ्यस्य भार्या
भवतीत्युक्त्या ज्ञातुं शक्यैव ।

५. पा० मध्वराजाचार्याः ॥ दुष्टा पुनर्भूः सगुणा कलाहेति
श्लोकव्याख्याया शनित्रिंशदशके जाता पुनर्भूः भवति । पाणिग्रहणा-
नन्तरं अभ्यस्य भार्या भवति ॥

६. यादवेन्द्राचार्याः । ज्योतिषशास्त्रे कालविशेषे जाता स्त्री
पुनर्भूभवतीत्युक्तं ॥ बृहज्जातके स्त्रीजातके श्लो० ४. दुष्टा
पुनर्भूरित्यादि । विद्वतां शनित्रिंशदशके जाता पुनर्भूः ।

१८. प्रश्नः— श्रीवाम्भीकिरामायणस्य युद्धकाण्डस्य ४८ स-
-गस्य सप्तमश्लोकस्य व्याख्यानवसरे गोविन्दराजेन यथा व्याख्यातं ।
यत् उदाहृतं च तद्वदतः ?

उत्तर— १. म० कुब्जाचार्याः ॥

वैधव्यं याति वैर्नार्यः लक्षणैर्भान्यदुर्लभाः ।

नात्मनःस्तानि पश्यामि पश्यन्ती हतलक्षणा ॥ १ ॥

व्याख्यानं ॥ वैधव्यमिति नाम्यदुर्लभाः दुर्लभान्याः कार्यः
वैर्लक्षण्यवैधव्यं याति तानि लक्षणानि पश्यन्ती निवृत्तनी नप-
-स्यानि ॥ कुजापि वैधव्यहेतुदुर्लभं नपस्यादौर्लभ्यः ॥ किं तु केन
हतलक्षणा निवृत्तलक्षणादौर्लभ्यः ॥ तदुक्तलक्षणानि च तानुद्विष्टो-
-क्तापि ॥ एतत्तरं एतादृशः पश्यन्तु चैव नैव ।

इत्वा बहूनपि पतीन् परमेण्या तथा भवेत् ॥
 यस्याः कनिष्ठिका भूमिं नगच्छन्त्याः परिस्पृशेत् ।
 पतिद्वयं निहंत्याद्या द्वितीया च पतित्रयं ॥
 एकरोमा राजपत्नी द्विरोमातिसुखान्विता ।
 त्रिरोमा रोमकूपेषु भवेद्वैधव्यकुःखभाक् ॥ इत्यादिना ॥

२. एवमेव म० रामचन्द्राचार्याः ॥
३. एवमेव टोणपे शार्ङ्गपाणिआचार्याः ॥
४. एवमेव तोरवी शामणाचार्याः ॥
५. एवमेव पा० मध्वराजाचार्याः ॥
६. एवमेव कू० शामाचार्याः ॥
७. बादवेन्द्राचार्याः ॥ वाल्मीकिरामायणे युद्धकाण्डे ४८
 सर्गे ७ श्लो० गोविन्दराजीयव्याख्या०

परस्परं समास्ताः पादागुल्यो भवन्ति चेत् ।
 इत्वा बहूनपि पतीन् परमेण्या तथा भवेत् ॥
 यस्याः कनिष्ठिका भूमिं नगच्छन्त्याः परिस्पृशेत् ।
 पतिद्वयं निहंत्याद्या द्वितीया च पतित्रयं ॥

१९. वक्षः— बौवायि पक्षे मुद्रितस्य महाभारतस्य आदि-
 पर्जनः १९१ अध्यायस्य २७-२९ श्लोकव्याख्याने नीलकण्ठेन
 पदकं पश्यत !

— १. म० रामचन्द्राचार्याः ॥

२. श्लो० एकस्यवद्वेषोपेहिता बहिष्यः कुलन्दन ।

वैकुण्ठः पश्यः पुंशः भूयन्ते पश्यः कथित् ॥

वैकुण्ठः पश्यः पुंशः भूयन्ते पश्यः कथित् ॥

काशाज्ञ श्रूयन्ते । तस्माज्ञैका ह्यौ पती विन्दते इति वेदविरुद्धं च ।
अविहितं निषिद्धं चैतदित्यर्थः ॥

२९. ओ० युधिष्ठिरः— सूर्यो धर्मो महाराजनास्य विप्रो वयं गतिं ॥
पूर्व्यामानुपूर्वेण यानं वर्मानुयामहे ॥

व्याख्या० ॥ सक्षम नैकस्यै बहवस्महपतय इति श्रुत्या सहेति
युगपद्बहुपतित्वनिषेधो विहितः नतु समयभेदेन ततश्चाप्यनिषेधः ॥
मात्रा समेत्य भुङ्क्तेऽपात्रत च नलंघनीयं पित्रोराज्ञया निषिद्धमपि
कर्तव्यं परशुरामकृतमानवधवन् किमुता निषिद्धमिति भावः ॥ पू-
र्वेषां प्रचेतःप्रभृतानां तैर्यानि वर्म बहूनामेकपतित्वं अनुयामहे ।
तज्ज्ञानुपूर्वेण नन्वक्रमेण ॥ २. एवमेव म० कुण्डाचार्याः ॥

३. एवमेव टोणपं शार्ङ्गपाणिभाचार्याः ॥

४. एवमेव पां० मध्वराजाचार्याः ॥

५. एवमेव कृ० शामाचार्याः ॥

६. तारकी शामण्णाचार्याः ॥ सक्षमः नैकस्यै बहवः सह-
पतय इति श्रुत्या सहेति युगपद्बहुपतित्वनिषेधो विहितः नतु
समयभेदेन ॥ ततश्चापि निषिद्धं * * * * पूर्वेषां प्रचेतः प्रभृ-
तानां तैर्यानि वर्म बहूनामेकपतित्वमनुयामहे ॥ तज्ज्ञानुपूर्व्येण ॥
नन्वक्रमेण भाग्यभावप्रदापे अध्याय १९९. ओ० २९. पत्र २१३
मुंबयी मुद्रितनवीनपुस्तके ।

२७. ओकव्याख्या वेदकर्तुः परमान्मनः सकाशात् श्रूयन्ते ॥ त-
स्माज्ञैका ह्यौ पती विन्दते इति वेदविरुद्धं अविहितं निषिद्धं चेत्यर्थः ॥

७. बादवेन्द्राचार्याः ॥ बौधायिपत्तने मुद्रितस्य आदिपर्वणः
१९९ अध्यायस्य २७. २९. ओकव्याख्याने नीलकण्ठेन उक्तां तथाहि-
“वेदकर्तुः परमान्मनस्तकाशात् श्रूयन्ते । तस्माज्ञैका ह्यौ पती वि-
न्दते इति वेदविरुद्धं च ॥ २७ ॥ नैकस्यै बहवस्तदपतय इति
श्रुत्या सहेति युगपद्बहुपतित्वनिषेधो विहितः नतु समयभेदेन ॥” २९

स्त्रीणां कालभेदेन बहुपतित्वं अस्येव, श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिभिः समयभेदेन बहुपतित्वानुज्ञानात् । ऐतरेयब्राह्मणं मानववैष्णवपराशरादिस्मृतयः भारतं भागवतादिपुराणानि अत्र प्रमाण ।

८. अब० नारायणाचार्याः ॥ १९६ अध्याये २३ श्लोकाः दरी दृश्यते । तत्र २७. २९ श्लोकविवेक न दृश्यते ।

२०. प्रश्नः— आश्वलायनगृह्यस्य १. ७. २. सूत्रस्य भाष्यं उद्धृत्य वदत ?

उत्तरं— १. टोणपे शार्ङ्गपाणिआचार्याः ॥ आश्वलायनसूत्रे १. ७. २. यत् समानं तद्वक्ष्यामः । किमर्थमिदं ।

यथा अन्यानुपदेशादेव सर्वत्र भवन्ति । पार्वणादीनि तथेदमपि स्यात् । नियमार्थं । तर्हि जनपदधर्माणां वक्ष्यमाणधर्माणांच विरोधेति वक्ष्यमाणधर्मं कुर्यात् । न जनपदादिधर्ममिति यद्वक्ष्यामः तत् सर्वत्र समानमेवेत्यर्थः । वैदेहेषु सद्य एव व्यवयो दृष्टः । गृह्ये तु ब्रह्मचारिणौ त्रिरात्रमिति ब्रह्मचर्यं विहितं ॥ तत्र गृह्योक्तमेव कुर्यात् न देशधर्ममिति सिद्धं ॥ २. एवमेव म० कुष्णाचार्याः ॥

३. एवमेव तारवी शामणाचार्याः ॥

४. एवमेव कृ० शामाचार्याः ॥

५. एवमेव पांडु० मध्वराजाचार्याः ॥

६. एवमेव यादवेंद्राचार्याः ॥

२१. प्रश्नः— के ते शिष्टाः । वैवाप्यां मुद्रितमत्स्यपुराणे कलकत्तामुद्रितवायुपुराणे (संपूर्णपुस्तके) अस्मिन्विषये किमुक्तं ?

उत्तरं— १. मन्ना० कुष्णाचार्याः ॥ मत्स्यपुराणे—

मनुभक्तमर्षयश्चैव लोकसन्तानकारिण ।

तिष्ठन्तीह च धर्माय तान् शिष्टान् संप्रचक्षते ॥

२. एवमेव कृ० शामाचार्याः ॥

३. अव० नारायणाचार्याः ॥ मन्वादिस्मृत्युक्तानुष्ठातारः ।

४. टोणपे शार्ङ्गपाणिआचार्याः ॥ मत्स्यपुराणे—

मन्वन्तरेषु ये शिष्टाः इह तिष्ठन्ति धार्मिकाः ।

मनुः सप्तर्षयश्चैव लोकमन्तानकारिणः ॥

तिष्ठन्तीह च धर्मार्थं तान् शिष्टान् संप्रवक्षते ।

तैः शिष्टैः चलितो धर्मः स्थाप्यते वै युगेयुगे ॥

वायुपुराणे— मन्वादयश्च ये शिष्टाः ये मया प्रागुद्गीरिताः ।

तैः शिष्टैः चलितो धर्मः सध्मगोव युगेयुगे ॥

त्रयी वार्ता दण्डनीतिः इत्या वर्णाश्रमस्तथा ।

शिष्टैराचर्यते यस्मान्मनुना च पुन पुनः ॥

५. तोरवी शामण्णाचार्याः ॥ मत्स्यपुराणे— १४४. अध्याये पत्र

५५७. एवं वै द्विविधो धर्मः शिष्टाचारः स उच्यते ।

शिषेर्धानोश्च निष्ठा-ताच्छिष्टशब्दः प्रवक्षते ॥

मनुः सप्तर्षयश्चैव लोकमन्तानकारिणः ।

तिष्ठन्तीह च धर्मार्थं ताच्छिष्टान् संप्रवक्षते ॥

तैः शिष्टैश्चरितो धर्मः स्थाप्यते वै युगेयुगे ।

त्रयीवार्ता दण्डनीतिः इत्यावर्णाश्रमस्तथा ।

शिष्टैराचर्यते यस्मात्पुनश्चैवमनुक्षये ॥

पूर्वः पूर्वमतत्वाच्च शिष्टाचारस्म शाश्वतः ।

दानं सत्यं तपोल्लोको विद्योग्या पूजनं दमः ॥

अष्टौ तानि चरित्राणि शिष्टाचारस्य लक्षणं ।

शिष्टाः यस्माच्चरन्त्येनं मनुः सप्तर्षयश्चह ॥

६. यादवेन्द्राचार्याः ॥ मत्स्यपुराणे अ० १४४.

मनुःसप्तर्षयश्चैव लोकसन्तानकारिणः ।

तिष्ठन्तीह च धर्मार्थं तान् शिष्टान् संप्रवक्षते ॥

एवमेव वायुपुराणे ५९. अ० उक्तं ॥

२२. प्रश्नः— कोयं सदाचारः विष्णुपुराणरीत्या ?

उत्तरं— १. म० रामचन्द्राचार्याः ॥ विष्णुपुराणतृतीयांशे
एकादशाध्याये ॥ और्वः— श्रूयतां पृथिवीपाल सदाचारस्य लक्षणं ।

सदाचारवतां पुंसां नितौ लोकावुभावपि ॥

साधवः क्षीणदोषाः स्युः सच्छब्दस्साधुवाचकः ।

तेषामाचरणं यत्तु सदाचारस्त उच्यते ॥

सत्तर्षयोऽथ मनवः प्रजानां पतयस्तथा ।

सदाचारस्य वक्तारः कर्तारश्च महीपते ॥

२. एवमेव म० कृष्णाचार्याः ॥

३. एवमेव टोणपे शार्ङ्गपाणिआचार्याः ॥

४. एवमेव कू० शामाचार्याः ॥

५. एवमेव पाण्डु० मध्वराजाचार्याः ॥

६. अवधानी नारायणाचार्याः सङ्गिराचरित आचारः ।

७. तोरवी शामण्णाचार्याः ॥ स्वस्ववर्णोचितधर्मेण देवतारा-
धनं सदाचारः विष्णुपुराणे उक्त इति ज्ञायते । विष्णुपुराणे

१. अंशे ८, अध्याये । तस्मात्सदाचारवता पुरुषेण जनार्दनः ।

आराध्यते स्ववर्णोक्तधर्मानुष्ठानकारिणा ॥

८. यादवेन्द्राचार्याः ॥ विष्णुपुराणे १. अं० ११ अ० ३ श्लो०

सत्तर्षयोऽथमनवः प्रजानांपतयस्तथा ।

सदाचारस्य वक्तारः कर्तारश्च महीपते ॥

२३. प्रश्नः— प्रमाणसमष्ट्यां स्त्रीपुनर्विवाहविषये उद्धृतानि
अविवाह्यानि वदत ?

उत्तरं— १. मञ्जर० रामचन्द्राचार्याः ॥

कारणं— आत्मस्यति पुनर्मेयी दमवन्तीस्वयंवरं ।

तत्र गच्छन्ति राक्षसः राक्षसपुत्राश्च सर्वज्ञः ॥

ब्राह्मपुराणं— मृते भर्तरि या नारी त्यक्तवत्यथ स्वयं ।

सवर्णाजनयेद्वर्धं भर्तुः पौनर्भवं मुतं ॥

यदि सा बालविधवा बलात्प्रकथया क्वचित् ।

यथा भूयस्तु संस्कार्या गृहीत्वा येन केनचित् ॥

नारदः— उद्धाहितापि या कन्या नचेत्संप्राप्तवैधुना ।

पुनस्संस्कारमर्हति यथा कन्या तथैव सा ॥

वरश्चेत्कुलशीलाम्प्या न युज्येत कदाचन ।

न मंत्राः कारणं तत्र नच कन्यानुतं भवेत् ॥

कन्यैवाक्षतयोनिर्या पाणिग्रहणपूर्विका ।

पुनर्भुः प्रथमा ज्ञेया पुनस्मस्कारकर्मणि ॥

वसिष्ठः— पाणिग्रहे मते बाला केवल मन्त्रसंस्कृता ।

साचेदक्षतयोनिस्स्यापुनस्मस्कारमर्हति ॥

कुलशीलविहीनस्य षण्ठादिपतितस्य च ।

अपस्मारिविधर्मस्य रोगिणा वेषधारिणां ॥

दत्तामपि हरेत्कन्या सगोत्रोदा तथैव च ।

कान्वायनः— सतु यद्यन्यजातीयः पतितः स्त्रीव एव वा ।

विकर्मस्थस्तगोत्रोवा दासो दीर्घामयोपिवा ॥

उद्धापि देया सान्यस्मै संप्रावरणभूषणा ॥

पराशरः— नष्टे मृते प्रव्रजिते स्त्रीवे च पतिने पत्नी ।

पंचस्थापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥

वनुः— साचेदक्षतयोनिस्स्याद्भूतप्रमागतापि वा ।

पौनर्भवेन भर्त्रा सा पुनस्संस्कारमर्हति ॥ २. एमेव च ० कुलशाखाः ॥

३. टोषपे शार्ङ्गपाणिभाचार्याः ॥ अग्निपुराणे— नष्टे मृते प्रव्र-

जिते स्त्रीवे च पतिने पत्नी । पंचस्थापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥

वसिष्ठः— अग्निश्च वाचा दत्तायां त्रिवेतादी करो यदि ।

नच तौ दंपती स्वातां कुमारी पितुरेव जेति ॥

अस्मिन्निषये पराशरमाधवमनुप्रभृतिस्मृतिकर्तृभिः लिखितपुनर्दिवा-
हवाक्यानि विस्तरभिया नलिखितानि ॥

४. तोरवी शामण्णाचार्याः ॥ शातातपस्मृतिः—

वरश्चेत्कुलशीलाम्यां न युज्येत कथंचन ।

न मन्त्राः कारणं तत्र नच कन्यानृतं भवेत् ॥

समाच्छिद्यतु तां कन्यां बलादक्षतयोनितां ।

पुनर्गुणवते दद्यादिति शातातपो ब्रवीत् ॥

यमस्मृतिः— हीनस्य कुलशीलाम्यां हरन्कन्यां नदोषभाक् ।

न मन्त्राः कारणं तत्र नच कन्या नृतं भवेत् ॥

कात्यायनस्मृतिः— सतु यद्यन्यजातीयः पतितः ङीब एव वा ।

विकर्मस्थस्तगोत्रोवा दामो दीर्घामयोपि वा ॥

ऊढापि देया सान्यस्मै सप्रावरणभूषणं ॥

मनुस्मृतिः— नष्टे मृते प्रव्रजिते ङीबे च पतिते पतौ ।

पंचस्वापस्तु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥

पराशरापि एवमेवाह— पराशरमाधवीये पत्र ४९१.

वसिष्ठः— पाणिग्रहे कृते कन्या केवलं मन्त्रसंस्कृता ।

साचेदक्षतयोनिः स्यात्पुनस्तंस्कारमर्हति ॥

नारदः— उद्गाहितापि या कन्या नचेत्संप्राप्तमैथुना ।

पुनस्तंस्कारमर्हति यथा कन्या तथैव सा ॥

५. कू० शामाचार्याः ॥ पराशरस्मृतिमाधवव्याख्यासमुद्धृतवच-
नानि । शातातपस्मृतिः— वरश्चेत्कुलशीलाम्यां न युज्येत कथंचन ।

न मन्त्राः कारणं तत्र नच कन्यानृतं भवेत् ॥

समाच्छिद्यतु तां कन्यां बलादक्षतयोनितां ।

पुनर्गुणवते दद्यादिति शातातपोऽब्रवीत् ॥

यमः— हीनस्य कुलशीलाम्यां हरन्कन्यां नदोषभाक् ।

न मन्त्राः कारणं तत्र नच कन्यानृतं भवेत् ॥

कान्यायनः— स तु यद्यन्यजानांयः पतितः शीवएववा ।

विकर्मस्थः मगोत्रो वा दासो दार्धामयोपि वा ॥

उदापि देवा सान्यस्मै संप्रावरणभूषणा ॥

मनुः— नष्टे मृने प्रव्रजिते स्त्रीवेच पतिते पतौ ।

पंचम्रापमु नारीणा पतिरन्यो विधीयते ॥ पराशरः— एवमेव ।

६. पां० मध्वराजाचार्याः ॥ भारते— आस्यास्यति पुनर्भेमी

दमयन्तीस्त्वयवर । तत्र गच्छति राजानः राजपुत्राश्च सर्वशः ॥

ब्राह्मपुराणवचनंच— मनेभतीरे या नारी लक्तवःयथा स्वयं ।

सवर्णाजनेयद्भर्तुं भर्तुं पानर्भव मुतं ॥

यदि सा राज्यनिवा वलाभ्यक्ताथवा कचित् ।

यथा भयम्नु संस्कार्या गृहीत्वा येन केनचित् ॥

नारदः— उद्धाहितापि या रु-या न चेत्संप्राप्तमथुना ।

पुन संस्कारमर्हते यथा क-या तथैव मा ॥

क-यावास्तनयोनिर्या पाणिग्रहणपूर्विका ।

पुनर्भूः प्रथमा ज्ञेया पुनस्तस्कारकर्मणि ॥

७. अवधानी नागायणाचार्याः ॥ नष्टे मृनेत्यादिवाक्यानि ॥

८. यादवेन्द्राचार्याः ॥ प्रमाणममष्टिग्रन्थं स्वतः प्रमाणत्वेन न

गृह्णामः । तथापि अभिमतं ग्रन्थे उच्यते ऋषिवाक्यानि वक्ष्यमाणानि ।

अत्रिः । नष्टम-यासमापन्ने व्याविप्रस्ते च भर्तरि ।

पुनः स्त्रीणा विवाहस्यैव कलावपि न संशयः ॥

विश्वामित्रः । अस्पृष्टान्निगयोनीना आवेशतिवपः स्त्रियाः ।

पुनर्विवाहः कर्तव्यः चतुषु च युगेष्वपि ॥

व्याघ्रपात् । पतिनाशे यथा पुंसो भर्तृनाशे तथा स्त्रियः ।

पुनर्विवाहः कर्तव्यः कलावपि युगे तथा ॥ इत्यादयः ॥

२४. प्रश्नः— अष्टादशउपपुराणानां नामानि कस्मिन् ग्रन्थे

उक्तानि । नानि वदत ?

उत्तर— १. म० कृष्णाचार्याः ॥ उपपुराणनामानि गरुडपुराणे ब्रह्मकाण्डे प्रथमाध्याये उक्तानि ॥ तेषां श्रवणाद्गारुडात्पादतुल्यमन्यान्याहुः उपपुराणानि त्रिधाः । अष्टादशान्येव नचाधिकानि ।

विष्णुधर्मोत्तरंचैव तन्त्रभागवतं तथा ।

तत्त्वसारं नारसिंहं वायुप्रोक्तं तथैव च ॥

तथा हंसपुराणं च षडेतानि मुनीश्वराः ।

सात्विकान्येव ज्ञानीध्वं प्रायशां नात्रसंशयः ॥

एतेषां श्रवणादेव गारुडार्धफलं स्मृतम् ।

भविष्योत्तरपुराणं च बृहन्नारदमेव च ॥

यमनारदसंवादं लघुनारदमेव ।

विनायकपुराणं च बृहद्ब्रह्माण्डमेव च ॥

एतानि राजसान्याहुः श्रवणान्मुनिसत्तम ।

गारुडात्पादतुल्यं च फलं चाहुर्मनीषिणः ॥

पुराणं भागवतं शैवं नन्दिप्रोक्तं तथैव च ।

पाशुपतं रैणुकं च भैरवं च तथैव च ॥

एतानि तामसान्याहुः हरितत्त्वार्थवेदिनः ॥ इति ॥

२. टीलपे शार्ङ्गपाणिआचार्याः ॥ सौरसंहितायां ४१३ पत्रे स्कान्दे च १५ त्रे । अन्यान्युपपुराणानि कथितानि महर्षिभिः ।

अष्टादशपुराणानि श्रुत्वा संक्षेपरूपतः ॥

तेषामनुक्रमं बह्व्ये सर्वपापविशोधनं ।

आद्यं सनत्कुमारोक्तं नारसिंहं ततःपरं ॥

नन्दिसंज्ञं कुमारेण कथितं तदनन्तरं ।

चतुर्थं शिवधर्मार्थं पुराणं नन्दिनोदितं ॥

सती शूर्वाससा प्रोक्तं नारदीयं ततःपरं ।

कथितं मनवं चैव तथैवोद्यनसेरितं ॥

ब्रह्माण्डे च तथा पुण्यं गारुणाख्यं ततःपरं ।

ततः काळीपुराणारूपं कालकण्ठं च नामतः ॥ ततो वासिष्ठलैंगारूपं
मुमुक्षुमितिचेरितं । ततः सौम्यपुराणारूपं सावित्रमितिचेरितं ॥ वाराहार्च
च शारीर भार्गवं मृनिपुङ्गवाः । सर्वान्पुष्पपुराणानि शिवज्ञानपराणि वै ॥
स्कान्दमद्यापि वक्ष्यामि लक्षग्रन्थविनिर्मितं ॥

३. तैरवी शामणाचार्याः ॥ अष्टादशोपपुराणानां नामानि
वाचस्पये उक्तानि ॥

४. क० शामाचार्याः ॥ गरुडपुराणब्रह्मकाण्डे १ अ० उक्तं
विष्णुवर्मोत्तरं तत्रभागवतं नवसारं नारमिहं वायुप्रोक्तं हतं भाविष्योत्तरं
बृहन्नारदं तदुत्तरं विनायकं काष्ठिका देवीभागवतं शैवं नन्दी पाशुपतं
रेणुका भैरवमिति ॥ मन्स्यपुराणेपि ॥

५. पयमेव पा० मध्वराजाचार्याः ॥

६ अवधानी नागयणाचार्याः ॥ वैष्णवं नारदीयं चैत्यादीनि ॥

७. यादवेन्द्राचार्याः ॥ श्रीभाग० १२ स्कं ०७ अ० २२ — २४
श्री० एव लक्षणलक्षणाणि पुराणानि पुरा विदः । मूनयोऽष्टादशप्राहुः
सुल्लकानि महानि च ॥ ब्राह्मं पादं वैष्णवं च शैवं लैंगं सगारुडं ।
नारदीयं भागवतमाश्रयं स्कान्दमंजितं ॥ भाविष्यं ब्रह्मवैवर्तं मार्कण्डेयं च
वामनं । वागह मांस्यं कौर्मच ब्रह्माण्डाख्यमिति त्रिपट् ॥ मन्स्यपुराणे
५३ अ० नारमिहं नन्दिपुराणं साव आदित्यं इत्यादि उपपुराणानीति
उक्तानि ॥

२५. प्रश्नः— कस्मिन् ग्रन्थे पुराणानां सात्विकादित्वमुक्तं तेन
ग्रन्थेन सपूर्णमाहितात्मकेन भवितव्यं । मासस्थल माहात्म्यादेनानभाव्यं ?

उत्तरं— १. म० रामचन्द्राचार्याः ॥ शास्त्राण्यपि च सर्वाणि
त्रिविधानि महामते । यानि सत्त्वपदं विष्णु वदति पुरुषोत्तमं ॥ तानि
शास्त्राणि सर्वाणि सात्विकानि प्रवक्षते । प्रजापतिं कृशानुं च तथा
देवीं सरस्वतीं ॥ परत्वेन वदञ्छास्त्रं राजसं परिचक्षते । वञ्छास्त्रं

लिंगपारम्यं वामदेवमूमापतिं ॥ तमः प्रवर्त्तकं वक्ति तत्तामसमुद्राहृतमिति
गारुडवचनोक्तचक्षणानुसारेण पुराणानां सार्वाङ्कादि-वमवमेय ॥

२. म० कृष्णाचार्याः ॥ मात्स्यं कौर्म तथा लैंगं शैव स्कान्दं तथैवच ।
आग्नेयं च षडेतानि तामसानि निबोधमे ॥ १ ॥ वैष्णवं नारदीयं च तथा
भागवतं शुभं । गारुडं च तथा पाद्म वाराहं शुभदर्शने ॥ सात्विकानि
पुगणानि विज्ञेयानि वगनने । ब्रह्माण्डं ब्रह्मवैवर्त्तं मार्कण्डेयं
तथैवच ॥ भविष्यद्द्वामनं ब्राह्मं राजसानि निबोधमे ॥ ३ ॥ इति पुग-
णानां सात्विकादि-व पद्मपुराणे उत्तरखण्डे उमामहेश्वरसंवादे
द्विचत्वारिंशोऽध्याये उक्तं ॥ गारुडपुराणं ब्रह्मकाण्डे च कथितमिदं
विस्तरेण ॥ ग्रन्थबाह्यव्यादत्र न लिखितं ॥ सन्वाधम मध्यकूर्म वायु
चाहुः सात्विकं मध्यगं च । विष्णोः पुगणं भागवतं पुगणं सन्वाधम
गारुडं चारुग्याः इत्यादिना कथितं ॥

३. टोणपे शार्ङ्गपाणिआचार्याः ॥ पद्मपुराणे उत्तरखण्डे
अ० ४२. उमामहेश्वरसंवादे— वैष्णवं नारदीयं च तथा भागवतं शुभं ।
गारुडं च तथा पाद्म वाराहं शुभदर्शने ॥ सात्विकानि पुगणानि विज्ञे-
यानि ततः परं । ब्रह्माण्डं ब्रह्मवैवर्त्तं मार्कण्डेयं तथैवच ॥ भविष्यद्द्वामनं
ब्राह्मं राजसानि निबोधमे । मात्स्यं कौर्म तथा लैंगं शैव स्कान्दं तथैवच ॥
आग्नेयं च षडेतानि तामसानि निबोधमे । सात्विका मोक्षदाः प्रोक्ताः
राजसाः स्वर्गदाः शुभा ॥ तथैव तामसादेवि निरयं प्राप्तिहेतव इति ॥

४. एवमेव तोरवी शामण्णाचार्याः ॥

५. कू० शामाचार्याः ॥ पाद्मोत्तरखण्डे ४२ अध्याये मात्स्यं
कौर्मविद्यारम्यं सार्धश्लोकत्रयेणोक्तं ॥

६. अवधानी नारायणाचार्याः ॥ पद्मपुराणादौ ॥

७. बादबेन्द्राचार्याः ॥ मत्स्यपु० ५३ अ० सात्विकेषु पुराणेषु
माहात्म्यमधिकं हरेः । राजमेषु च माहात्म्यं अधिकं ब्रह्मणो विदुः । ६७ ।

तद्वदभश्च गाहाभ्य तामसेषु शिवस्य च । सर्कार्णेषु सरस्वत्याः पितृणां
च निगद्यन्ते ॥ ६८ ॥

२६. प्रश्नः— पञ्चरात्रं शैवागमः तन्त्राणि च एते श्रुतिस्मृ-
तीतिहासपुगणानां मध्ये कः अभिमत्यर्थे किं प्रमाणं ?

१. मन्ना० रामचन्द्राचार्याः ॥ पञ्चरात्रशैवागमादीनां स्मृता
वन्तर्भावः । स्मृत्यनवकाश दोष प्रसङ्ग इति सूत्र भाष्य तत्प्रकाशिकयोः
पञ्चरात्रस्मृतीनानि न व्युत्पन्नं प्रमाणं ॥

२. मन्ना० कृष्णाचार्याः ॥ पञ्चरात्रादिकं स्मृता वन्तर्भ-
वन्ति । तदुक्तं ब्रह्मसूत्रे । स्मृत्यनवकाश दोष प्रसङ्ग इति चेन्नाभ्यामस्म-
नवकाशदोषप्रसङ्गादिति । पञ्चरात्रं भागवतं मूलगमायणं तथा । इ-
तिहास इति प्राक्त । इतिहासभाष्यदिपश्यु धृतवचनेन पञ्चरात्रस्य इति-
हासत्वमपि वर्तते ।

३. टोणपे शार्ङ्गपाणिभाचार्याः ॥ श्रुतप्रकाशिकायां उ-
दाहृतश्रीकालोत्तमसंहितायाः । ऋग्वेद पर्यादौभागे यजुर्वेदस्तु दक्षिणे ।
पार्श्वे तामवेदस्यादोषवर्चोत्तरे भवेत् ॥ एकायनीयशास्त्रोऽभ्यास-
त्वात् सत्त्वात् दितु च । पाठयेत् पात्रना-पश्चादमितस्कारमाग्नेत् ॥

शैवागमादिकं स्मृतावन्तर्भवन्ति ॥ अत्र प्रमाणं ॥ स्मृत्यनवकाशदो-
षप्रसङ्ग इति चेन्नाभ्यामस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गादिति ॥ सूत्रगते च स्मृति-
पदे शैवपञ्चरात्रादिस्मृतिपुस्तकाभाष्यटीकायां व्याख्यात ॥ एवं च
पञ्चरात्रस्य एकायनीयशास्त्रं मूलकत्वात् सूत्रमूलकत्वाच्च स्मृतित्वमिति ।

४. नारदी शामण्णाचार्याः ॥ पाञ्चरात्रं शैवागमः तन्त्राणि च
अस्मन्मते स्मृतावेवान्तर्भवन्तीति ज्ञाप्यते ॥ अन्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रस-
ङ्गादिति मध्यभाष्यं प्रमाणं ॥

५. अवधानी नारायणाचार्याः ॥ स्मृतिरूपाणि श्रुतिसामानि

२७. प्रश्नः— सात्विकादीनां मध्ये श्रीभागवतविष्णुपुराणे के अत्र किं प्रमाणं ?

उत्तरं— १. म० रामचन्द्राचार्याः ॥ पूर्वोक्तवचनेनैव भागवतविष्णुपुराणयोः सात्विकत्वं सिद्धम् ।

२. म० कृष्णाचार्याः ॥ कलौयुगे सर्वपुराणमध्ये त्रीण्येव मुख्यानि हरिप्रियाणि । मुख्यं पुराणं हि कलौ नृणां हि श्रेयस्करं भागवतं पुराणं ॥ पूर्वं हि सृष्टिः प्रतिपाद्यते हि यतस्ततो भागवतं परं स्मृतं ।

यस्मिन्पुराणे कथयन्ति सृष्टिं द्वादौ च विष्ण्वादिकदेवतानां ॥

ज्ञानार्थमेवं कथयन्ति विप्राः नीचोच्चरूपं ज्ञानमाहुर्महान्तः ।

तेनैव सिद्धिं प्रवदन्ति सर्वे ह्यतः परं भागवतं पुराणम् ॥

ततः परं विष्णुपुराणमाहुः ततः परं गारुडसत्त्विकं च ।

त्रीण्येव मुख्यानि कलौ नृणां हि इति गारुडपुराणे ब्रह्मकाण्डे प्रथमाध्याये उक्तेः ॥ भागवतविष्णुपुराणे सात्विकं ।

३. तोरवी शामष्णाचार्याः ॥ भागवतविष्णुपुराणे सात्विके प्रकाशसंहितायां १ परिच्छेदे ३ अध्याये । वाराहं वैष्णवं पाद्मं वायुप्रोक्तं च गारुडम् । श्रीमद्भागवतं च सात्विकानि विदो विदुः ॥ मत्स्यपुराणेपि ।

४. कू० शामाचार्याः ॥ वैष्णवं नारदीयं च तथा भागवतं शुभं गारुडं च तथा पाद्मं वाराहं शुभदर्शने । सात्विकानि पुराणानीति पाद्मोत्तर ४२ अध्यायगतश्लोकेन भागवतविष्णुपुराणे सात्विके एवेति सिद्धम् ।

५. एवमेव टोणपे शार्ङ्गपाणिआचार्याः ॥

६. वा० मध्वराजाचार्याः ॥ भागवतविष्णुपुराणे सात्विके एव पाद्मोत्तरश्लोके ४२ अध्याये उक्तं ॥

७. अबधानी नारायणाचार्याः ॥ भागवतविष्णुपुराणे सात्विके ॥

२८. प्रश्नः—अस्य जगतः जन्मादि यतः भवति यत् चतुर्मुख-
ब्रह्माणं अजनयत् यत् तं वेदं पाठयामास तत् ब्रह्म इति कुत्र उक्तं।
तत् केन नाम्ना निर्दिष्टं ?

उत्तरं— १. म० रामचन्द्राचार्याः ॥ जन्माद्यस्य यत
इति भागवताद्यप्ये उक्तं स-यं परमिति निर्दिष्टं नचास्मिन्
श्लोके चतुर्मुखब्रह्माणमजनयदिति न दृश्यत इति वाच्यं यः ब्रह्म चतु-
र्मुखाख्यकार्यब्रह्माणं अजनयदिति व्याख्यानस्याप्यभिप्रेतत्वात् नच
तन्निर्मुक्तमिति वाच्यं । यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदान् प्राहिणोति
तस्मा इति भागवतनाम्नोदाहृतश्रुते. ॥

२. मन्मा० कृष्णाचार्याः ॥ जन्माद्यस्य यत इति भागवते
प्रथमश्लोके जगत्कारणत्वं । आद्यस्य चतुर्मुखब्रह्मणः जन्म यतो भव-
तीति अन्वयेन चतुर्मुखस्रष्टृत्वं आदिकवये ब्रह्म तेने इति तस्य ब्रह्मो-
पदेष्टृत्वं उक्तं । तथा जन्माद्यस्य यत इति सूत्रे च । “यो ब्रह्माणं
विदधाति पूर्वं यो वै वेदान् प्राहिणोति तस्मा” इति याजुषश्रुती—

उक्त पद्मपुराणे च कपिलो भगवानजः । प्रोवाच ब्रह्मणे विद्यां
हृदिस्थां वादरायणः । इति ऋग्भाष्ये । तत्सत्यनाम्नानिर्दिष्टं । समं
ज्ञानमनन्त्रं ब्रह्मेत्युक्तं तदेव ब्रह्मेत्यपि सिद्धयति ।

३. क० शामाचार्याः ॥ भागवताद्ये श्लोके जन्माद्यस्य यत
इति सूत्रं यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदान् प्राहिणोति तस्मै इति
श्रुती चोक्तं । ४. एवमेव अवधानी नारायणाचार्याः ॥

५. पा० मध्वराजाचार्याः ॥ भागवताद्यप्ये जगत्कारणत्वं
आद्यस्य ब्रह्मणः जन्म यतो भवतीत्यन्वयेन च ब्रह्मस्रष्टृत्वं आदिकवये
ब्रह्म तेन इति उपदेष्टृत्वं चोक्तं । जन्माद्यस्येति सूत्रेऽपि यो ब्रह्माणं
विदधाति श्रुती चोक्तं । तत् ब्रह्म समं ज्ञानमिमादिश्रुत्या ब्रह्मेति निर्दिष्टं ।

६. वादवेन्द्राचार्याः ॥ ऋग्वेदे १०. म० ८१. सू० १ ऋक्
अमस्य नाभाष्येकमर्पितं यस्मिन्विश्वानि भुवनानि वस्तुः ॥

श्वेताश्वतरांपनिषदि— ६ अ० यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यं वै
वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै तं ह देवमात्मवाङ्मिप्रकाशं समुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये।

२९. प्रश्नः—पुराणेषु व्यासवाक्यानि कानि कानि तेन उद्धृतानि?

उत्तरं— १. म० रामचन्द्राचार्याः ॥ जन्माद्यस्येयमारभ्य
शोकत्रयं व्यासेनोद्धृतं ॥ नैमिष इत्यादिना आख्यायिका कथनन्तु-
उक्तार्थे तात्पर्यद्योतनाय । तदुक्तं भागवततान्पर्ये ॥ प्रकारान्तरेण पु-
रुषार्थशंका निवृत्त्यर्थमाख्यायिका ॥ पाञ्चैव ॥ आख्यायिकाः प्रदृश्यन्ते
सर्ववेदेषु सर्वशः । द्योतयन्तस्तु महता तात्पर्यं तत्र ह ॥ अलाभ-
पुरुषार्थस्य प्रोक्तमर्थमृतेति । गारुडेच— पुराणानां सारभूतः साक्षा-
द्भागवतोदितः ॥ द्वादशस्कन्धसंयुक्तश्चतविधेदमयुतः । ग्रन्थोऽष्टादश-
साहस्रः श्रामद्भागवताभिध इति ॥ एवमेव सर्वपुराणस्थितिरुद्धा ॥

२. म० कृष्णाचार्याः ॥ पुराणेषु सर्वाण्यपि व्यासवाक्यान्वेव
अन्यसवादरूपेण तेनैव सर्वमप्युक्तं ॥

३. एवमेव पा० मध्वराजाचार्याः ॥

४. टोणपे शार्ङ्गपाणिआचार्याः ॥ भागवते ॥ नैमिषेऽनिमिषक्षेत्रे
ऋषयः शौनकादयः । सत्रं स्वर्गाय लोकाय सहस्रसममामन ॥ भारते
भादिपर्वणे अ० १९७. पुरावै नैमिषारण्ये देवास्तत्रमुपासते ॥ १ ॥

तत्र वैवस्वतो राजन् शामिजमकरोत्तदा ॥ प्रथमश्लोकमारभ्य
चतुश्श्लोकपर्यन्तानि एवमादीनि व्यासवाक्यानि बहूनि सन्ति ॥

५. अब० नारायणाचार्याः ॥ लोमहर्षणपुत्र उग्रश्रवा इत्यादीनि
निगमकल्पतरौर्गोळितामिश्रादीनि ॥

६. वादवेन्द्राचार्याः ॥ कस्यचित् वाक्यानीति न प्रोक्तानि यानि
तानि व्यासवाक्यानि । अन्यानि तेन उद्धृतानि ।

१०. प्रश्नः— भगवत्पूजायां किंपांगि कान्यंगानि अत्र किंप्रमाणं?

उत्तरं — १. म० रामचन्द्राचार्याः ॥ कलशपोठावरणपूजा-
दिक्रमग अभिषेचननेत्रेद्यादिकमगि तदुक्त तन्त्रसारव्याख्यायां कीर्त्तये
यं मोहादथवात्स्यादकृत्वा देवनाचनं । भुङ्क्ते स याति नरकं
सूकरवच गच्छति ॥ यदि विष्मत्त पूजा कर्तुं नैवाहि शक्यते ।
जलं दत्तं तृप्त्यावाऽऽशयं विष्णोः समर्पयेदिति आवश्यकत्वात्ते ॥

२. ममा० कृष्णाचार्याः ॥ भगवपूजा षोडशोपचारामिका
अंगि । पोठावरणकलशादिदेवतापूजा सर्वोपचारज्ञानजपध्यानादिक
अग तदुक्तं तन्त्रसारे ॥ नरावाध हरि चार्घ्यं पाद्यमाचमनीयक । म-
धुपर्कं पुनश्चाचः स्नानं वागोविभूषण ॥ उपवीतासनं दत्वा गन्धपुष्पं
तर्पयेत्तच्च । षोडशोपचारो दत्वा नैवेद्यं मूलमन्त्रन ॥ धूपदीपौ पुन-
र्दत्वा पुनर्भूयेत पूजयेत् । अचार्येवा हरिं ध्यायेत्ति ॥ तथा ॥ सर्वो-
त्तमं हरिं ज्ञात्वा य एव भक्तिपूर्वकं । जपध्यानादिभिर्नियं पूजयेत्तास्य
दुर्दानानि ॥ जपं मनःपूर्वाच्चादानेन यः कुरुते मदा । धर्मार्थकामेत्यादि ।
यदि विष्मत्त पूजा कर्तुं नैवाहि शक्यते । जलं दत्तं तृप्त्यावा भक्त्या
विष्णोः समर्पयेत् । इति योगदीपिकावचनात् ॥ उपचारैः षोडशभिः
ततः मन्त्रमर्पयेत् । अचये प्रतिमा विष्णोः त्रिकालं नियमादृतः ॥ इति
विष्णुग्रहस्य पूजाप्रकरणे दशमाध्याये कथितदशमश्लोकश्च प्रमाण ॥

३. टोण्डे शास्त्रपाणिआचार्याः ॥ जयाख्यसंहितायां नारदः
श्रुतो भवत्वित्तं पर्व भगवद्याग उत्तमः । तस्यागानि विभागेन
ज्ञानमिच्छाग्रहं पुनः ॥ भगवानुवाच ॥ अन्तःकरणयागादियावदा-
त्मनिवेदनं । तदाद्यमंगं यागस्य तच्चाभिगमनं भवेत् ॥ पूजनं चा-
र्घ्यपुष्पाद्ययोगोपदेशितं पुनः । बाह्योपचारस्तद्विधिः योगसंबन्धु नारद ।
मध्याह्नेन दर्भां पूजाय पशुनासह । तत्प्राप्तं हि यागाङ्गं तुर्वमन्थेन
पूजनं ॥ निवेदितस्य यद्दानं पूर्वोक्तविधिना पुनः । संप्रदानं तु तद्दानं
यागाङ्गं पंचमं स्मृतं ॥ पंचाङ्गयुक्ता पूजा अङ्गी पूर्वोक्तान्यङ्गानि ॥

४. तोरवी शामणाचार्याः ॥ षोडशोपचारपूजामु एकैकः
रूपचारः अंगं ॥ तेषां समुदायः अंगि ॥

५. अवधानी नारायणाचार्याः ॥ कलशपूजनाद्यंगानि कृष्णा-
र्पणाद्यंगीनि ॥

६. पादवेन्द्राचार्याः ॥ अनन्या भक्तिः अंगी । अन्यत् सर्वं
अंगं । सा द्विविधा । अवतारकाले कृता परिचर्यादिः अन्यकाले
भगवत्प्रतिनिधिषु कृता पूजाचेति । प्रतिनिधयस्तु चेतनाचेतनात्मकाः
तयोर्मध्ये चेतनप्रतिनिधयः उत्तमाः । तेषु कृता पूजा उत्तमा । साच
सर्वभूतसुहृत्वरूपा । तेषु प्रियहितेहारूपा । निर्वैरत्वरूपा अनव-
ज्ञारूपांच । तथाहि—

भागवते ३२८०२५अ० नयुज्यमानया भक्त्या भगवन्वत्त्रिलात्मनि।

सदृशोऽस्मि शिवः पन्था योगिनां व्यसतिद्वये ॥ १९ ॥

नैकात्मता मे स्पृहयति केचिन्मत्पादसेवाभिरतामदीहाः ।

येन्योन्यतो भागवताः प्रसज्य सभाजयन्ते मम पौरुषाणि ॥ ३४ ॥

विमृज्य सर्वानन्यांश्च मामेवं विश्वतोमुखं ।

भजत्यनन्यया भक्त्या तान्मृत्योरतिपारये ॥ ४० ॥

२७ अ० मङ्गलः प्रतिबुद्धार्थो मत्प्रसादेन भूयसा ।

निःश्रेयसं स्वसंस्थानं कैवल्यारूपं मदान्ध्रं ॥ २८ ॥

२९ अ० लक्षणं भक्तियोगस्य निर्गुणस्य ह्युदाहृतं ।

अहंतुल्यव्यवहिता या भक्तिः पुरुषोत्तमे ॥ १२ ॥

अहं सर्वेषु भूतेषु भूतात्मावस्थितस्सदा ।

तमवहाय मा मर्त्यः कुरुतेर्चाविदम्बनं ॥ २१ ॥

यो मां सर्वेषु भूतेषु सन्तमात्मानमोश्वरं ।

दित्वाभी भजते योऽप्यात् मस्मन्येव जुहोति सः ॥ २२ ॥

द्विचतः परकाये मां मानिनो भिन्नदर्शनः ।

भूतेषु बन्धैरस्य ममनश्शान्तिमुच्छ्रजे ॥ २३ ॥

अहमुच्चावचेर्द्वन्द्वैः क्रिययोत्पन्नयानघे ।

नैव तुष्येर्वितोर्चायां भून्ग्रामावमानिनः ॥ २४ ॥

४ स्कं०, २२ अ०, शास्त्रोपेयानेव सुनिश्चितो नृणां हेमस्य सन्ध-
ग्विषयो हेतुः । असङ्ग आत्मव्यतिरिक्त आत्मनि दृढावतिर्वाणि
निर्गुणे च या ॥ २१ ॥

., १० अ०, अथ मध्यमपायेन्या भक्त्या पङ्कगुणाशया ।

उपयास्यत मद्धाम निर्विद्यानिरयादतः ॥ १८ ॥

., ११ अ०, दयया सर्वभूतेषु सन्तुष्टया येन केनवा ।

सर्वेन्द्रियोपशान्त्या च तृप्य दाशु जनार्दनः ॥ १९ ॥

६ स्कं०, १ अ०, एतावानेवलोकोऽस्मिन्पुमां धर्मः परः स्मृतः ।

भक्तियोगो भगवति तस्मान्मग्रहणादिभिः ॥ २२ ॥

एतावतालमघनिर्हरणाय पुता संकीर्तनं भगवतो गुणकर्मनाम्ना ।

विकृश्य पुत्रमघवाप्यदजामिलोपि नारायणोति श्रियमाण इयाय मुक्तिं २४

एव विमृश्य सुविद्यो भगो यन्ते सर्वा मना विदधते खलु भावयोगे ।

ते मे न दण्डमर्हं यथ यद्यभीषा स्यात्पातक तदपि हन्त्युरुगाय वादः २६

शृण्वता गुणनां वीर्याण्युद्दामानि हरेर्मुहुः ।

यथा मुजानया भक्त्या शुद्धचेन्नात्मा व्रतादिभिः ॥ २५ ॥

., १२ अ०, यस्य भक्तिर्भगवति हरी नि श्रेयमेश्वरे ।

विकीर्तनोऽमृतभोधौ किंभुद्रैः स्वातकोदकैः ॥ २२ ॥

७ स्कं०, ६ अ०, तस्मात्सर्वेषु भूतेषु दयाकुरुत सीद्धदं ।

आसुर भावमुन्मुच्य दया तुष्यत्यवोक्षजः ॥ २४ ॥

., ७ अ०, हरिस्सर्वेषुभूतेषु भगवानास्त ईश्वरः ।

इति भूतानि मनसा कामैस्तैः स्साधुमानयेत् ॥ २१ ॥

एवं हि लोकाः क्रतुभिः कृता अमी क्षयिष्णवः सातिशयाननिर्मलः ।

तस्माददृष्टश्रुतदूषणं परं भक्त्यैक्येर्षां भगवतात्मलब्धये ॥ ४० ॥ २०

न दानं न तपो नेत्या न शौचं न व्रतानि च ।

प्रीयते मलया भक्त्या हरिरन्यद्विद्वनं ॥ ९२ ॥

ततो हरी भगवति भक्तिं कुरुत दानवाः ।

आत्मौपम्येन सर्वत्र सर्वभूतामनीश्वरे ॥ ९३ ॥

एतावानेव लोकेस्मिन्पुंसः स्वर्थः परः स्मृतः ।

एकान्तभक्तिर्गोविन्दं यस्तु सर्वत्र तदोक्षणं ॥ ९५ ॥

„ ९४ अ० मन्येधनाभिजनरूपतपःश्रुतौजस्तेजःप्रभावबलपौरुषबुद्धियोगाः ।
नाराधनाय हि भवन्ति परस्य पुंसो भक्त्या तुतोष भगवान्गजयूथपाय ॥ ९॥

प्रीणन्ति ह्यथमां धीराः सर्वभावेन साधवः ।

श्रेयस्कामा महाभागाः सर्वासामाशिषां पति ॥ ९४ ॥

„ १० अ०, यत्र यत्र च मङ्गलाः प्रशाताः समदर्शिनः ।

साधवस्तमुदाचारास्ते पृथग्यपि कीकटाः ॥ १९ ॥

सर्वात्मना न हिंसांति भूतग्रामेषु केचन ।

उच्चावचेषु दैत्येन्द्र मद्भावेन गतस्पृहाः ॥ २० ॥

„ १४ अ०, त्रिवर्गं नातिकृच्छ्रेण भजेत गृहमेध्यपि ।

यथा देशं यथा कालं यावद्देवोपपादितं ॥ १० ॥

ततोर्चायां हरिं केचित्संश्रद्धाय सपर्यया ।

उपासत उपास्तापि नार्थदा पुरुषद्विषा ॥ ४० ॥

„ १५ अ०, नैतादृशः परो धर्मो नृणां सत्त्वर्धमिच्छतां ।

न्यासो दण्डस्य भूतेषु मनोवाक्कायजस्य यः ॥ ८ ॥

प्रवृत्तं च निवृत्तं च द्विविधं कर्म वैदिकं ।

आचरेत्तत् प्रवृत्तेन निवृत्तेनाश्रुते मृतं ॥ ४७ ॥

हिंसं ब्रह्ममयं काम्यमहिहोत्राद्यशान्तिर्दं ।

दर्शश्च पौर्णमासश्च चातुर्मास्यं पशुस्तुतः ॥ ४८ ॥

९ स्क०, ४ अ०—

यपि निर्वहद्दवास्ताधवस्तमदर्शनाः ।

वशीकुर्वन्ति मां भक्त्या सन्निधयस्तत्पतिं यथा ॥ ६६ ॥

ममेवया प्रतीतं च सालोक्यादिचतुष्टयं ।

नेच्छन्ति सेवया पूर्णाः कुतोऽन्यः कालविद्वतं ॥ ६७ ॥

माधवो हृदयं मम माधना हृदयं बह ।

मदन्यत्ते न जानन्ति नाह तेभ्यो मनागपि ॥ ६८ ॥

१० स्क०. २ अ०—

शृण्वन् गृणन् संस्मरयश्च चिन्तयन्नामानि रूपाणि च मंगळानि ते ।

क्रियासु यस्त्वच्चरणारविन्दयो राविष्टचेता न भवाय कल्पते ॥ १७ ॥

.. ९ अ०. एव मंदाशिताल्लङ्घहारिणा भूयवस्थता ।

स्ववशेनापि कृष्णेन यम्येदं सेश्वरं वशे ॥ १९ ॥

नायं सुखापो भगवान् देहिना गांपिकासुतः ।

ज्ञानिना चामभुताना यथा भक्तिमतामिह ॥ २१ ॥

.. १४ अ०. समाश्रिता ये पदपल्लवप्लवं महःपदं पुण्ययशो मुरारे ।

भवबुधिर्यत्तपद पर पदं पद पदं पद्विपदान तेषां ॥ १८ ॥

.. ११ अ०. विचरस्व महीं कामं मध्यावेशितमानसः ।

अस्त्वेव नियदा तुभ्यं भक्तिर्मध्यनपायिनी ॥ ६२ ॥

क्षान्नवर्मस्थितो जन्तून्व्यवधार्मगयादिभिः ।

ममाहितस्तत्तपसा जह्यथ मदुपाश्रितः ॥ ६३ ॥

जन्मन्यनन्तरे राजन्सर्वभूतसुहृत्तमः ।

भूत्वा द्विजवरस्त्वं व मामुपैष्यसि केवलं ॥ ६४ ॥

११ स्क०. १२ अ०. नरोचयति मा योगो न सांख्यं धर्म एव च ।

न स्वाध्यायस्तपस्तपागो नेष्टापूर्तं नदक्षिणा ॥ १ ॥

निरपेक्षं मुनिशान्तं निर्वैरं समदर्शनं ।

अनुव्रजाम्यहं नित्यं पूजेयेत्याघ्रिरेणुभिः ॥ १६ ॥

निष्किञ्चनामप्यनुरक्तचेतसः शान्ता महान्तोऽसिद्धयि वशः ।

कामैरगारब्धाधियो मुपान्ति वसन्तिरपेक्षं न भिदुः सुखं यम ॥ १७ ॥

वाध्यमानोपि मङ्गक्तो विषयै रजितेन्द्रियः ।

प्रायः प्रगल्भया भक्त्या विषयैर्नाभिभूयते ॥ १८ ॥

न साधयति मां योगो न सांख्यं धर्म उद्धव ।

न स्वाध्यायस्तपस्त्यागो यथा भक्तिर्ममोर्जिता ॥ २० ॥

भक्त्याहमेकया प्राद्यः श्रद्धयात्मा प्रियस्ततां ।

भाक्तिः पुनाति मस्तिष्ठा श्वपाकानपि संभवात् ॥ २१ ॥

धर्मः सत्यजयोपेतो विद्या वा तपसान्विता ।

मङ्गक्त्यापेतमात्मानं न सम्यक्प्रपुनाति हि ॥ २२ ॥

„ २१ अ०, तस्मान्मङ्गक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः ।

न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिह ॥ ३१ ॥

„ २६ अ०, सन्तो नपेक्षा मस्तिष्ताः प्रशान्तास्तमदर्शिनः ।

निर्ममा निरहङ्काराः निर्द्वन्द्वानिष्परिग्रहाः ॥ २७ ॥

मार्त्तिलब्धवतस्साधोः किमन्यदवाशिष्यते ।

मय्यनन्तगुणेनन्त आनन्दानुभवात्मनि ॥ ३० ॥

भक्तिजनवङ्गीतार्या—

श्रद्धावान् भजते यो मां समयुक्ततमो मतः । ६ अ०, ४८ ॥

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ॥

तस्याहं सुलभः ७ अ०, १४.

भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ८ अ०, २२.

महात्मानस्तु मां ॥ भजन्मनन्यमनसः ९—१३ ॥

अनन्यार्थितयंतोमां ये जनाः पर्युपासते ।

तेषां मित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यह ९—२२ ॥

अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनभ्यमाक् ।

साधुरेव स मन्तव्यः ॥ ९—३० ॥

न मे भक्तः प्रणश्यति ९—३१ ॥

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रातिपूर्वकं ।

ददामिबुद्धियोगतं येन मां उपयन्ति ते १० - १० ॥

भक्त्यात्वनन्यया शक्य अहं ११ - ५४ ॥

मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सद्भुवर्जितः ।

निर्वैरः सर्वभूतेषु यः समामेति पाण्डव ११ - ५५ ॥

ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः १२ - ३ ॥

मां च यो व्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।

मगुणान् समतीत्येतान् ब्रह्मभूपाय कल्पते १४ - २६ ॥

३१. प्रश्नः— वेदेषु कानि महावाक्यानि? किं नाम महावाक्यत्वं ?

उत्तरं— १. पा० मध्वराजाचार्याः ॥ यदज्ञातं सत् अभिप्रेतमहा-
प्रयोजनहेतुः यत्प्रतिपत्त्यर्थमन्तरवाक्यार्थप्रतिपादकं वाक्यं महावाक्यं ।
तच्च मयं ज्ञानमित्यादि । इहामुपेक्ष्यादिकं च । अत्र प्रमाणं तत्त्वनिर्णयः ॥

२. सू० शामाचार्याः ॥ सत्यज्ञानादिवाक्यानि महावाक्यानीति
तत्त्वनिर्णयोक्तेः । मुख्यार्थतात्पर्यकत्वं महावाक्यत्वं ॥

३. म० कृष्णाचार्याः ॥ यज्ञार्तमन अभिप्रेतमहाप्रयोजनहेतुः यत्प्रतिप-
त्त्यर्थं अन्तरवाक्यार्थप्रतिपादनं तत्प्रतिपादकं वाक्यं महावाक्यं ॥ सत्यं
ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । यः सर्वज्ञः सर्वविद् । इहामुपेक्ष्यादिकं च ॥ तदुक्तं
तत्त्वनिर्णये ॥ सर्वज्ञ सर्वकर्तारं नारायणमनामयं । सर्वोत्तमं ज्ञापय-
न्ति महातात्पर्यमत्रादि ॥ सर्वेषामपि वेदानां मितिहासपुराणयोः । प्र-
माणानां च सर्वेषां तदर्थं चान्यदुच्यते इति । सर्वं वेदा यत्प्रदग्ममनन्ति ॥
सर्वोत्तमं ज्ञापयन्ति महातात्पर्यमत्रादीति नारायणपुराणवचनं प्रमाणं ॥

४. यच्चार० रायचन्द्राचार्याः ॥ मोक्षसाधनज्ञानविषयार्थ-
प्रतिपादकवाक्यत्वं महावाक्यत्वं ॥ सर्वज्ञं सर्वकर्तारं नारायणमनामयं ।
सर्वोत्तमं ज्ञापयन्ति महातात्पर्यमत्रादीति नारायणपुराणवचनं प्रमाणं ॥

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीलक्ष्मीनारायणो विजयते ॥

श्रीकुम्भघोणे यागशालावीथिकायां
श्रीलक्ष्मीनारायणस्य ६३ तमे आविर्भावोत्सवे
प्रातस्सायं च मिलितैर्विद्वज्जनैश्चरित-
निर्णीतविषयको ग्रन्थः ।

अयं

कुम्भघोणे

श्रीविद्यामुद्राक्षरशालायां

मुद्रितः ।

विजयसंवत्सरे

कस्यब्दे १९९९.

शालीग्रहमहाकाण्डे १८१९.

१८९३.

Dr. Vishwanath Gadh.

॥ श्रीः ॥

श्रीकुम्भयोगे यागशालावीथिकायां श्रीलक्ष्मीनारायणस्य
६३ तमे आविर्भावोत्सवे विजयभ्रातृजनकृष्ण २ श्रीमहासरपारम्भ
४ गुरुवासरपर्यन्तं प्रातस्पायं च प्रवृत्तायां सभायां मिळिता
विद्वज्जनाः ॥

लौकिकाः.

मठश्रीनिवामाचार्या .	म.ग.ग. अय्यासाविशास्त्रिणः.
पाण्डुरङ्गी आनन्दाचार्याः.	„ के. रंगनाथरावः.
कौलगी व्यामराजाचार्याः.	„ बीयल. रामचन्द्ररावः.
यल्लतूरभूवराहाचार्या .	„ हरीरावः.
यल्लतूररामाचार्याः.	„ कर्नूल जयरामरावः.
नदीतीरमाम्बाचार्या .	„ रिकार्टकेपर रंगनाथरावः.
धर्मशास्त्री रामाचार्याः.	„ समानजी रामचन्द्ररावः.
तोरेवी शामणाचार्या .	„ वकील स्वामिनाथशास्त्रिणः
कौलगी मीमाचार्याः.	„ यदुनाथरावः.
स्वापे श्रीनिवासाचार्याः.	—
स्वापे बामुदेवाचार्याः.	अन्ये वक्ष्यमाणाश्च.
राववेन्द्राचार्याः.	—
मन्नारगुडी सामीअय्यंगाराः.	
पाट्टराचार्य नरसिंहाचार्याः.	
स्वापे कृष्णाचार्याः.	
पाण्डुरंगी श्रीनिवासाचार्याः.	

॥ विचारिता विषयास्त्वमे ॥

१. प्रश्नः. का नाम जिज्ञासा' का नाम उपासना' किं नाम ध्यानं'

उत्तरं. हरिहरश्चास्त्रिणः—वेदान्ततात्पर्यनिर्णयानुकूलन्यायविचारार्थकचेतो वृत्तिविशेषः । जिज्ञासापदार्थः, उपासना मानसव्यापारः. ध्यानोपासनाशब्दौ एकवर्षकौ.

पाट्टाचार्यरंगाचार्याः— साक्षान्मोक्षोपायत्वेन विहिता उपासना ध्यानं च एकं.

तुळसी रत्नेशाचार्याः—उपासनानाम ब्रह्मजिज्ञासा । “सोपासना च द्विविधा शास्त्राभ्यासस्वरूपिणी । ध्यानरूपापराचैव तदंगं धारणादिकं ॥” “आत्मेत्येवोपासीत” “कं ब्रह्म खं ब्रह्म” “सर्वैश्च वेदैः परमोहि देवः जिज्ञास्योसौ” । सूत्रे जिज्ञासापदं श्रूयते ॥ तच्च ज्ञानेच्छावाचकं ॥ तदुक्तं जिज्ञासाभिकरणमुपासां ॥ ज्ञानेच्छान्तर्नीतो विचारो जिज्ञासापदेन लक्ष्यते न च लाक्षणिकपदप्रयोगे प्रयोजनाभावः ॥ निरूढलाक्षणिकत्वेन प्रयोजनानपेक्षणात् ॥ अन्यथा अथातो ब्रह्मजिज्ञासा इत्यादिप्रयोगानुपपत्तिः । न हि धर्मज्ञानं तत्र विधीयते । किं तु धर्म एव । किञ्च ज्ञानेच्छाविचारणां परस्परहेतुहेतुमद्भावसूचनाय लाक्षणिकपदप्रयोगः । यद्वा जिज्ञासितं सुसम्पन्नमिति भागवतप्रयोगात् ॥ जिज्ञासाशब्दः विचारे कूटः न्यायमुक्तावल्यां ॥ न्यायानुसन्धानात्मकविचारः मननापरनामकजिज्ञासा इत्युक्तं ॥ जिज्ञासा च श्रवणमननरूपा ॥

पांडुरङ्गी व्यासाचार्याः— जिज्ञासा नाम श्रवणमनननिदिज्वा.

सनात्मको विचार एव. जिज्ञासाशब्दो विचारे रूढः ॥ मीमांसाशब्द-
वत् ॥ ज्ञानरूपश्रवणमनननिदिध्यासनरूपत्वाज्जिज्ञासावा अपि ज्ञानरू-
पत्वं ॥ श्रवणं नाम उपनिषद्भाष्याद्युपदेशमन्यवाक्यार्थज्ञानं । मननं
श्रुतवाक्यार्थं युक्त्यनुमन्त्रानं । निदिध्यासनं तद्विषयचिन्तनं । अत्र प्रमा-
ण “श्रवणं शब्दन ज्ञान”मित्यादि । एतच्च सर्वं विवृतं मन्त्रालयत्वाभिरु-
ननत्वप्रकाशिकान्याख्यायां ॥ श्रवणादिरूपा जिज्ञासा कर्तव्येति टीको-
क्तिश्च ॥ उपामनानाम जिज्ञासव । उपासनापादे उपासनानाम ब्रह्म-
जिज्ञासेति टीकोक्तेः ॥ सा द्विविधा ॥ सन्ततसञ्छन्त्याभ्यासरूपा ध्या-
नरूपाचेति ॥ ध्यानं नाम इतरनिरम्कारपूर्वकवर्गवद्विषयकासङ्गस्थितिरू-
पं ॥ अत्र प्रमाणमनुव्याख्यान “मोपासना च द्विविधा शास्त्राभ्यासरूप-
विणी ” इत्यादि । तन्त्रमार्गेऽपि ॥ “ द्विविधा सा च सन्प्रोक्ता विष्णु-
शास्त्रावमर्शनं । एक ध्यानं हरेर्गन्धर्वत्वार्यज्ञानि तत्र च ” इति ॥

कालेज रङ्गाचार्याः— ब्रह्मणः तस्याप्त्युपायस्य तत्प्राप्तेष्व-
स्वरूपाणां हेतुभिर्विमर्शनं (अनुमितिः) विचारः जिज्ञासा शब्दार्थः.
विधिवाक्यैः श्रुतस्यार्थस्य पुनः पुनः स्मरणं उपासना. उपास-
नैकदेशः ध्यानं. एते शब्दाः मिमार्षकाः. आसीनेनैवोपासितस्य ब्रह्म.

मीमांसकतन्त्राचार्याः—जिज्ञासानाम विचारः कृच्छ्र, उपासना
जिज्ञासाशब्दौ पर्यायौ उपासनाविशेषः ध्यानम्.

सङ्ख्येश्वरवेदव्यासाचार्याः—उपासनविशेषभूतध्यानस्यैव आ-
सनापेक्षा.

कल्याणेश्वरीनिवासाचार्याः— जिज्ञासानाम श्रवणमनननिदि-
ध्यामनात्मको विचार एव । जिज्ञासाशब्दो विचारे रूढः । मीमांसा-
शब्दवत् । ज्ञानरूपश्रवणमनननिदिध्यासनरूपत्वाज्जिचारस्यापि ज्ञानरू-
पत्वं ॥ श्रवणं नाम उपदेशमन्यवाक्यार्थज्ञानं । मननं श्रुतवाक्यार्थं
युक्त्यनुमन्त्रानं । निदिध्यासनं तद्विषयचिन्तनं । अस्मिन् विषये प्रमाणं
“श्रवणं शब्दनं ज्ञानं. उपपत्त्यनुमितं । नतिरित्यसिद्धिः निदिध्या-

सनमुच्यते " इति ॥ " श्रवणादिरूपा जिज्ञासा कर्तव्येति " टीकोक्तिश्च ॥
उपासनानाम् । सन्ततशास्त्राभ्यासरूपा ॥ ध्यानं नाम इतरतिरस्कार-
पूर्वकमगवद्विषयकाखण्डस्थितिरूपं ॥ " सोपासना च द्विविधा शास्त्रा-
भ्यासरूपिणी ॥ ध्यानरूपापराचैव " इत्यनुव्याख्यानात् ॥

मन्नारगुडीगोपालाचार्याः— जिज्ञासानाम् तत्त्वप्रकाशिकारी-
त्या युक्त्यनुसन्धानात्मकविचारो वा । श्रवणमनननिदिध्यासनत्रितयरू-
पा वा ॥ श्रवणादिरूपा जिज्ञासा कर्तव्येति टीकावाक्यस्य उभयथापि
तात्पर्यचन्द्रिकायां व्याख्यानात् ॥ सुधारीत्यातु युक्त्यनुसन्धानात्मको
मन्नापरनामको विचारो जिज्ञासा ॥ उपासना नाम श्रवणमनननिदिध्या-
सनरूपा ॥ ध्यानं नाम दृष्टश्रुतानुभवजनितमानसवासनमयस्य वस्तुनो
मनसापलोकनं तथैव सुधायामुक्तेः ॥

माचेरुणरङ्गनाथाचार्याः— जिज्ञासा नाम रूढ्या विचारार्था ॥
एवं च विचारत्वं जिज्ञासासामान्यलक्षणं ॥ सा च त्रिविधा ॥ श्रवण
मनननिदिध्यासनमेदात् ॥ औपदेशिकवाक्यजन्यं ज्ञानं श्रवणं ॥ यु-
क्त्यनुसन्धानं मननं ॥ निदिध्यासनं ध्यानं ॥ एवं च श्रवणमनननिदि-
ध्यासनानि जिज्ञासाशब्दार्थाभिधानि ॥

पेरियकोळ मध्वरायाचार्याः— जिज्ञासाशब्दो विचारे रूढः
विचारो नाम श्रवणमनननिदिध्यासनरूपा उपासना ॥

कूटाकोळनाथाचार्याः— जिज्ञासानाम् विचारः । विचारार्थ-
कत्वेन यागवते ९ अध्याये ४ श्लोके " जिज्ञासितं सुसम्पन्न " मिति प्र-
योगात् ॥ " परिचर्याप्युपासने " ति कोशात् उपासनाशब्दस्य परिच-
र्याभिः ॥ ध्यानं चाविच्छिन्नस्मृतिः ॥

कौकमीमुरार्याचार्याः— सा च जिज्ञासा द्विविधादस्यते ॥ इ-
न्द्राक्षरूपाविचाररूपाचेति ॥ तत्राद्यासन्मन्त्रवान्तज्ञासात्पर्यकाज्ञातुमिच्छा-
निमित्तमेवेति इच्छारूपा भवति ॥ मन्त्रा तु मूत्रपटिता । इच्छाया अविषेय-
कत्वात् ॥ सुसम्पन्नं च सुसुखसुखरित्वेन सुखौ " वाद्विजिज्ञासते " ति कर्तव्यत्व-

विधानात् ॥ कृत्वा श्रवणमननादिरूपविचारपरत्वमेव तस्याः बुद्धिमिति
 भानि ॥ अस्मिन्नर्थे जिज्ञासितं मुसम्बन्धमिति भागवतवचनं प्रमाणं ॥
 उपासना च द्विविधा ॥ सन्ततशास्त्राभ्यासरूपा ध्यानरूपा चेति । अत्रार्थे
 “सोपासना च द्विविधा शास्त्राभ्यासरूपिणी ॥ ध्यानरूपा परा चैव तद्वत्
 धारणादिकमिति” चित्तैकान्येन भगवदस्य तद्वत्त्वमिति ध्यानमुच्यते ।
 अस्मिन्नर्थे “नैरन्तर्यं मनोवृत्तेर्ध्यानमित्युच्यते बुधैरिति” नारायणतंत्र-
 वचनं “खण्डमृतिर्वारिणाभ्यादस्य तद्वत्त्वमिति ध्यानमुच्यते । अग्रवत्त्वात्समप्रति-
 दर्शनं चिरयानयेति” ब्रह्माणमुद्दिश्य विष्णुना प्रोक्तं तन्त्रसारसङ्ग्रह-
 वचनं प्रमाणं ॥

वीराजमङ्गलं भीमाचार्याः— जिज्ञासानाम विचारः ॥ वि-
 चारार्थकत्वेन भागवते ९ अध्याये ४ श्लोके जिज्ञासितं मुसम्बन्धमिति प्र-
 योगात् “सोपासना च द्विविधा शास्त्राभ्यासरूपिणी । ध्यानरू-
 पा परा चैव ” “परिचर्याप्युपासनेति” कोशात् उपासनाशब्दस्य प-
 रिचर्यार्थः ॥ ध्यानं मनोवृत्तेर्नैरन्तर्यं ॥

धर्मशास्त्री दादाचार्याः— जिज्ञासा नाम विचारात्मिका ॥ सा
 च ब्रह्मज्ञानाय सर्ववेदवेदानुसारिग्रन्थार्थविषया ॥ श्रवणमनननिदिध्यास-
 नरूपा वा । मुचारीत्या वेदाद्यर्थनिर्णायकन्यायानुसन्धानापरपर्यायमन-
 नमात्ररूपा वा वक्तव्या । तत्र श्रवणं नाम उपनिषद्वाक्यादिरूपोप-
 देशजन्यवाक्यार्थज्ञानं । मननं तु श्रुतवाक्यार्थे युक्तिविरनुचिन्तनं । नि-
 दिध्यासनं नाम निरन्तरं श्रुतवाक्यार्थविषयकचिन्तनं ॥ अस्य प्रमाणं ॥
 “श्रवणं शब्दज्ञं ज्ञानं उपपत्त्यनुचिन्तनं । मतिर्निरन्तरादिभ्यो निदि-
 ध्यासनमुच्यते” इति ॥ न चैवं सति पूर्वोक्तजिज्ञासाशब्दार्थोपनिषद-
 स्वादिति वाच्यं ॥ श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति भाष्योक्त-
 श्रुत्यनुसारेण त्रितयस्यापि जिज्ञासात्वं सम्भवतीत्याभिप्रेत्यात् ॥
 मननमात्रस्यैव तथात्वात् ॥ सकृन्तजिज्ञासापदस्य विचारपरत्वं कथं स-
 म्भवतीत्याशङ्कायां “जिज्ञासितं मुसम्बन्धमपि ते बहवद्वृत्तः” इतिवत्त्वात्-

एकमे विचारेषि प्रयोगदर्शनात् ॥ वचनार्थस्तु सुसम्पन्नं परिपूर्णं महत्
 सत्त्वं अद्भुतं आश्चर्यतमं च ब्रह्म ते त्वया जिज्ञासितं विचारितमिति ॥
 इत्थं च जिज्ञासापदस्य विचारे कृद्विरुक्ता भवति ॥ मीमांसापदवत् ।
 तर्हि सन्नत्यविधायकशास्त्रस्य कुत्रोपयोग इति चेत् । “यत्रार्थस्य वि-
 संवादः प्रत्यक्षेणोपलभ्यते । स्वरसंस्कारमात्रार्था तत्र व्याकरणस्मृति”-
 रिति वचनबलात् शब्दोत्पत्त्यर्थत्वमेव । न त्वर्थज्ञापकत्वं ॥ उपास-
 नापि जिज्ञासारूपैव ॥ सा च द्विविधा ॥ समस्तशास्त्राभ्यासरूपा,
 ध्यानरूपाचेति ॥ तत्र प्रमाणं “सोपासना च द्विविधा शास्त्राभ्यास-
 स्वरूपिणी । ध्यानरूपा परा चैव तदङ्ग धारणादिकं” इति वचनं ॥
 ध्यानस्वरूपमप्युक्तं भवति । “नैरन्तर्यं मनोवृत्तेर्ध्यानमित्यभिधीयते”
 इत्यभिवचनात् ॥ एवमेव वीराजमङ्गलं कृष्णाचार्याः—

२. प्रश्नः. एते शब्दाः भिन्नार्थकाः उताभिन्नार्थकाः ?

उत्तरं. कल्याणी श्रीनिवासाचार्याः— एते शब्दास्सामान्यरू-
 पेण अभिन्नार्थकाः । जिज्ञासात्वव्याप्यं उपासनात्वं । उपासनात्व-
 व्याप्यं ध्यानं । परतन्त्रप्रभेदयोर्भावाभावयोः परतन्त्राभेदवत् । विशेष-
 रूपेण तेषां भेदोऽस्त्येव । भावाभावयोर्विशेषरूपेण भेदवत् । तथा च
 विशेषरूपेण एते शब्दाः भिन्नार्थकाः । एवमेव पाण्डुरङ्गी व्यासाचार्याः.
 कूटाकोट स्नामाचार्याः— एते शब्दाः भिन्नार्थका एव ।

वेरिवकोटं बध्वरायाचार्याः— उपासना जिज्ञासा एकार्थवा-
 चिका । अत एव टीकायां । भ्रजनमनननिदिध्यासनरूपा जिज्ञासैवोपा-
 सतीति । ध्यानं मान उपासनाविशेषः । प्रमाणं “सोपासना च द्वि-
 विधा शास्त्राभ्यासरूपिणी । ध्यानरूपा परा चैव तदङ्ग धारणादिकमिति”

कल्याणी दादाचार्याः— भिन्नसोपासनाशब्दयोरभिन्नार्थकत्वं ।
 व्यापत्वं तु भिन्नार्थकत्वं ।

मकारगुही सोपालाचार्याः— जिज्ञासोपासनाशब्दाभ्यां ध्या-
नशब्दस्याभिन्नार्थकत्वमेव । यदि जिज्ञासाशब्दो विचारार्थकः । तर्हि
जिज्ञासोपासनाशब्दयोः परस्परं भिन्नार्थकत्वमेव । यदि च श्रवणादि-
त्रिनयार्थकः तदा जिज्ञासोपासनाशब्दयोरभिन्नार्थकत्वमिनिव्यवस्थितविधायाः ।

कौन्तगी मृगयाचार्याः— तत्र जिज्ञासोपासने अभिन्नं । ध्या-
नस्य जिज्ञासाशब्दवाच्यत्वेऽपि व्याप्यधर्मावच्छिन्नत्वेन किञ्चिद्विशेषोऽ-
स्तीति भाति ॥

माचैकृण रङ्गनाथाचार्याः— उपासना च जिज्ञासापर्याया ।
सा च द्वेधा । शास्त्राभ्यामस्वरूपिणी श्रवणमननरूपा । ध्यानरूपा चेति
एवं च श्रवणमननध्यानेषु जिज्ञासात्वं उपासनात्वं च व्यापको धर्मः ।
श्रवणादीनि व्याप्यधर्माणि तथा च जिज्ञासोपासने अभिन्नं । ध्यानं
एकदेशमिति ॥

वीराजयङ्गलं कुप्पाचार्याः— जिज्ञासोपासना ध्यानशब्दानां
अभिन्नार्थकत्वम् ।

तुळसीरङ्गनाथाचार्याः— तथा च एते भिन्नार्थका एवेति द्योत्यते ।
तत्र सच्छास्त्राभ्यासरूपायाः ध्यानाकृत्यं ध्यानत्वं च उपासना । जि-
ज्ञासा च अन्यत् ।

अबधानी नारायणाचार्याः— जिज्ञासोपासना ध्यानमेकार्थ-
कमितीरितं । जिज्ञासा हि विचारः स्यात्स एवोपासनात्मकः । सोपा-
सना च द्विविधा शास्त्राभ्यामस्वरूपिणी । ध्यानरूपा परा चैव तद्वत्
धारणादेकं । तन्त्रमारे प्येकमेवावान्तरो वेद ईरितः ॥ श्रीमद्भागवत-
स्याद्यप्येव वच्छान्दसं पदं । वीमहीति प्रयुक्तं तज्जिज्ञासार्थकमीरितं ।
कुत्रेति चेद्दशम्यत्र प्रमाणं त्वान्दगकृतं ॥ माकस्या च सवारण्यः
वत्र यागवतं विदुः । अर्थोयं ब्रह्मसूत्राणां वारतार्थविनिर्णयः ॥ वा-
चत्री व्याप्यरूपोपासकित्वत्रापि त्रिषु स्फुटं । व्याप्यं त्वैव जिज्ञासा पद-
मेवास्तिरतिरिता ॥ एतत्त्रयाणां व्याप्यत्वे श्रीमद्भागवतस्य ॥ १० ॥

बद्धीमहीत्येव प्रयुक्तं ते न तस्त्रिकम् । एकार्थकं भवेदेवेत्याशयो
मम वर्णितः ॥

३. प्रश्नः— पञ्चमीविभक्तेः कोऽर्थः.?

उत्तरम्. हरिहरशास्त्रिणः. — अपादाने पञ्चमी अपादानं
जायमानस्य प्रकृतिभूतं वस्तु.

पाट्टराचार्यरङ्गाचार्याः — यतो वा इमानि भूतानि
जायन्त इत्यत्र पञ्चम्याः उपादानत्वमर्थः. उपादानत्वं नाम भाव्यव-
स्थावतः प्रागवस्थावत्त्वं, कार्यवस्थावतः कारणावस्थावत्त्वं.

काकोन्नरङ्गाचार्याः.— “अपादाने पञ्चमी” ॥ जायमानस्य प्रकृ-
तिभूतं वस्तु अपादानं.

मीमांसकतन्माचार्याः.— “जन्माद्यस्य यतः” इत्यत्र । पञ्चम्या
अपादानत्वमर्थः. अपादानत्वञ्च क्रियाजन्यविभागाश्रयत्वं ॥ क्रियोत्पन्न-
विभागाधिकरणत्वमित्यर्थः.

छमेरङ्गनाथाचार्याः.— “जनि कर्तुः प्रकृतिः” जायमानस्य
हेतुरपादानं स्यात् । “यतो वेत्यादिषु ” श्रूयमाणपञ्चमी हेतौ हेतुत्वं
निमित्तोपादानसाधारणम्.

कल्याणीभीमिबासाचार्याः.— पञ्चमीविभक्तेः अवधित्वमर्थः । हेत्वर्थः ।
उदाहरणं वृक्षात्पर्णं पतति । पितुः पुत्रो जातः । इवमेव पाण्डुरङ्गी व्या-
साचार्याः ॥ स्यञ्छोपे निमित्ते च । अकर्तृणे च । प्रासादात्प्रेक्षते । आस-
त्प्रेक्षते । इत्यपि ।

अवधानीनारायणाचार्याः.— पञ्चम्यर्थो निमित्तत्वं हेत्वर्थोऽप्य-
निमित्तते ।

कृष्णकोट्याचार्याः.— पञ्चमीविभक्तेः अपादानत्वमर्थः । जाय-
मानस्य हेतुरपादानमर्थः स्यादिति वृत्तिः । अपादानत्वं च हेतुरेव । सप्त

कारणत्रयसाधारणः । ब्रह्मणः प्रजाः प्रजायन्त इत्यत्र ब्रह्मणः प्रजोत्पत्तौ निमित्तत्वात् ब्रह्मणः अपादानमज्ञा । एवमेव वीराजमकूलंभीमाचार्याः॥

माचेंगणरङ्गनाथाचार्याः—पञ्चम्या अपादानत्वमर्थः । अपादा-
नत्वं नाम विच्छेदावधित्वम् । विच्छेपो नाम विभागः । तदवधित्वं तदाश्र-
यत्वं सति तज्जन्यक्रियानाश्रयत्वम् । यथा वृक्षात्पर्णं पततीत्यादि ॥

पारेयकांठं मन्त्ररायाचार्याः— अपादानत्वं च स्वनिष्ठभेदप्र-
तियोगितावच्छेदकीभूतक्रियजन्याः । भागाश्रयत्वं । विच्छेदावधित्वमिति धर्म-
शास्त्री दादाचार्याः ॥

कालगीमुरार्याचार्याः—निमित्तत्वमपादानत्वं च पञ्चमीविध-
वत्पर्यः । प्रामादात्पश्यतीति व्यच्छेदोपनिमित्तत्वदृष्टान्तः । वृक्षात्पर्णं पततीति
अपादानत्वदृष्टान्तः ॥

वीराजमकूलंकृष्णाचार्याः—अपादानत्वं विच्छेदावधित्वम् । वि-
च्छेदावधित्वं नाम धात्वर्थानाश्रयत्वे सति धात्वर्थजन्यविभागाश्रयत्वम् ।
वृक्षात्पर्णं पततीत्यत्र धात्वर्थरूपपदनानाश्रयत्वं सति धात्वर्थजन्यविभाग-
श्रयत्वं वृक्षे वर्तते इति लक्षणममन्वयः ।

मन्त्रारगुडीगोपालाचार्याः—यत्र वा इमानि भूतानीत्यत्र विच्छेदा-
वधित्वरूपापादानत्वमेवार्थः । “जनिकर्तुं प्रकृति” इति सूत्रमपि जनि-
कर्तुः जायमानस्य या प्रकृत्यते । उपादानसंसृष्ट विच्छेदेऽवधिभूतं यद्वन्यान्त-
रं तदपादानमज्ञं भवतीति मुखायां व्याख्यानात् । अन्यत्र तु यथायथं हे-
तुत्वादिरूपाः अनेके अर्थास्सन्ति ॥

मुकुसीरद्वेष्टाचार्याः—पञ्चमीविधवत्पर्यः ॥ “भुक्प्रपादेऽपादान-
म् ॥” “अपादाने पञ्चमी” । अपादो विच्छेदः । वृक्षात्पर्णं पतति । वृक्ष-
दायाति । पाप्मोऽप्यात्पतति । “भुगुप्सापिपावप्रमादार्थान्भुगुप्सापिपावम्”
पापाज्भुगुप्सते । पापाद्विरमते । धर्मात्प्रवाह्यति । “भीत्रार्थानां भवेत्सुहृ-
चोराद्विषेति । चोरात्स्वायते । “वारणार्थानामीप्सितः” ववेभ्यो नां वारक-
ति । हेतौ “जनिकर्तुः प्रकृतिः” । ब्रह्मणः प्रजाः प्रजायन्ते । “भुवः प्रज-

वः” हिमवतो गङ्गा प्रभवति । प्रकाशत इत्यर्थः ॥ “स्वच्छोपे पञ्चम्यधि करणे च” ॥ प्रासादात्प्रेक्षते । आसनात्प्रेक्षते । आसने उपविश्य । अधिकरणे । श्वशुराजिह्वेति । “विभाषा गुणवचने” गुणेहेतावस्त्रीलिङ्गे पञ्चमी । जाठ्याद्वदः ॥ “करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्त्ववचनस्य” करणे स्तोकान्मुक्तः । अगुणेत्रियां च । धूमादग्निमान् । निमित्तपञ्चमी । एने पञ्चम्यर्थाः ॥

४. प्रश्नः— किं नाम उपादानत्वम् ?

उत्तरम्. हरिहरश्चास्त्रिणः.— उपादानत्वं द्विविधं । परिणाम्युपादानत्वं विवर्तोपादानत्वं चेति, मृत् घटस्येव ब्रह्म जगतः उपादाने न । किन्तु शुक्तिः रजतस्येव विवर्तोपादानं ॥

पाटुराचार्यरङ्गाचार्याः.— उपादानत्वं परिणामित्वं, ब्रह्मपरिणामो जगत् “प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधादिति” सूत्रभाष्यं प्रमाणं ॥ ब्रह्मणः परिणामित्वं अस्ति ॥ अतः विकारित्वमप्यस्ति । विकारे नाम विभक्तनामरूपत्वं । ब्रह्मणः स्वरूपेण नोपादानत्वं ॥ किं तु भूम्भविदचिद्विशिष्टत्वेन ॥

कल्याणी श्रीनिवासाचार्याः.— यत्कारणं कार्यात्मना परिणमते तत्कारणमुपादानमित्युच्यते ॥

मन्नारगुडी गोपालाचार्याः — धर्मिसमसत्ताकरुणान्तरापत्तिरुपादानत्वं ॥ उपादानशब्दस्य अह्वयार्थकत्वं च वर्तते “हान्युपादाने” स्वदित्युक्ते शत्रु-अवधेयात् ॥

धर्मज्ञानीदादाचार्याः— उपादानत्वं परिणामिकारणत्वं । तन्मुदाहरणं । ब्रह्मणः नास्ति । ब्रह्मणः कार्यसमान्यं प्रति निमित्तत्व-साधनम् ॥

सूयकोकशास्त्राचार्याः— उपादानत्वं अथ परिणामिकार-

जत्वं । तच्च मृदो घटो जायत इत्यत्रेव द्रष्टव्यं । उपादानशब्दस्य
प्रत्याहार उपादानमिति कोशात्प्रत्याहारोऽप्येकोऽर्थः ॥ एवमेव बीरा-
जमङ्गलं भीमाचार्याः—

माचैरुण रङ्गनाथाचार्याः— परिणामिकारणं हि उत्पत्त्यं ।
रूपान्तरापातलक्षणः विकारापरपर्यायः परिणामः । तद्वत्त्वं परिणामि-
त्वम् । तच्च प्रधानाद्यचेतनस्यैव । न तु चेतनस्य व्रक्षादेः । “अवि-
कारस्तदाशुद्धो नित्य आत्मा सदा हरिः ॥ सदैकरूपविज्ञानवत् आ-
नन्दरूपक” इति श्रुतेः ॥

कौलगी मुरार्याचार्याः— उपादानत्वं परिणामिकारणत्वं ।
यथा घटं प्रति मृदः ॥ एवमेव बीराममङ्गलं कृष्णाचार्याः—

मुलक्षीरद्वेष्टाचार्याः ॥ “प्रकृतिश्च प्रविष्टादृष्टान्तानुरोधात् ”
अत्र उपादानत्वं निमित्तत्वं ॥

पाण्डुरङ्गी व्यासाचार्याः— यत्कारणं कार्यात्मना परिणमते
तदुपादानमित्युच्यते । परिणामो विकारः । स च रूपान्तरप्राप्तिः ।
उक्तं हि न्यायामृते । “विकारवत्कारणत्वमुपादानत्वमिष्यते ।” एवमेव
अवधानी नारायणाचार्याः—

१.प्रश्नः—यदुपादानशब्दस्थानेकेऽर्थास्सन्ति ते के. तेषु तेषु अर्थेषु
प्रेक्षावतां प्रयोगो वक्तव्यः । ?

उत्तरम्. कस्यापी भीमिवासाचार्याः— उपादानत्वं च
आरोपाधिष्ठानत्वं रमनारोपे शुक्तिकाया इव जगदारापे ब्रह्मणः अविज्ञा-
नत्वं । भ्रमविशेषत्वमिति वाक्यम् । परिणामित्वं । उपादानत्वं वा
मृदः पटस्य सम्यगविकारणत्वं । उपादानत्वं वा । यथा संतपः पटस्य
तन्मात्रं भ्रूतत्वादिनः । द्वितीयं विशिष्टाद्वैतिनः । तृतीयं सर्विकारण-
विद्वान्तेऽपि कारणत्व कार्यात्मना परिणाम एवोपादानत्वम् । पट

प्रमाणं । “खण्डितं रूपमेवात्र विकारोऽपि विकारिणः । कार्यकारणयोश्चैव तथैव गुणतद्वेतोरिति” तत्त्वविवेकटीकायां । कार्यं उपादेयं पटादि । कारणं तदुपादानं तन्त्वादि । अयमेवामिप्रायः पाण्डुरङ्गी व्यासाचार्याणां—

धर्मशास्त्री दादाचार्याः— उपादानशब्दस्य बहवोऽर्थाः । ते च परिणामिकारणत्वं विवर्तौपादानत्वं । उपपूर्वकदाधानुविवक्षया ग्रहणं चेति ॥ एवमेव बिरानमङ्गलं कृष्णाचार्याः—

मार्चेंगण रङ्गनाथाचार्याः— उपादानशब्दस्य चत्वारोऽर्थास्सम्भवन्ति । अनिवर्त्यवृत्तिविशेषाश्रयत्वं १. निवर्त्यविशेषाप्तिमत्त्वं २. अनिवर्त्यविशेषपरिवर्तिमत्त्वं ३. निवर्त्यधर्मिपरिवर्तिमत्त्वमिति ४. दृष्टांताः इषामकलस्य पीतत्वं १. कुण्डलाकारस्य सुवर्णस्य कटकादित्वं २. क्षीरस्य दधिभावः ३. झुल्वस्य तारत्व ४. चतुर्विधमुपादानत्वमपि ब्रह्मणः न सम्भवति । “अविकारः” इति श्रुतेः ॥

कौलगी मुरार्थाचार्याः— उपादानत्वं समवायिकारणत्वं । यथा तन्तवः पटस्य ॥

अवधानी नारायणाचार्याः— मतान्तरेष्वनेकं तन्मास्माकं नैव लिख्यते ॥

१. प्रश्नः— तृतीयाविभक्तेः कोऽर्थः ।

उत्तरम्. हरिहरशास्त्रिणः— कर्तृकरणयोस्तृतीया, कर्तृकरणहेत्यादिस्तृतीयार्थः. “येन जातानि जीवन्ती”त्वत्र हेतौ तृतीया. त्रिमतस्यानामपि इष्टमिदम् ।

कल्याणी श्रीनिवासाचार्याः— तृतीयाविभक्तेः कर्ता करणं हेतुः सहायकः । चैत्रेण दृष्टं । बाणेन हतः । दण्डेन पटः पुत्रेण सहायकः पिता ॥

कृटाकोळ श्यामाचार्याः— तृतीयाविभक्तिः करणार्थका ॥ एव-
मेव वीराजमङ्गलं भीमाचार्याः—

माचेङ्गण रङ्गनाथाचार्याः—तृतीयायाः करणत्वमर्थः । “ येन
जानानि जीवन्ति” इत्यत्र कर्तृत्व चार्थः । इत्थंभूतलक्षणत्वं चार्थः ॥

धर्मशास्त्रीदादाचार्याः—“कर्तृकरणयोः कृती”ति सूत्रात्कर्तृत्वं
करणत्वं चार्थे । श्रीमदाचार्येण कृतो ग्रन्थ इत्यत्र कर्तृत्वम् । श्रीमदाचार्यैः
प्रमाणैर्निर्णो वादीत्यत्र करणत्वम् । सेनया आगतो राजेत्यत्र सहार्थत्वम् ।
दण्डेनोत्पन्नो घट इत्यत्र हेतुत्वं ।

मन्नागुडीगोपालाचार्याः—कर्ता करण फलं हेतुः शाप्यशापक-
भावः अभेद इत्येते तृतीयाविभक्त्यर्थः ॥

वीराजमङ्गलकृष्णाचार्याः—तृतीयायाः कर्तृत्वं करणत्वं सहार्थ-
त्वं फलार्थत्व च । रामेण बाणेन हतो वाली इत्यत्र रामेणेति कर्तरि तृतीया
बाणेनेति करणे तृतीया । रामेणागतो लक्ष्मण इत्यत्र सहार्थत्वं । अध्ययनेन
वास इत्यत्र फलार्थत्व । तृतीयाया दंडेन घट इत्यत्र हेतुत्वमपि ॥

कौल्गीमृगार्याचार्याः—कर्तृत्व करणत्व च तृतीयाविभक्त्यर्थः ।
यथा रामेण बाणेन हतो वालीति ॥

पाण्डुरङ्गीव्यासाचार्याः—तृतीयाविभक्ते कर्ता करणं हेतुः फलं
सहार्थश्च । देवदत्तेन भुक्त । रामेण बाणेन हतः । अध्ययनेन वसति । द-
ण्डेन घट । इत्थंभूतलक्षण च जटाभिस्तापसः । पुत्रेण सहागतः पिता ॥ एव-
मेव परियकोळ मञ्जरायाचार्याः ॥

अवधानीनारायणाचार्याः—तृतीयायाः हेतुत्वं ॥

तुळशी रङ्गेष्टाचार्याः—तृतीयार्थः । “कर्तृकरणयोस्तृतीया”
कर्त्रर्थे करणार्थे च । रामेण बाणेन हतो वाली । “अपत्ते तृतीया” ।
फलप्राप्तिः । अत्यन्तसंयोगे । अह्नाकोशेन वा अनुवाकोपीतः ।
“अप्रधाने” पुत्रेण सहागतः पिता । विकारार्थे । अस्माकम् ।
“इत्थंभूतलक्षणे” जटाभिस्तापसः । जटाशाप्य तापसत्वविशिष्टः । “क-

ज्ञोम्बतरत्वां कर्मणि । वित्रा संजानीते । हेतौ दंष्ट्रेण घटः । पु-
ण्येन दृष्टो हरिः । फलमपीह हेतुः । अध्ययनेन वसति । “अशिष्ट-
व्यवहारेदाणः प्रयोगे चतुर्थर्षे तृतीया” । दास्यासंयच्छते । निमित्त
तृतीया । प्रकृते हेतुतृतीया येन जातानीत्यत्र ॥

७. प्रश्नः— किं नामाष्टकर्तृत्वं ?

उत्तरं. कल्याणीश्रीनिवासाचार्याः—अष्टकर्तृत्वं च अष्टकारण-
त्वं । अष्टौ तु सृष्टिस्थितिसंहारनियमनज्ञानाज्ञानबन्धमोक्षा इति । तेषामर्थः
सृष्टिः पाञ्चभौतिकदेहसम्बन्धः । लक्ष्म्यास्तु पराधीनविशेषावाप्तिः । स्थि-
तिर्देहाधिष्ठानेन वर्तनं । संहारो विनाशः । नियमनं विधिनिषेधाभ्यां बन्ध
प्रकाशः ज्ञानोत्पादनं । अज्ञानं अविद्या । बन्धः लिङ्गदेहादिना बन्धः ।
मोक्षः आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिपूर्वकपरमानन्दाविर्भावः ॥ एवमेव पाण्डुरङ्गी
न्यासाचार्याः ॥

कूटाकोळशामाचार्याः—अष्टकर्तृत्वं नाम सृष्टिस्थितिउपनियमन-
ज्ञानाज्ञानबन्धमोक्षकर्तृत्वं ॥

माचेङ्गणरङ्गनाथाचार्याः—सृष्टिस्थितिसंहारनियमनज्ञानाज्ञानब-
न्धमोक्षाः अष्टौ तत्कर्तृत्वं अष्टकर्तृत्वं “उत्पत्तिस्थितिसंहारानियतिर्ज्ञानमा-
वृत्तिः । बन्धमोक्षौ पुरुषाद्यस्मात्स हरिरेकराद् ॥” “य उ त्रिधातु” य-
तौ वा इमानि” “चतुर्भिस्साकं” “परोमात्रया” “न ते विष्णो” “योः पि-
ता” “य आत्मानमन्तरोयमयति” “त्वं मुक्तिदो बन्धदो तोम तोमस्त्वं ज्ञानदो-
ऽज्ञानदश्चासि विष्णो” इत्यादिस्मृतिश्रुतिभ्यः ॥

वर्मशास्त्रीदाचार्याः—ते चाष्टौ “उत्पत्तिस्थितिसंहारा” इत्या-
दिप्रमाणप्रामाण्यैः । तत्कर्तृत्वं च “ब्रह्मं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव
च । यदनुब्रह्म तस्मिन् न सन्ति यदुपेतया ॥” इति वचनात् । एतदुपल-
क्षणं । अनादिसर्पस्यापि ग्रहणम् । तेषु तेषु स्वात्मन्यनेन । एवमेव बीरा
अनङ्गं रुक्माचार्याः ॥

मन्मारगुडी गोपालाचार्याः—सृष्टिस्थितिलघुनियमन ज्ञाना-
ज्ञानबन्धकर्तृत्वं अष्टकर्तृत्वं । तत्रप्रमाणं । “सृष्टिस्थितिश्च”
त्यादिषाप्योदाहृतस्कान्दवचनं । एवमेव वीराजमङ्गलं श्रीपाचार्याः
कौलगी मुरार्याचार्याश्च

मन्मारगुडी कृष्णाचार्याः—अष्टकर्तृत्वं नाम । सृष्टिस्थितिसं-
हारनियमनज्ञानाज्ञानबन्धमोक्षकर्तृत्वं । कर्तृत्वञ्च उपादानापरोक्ष-
चिकीर्षाकृतिमत्त्वं स्वतन्त्रत्वं वा । तत्रतत्र अनेकविधोक्तावपि
सूत्रकारेणैव तत्तत्परामर्शेन स्कान्दपुराणे “सृष्टिस्थितिश्च संहारो नि-
यतिर्ज्ञानमावृत्तिः । बन्धमोक्षौ च पुरुषायस्मात्संहारिरेकराट्” । इति
अष्टकर्तृत्वस्यैव लक्षणत्वेनोक्तत्वात्तदज्ञानस्यमोक्षहेतुत्वाच्च तदेवलक्षणं ।
त्रिनयोक्तो लक्षणमिद्धावपि नियमनादीनां धर्मभूतजगत्सम्बन्धज्ञा-
नायं अष्टकोक्तिः ॥

अवधानी नारायणाचार्याः—अष्टकर्तृत्वमुच्यते । “त्वं
मुक्तिदोबन्धदोऽनो मनोनस्त्वंज्ञानाऽज्ञानदश्चासि विष्णो” । इति छाण्डि-
ग्यशास्त्रात्प्रयतो वेत्यादिपुष्पुटं । सृष्टिस्थितिश्च संहारो नियतिर्ज्ञानमावृत्तिः ।
बन्धमोक्षमोक्षस्त्वंतथा कर्तृत्वं अष्टकर्तृत्वात् ॥

८. प्रश्नः— को वा बन्धः

उत्तरं. पाट्टराचार्य श्रीनिवासाचार्याः—बन्धः कर्मजन्मसुख-
दुःसमाप्त्यं । न ह्येव सशरीरस्य सतः प्रियामियोरुपहृतिरस्तीति श्रु-
तिः प्रमाणं ।

कठकांसाचार्याः—कर्मजन्मसुखदुःसमाप्त्यं बन्धः । प्रमाणं

हरिहराक्षिपः—अज्ञानमनुकर्तृत्वमोक्षहेतुत्वमज्ञानं । प्रमाणं
“अनिवास्तव्यमोक्षोदाहृतं बन्ध उदाहृतः” । इति स्कान्दपुराणे
मुरेश्वराचार्यवार्तिकं प्रमाणं । “गीर्णसोपि ह्यग्निं जहति” ।

योर्विदा । अविद्यातद्वितोर्थोगः षडस्माकमनादयः ” अविद्याशब्दोऽज्ञानार्थः तस्या अप्यनादित्वं नाम उत्पत्तिशून्यत्वं । यथा प्रागभावः । न्यायमते प्रागभावस्यानादित्वं सिद्धं ॥

आद्य द्वैपायनाचार्याः—भूतबन्धोहि बन्धः । “भूतबन्धस्तु संसारः मुक्तिस्तेभ्यो विमोचनमिति वाराहवचनं प्रमाणं । पञ्चभूतसम्बन्धरूः पञ्चभोऽनादिः । तस्य अनादिस्त्वे “अनादिमायया मुक्त” इति माण्डूकश्रुतिप्रमाणम् ॥

कल्याणी श्रीनिवासाचार्याः—बन्धोनाम ईश्वरेच्छा-अविद्या काम्यकर्म-त्रिगुणात्मकं लिंगशरीरं । मनस्स्थूलमित्यादि तदुक्तं गीतातात्पर्ये ॥ “अशरीरस्य जीवस्य शरीरोत्पत्तिकारणं ॥ ईश्वरेच्छाप्रथमिकी तां विम न हिकश्चन ॥ द्वितीया प्रकृतिः प्रोक्ता तद्रूपा हि गुणास्त्रयः ॥ तेषां संपातजो भावो ममाहमिति यामतिरित्यादि ॥ माण्डूकभाष्ये अविद्याप्रकरणे अविद्यायाः आवरणत्वमुक्तम् ॥ गीतायामपि ॥ “अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः” इति ॥ समयपादीयानुव्याख्यानोऽपि ॥ “अनादिकर्मणा बद्धो जीवस्संसारमण्डले ॥ वासुदेवेच्छया नित्यं भ्रमतीति प्रमाणानि द्रष्टव्यानि ॥ एवमेव पाण्डुरङ्गी व्यासाचार्याः

कूटाकोळज्ञामाचार्याः—बन्धोनाम लिङ्गदेहसम्बन्धः ॥ एवमेव वीराजमङ्गलं भीमाचार्याः

मार्चेंद्रण रङ्गनाथाचार्याः—भूतबन्ध एव बन्धः । “भूतबन्धस्तु संसारो मुक्तिस्तेभ्यो विमोचन”मित्युक्तेः ॥ एवमेव मन्नारगुडी रामचन्द्राचार्याः अपञ्चद्वार वासुदेवाचार्याः तिक्रकाम्बूर ज्ञेयगिर्याचार्याश्च

धर्मदासी दादाचार्याः—कामकर्माविद्यास्वगुणललादिकापरमाच्छादिका-लिङ्गशरीररूपकावरणसम्बन्धश्च बन्धः । अथवा प्रकृतिस्त्वात्मसंछिष्टामि-त्यादिषु स्पष्टः । नामपततात्पर्ये १ स्कन्धे १९ अध्याये ॥ एवमेव वीराजमङ्गलं कूटाकोळ्याचार्याः ॥

मन्मारगुडी गोपालाचार्याः—बाह्यमनस्संबन्धो वा भूतसंबन्ध-
विशेषो वा बन्धः । “मन एव मनुष्याणां” । “भूतबन्धस्तु संसारः”
इत्यादि च तत्रप्रमाणं ॥

मन्मारगुडी कृष्णाचार्याः—प्रकृतिप्राकृतैस्सम्बन्धः बन्धः ।
प्रमाणं । “भूतबन्धस्तु संसार इत्यादि” यस्यप्रसादात्परवार्तिकपाद-
स्मात्संसारान्मुच्यते” इति । अनादिमाययाबद्धो यदाजीवः प्रबुध्यते”
इति “बन्धको भवपाशेन” इति च । उद च साक्षादर्थाद्येवमर्थं वदति ।
अविद्याकामकर्मस्वगुणाच्छादिकापरमाच्छादिकास्त्यदुष्टप्रकृतिद्वयवच्छिन्नसरी-
रैस्सम्बन्धः; बन्ध इति वा ॥

कौलगीमुरार्याचार्याः—बन्धोनाम संसारः । स च पञ्चमहाभूत
संबन्धरूपः । यस्तु संसारी स बद्ध इत्युच्यते । यस्तु संसारान्मुच्यते
स मुक्तः अत्र “भूतबन्ध” इत्यादि वाराहोक्तिः प्रमाणं ॥

अवधानी नारायणाचार्याः—भूतबन्धस्तु बन्धस्यात्स्वरू-
पाच्छादनात्मकः ॥

तुळसी रङ्गनाथार्याः—बन्धः भूतबन्धः । भूतबन्धस्तुसंसारः
मुक्तिस्तेष्वेवविमोचनं ॥ भूतानां निनिवृत्तिस्तु मरणं समुदाहृतं । भूतानां
संप्रयोगश्च जनिगित्येव पण्डितैः ॥ अन्ये सर्वे श्रियाबद्धाः श्रीर्विद्धा
विष्णुनैवतु । बन्धश्च विष्णुनन्त्रत्वं मुक्तानां च श्रियस्तथा ॥ अमुक्ता-
नां तु बद्धत्वं जन्ममृत्यादिदुःखिना । हेयो बन्धश्च सैकस्यान्यत्वेन-
वेशे स्थितिः” ॥ एतेन बन्धस्यानादिसान्तरत्वं सिद्धं ॥

९. प्रश्नः

किं शास्त्रं ?

उत्तरं—

वाल्मीकीय आचर्याचार्याः—शास्त्रीति शास्त्रं । “कर्मभूतसंसार-
वांश्च नारतं पञ्चरात्रकम् । मूलरामायणं चैव शास्त्रमित्यभिधीयते” ॥

नुकूलमेतस्य तच्च शास्त्रं प्रकीर्तितम् ।' इति स्कान्दे ॥

हरिहरशास्त्रिणः—अनभिगताबाधितप्रयोजनवदर्थबोधकशब्दसमुदायः शास्त्रं । अद्वैतसिद्धावृत्तं । शास्त्रं च श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणानि अबाधितार्थप्रतिपादकृत्वे उक्तग्रन्थबहिर्भूतशब्दस्यापि शास्त्रत्वम् । अतः सदाचारस्य न शास्त्रत्वं । कूटाकोल व्यंकोबाचार्याणामयं पक्ष इष्टः ।

कालेज रङ्गाचार्याः—अज्ञातार्थबोधकशब्दसमुदायः शास्त्रं ॥

पाटराचार्यरङ्गाचार्याः—हरिहरशास्त्रिभिरुक्तश्रुत्यादिषु पंचरात्रमित्यपि ग्राह्यं । ब्रह्मसूत्रे पंचरात्राधिकरणे उत्पत्त्यसम्भवादिति सूत्रे उक्तं ।

कल्याणि श्रीनियासाचार्याः—शास्त्रं नाम वक्तृश्रोत्रोरभिमतं अनन्यमाध्यं फलमधिकृत्य तद्धेतुभूतं प्रमाणान्तराप्राप्तमर्थं प्रतिपादयतां वाक्यानां समूहो हि शास्त्रम् । अस्तिचेदं लक्षणमृगादिषु ॥ अत एवोक्तं सूत्रभाष्ये । “ऋग्यजुस्सामाथर्वाश्च भारतं पञ्चरात्रकम् । मूलरामायणं चैव शास्त्रमित्यभिधीयते” इति ॥ एवमेव पाण्डुराङ्गि व्यासाचार्याः—अयमेवाभिप्रायः कूटाकोल शामाचार्याणां—माचेङ्गण रङ्गनाथाचार्याणां—वीराजमङ्गलम् भीमाचार्याणां—अपशङ्कर बामुदेवाचार्याणां—

पेरियकोलम् मध्वरायाचार्याः—पूर्वेक्तमेव शास्त्रलक्षणं । ‘ऋगाद्याभारतं चैव पञ्चरात्रमष्टांगिलम् । मूलरामायणं चैव पुराणं चैतदात्मकम् ॥ ये चानुयायिनस्त्वेषां सर्वे ते च सदागमाः’ इति तत्त्वनिर्णयोक्तेः ॥ मन्नारगुडि गोपालाचार्यैरिदं शास्त्रलक्षणमङ्गीकृतम् वीराजमङ्गलम् कुल्लुणाचार्यैश्च ॥

कौलमी मुरार्याचार्याः—शास्त्रं नाम ऋग्यजुस्सामाथर्ववेदभारतपञ्चरात्रमूलरामायणानि । अन्वयानि पुराणादीनि च । एतदनुकूलानि च शास्त्रमित्युच्यन्ते । अस्मिन्नर्थे ऋग्यजुस्सामाथर्वाश्चेत्यादिस्कान्दोक्तिः प्रयुज्यते ॥ एवमेव मन्नारगुडि रामचन्द्राचार्याः—तिरुक्कामूर चेव-
तिरुक्कामूर चेव-

अवधानी नारायणाचार्याः— सन्ध्यामुपासीत सुरां न विवेदे-
वमादिना ॥ ऋगाद्या भाग्नद्याश्च पञ्चरात्रादिकास्तथा ॥ यत्करोषि य-
दश्रामीत्येवंरूपाश्च सर्वशः । शामनादेव शास्त्रं स्यात् ॥

मन्मथगुडि कृष्णाचार्याः—शास्त्रत्वं नाम शिष्येने यथावस्थितं-
प्रतिपाद्यते तत्त्वमनेनेति व्युत्पत्त्या यथावस्थिततत्त्वप्रतिपादकत्वम् ॥ ऋ-
गजुम्सामाथर्वाश्च भाग्नं पञ्चरात्रकं इत्याद्युक्तवेदादि । वेदाद्यनुकूलञ्च ॥

तृळ्मी रङ्गेशाचार्याः—शास्त्रं । शास्त्रेति शास्त्रं ॥ ‘ऋग्यजु-
म्सामाथर्वाश्च भाग्न पञ्चरात्रक ॥ मृत्प्रमाण वैवशास्त्रमित्वाभिधीयते ॥
यच्चानुकूलमेतस्य तच्च शास्त्रं प्रकीर्तितं’ ॥ बृहद्भाष्ये । ‘ऋग्यजुःसामाथ-
र्वाश्चेतिहासपुराणकौ । स्यादगमा इति संमंक्ता भीमासाधर्म एव चेति’
पाद्रे । ‘पञ्चरात्र भाग्नञ्च मृत्प्रमाणं तथा ॥ इतिहास इति प्रोक्तो
ब्रह्मांडश्च पुराणकः’ । इति प्रकाशमहितायां ॥ वेदाश्चेतिहासाश्च पुरा-
णं भाग्नञ्च तथा ॥ मृत्प्रमाणमुद्दिष्टं भीमांसात् तथोत्तरा ॥ एतेषामविरोधे
तु मानभन्धदूरीकृतं ॥ एतेषां तु विरुद्धं यदप्रमाणं विदो विदुरिति’ । व्यास-
स्मृतौ ॥ ‘विष्णोर्मन्त्रोत्तमन्त्रस्य ज्ञानार्थं शास्त्रमिष्यते ॥ अनस्तस्माद्यकं
शास्त्रं तु शास्त्रं नद्विगंघि यत्’ ॥ इति ब्रह्माण्डे ॥

१०. प्रश्न प्रमाणानां मध्ये नाग्नस्य वर्तते न वा । यदि वर्तते तर्हि किं
वियतां ?

उत्तर—

मन्मथगुडीरामचन्द्राचार्याः—प्रत्यक्षमनुमानमागमश्चेति त्रिविधं
प्रमाणं । तेषां मध्ये तारतम्यमपि वर्तते । दृढार्थविषये प्रत्यक्षस्य प्रावक्ष्यम् ।
अदृढार्थविषये आगमस्य प्रावक्ष्यम् । तदनुवक्ष्यहकृतानुमानस्य कौर्षवक्ष्यम् ।
चतुर्विधानप्ययोरुपेक्ष्येन प्रावक्ष्यम् । भारतपञ्चरात्रपुराणस्मृतीनां वेदवृत्तं ज्ञाना-
न्पाद्यतो कौर्षवक्ष्यम् । भारतपुराणपञ्चरात्रेण तारतम्यं न वर्तते । स्मृतिपुरा-
णाद्यपेक्षा प्रमाणतया । स्मृतयश्च ननु कौर्षवक्ष्यवशाद्वैरक्ष्यं चेदञ्च

ज्ञातातप कश्यप आत्रि गार्ग्य हारीत बार्ध्व्य 'गौतमेत्यादयः अष्टादश । स्मृ-
तिषु परस्परं तारतम्यं नास्ति । पुराणेषु तारतम्यं वर्तते । पुराणानि ब्रह्मा
ण्ड गौरुड स्कान्द पौण्ड्र लिङ्ग शैब वैष्णव वार्यु वाराह आग्नेय 'कौर्म वामेन नां
रसिंह मोत्स्य भागवत मार्कण्डेय 'भविष्योत्तरेत्यादयः । प्रतिपुराणेषु सा-
त्त्विकराजसतामसभागास्सन्ति । गुणानुसारेण तारतम्यं । तत्र प्रमाण "अग्ने-
श्चिश्चस्य माहात्म्यं तामसेषु निगद्येन । राजसेषु तु कल्पेषु माहात्म्यं ब्रह्म-
णो विदुः ॥ सात्त्विकेषु तु कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरेः । तेष्वेव योगसंशि-
द्धाः गमिष्यन्ति परां गतिं ॥" इति मत्स्यपुराणवचनं ॥

हरिहरशास्त्रिणः — प्रमाणमूर्धन्या श्रुतिः । श्रुत्यनुमार्थनुमानं प्र-
माणं । प्रामाण्यं द्विविधं । तात्त्विकं व्यावहारिकं चेति । प्रत्यक्षस्य व्यवहारवि-
षये प्रामाण्यं । न तु पारमाथिकविषये । श्रुतिषु तारतम्यं नास्ति । श्रुतीनां
स्वतः प्रामाण्यं । स्मृत्यादीनां श्रुतिमूलकत्वेन प्रामाण्यं प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धस्मृ-
तेः प्रामाण्यं नास्ति । अष्टादशस्मृतयः ग्रन्थोक्ताः । स्मृतिषु मनुस्मृति-
श्रेष्ठा । द्वितीया याज्ञवल्क्यस्मृतिः । पुराणानां ईश्वरप्रणीतत्वाच्चारतम्यं ना-
स्ति । पुराणानां परस्परं आंशिकं च तारतम्यं नास्ति । अत्र प्रमाणं महा-
भारते शान्तिपर्वणि राजधर्मे । "भूयस्स भगवान्ध्यात्वा चिरं शूलवरायुध ।
असृजत्सर्वशस्त्राणि महादेवोमहेश्वरः ॥ विद्याश्चतस्रः कूटस्थास्तासां भेद-
विकल्पनाः । अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसान्यायविस्तरः । पुराणं धर्मशा-
स्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश । एकार्थानि पुराणानि वेदा ह्येकार्थनिश्चयाः ।
तस्मै वेदान्पुराणानि दत्तवानग्रजन्मने ॥"

पाटलाचार्यरङ्गाचार्याः—पंचरात्रस्य वेदतुल्यप्रामाण्यं । श्रुति-
पंचरात्रपेक्षया स्मृतीनां दौर्बल्यम् । स्मृतयश्च अष्टादशभ्यो अधिका वा
न चेद्वि न ज्ञायते मया । वेदविरुद्धाः स्मृतयः त्याज्याः न प्रमाणं । स्मृती-
नां मध्ये मनुस्मृतिः प्रबलतरा । इतरास्तु न तारतम्यं । इतिहासस्य पुराण-
पेक्षया मान्यत्वम् । इतिहासो नाम पुरातनं राजतम्यं च । पुराणञ्चि इतिहासा-
पेक्षया दुर्बलम् । पुराणानां चातुर्विध्यमस्ति । "संकीर्णाः साम्यिकाश्चैव

गजमात्मापसाः स्मृताः । संकीर्णेषु मरस्वत्याः पितृणां च निगद्यते ॥' इत्यादिकं प्रमाणं । प्रतिपुराणेषु चानुर्विध्य नास्ति ॥

कल्याणि श्रीनिवासआचार्यः—मिद्धान्ते प्रमाणं त्रिविधं ॥ प्रत्यक्षानुमानागमभेदान् ॥ स्वरूपेन्द्रियप्रमाणस्य तु प्रत्यक्षेन्तर्भावः ॥ अत्रप्रमाणं । अदृष्टमिन्द्रियं त्वक्षं तर्कोऽदृष्टस्तथ नुमा ॥ आगमोऽदृष्टवाक्यं च स्वहृक्चानुभवम्प्रतडति' तत्त्वनिर्णयटीकाया ॥ तेषां प्रमाणानां तारतम्यं वर्तते । प्रत्यक्षप्रमाणस्यानुमानागमौ प्रति धर्मिग्राहकत्वेन उपजीव्यत्वं ॥ निरवकाशत्वे प्राबल्य ॥ अनुमानस्योपजीवकत्वं । व्याप्तिपक्षतावत्त्वञ्च । आगमस्याप्युपजीवकत्वम् । आगमो द्विविधः । पौरुषेयोऽपौरुषेयश्चेति ॥ पौरुषेयस्यासौक्तत्वेन प्रामाण्यम् ॥ अपौरुषेयस्यागमस्य निदृष्टत्वेन प्रामाण्यम् ॥ एतच्च सर्वं तत्त्वनिर्णयटीकाया ब्रह्मनर्कव्याख्यानावसरे द्रष्टव्यम् । प्रत्यक्षप्रमाणं अपरोक्षप्रतीतिजनकम् । अनुमानागमौ तु परोक्षप्रतीतिजनकाः । एवं उपजीव्यत्वाद्यनेकारुद्धधर्माधिकरणत्वात् । प्रमाणानां परस्परं तारतम्यं वर्तते ॥ एवमेव पाण्डुरङ्गी व्यासाचार्याः

कृटाकोळ शाभाचार्याः—प्राबल्यमागमस्यैव जात्यातेषु त्रिषु स्मृतमिति तत्त्वनिर्णयवाक्याद्याबल्यदावेत्यादिना तारतम्यमात्येव ॥ एवमेव बीराजमङ्गलं भीमाचार्याः

पेरियकोळ मध्वरायाचार्याः—उपजीव्यत्वेन प्रत्यक्षं प्रबलम् । तदुपजीवनान् स्वप्रामाण्यविषये आगमस्य तदपेक्षया दौर्बल्यम् ॥ उभयोपजीवनान् व्याप्तिपक्षधर्मेनाविषये अनुमानस्य दौर्बल्यं ॥ एवमेव अपञ्चकुर वामुदेवाचार्याः

मन्नारमुडी गोपाळाचार्याः—प्रत्यक्षापेक्षया आगमः दुर्बलः ॥ तदपेक्षया अनुमानं दुर्बलं आगमस्य स्वप्रामाण्यविषये प्रत्यक्षोपजीवनात् ॥ अनुमानस्य तु व्याप्यत्ववधारणविषये उभयोपजीवनात् ॥

मन्नारमुडि कुप्पाचार्याः—नियतव्याख्यात्वात् साक्षिणः सर्व-

तः प्राबल्यं । दृष्टविषये प्रत्यक्षस्य प्राबल्यम् । उपजीव्यत्वान् ॥ अदृष्टविषये आगमस्य प्राबल्यम् ॥ “प्राबल्यमागमस्यैव जात्या तेषु त्रिषु स्मृतं” इत्युक्तेः ॥ अनुमानस्य अनंतरम् । “प्रत्यक्षागममाहात्म्यादनुमानं प्रमाणतां” इत्युक्तेः ॥

कौलगी मुरार्याचार्याः—प्रमाणं त्रिविधम् । प्रत्यक्षानुमानागम-
वेदात् । तेषां मध्ये आगमस्य अदृष्टार्थविषयेऽपि स्वतः प्रामाण्येन प्रा-
बल्यं । प्रत्यक्षस्य दृष्टार्थप्रमाणभूतस्य ततो दौर्बल्यं ॥ आगमानु गृही-
तस्य अनुमानस्य प्राबल्येऽपि ततो दौर्बल्यमेव । आगमभिन्नानां इतरेषां भा-
रतषष्परात्रमूलरामायणेतिहासस्मृतिपुराणानां यथाक्रमं आगमादौर्बल्यमेव ॥

मन्नारगुडी रामचन्द्राचार्याः—दृष्टविषये प्रत्यक्षस्य प्राबल्यम् ॥
अदृष्टविषये आगमस्य प्राबल्यम् ॥ एतदुभयापेक्षयानुमानस्य दौर्बल्यम् ॥
अतएव पूर्वतन्त्रे आदित्यो यूष इत्यत्र आदित्य शब्दस्य आदित्यदेवता-
कत्वं विशिष्टे लक्षणा आश्रिता ॥ “प्राबल्यमागमस्यैव जात्या ० स्मृतं”
इति ॥ प्रमाणमदृष्टार्थविषयमित्युक्तं न्यायामृते ॥ “प्रत्यक्षागम ० प्र-
माणतां” इति तत्त्वनिर्णये प्रमाणमुदाहृतम् ॥

अवधानी नारायणाचार्याः—प्रमाणेष्वगमो वरः

तिरुकाञ्चूर शेषगिर्याचार्याः—आगमानुसारी प्रत्यक्षस्य प्रा-
बल्यम् । आगमस्य स्वतएव प्राबल्यम् अनुमानस्य प्रत्यक्षोपजीवकत्वेन प्रा-
बल्यं “प्राबल्यमागमस्यैव जात्या तेषु त्रिषु स्मृतं” इति

११ प्रश्नः — मोक्षः कः ?

उत्तरः लोचनस्य रङ्गाचार्याः—“मुक्तिर्ह्येतान्त्रिकारूपं स्वरूपेण
अवस्थितिः” । मुक्तोः स्वरूपं विदित्वं कं अनाद्यविद्याकायकर्मवि-
निर्मुक्तः स्वर्गः अन्वयाकारः दुःखकर्मः । तं हित्वा स्वरूपेण अव-
स्थितिः स्वर्गः ॥

पसम्पद्यस्वेन रूपेणाभि निष्पद्यते” इति श्रुतेः ॥

कौलगी मुरार्याचार्याः—मोक्षश्च स्वरूपभूतदेहस्य अन्यथा-
भावं विहाय स्वरूपेणैव व्यवस्थितिः मोक्ष इत्युच्यते । अस्मिन्नर्थे मु-
क्तिर्हित्वेत्यादि भागवतोक्तिः प्रमाणम् ॥

मन्नारगुडी रामचन्द्राचार्याः—अन्यथारूप बन्ध निवृत्तिपुर-
स्सरस्वरूपावस्थानं मोक्षः ॥ तदुक्तं भागवते “मुक्तिर्हित्वेत्यादिना-
वाराहे च । “भूतबन्धस्तु संसारइत्यादिना ॥

अवधानी नारायणाचार्याः—भूतबन्धध्वंसपूर्वास्वरूपाविष्कृ-
तिर्हि या, सैवमुक्तिर्मोक्षसंज्ञा-

१२. प्रश्नः मुक्तबद्धदशयोः किं तारतम्यं । कस्यां दुःखं स्वल्पतरं ?

उत्तरं—

मन्नारगुडी रामचन्द्राचार्याः—तमोयोग्यानां बद्धदशायां सामा-
न्यं दुःखं स्वल्पं । मुक्तिदशायां दुःखमधिकं ॥

कल्याणी श्रीनिवासाचार्याः—मुक्तबद्धदशयोर्लिङ्गशरीरित्वाश-
रीरित्वाभ्यां तारतम्यं वर्तते ॥ सुखरूपचेतनस्य बद्धावस्थायां दुःखरूपचे-
तनस्य तदवस्थायां च दुःखं स्वल्पतरं ॥

कूटाकोल शामाचार्याः—मुक्तत्वं नाम बन्धध्वंसाधिकरणत्वमिति-
तत्त्वोद्योतटीकावाक्यात् बन्धध्वंसाधिकरणमुक्ते दुःखाभावः । बद्धे जीवं एव
दुःखमङ्गीकरणीयं ॥

पेरियकोळं मध्वरायाचार्याः—मुक्तबद्धदशयोः तारतम्यं तु भूत-
संबन्धतन्निवृत्तिभ्यां । अल्पतरं दुःखं जीवन्मुक्तानां ।

मन्नारगुडि गोपालाचार्याः—मुक्तबद्धदशयोः दुःखाभावतद्भा-
वकृतमेव तारतम्यम् ।

मन्नारगुडि कृष्णाचार्याः—मुक्तिदशायां दुःखं नास्ति आप्त-

कामत्वं च भवति संसारदशायां तन्न सम्भवति । दुःखं बहुतरं आप्तकामत्वं नास्ति । किञ्चित्सुखं च भवति ॥ “इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः । सर्वेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति न” तेषां महं समुद्धर्ता मृत्युसंसारमाजरात् ॥ भवामि न चिरात्पार्थमय्योविशतचेतसा मिति च गीतायां

कौलगी मुरार्याचार्याः—मुक्तस्य मुक्तदशायां अतिबहुतमं सुखं प्राप्ततमसोऽपि तददशायां अति बहुतमं दुःखं बद्धयोस्तु अल्पतरं सुखं दुःखं च अत्रार्थं नारायणतन्त्रोक्तिः प्रमाणं “नाप्रियं किञ्चिदपि तु मुक्तानां विद्यते क्वचित् ॥ कुत एव तु दुःखं स्यात्सुखमेवसदोदितं ॥ नान्धे तमसिभग्नानां सुखलेशोविधीयते” ॥ इत्यादिना मुक्तबद्धदशयोस्तारतम्य अल्पतद्दुःखस्थानं च ज्ञायते

मन्नारगुडी रामचन्द्राचार्याः—संसारदशायां सुखदुःखमिश्रता भवति । मुक्तौ तु सर्वदुःखविमुक्तताभवति । “इदं ज्ञानं प्रलये न व्यथन्ति च” । “तेषामहं समुद्धर्तामृत्युं चेतसा मिति च गीतावचनात् ॥ “स्वयं ज्योतिरूपसम्पद्यस्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते” इति श्रुतेश्च । “स तत्रपर्येति जक्षन् क्रीडन्नममाणः” इति च ॥

पाण्डुरङ्गी व्यासाचार्याः—मुक्तदशबद्धदशयोस्तारतम्यं उच्यते ॥ मुक्तत्वदशायां तद्भोगयोग्याश्चतुर्विधाः सालोक्यमामीप्यमारूप्यसायुज्यभोगवन्त इत्यधिकारिणः । तेषु मध्ये केचनभगवत्समीपे यथेष्टभोगवन्तः । केचन चतुर्भुजाः शङ्खचक्राद्यायुधवन्तः । केचनभगवच्छरीरं प्रविश्य यथेष्टभोगवन्तः । केचन ऋगादिवेदोच्चारणेन भगवन्तं स्तुवन्ति ॥ केचन शुद्धसत्त्वनिर्मितलीलाशरीराण्युपादाय क्रीडन्ति । एवमनेकभोगप्राप्तिर्भवति । अत्रप्रमाणं बृहद्भाष्ये । “उपासनाबलान्मुक्तौ भोगान्भुङ्क्ते विष्णोस्समीपस्थाभस्मेव दोषविर्जिता” इति । स तत्रपर्येति जक्षन्क्रीडन्नममाणः स्त्रीभिर्वायानैर्वा ज्ञातिभिर्वेति अनेकश्रुतयः । तथाचानेकस्वाभाविक सुखानुभवोस्ति मुक्तत्वदशायां ॥ बद्धत्वाव-

क्रतुर्कुर्वीत ' इत्यत्र क्रतुशब्देन असक्तज्ञानं विवक्षितं । ब्रह्मयज्ञविषये गायत्र्याद्युच्चारणं यज्ञशब्दार्थः ।

पाट्टराचार्य अम्बाचार्याः—क्रतुशब्दस्य ज्ञानपरत्वं क्रियापरत्वं उभयमप्यस्ति यज्ञशब्दस्य तु क्रियामात्र परत्वं ।

कालेज् रङ्गाचार्याः—यज्ञ शब्दः महायज्ञपरः । अन्ययज्ञपरः क्रतुशब्द इति श्रीगीताभाष्ये । सोमसाध्यः क्रतुः । इतरे यज्ञा इति अध्वर्युक्रतुरनपुंसकमिति " सूत्रव्याख्या काशिकायां ।

हरिहर शास्त्रिणः—यज्ञक्रतुशब्दौ भिन्नार्थकौ "मक्रतुं कुर्वीते त्यादौ क्रतुशब्दः उपासनापरः । गीताभाष्ये तु क्रतुशब्दः श्रौताक्रियापरः । यज्ञशब्दः स्मार्तक्रियापरः ।

कौलर्गी मुरार्याचार्याः—यज्ञशब्दः नित्यनैमित्तिककर्मपरः । क्रतुशब्दः नैमित्तिककर्मपरः । " पठे. होमश्चातिथीनां सपत्नी तर्पणं बलिः । एतं पञ्चमहायज्ञाः " इत्यमरकोशवचनात् । दीक्षाप्रायणीयोदयनीयसवन-त्रयावभृथात्मकः क्रतुः " इत्याचार्यवचनात् ॥

पाण्डुरङ्गी रङ्गाचार्याः—यज्ञः देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागः " उद्दिश्य देवान् द्रव्याणां त्यागो यज्ञ इतीरितः " इति गीताभाष्यात् । अङ्गकलापविशिष्टः क्रतुः । दीक्षाप्रायणीयेति भाष्यवचनात् ॥

कूटाकोळ शामाचार्याः—यज्ञक्रत्वो. भेद वर्तते । अह क्रतुरहं यज्ञ इति गीताविवरणसमये यज्ञा अयूपाः क्रतवः सयूपा इत्युक्तत्वात् । एवमेव वीराजमङ्गलं भीमाचार्याः ॥

धर्मशास्त्री दादाचार्याः—क्रतुर्नाम यूपदीक्षणीयप्रायणीयोदयनीयावभृतसवनत्रयात्मकः । "सप्तदशरात्निर्वाजपेयस्य यूपो भवति" इत्यादि-प्रमाणात् । यज्ञो नाम पौर्णमासेष्टयादिः । तपआदिश्च भवति । गीतायां तथोक्तेः ।

मन्नारगुडी गोपालाचार्याः—यज्ञो देवतामुद्दिश्य द्रव्यत्यागः । क्रतवोऽग्निष्टोमादयः । उद्दिश्य देवान् द्रव्याणां त्यागो यज्ञ इतीरित इत्य-

भिधानात् । “अहं क्रतुरह यज्ञ ” इति श्लोकव्याख्यानावसरे गीताभाष्ये स्पष्टं ॥

मन्नारगुडी कृष्णाचार्याः—दीक्षाप्रायणीयोदयनयिसवनत्रयावभृतात्मकः क्रतुरिति टीका । तद्विशिष्टत्वाज्ज्योतिष्टोमादयोऽपि क्रतुशब्दवाच्याः । यज्ञः देवतामुद्दिश्य द्रव्यत्याग इति भाष्यं । यज्ञक्रत्वोः सामान्यविशेषभाव एव भेदः ॥

कौलगी मुरार्याचार्याः—यज्ञक्रत्वोर्भेदस्तु सच्छास्त्रप्रवचनानिहोत्रौपासनादिनित्यहोमदेवब्राह्मणातिथ्यभ्यागतादिपूजनश्राद्धादिना णितृसंतोषणादयो यज्ञशब्दार्थाः । “पाठो होमश्चातिथीनां सपर्या तर्पणं बलिः । इति कोशान् । दीक्षाप्रायणीयोदयनीयसवनत्रयावभृतात्मकः क्रतुरिति भाति । तथ महती रूढे, इयानेव यज्ञक्रत्वोर्भेद इति भाति ॥

पांडुरङ्गी व्यासाचार्याः यज्ञो नाम देवतोद्देशेन यो द्रव्यत्यागस्त याग इत्युच्यते । क्रतुर्नाम दीक्षाप्रायणीयोदयनीयमनत्रयावभृतात्मकः । यज्ञक्रत्वोरयं भेदः । मन्त्रभाष्ये स्पष्टं । अगृषा यज्ञागमगृषा क्रतव इति वा । एवमेव अपशङ्करनामुदेवाचार्याः पेरियकोळ मध्वरायाचार्याश्च ॥

अवधानी नारायणाचार्याः—देवतोद्देशतो द्रव्यत्यागो यज्ञः प्रकीर्तितः । अग्नीषोमीयमवनत्रयाद्यात्मा क्रतुर्भवेत् । इति गीताशुक्तमेव ॥

१९ प्रश्नः किं नाम अशब्दः

उत्तर हरिहर शास्त्रिणः—अशब्दं शब्दाप्रतिपाद्यं ।

पाटराचार्य अब्बाचार्याः—न विद्यते शब्द एव प्रमाणं यस्मिन्तत् प्रधानं ।

पाण्डुरङ्गी रङ्गाचार्याः—अशब्दं यौक्तिकं पदमिदं शब्दावाच्यमित्यर्थः ॥

कूटाकोळ शामाचार्याः—अशब्दं शब्दाख्यगुणशून्यं । अशब्दमित्यादेः शब्दादिगुणशून्यं तदविषयश्चेत्यर्थ इति तत्त्वप्रकाशिकायामुक्त-

त्वात् ॥ एवमेव वीराजमङ्गलं भीमाचार्याः ॥

पेरियकोळं मध्वगयाचार्याः—न विद्यते शब्दो वाचको यस्य तदशब्दं । शब्दावाच्यमित्यर्थः । एवमेव पाण्डुरङ्गी व्यासाचार्याः अप-
ञ्जकर वासुदेवाचार्याः

धर्मशास्त्री दादाचार्याः—अशब्दमित्यभ्य सर्वेऽपि लौकिकवैदि-
कशब्दाः साकल्येन तत्स्वरूपवाचका न भवन्तीत्यर्थः । तर्हि अवाच्यत्वं
सिद्धमिति न वाच्यम् । अप्रसिद्धत्वेन तस्योपपत्तः । यथा “न तदीदृशमिति
ज्ञेयं न वाच्यं न च तर्क्यते । पश्यन्तोऽपि न पश्यति मेरो रूपं विपश्चिनः”
इति । किं च अप्रसिद्धेरवाच्यं तद्वाच्यं सर्वागमोक्तितः । अतर्क्य तर्क्यम-
ज्ञेयं ज्ञेयमेवं परं स्मृतं” इति वचनबलात् । एवमेव वीराजमङ्गलं कृष्णाचा-
र्याः ॥

मन्नारगुडी गोपालाचार्याः—शब्दावाच्य शब्दानधिकरणं अश-
ब्दशब्दार्थः ॥

मन्नारगुडी कृष्णाचार्याः—तत्पुरुषसमासपक्षे शब्दं वर्जयित्वा स-
र्वमप्यशब्दमेव । बहुव्रीहिपक्षे शब्दावाच्यत्वं तदर्थो भवति । शब्दावा-
च्यं अस्मन्मते नास्ति । सांख्यमते अशब्दशब्दः प्रधानवाचकः । एतच्च
कारणत्वेन शास्त्रप्रतिपाद्यं अशब्दं प्रधानं न तस्य अशब्दत्वात् इत्यद्वैति-
नां ईक्षतेर्नाशब्दमिति सूत्रव्याख्यानादवगम्यते ।

कौलगी मुरार्याचार्याः—लोके सर्वमपि वस्तुनः किञ्चिच्छब्द-
वाच्यत्वात् किं नाम अशब्दमिति प्रश्नार्थो नावगम्यते । तथापि सौत्राश-
ब्दपदमुद्दिश्यायं प्रश्न इति भाति । तस्य न विद्यये वाचकशब्दो यस्य त-
त् अशब्दं शब्दावाच्यमित्यर्थः ॥

अवधानी नारायणाचार्याः—अवाच्यं नैवेह किं च न ॥ अ-
तो ह्यशब्दं किमिति प्रश्नो न विवृतो मया ॥

१६ प्रश्नः ईक्षतेर्नाशब्दं अस्यसूत्रस्य कोऽर्थः

उत्तरं हरिहर शास्त्रिणः—प्रधानमिति पदमध्याहार्यं । सांख्यपरि-

कल्पितं प्रधानं जगत्कारणं न । अशब्दं अशब्दत्वात् ईक्षतेः ईक्षणकर्तृ-
त्वाज्जगत्कारणस्य ॥

पाटराचार्य रङ्गाचार्याः—प्रधानपदं नाध्याहार्यं अशब्दं सा-
ध्य ।

पाटराचार्य श्रीनिवामाचार्याः—ना शब्दं साध्यं ।

कल्याणी श्रीनिवासाचार्याः—ब्रह्मणः अवाच्यत्वानिरासार्थ-
मिदं सूत्रं । तत् ब्रह्म अशब्दं शब्दावाच्यं न ईक्षतेः । ब्रह्मणः ज्ञानवि-
पयत्वात् ॥

कृष्णकोठ शामाचार्याः—ब्रह्म अशब्दं न । शब्दावाच्यं न ।
ईक्षतेः । प्रत्यक्षे तरङ्गानविपयत्वात् ॥

पेरियकोठ मध्वरायाचार्याः—तत् ब्रह्म । प्रत्यक्षाद्यवेद्यत्वे
सति ईक्षणीयत्वात् । विषयनासम्बन्धेन ईक्षणवत्त्वात् । पुरिशय पुरु-
षमीक्षत इत्यादिश्रुतः प्रमाणं ॥

धर्मशास्त्री णाट्टाचार्याः—अशब्दमिति पूर्वपक्षे प्रापिते उत्तरं
सकलशास्त्रप्रतिपाद्यं ब्रह्म अवाच्यं न भवति । ईक्षतेः । ईक्षणीयत्वा-
त् । यदीक्षणीयं तदावाच्यं न । किं तु वाच्यमेव यथा घटादिकं ।
एव मेव वीराजमङ्गलं कृष्णाचार्याः—

मन्नागुडि कृष्णाचार्याः—तत् ब्रह्म । अशब्दं शब्दावाच्यं
न । ईक्षतेः । ईक्षणकर्मत्वव्यपदेशात् ईक्षतिरिति धातुनिर्देशः । तेन
तदर्थः ईक्षणं लक्ष्यते । तस्यापि प्रकृतं अनुपयोगात्तत्कर्मत्वं लक्ष्यते ॥
अतश्च लक्षितलक्षणया ईक्षणकर्मत्वमर्थः ।

कौलगी गुरार्याचार्याः—ईक्षतेनाशब्दमित्यत्र ईक्षतिधातोः स्वा-
र्थभूतईक्षणक्रियाया लक्षणा । तथा च ईक्षतेः ईक्षणात् इतिभवति हे-
तुभूतस्य तस्य असम्बद्धस्य अन्वयायोगात् सम्बद्धस्य च कर्तृत्वरूपस्य
श्रुत्यननुसारित्वेन स एनम्मादिति श्रुतौ तावत् “पुरिशयं पुरुषमीक्षते”
इति कर्मत्वस्यैव श्रवणात् कर्मत्वमेव अङ्गीकरणीयं । तच्चशब्दावाच्यत्वे

विभज्य शिष्यानुपदिश्य तान् तत्प्रवर्तकान् चकार । तत्र यजुर्वेदप्रवर्तकौ
वैशम्पायनसूर्यौ इत्युक्तत्वात् सूर्यभ्यैव वाजसनेयशाखाप्रवर्तकत्वात् ॥

अव० नारायणाचार्याः वेदव्यासेन व्यस्तामु तैत्तिरीया हि ग-
ण्यते । नैव वाजसनेयेति श्रीमद्भागवते स्थितं ॥

तुळशीरंगेशाचार्याः “भेदान्नेति चेन्नैकम्यामपि ” ॥ “स्वा-
ध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्च ” ॥ एतत्सूत्रद्वयेऽपि “वेदः कृ-
त्स्नोऽविगन्तव्यः सरहम्यो द्विजन्मनः”ति स्मृते । “सर्ववेदोक्तमार्गेण कर्म-
कर्त्तव्यं नित्यशः : आनन्दो हि फलं यस्माच्छाखाभेदो ह्यशक्तिजः । सर्वक-
र्मकृतौ यस्मादशक्ताः सर्वजन्तवः ॥ शाखाभेदं कर्मभेदं व्यासस्तस्मादधी-
कृत्यत् ” ॥ इति भाष्ये उक्त्वा टीकायां । ध्यानार्थिना श्रवणमननाभ्यां
सर्ववेदान्निर्णाय ज्ञातव्यमित्युक्त्वा कुत, एवं काण्वैः ज्ञातव्यं एवं माध्य-
न्दिनैरित्युक्त्वा न हि सर्वशाखोक्तं वरत्वेकं कर्म्यांचिच्छाखायां विज्ञानमा-
नन्दं वस्तुच्यते क्वचिच्च सत्यं ज्ञानानन्दं क्वचिदपहृतपाप्मत्वादिरूपमिति उ-
क्त्वा शाखाभेदात्कर्मभेदमप्यस्तीति तद्विवरणार्थं सामगो वटुः पण्डः अग्यः
शिखीनि दृष्टान्तीकृतं । एतेन श्रीवेदव्यासं, शाखाभेदः कृतः । तन्मध्ये इ-
यमेकेति ज्ञायते ॥

१९ प्रश्नः अथर्वशाखा वर्तते न वा

उत्तरं मन्नारगुडा रामचन्द्राचार्याः—अथर्वशाखा वर्तते । शक्नोदे-
धीति तस्मात् प्रथमो मन्त्रः त्रिमनस्थानामपिसम्मतोयमर्थः ॥

कृष्णकोट्ट शर्माचार्याः—अथर्वशाखा वर्तते एव । “ऋग्यजु-
स्सामाथर्वश्चेति स्कान्दोक्ते । एवमेव वीरग० भीष्माचार्याः—भागवते-
विभागकथनादित्यपि मन्ना० गोपालाचार्याः—पाण्डु० व्यासाचा-
र्या अपि ॥

भर्म० शर्माचार्याः—अथर्वशाखा वर्तते इति श्रूयते । च-
तुर्वेदानामपि ब्रह्मयज्ञादापठनादिदर्शनान् । “चक्रेऽथ जौमनिं साम्ना-
मथर्वाङ्गिरसामपि । सुमंतुं ” । इति सुमंतोः अथर्ववेदप्रवर्तकत्वाक्तेश्चेति

एवमेव मन्ना० कृष्णाचार्याः ॥

कौल० मुगर्गाचार्याः—अथर्वशाखा एतद्देशे अपठ्यमाना-
देशान्तरे वर्तते इति श्रूयते । एतद्देशे तु शन्नोदेवीति ऋक् अथर्वशा-
खा आदिमत्वेन प्रेक्षावद्भिः पठ्यते ॥

अथ० नागायणाचार्याः—वर्त्ययर्वशाखापि तन्त्रवेदमपि स्फुटं ॥

प्रश्नः २० परिमल्या विधिना प्राप्तानां कर्मणां नियम विधिना स-
ङ्कोचितानां कर्मणां आचरणं मोक्षप्रतिबन्धकं वा न वा'

उत्तरम् मन्ना० गोसालाचार्याः—परिमल्याविधेर्निवृत्तिफलकत्वेन तेन
प्राप्तिरेव नास्ति । यथाकथञ्चित्प्राप्तानि तस्य नियमविधिना कुत्रापि
सङ्कोचो न दृष्ट इति प्रश्न एवानुपपन्न इति भाति ॥

मन्ना० कृष्णाचार्याः—कर्मानुष्ठानं तु न मोक्षप्रतिबन्धकं ।
“उत्तरपूर्वाघयोर्लक्ष्यविनाशो नश्यपदेशान्” इत्यत्र पूर्वोत्तरकर्मणां ना-
शस्योक्तः । “आरब्धयोश्च नाशः स्यादल्पयोः पुण्यपापयोरिति” प्रा-
रब्धस्यापि नाशे इतरेषां मोक्षप्रतिबन्धकत्वं नास्तीति किमु वक्तव्यं ॥

मन्ना० रामचन्द्राचार्याः—परिमल्यानियमविधिप्राप्तानां कर्म-
णां मोक्षप्रतिबन्धकत्वं नास्ति । “तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरित्यादिब्रह्म-
सूत्र प्रमाणं ॥

पादराचार्य रङ्गाचार्याः—विधित्रयप्राप्तानामपि कर्मणां फ-
लाभिसंधि महितानां मोक्षप्रतिबन्धकत्वं । फलाभिसंधिर्गहितानां मोक्ष
प्रतिबन्धकत्वं नास्ति ॥

हरिहर शास्त्रिणः—कर्मणां मोक्षप्रतिबन्धकत्वं नास्ति । किं-
तु चित्तशुद्धिद्वारा तत्त्वज्ञानद्वारा मोक्षसाधकत्वं । करणे अकरणेच प्र-
त्यवायो नास्ति इति ॥

एतेषां मध्ये के श्रेष्ठा इति ममान् प्रष्टव्या ।

॥ ॐ तन्सत् ॥